

JULIUSZ A. CHROŚCICKI

POMPA FUNEBRIS

Z DZIEJÓW KULTURY STAROPOLSKIEJ

Warszawa 1974

Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Okładkę projektował

Franciszek Starowieyski

Redaktor prowadzący

Teresa Hrankowska

Redaktor techniczny

Andrzej Rowicki

Korektor

Irena Zarzycka

Copyright
by Państwowe Wydawnictwo Naukowe
Warszawa 1974

Printed in Poland

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
1. OBRZĘDY POGRZEBOWE	12
Geneza obrządku pogrzebowego	12
Pogrzeb antyczny. Grecja i Rzym	13
Pogrzeb wczesnochrześcijański	28
Pogrzeb chrześcijański w średniowieczu i okresie nowożytnym	34
2. POGRZEB W OKRESIE NOWOŻYTNYM W POLSCE	43
Źródła, stan badań	43
Zarys liturgii i obyczajów	48
Moralizatorska asceza a wystawność pompy pogrzebowej	54
Wizerunki, portrety trumienne, chorągwie nagrobne a kaznodziejstwo	67
Triumf śmierci	81
Ewolucja obyczajów i obrzędów	84
3. ROZWÓJ FORM ARCHITEKTONICZNYCH <i>CASTRUM DOLORIS</i> I KATAFALKU W POLSCE	95
Architektura okazjonalna i dekoracja okolicznościowa	95
Terminy: „katafalk”, „mary”, <i>castrum doloris</i> , <i>bed ot stale</i> w sali paradnej i „łóże żałobne” w sali żałobnej	125
Oddziaływanie ceremonii i obrzędów pogrzebowych na sztukę nagrobną	141
Ewolucja stylowa form <i>castrum doloris</i> i katafalku. Architekci i wykonawcy	183
Analogie i porównania stylistyczne z obcą architekturą okazjonalną	208
Polskie realizacje jako wyraz upodobań estetycznych i artystycznych fundatorów	212

4. PROGRAMY TREŚCIOWE KATAFALKÓW I CASTRUM <i>DOLORIS</i>	226
Twórcy programów i ich realizacje	226
Podręczniki pompy pogrzebowej i „wzorniki”	239
Najciekawsze <i>concelli</i>	245
ZAKOŃCZENIE	257
ANEKSY ŹRÓDŁOWE	267
SŁOWNIK PROJEKTANTÓW, WYKONAWCÓW I RYTOWNIKÓW	291
INDEKSY	320
STRESZCZENIA OBCOJĘZYCZNE	344
SPIS ILUSTRACJI	360

WSTĘP

Uroczyste pogrzeby staropolskie określały bardzo dokładnie kulturę duchową minionej epoki, klimat estetycznych wzruszeń, jak i rodzaj artystycznych nowinek. Były również wyrazem ofensywnej akcji katolickiej nie tylko w okresie kontrreformacji w Polsce. Ceremonie pogrzebu chrześcijańskiego miały oswoić żyjących z tajemnicą śmierci, uspokoić żal najbliższych, wymodlić zmarłemu odpuszczenie kar czyścicowych. Na dworze królewskim czy magnackim architekt, teolog, rzeźbiarz, malarz czy złotnik wykonywali wspinały katafalk licząc się z wyrobionym smakiem artystycznym elity umysłowej i kulturalnej. Oprócz pogrzebów w kościołach dworskich, odbywały się pogrzeby mieszczańskie czy chłopskie w prowincjonalnych kościółkach parafialnych ze skromną, stereotypową dekoracją.

Współcześnie, po okresie krytyki bogatych obyczajów pogrzebowych związanych z chrześcijaństwem, ujawniła się potrzeba nowego ceremoniału. Piszą o tym wyraźnie publicyści związani z ruchem laickim. Nie istniejące już Stowarzyszenie Ateistów i Wolnomyślicieli miało stworzyć wzruszające świeckie obrzędy, nie wiążące się z wiarą w życie pozagrobowe. Zajmowała się tym Komisja do spraw obrzędowości. Świecki „pogrzeb powinien mieć cechy poważnego obrządku [...] nie tylko ze względu na zmarłego, ale również na żyjących, których uczucia należy uszanować" *K* Instynktowna potrzeba uroczystego ceremoniału pogrzebowego wydaje się charakterystyczną dla rozmaitych form cywilizacji. Wspinałe pogrzeby Marii Dąbrowskiej czy Bohdana Pniewskiego, celebrowane przez kilka dni

(równoległe świecki i kościelny pogrzeb), są dowodem ostentacyjnego nawrotu tradycji. Podobnie jest w innych krajach. W Związku Radzieckim pogrzeby kosmonautów płk płk Jurija Gagarina czy Pawła I. Bielajewa stały się wielką manifestacją szczerego i żywego uczucia żalu. Urna spoczywała na wielostopniowym podwyższeniu okrytym kirem. Świece, wieńce i warty honorowe odgrodziły moskwiczan od prochów bohatera. Pogrzeb Nasera i zbiorowa, historyczna reakcja Egipcjan przypominała model zachowania się tłumów w okresie antycznym. Kobiety w żałobie płakały, kalecząc sobie twarze. Tłum przedarł się przez kordony porządkowych, aż do trumny Nasera, przewracając po drodze gości honorowych: dyplomatów, mężów stanu.

Podjęcie przeze mnie w czerwcu 1966 r. tematu związanego z uroczystymi obrzędami chowania zmarłych w okresie nowożytnym, można po części tłumaczyć wpływem lektury artykułu prof. dr J. Białostockiego *Vanitas. Z dziejów obrazowania idei „marności” i „przemijania” w poezji i sztuce*². Ziarno tej lektury, rozsypane na melancholijny grunt mojego usposobienia, wydało plon. Zdając sobie sprawę z niezwykłości tematyki, chciałbym być dobrze zrozumiany. Podstawowym zamierzeniem pracy jest ukazanie ceremoniału pogrzebowego, a także rozwoju form artystycznych, jak i treści ideowych katafalku oraz *castrum doloris* w Polsce. W źródłach z XVII i XVIII w. określano ów przebieg i wystawność pogrzebów (nie tylko katolickich) jako *pompa funebris* lub *apparatus luebris*. Sztuka inscenizacji teatralnej, tak jak i wspaniałych pogrzebów jest „ulotna”, a śladami nawet najznakomitszych przedstawień teatralnych są tylko afisze, projekty scenograficzne i kostiumologiczne, programy i recenzje prasowe. Po wspaniałych pogrzebach pozostały więc najczęściej jedynie kiepskie ryciny i nudne, drobiazgowo opisy czy rachunki.

W maju 1971 r. obroniłem na Uniwersytecie Warszawskim pracę doktorską, pt. *Castrum doloris. Z symboliki polskich pogrzebów od XVI do początków XIX wieku*, której promotorem był prof. dr J. Białostocki. W obecnej wersji skróciłem ją do połowy. W maszynopisie pozostały liczne wypisy archiwalne oraz obszerny katalog obejmujący zachowane elementy dekoracji pogrzebowych, jak i widoki architektury okazjonalnej na po-

grzebach 55 osobistości polskich. Uzupełnieniem katalogu jest skrócony opis każdego z pogrzebów z bibliografią starodruków związanych z tymi pogrzebami. Wiele kwestii szczegółowych, rozwiniętych w glossach katalogu, jak i opisów pogrzebów, z konieczności pominąłem w obecnej wersji pracy. Dlatego też *Słownik projektantów, wykonawców i rytowników* nie ma osobnej bibliografii, ponieważ w maszynopisie pełnił rolę indeksu artystów i rzemieślników dla trzystustronicowego katalogu.

Nieco wcześniej lub równolegle rozpoczęto analogiczne poszukiwania w innych środowiskach. W Nowym Jorku Olga Paris Berendsen ukończyła już w 1960 r. dysertację doktorską o siedemnastowiecznych katafalkach włoskich. W Wiedniu sławnymi pogrzebami zajmuje się dr Liselotte Popelka. Michael Brix obronił w 1970 r. w Kunsthistorisches Institut w Kieł pracę dyplomową o pogrzebach Habsburgów w Austrii. Od kilku lat Nina Miks-Rudkowska, opracowując twórczość Giovanniego Battisty Gilseniego, zajmuje się także jego projektami architektury okazjonalnej, związanej m.in. z pogrzebami dynastii Wazów. Trudno także byłoby mi pominąć publikacje Andre Beau, Eve Borsook, Edmunda W. Brauna, Wolfganga Brucknera, Antonio Bonet Correa, Roberta L. Gieseya, Johna Landwehra, Francisco de la Maza, Pierre Marota, Erwina Panofsky'ego, Andora Piglera, Victora L. Tapie, Andrea Busiri-Vici i Rudolfa Wittkowera. Książki, artykuły i hasła słownikowe wymienionych autorów były dla mnie poważną zachętą do kontynuowania zaczętej pracy, jak i źródłami inspiracji.

Podczas zbierania w bibliotekach materiałów o polskich pogrzebach XVI - XVIII w., uzyskałem kilka tysięcy klitek mikrofilmów z relacji rękopiśmiennych i drukowanych. Zdaję sobie jednak sprawę, że kwerendy i poszukiwania archiwalne nie były przeze mnie prowadzone na dostatecznie wielką skalę. Nie przebadałem wielu bibliotek prowincjonalnych i archiwów podworskich znajdujących się w Olsztynie, Poznaniu, Lublinie czy Gdańsku. Nie udało mi się dotrzeć do projektów osiemnastowiecznych katafalków w zbiorach obecnej Biblioteki Akademii Nauk USRR³. W zbiorach Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu brak obecnie Działu Rozmaitości z Kolekcji Pawlikowskich, co uniemożliwia bliższe zajęcie się zespołem kilkunastu projektów

i rycin związanych z pogrzebami głównie lwowskimi z 1 poł. XVIII w.

Nie posiadam również bliższych informacji ani zdjęć rzeźb z katafalku Józefa Potockiego, które obecnie znajdują się w Lwowskim Muzeum Historycznym i w Ermitażu w Leningradzie⁴. Nie są mi także znane podstawy w formie herbów z katedry lwowskiej, o których istnieniu wiem z listu prof. dr Mieczysława Gębarowicza z dnia 27 IX 1969 r. Nie odnalazłem ponadto kilku rycin, o których istnieniu wiadomo mi na podstawie relacji pogrzebowych⁵ oraz rysunku Bibieny⁶.

W pierwszych tomach *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* nie zamieszczono informacji o katafalkach lub ich pozostałościach. Zapewne więc nie znam wszystkich rzeźb z katafalków z terenów województw: krakowskiego, łódzkiego i kieleckiego. Materiał, który udało mi się zebrać, zawdzięczam nie tylko własnej pracy, ale przede wszystkim przyjaznej pomocy z wielu stron.

Poczuwam się na tym miejscu do miłego obowiązku złożenia podziękowań: Dyrekcjom i Pracownikom Muzeów Narodowych w Warszawie, Krakowie, Poznaniu i Wrocławiu, Państwowym Zbiorom Sztuki na Wawelu, Bibliotece Ossolineum, Bibliotekom Seminaryjnym i Diecezjalnym w Gnieźnie i Pelplinie oraz Działom Starych Druków i Gabinetom Rycin Biblioteki Narodowej w Warszawie, Bibliotek Uniwersyteckich w Warszawie, Toruniu i Wrocławiu oraz Deutsche Fotothek w Dreźnie za terminowe wykonanie mikrofilmów i odbitek fotograficznych.

Wiele cennych informacji i wskazówek materiałowych zawdzięczam: dr Aldonie Bartczakowej, dr Izabeli Galickiej, prof. dr Mieczysławowi Gębarowiczowi, doc. dr Tadeuszowi S. Jaroszewskiemu, doc. dr Mariuszowi Karpowiczowi, dr Helenie Kozakiewiczowej, doc. dr Józefowi Lepiarczykowi, dr Karolowi Lewickiemu, dr Adamowi Małkiewiczowi, mgr Irenie Malinowskiej, doc. dr Adamowi Miłobędzkiemu, doc. dr Stanisławowi Mossakowskiemu, dr Teresie Mroczo, zmarłemu dyr. dr Zbigniewowi Pajączkowskiemu, dr Marii Poprzęckiej, Franciszkowi Starowieyskiemu, doc. dr Wandzie Roszkowskiej, mgr Ninie Miks-Rudkowskiej, dr Janowi Samkowi, dr Adamowi Więckowi i mgr Hannie Zembrzuskiej. Niedawno zmarłej mgr Ewie Kozłowskiej-Tomczyk winien jestem bardzo wiele w zakresie dokumentacji fotograficznej.

Za nadzwyczajną życzliwość i udostępnienie własnych książek dziękuję — prof. dr Juliuszowi Starzyńskiemu. Z większością krytycznych uwag Recenzentów mojej pracy doktorskiej — prof. dr Władysława Tomkiewicza jak i doc. dr Janusza Pelca zgadzam się. Dzięki ich życzliwej krytyce udało mi się uniknąć wielu błędów i przeoczeń. Za przyjacielskie rady i uważne

korekty wielu fragmentów pracy dziękuję doc. dr Andrzejowi Ryszkiewiczowi, doc. dr Jerzemu Kowalczykowi i ks. mgr Jerzemu Paszendzie. Najwięcej jednak w tym zakresie zawdzięczam dr Andrzejowi Rottermundowi, który pomógł mi ponadto przy uzyskaniu fotografii z Muzeum Narodowego w Warszawie.

Osobne podziękowania należą się mgr Wandzie Wyganowskiej, zwłaszcza za pomoc przy wypożyczaniu wielu książek z bibliotek krajowych i zagranicznych.

Promotorowi i Redaktorowi tej książki prof. dr Janowi Białoostockiemu najgoręcej pragnę podziękować za konsultacje, korekty, przekazane kweryndy, wypożyczone i zakupione dla mnie książki.

Spotykając się z wielką życzliwością i serdecznością wielu osób i instytucji, tym bardziej zdaję sobie sprawę z zawodności mojego warsztatu naukowego, niedociągnięć i opuszczeń, tak przy zbieraniu faktów historycznych, jak i ich analizie, czy próbie syntezy.

Czytelnika proszę więc o cierpliwość i wyrozumiałość.

Przypisy

¹ A. Sawicki W *sprawie świeckich pogrzebów*. „Gazeta Krakowska” 1968, nr 68 (6554) oraz „Kurier Łódzki” 1970, nr 81.

* J. Białoostocki *Vanitas. Z dziejów obrazowania idei „marności” i „przemijania” w poezji i sztuce*. W: *Teoria i twórczość. O tradycji i inwencji w teorii sztuki i ikonografii*. Poznań 1961, s. 104 - 136 oraz rozszerzona wersja *Kunst und Vanitas*. W: *Stil und Ikonographie. Studien zur Kunstwissenschaft*. Drezno 1966, s. 186 - 230.

³ Informacje uzyskane od prof. M. Gębirowicza oraz T. Mańkowskiego *Dzieje zbiorów graficznych Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” R. 5: 1957, s. 88 nn., — *Zbiory Pawlikowskich. Katalog*. Oprac. M. Grońska i M. Ochońska pod red. T. Solskiego (*Katalog Rysunków w Zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. Tom 1). Wrocław 1960, s. 9.

⁴ Niestety nie udało mi się uzyskać zdjęć i opisu rzeźb od E. Kozłowskiej, Głównego Konserwatora Lwowskiego Muzeum Historycznego.

* Istniały ryciny do następujących druków: *Opisania (...) katatalku na pogrzebie (...) Marli Anny z Kazanowa Jablonowskiej (...)* W kościele Lwowskim W. O. Jezuitów *wystawionego (...)* 1687 oraz *Relacya (...)* w (...) *kolegiacie zamoyskiej (...)* *Ordynata (...)* 1726 Miedzioroty J. Labingera widział ostatnio w prywatnych rękach doc. dr A. Ryszkiewicz.

⁶ A. Ciechanowiecki poinformował mnie, że ok. 1968 r. widział w handlu antykwarycznym w Londynie rysunek G. G. Bibieny przedstawiający *castrum doloris* na pogrzeb Lubomirskiej.

OBRZĘDY POGRZEBOWE

GENEZA OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO

Z prac etnografów¹ wynika, że geneza pochówki w rozmaitych kulturach prehistorycznych „jest związana przede wszystkim z koniecznością pozbycia się zwłok w ich naturalnym stanie”, ze względu na postępujący ich rozkład². Natomiast geneza obrządków pogrzebowych wynika z niezwykle skomplikowanego stosunku człowieka żyjącego do zmarłego. „W obrzędach tych bowiem mieszają się i przenikają wzajemnie takie elementy, jak miłość do osoby zmarłego i lęk przed trupem. Dlatego też [...] obserwować można tendencje zmierzające z jednej strony do zachowania ciała, czego skrajną formą jest balsamowanie, z drugiej strony do pozbycia się go, zniszczenia — co przejawia się zwłaszcza w paleniu zwłok [...] Rozwój pojęć o duszy zmarłego, o świecie zmarłych, dorobił bowiem do owej podstawy wyjściowej niekiedy szereg wyobrażeń, nierzadko zacierających lub wręcz uniemożliwiających odtworzenie pierwotnych intencji danego zwyczaju”³. Palenie zwłok było stosowane jako kara wobec przestępcy⁴ lub wynikało z panicznego strachu przed trupem czarownika⁵, czy z obawy przed rozprzestrzenianiem się chorób⁶. W niektórych wierzeniach palenie zwłok może być środkiem prowadzącym do zapewnienia duszy zmarłego wiecznej szczęśliwości⁷ lub stanowić ma wyróżnienie⁸. Współczesne ludy pierwotne w różny sposób traktują ciała zmarłych. U ludów koczujących najpospolitsze wydaje się porzucanie nieboszczyków na stepie (np. Mongolia). Znane jest też zatapianie ich

w wodzie (np. ciała biedaków w Indiach), pozostawianie zwłok na stosach⁹, kremacja (stosowana w wielu krajach), mumifikowanie (najczęściej stosowane), ogałacanie z tkanek miękkich i przechowywanie szkieletów (prekolumbijska Ameryka Pd.), spożywanie (kanibalizm z Wysp Oceanii) oraz najpowszechniejsze — grzebanie w ziemi. Różne z wymienionych zwyczajów stosowano lub stosuje się łącznie do dziś w odniesieniu do tego samego nieboszczyka¹⁰. W obrębie grupy etnicznej istnieją różne obrządkowe pogrzebowe zależne od pozycji społeczno-klasowej zmarłego, a także przyczyny i rodzaju śmierci (np. śmierć żołnierza na „polu chwały”).

Obserwacje obrządku pogrzebowego poczynione u żyjących współcześnie ludów pierwotnych, odnoszą się również do pewnych form kultury duchowej społeczeństw cywilizowanych, co podkreśla w swoich pracach C. Levy-Strauss. Wiadomo również, że kultura społeczeństw antycznych z basenu Morza Śródziemnego wyrosła na glebie wierzeń ludów prehistorycznych.

POGRZEB ANTYCZNY. GRECJA I RZYM

Greckie, etruskie i rzymskie zwyczaje pogrzebowe dobrze są znane współczesnym badaczom zajmującym się religią i kulturą antyczną¹¹.

Rekonstrukcja form i zwyczajów antycznych przeprowadzona na podstawie prac archeologów i historyków nie napotyka na większe trudności. Zajmując się pogrzebem antycznym, który oddział na formowanie się obyczajów w okresie wczesnochrześcijańskim, średniowiecznym, a zwłaszcza nowożytnym, jestem zmuszony pominąć szereg spornych i nie wyjaśnionych kwestii. Przedstawienie rozwoju zwyczajów od antyku do czasów nowożytnych wymaga stosunkowo dokładnego opisu pogrzebu greckiego i rzymskiego, a prawie całkowitego pominięcia pogrzebu etruskiego. Znajomością tych obrzędów wykazali się już humaniści włoscy i francuscy w XV i XVI w. Wiedza ich była oparta na tekstach źródłowych i na wielu nie istniejących już dziś zabytkach, m.in. na urnach, stelach grobowych i sarkofagach. Pomimo wielu błędów w interpretacji, publikacje humanistów:

Guicharda, Porcacchiego, Perucciego czy Kirchmanna i innych zawierają bogaty materiał faktograficzny i epigraficzny, wykorzystywany w XVII i XVIII w., a dziś raczej zapomniany¹².

W słowniku Cabrol-Leclercą wymieniono tylko kilka publikacji z XVII i XVIII w. dotyczących pogrzebów antycznych, m.in. P. E. Lunga (1 wyd. 1672), A. Straucha (1632 i wyd. następne), J. Cellarius (1682), M. A. Florinus (1685)¹³.

Organizatorzy pogrzebów i artyści posługiwali się tymi publikacjami (łącznie ok. 25 pozycji) jak wzornikami. Wpływy tych publikacji są widoczne w dekoracjach pogrzebów nowożytnych, a nawet w kaznodziejstwie. Prawie równoczesna w całej Europie reanimacja antycznych zwyczajów pogrzebowych w okresie renesansu ma swoje źródło w chęci nawrotu i imitacji wszystkiego co starożytne. Dla lepszego zrozumienia obrzędów w okresie nowożytnym w Polsce niezbędne wydaje się nakreślenie przynajmniej najistotniejszych zwyczajów antycznych, a zwłaszcza tych, które po wielu przemianach przetrwały aż do dziś. Skrótowe opracowanie, a nawet opuszczenie pewnych elementów ceremoniału, znanych tylko w starożytności, są koniecznością

Grecki kult zmarłych (fd *nomima*) wymagał grzebania (*thaplein*) lub spalenia (*kaiein*) ciała. W Mykenach zwłoki grzebano. U Homera znajdziemy dokładnie opisy palenia na stosie ciał Patroklesa i Hektora. Na ziemi ojczystej nierzadko wznoszono grób symboliczny (*kenotaphion*, *cenotaf*) bez ciała. Uznany powszechnie kolorami żałoby były: czerń, biel i zieleń.

W epoce klasycznej wystawiano zmarłego nakrytego całunem (*epiblema*, *stroma*) na widok publiczny (*próthesis*). Mary (*kline*) osłaniano parasolem. Głowę zmarłego wieńczyli kwiatami mirtu, a do ust wkładano mu obola na przewoźne (*naulon*, *danake*) dla Charona. Obok ciała ustawiano drogocenne i ulubione przedmioty (il. 1). Po jednodniowej żałobie z udziałem zawodowych płaczek i żałobników, których liczbę na próżno ograniczały specjalne ustawy, przed świtem następowało wyprowadzenie zwłok z domu (*ekphoia*). W kondukcji szli najpierw śpiewacy lub płaczki (*keiinai*), następnie żałobnie ubrani współobywatele; za marami — nierzadko wiezionymi na wozie — kobiety. Orszak postępował w ciszy. Na cmentarzu (*koimeierion*) odbywało się grzebanie (*taphe*). Zwłoki wkładano do glinianej, cedrowej (*so-*

1. *Próthesis*. Wystawienie zwłok na widok publiczny wg malowidła wazowego IV w. p.n.e.

rós) lub marmurowej trumny (*sarkophagos*). Po zakryciu wierzchu trumny kamieniem, usypywano grób (*sema*). W przypadku kremacji ciała, urnę (*óstothekai*) wraz z cennymi przedmiotami po zmarłym oraz naczyniami z napojem umieszczano w grobie. Na pogrzebach zasłużonych obywateli, odbywających się na koszt państwa, wygłaszano mowy pochwalne. Prawodawcami typów mów pochwalnych byli Menander i Polibiusz¹⁴.

Ofiarę składającą się z potraw i napojów zanoszono także w dniu święta zmarłych (*Anthesteria*) przypadającego w dniu 5 września. Rocznice urodzin zmarłego (*genesia*) lub śmierci wielkich ludzi były czczone igrzyskami.

Wierzono, że nieśmiertelny duch człowieka (*psyche*), który w postaci laleczki (*kóre*) mieszkał do chwili śmierci w źrenicy oka, zostaje widmem (*eidoloń*). Widmo żyje własnym życiem jako cień (*skia*) i może wpływać na losy żywych. Hermes jako *psychopompos* wiódł *psyche* do Hadesu. Z pomocą przychodził mu Charon przewożący przez rzekę — granicę podziemnego świata. Hades i Persefona wydawali wyrok: dusza zła wędrowała na wieczną pokutę do Tartaru, a dobra na równinę Elysion na zachodnim krańcu świata.

W Rzymie organizacją bogatego pogrzebu zajmował się urzędnik pogrzebowy (*libitinaris*), stwierdzający zgon. Pożegnanie zmarłego odbywało się w domu w otoczeniu rodziny, według ścisłej ceremonii (ii. 2, 5). Najbliższy pokrewieństwem składał na ustach nieboszczyka ostatni pocałunek, a następnie zamykał

2. *Conclamatio iunbris*. Płaskorzeźba z grobu Hateriów z II w., znalezionej k. Centocelle

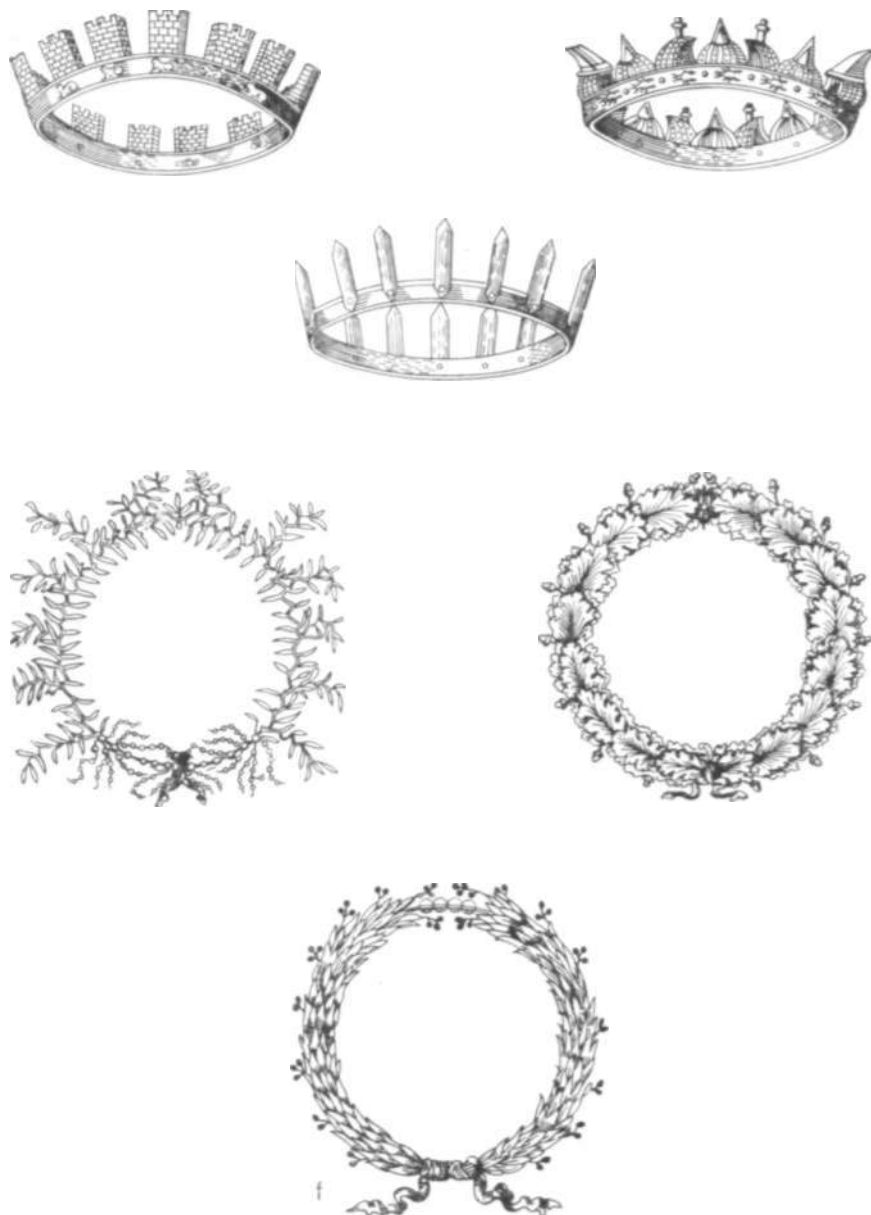

3. Rzymski orszak pogrzebowy. Płaskorzeźba z Amiternum w Preturii

mu oczy i usta. Krewni wołali go po imieniu (*conclamatio, clamoi supremus*), a potem żegnali (*extremum vale*) czyniąc w ten sposób głośny hałas (*conclamatio mortis*). *Libitinarius* przypro-
wadzał ze sobą namaszczającego (*pollinctoi*), płaczki (*praeiicae*),
tragarzy i grabarzy (*vespillones*). Ciało namaszczano olejkami,
wieńczono głowę wieńcem lub koroną (*coiona iunebris* — il. 4)¹³.
Po tych zabiegach *pollinctoi* dokonywał odlewu maski zmarłego
w gipsie lub glinie. Z negatywu uzyskiwał malowaną żywymi
barwami maskę woskową (*imago ceia*) nakładaną na twarz nie-
boszczyka, ubranego już poprzednio w togę z insygniami spr-
awowanych urzędów. W atrium ustawiano łożo (*lectus iunebris*)
przybrane drogocennymi materiałami. Na nim spoczywały zwłó-
ki, nogami w kierunku wyjścia. Dookoła ustawiano pochodnie
wypożyczone ze świątyni bogini śmierci — Venus Libitina. Na
jednej z płaskorzeźb antycznego grobu Hateriów z Muzeum La-
terańskiego odnajdujemy scenę *conclamatio* w atrium (il. 2). Na
lectus funebis spoczywa zmarły. Mężczyzna z girlandą, to za-
pewne *pollinctor*. Obok płaczek, w scenie *conclamatio funebis*
uczestniczą wyzwoleńcy z *pileusami*¹⁶. Na innej stronie tego gro-
bowca znajduje się droga pogrzebowego orszaku: Via Sacra, Łuk
Tytusa, świątynia Kybele i Koloseum.

Bardziej gwałtowne pożegnanie przedstawia nowożytny relief
z grobowca Girolamo i Marcantonio delia Torre wykonany przez
Andrea Briosco, zw. Riccio, w 1512 r.¹⁷. Śmierć starego lekarza
Girolamo ukazana została *aWantica* (il. 5). Pochodnie śmierci po-
nad głowami zebranych, żywa gestykulacja mężczyzn, płaczki,
pollinctor obok chłopca z naczyniem napełnionym wonnościami,
świadczą, że artysta renesansowy doskonale znał realia po-
grzebu antycznego. Pominę w tym wypadku problematykę for-
my inspirowanej reliefem sarkofagów, o której pisał J. Pope-
-Hennessy¹⁸. Świadoma antykizacja treści i formy dowodzi, jak
dokładnie znano w kręgach uczonych humanistów obyczaje po-
grzebu rzymskiego jeszcze na kilkadziesiąt lat przed ukazaniem
się prac Gyraldusa, Guicharda czy Kirchmanna (por. przyp. 12).

W westybulu ustawiano znak obecności śmierci w domu —
drzewko cyprysowe. Po 3 **lub** 7 dniach odbywał się pogrzeb
(*pompa*) zapowiadany publicznie przez heroldów (*piaecones*). Do
III w. p.n.e. kondukt rozpoczynał się, podobnie jak w Grecji,

4. Rzymskie korony pogrzebowe: a. korona w formie blanków, b. korona w formie okrętów, c. korona w formie ostrokołu, d. korona obywatelska, e. korona triumfalna, f. korona owalna

przed wschodem słońca. Biedota rzymska zachowała ten zwyczaj także znacznie później. W czasach republiki i cesarstwa, kiedy pogrzeby wielkich ludzi przypominały triumfy, wyprowadzenie zwłok odbywało się przed południem, w godzinie ożywionego ruchu ulicznego. Porządek pochodu ustalał *dissignator*, a *accensus* wraz z towarzyszącymi mu liktorami czynił swobodne przejście w tłumie ulicznym¹⁹. Dla rzymskich uroczystości pogrzebowych (*pompa*) charakterystyczna jest gorąca i żywiołowa manifestacja żałoby (*nenia*) i smutku [*planctus*]. Na czele szło dziesięciu muzykantów (*tibicines*) z rogami i fletami. Za nimi płaczki śpiewające pochwalne pieśni (*mortualia*). Zwyczaj ten został zapomniany od poł. III w. Frywolny charakter procesji nadawali tancerze, aktorzy i mimowie (*scenici artillices*), którzy odgrywali nawet scenki parodiujące zmarłego. Wśród nich najważniejszy był archimimus, który „personam eius „ferens imitansgue...”²⁰. Za aktorami szli lub jechali na rydwanach klienci zmarłego z maskami przodków zmarłego na twarzach, ubrani w szaty odpowiadające ich godności i stanowisku. Były to *imagines* przodków, które każda rodzina przechowywała w atrium. Propercjusz pisał nawet, że „nie ma procesji bez masek”²¹. Za nimi niesiono na noszach (*lecti*) ulubione przedmioty, drogocenne sprzęty domowe, zdobyte łupy, insygnia i chorągwie. Wyzwolenicy ze znakiem swej wolności — *pileusem*²² — stanowili osobną grupę idącą najbliżej mar. Zwłoki na marach ustawione były w pozycji stojącej. Za lub przed zmarłym postępowali liktorzy z pochylonymi pękami różg i karawaniarze z pochodniami. Wokół ciała szła rodzina, przyjaciele, nieco dalej osoby reprezentujące urzędy, senat, a następnie tłum²³. Mężczyźni narzucali na głowy togi, kobiety z rozpuszczonymi włosami nie wkładały na siebie żadnych ozdób. Obowiązywał szary lub czarny strój, natomiast w czasach cesarstwa noszono białe szaty.

Jeśli kondukt przechodził przez Via Sacra, pod Łukiem Tytuśa, koło świątyni Kybele i Koloseum, to zatrzymywał się na Forum Romanum przy mównicy (*rostra*). Ozdobne nosze (*vespillo-nes*) ze zwłokami ustawiano na podwyższeniu, obok siadali na krzesłach kurulnych mimowie z maskami przodków na twarzach. Mówca stojący na *rostra* wygłaszał mowę pochwalną (*laudatio funebris*). Było to, jak byśmy dziś określili, „wywoływanie du-

5. Andrea Riccio *Śmierć Girolama*, płaskorzeźba. Fragment nagrobka Girolama i Marcantonio della Torre, ok. 1512. San Fermo w Weronie

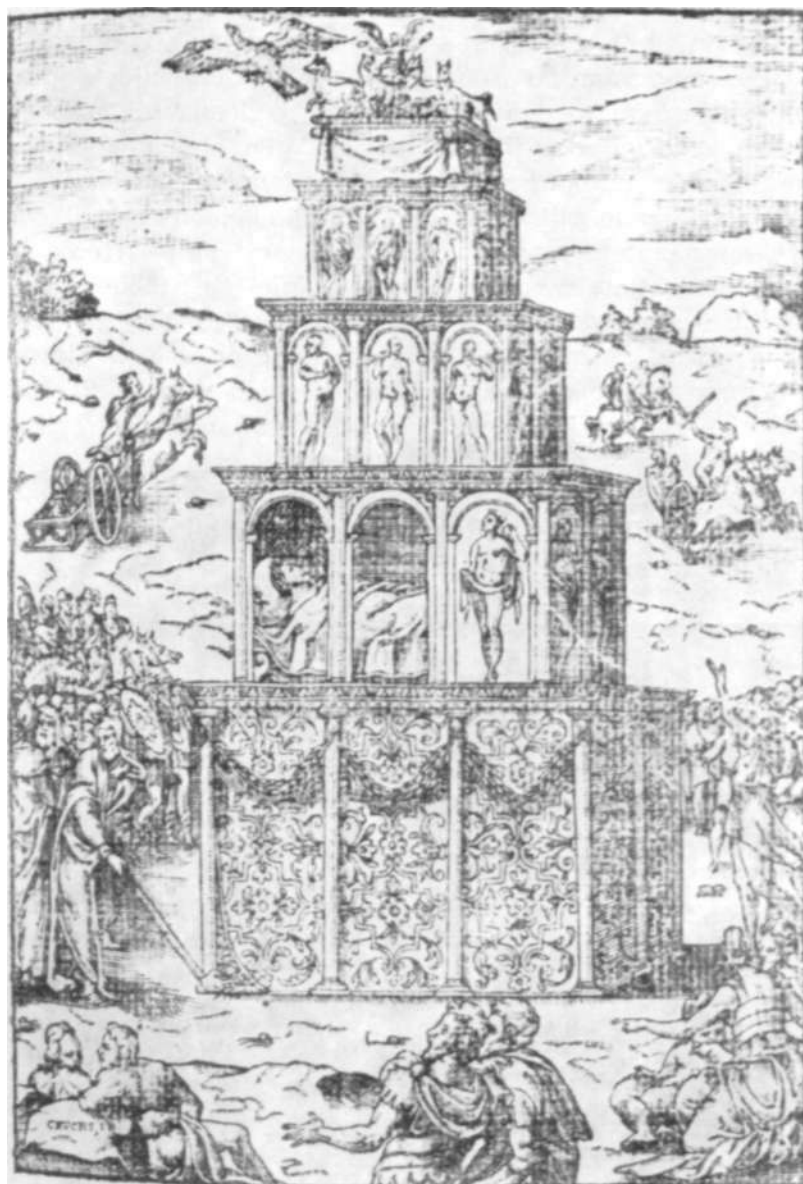
chów", czy teatr „wskrzeszonych" osobistości rodziny²⁴. Z Forum Romanum orszak udawał się na cmentarz poza miastem. "Wzdłuż Via Appia ciągnęły się groby, grobowce naziemne (*aica, capulus*), do których wkładano sarkofagi. Od połowy V w. p.n.e. na placu komunalnym (*ustrinum*) następowała kremacja (*crematio*) ciała. Najbogatsi posiadali przy grobowcach własne paleniska, na których ustawiano stos — il. 7 (*bustum, pyra, rogas*). Formy tych drewnianych budowli naśladują ołtarz, piętrowy dom czy jakby latarnię morską. Na stosie ustawiano marylę ze zmarłym, ulubione i drogocenne przedmioty stanowiące własność nieboszczyka. Ceremonia kremacji rozpoczynała się, kiedy najbliższy z rodziny otwierał zmarłemu oczy, a następnie odwracając twarz podpalał stos. Odzywały się wówczas lamenty (*conclamatio*). Popioły (*ossa*), zalane winem, zbierali wyznaczeni *ossilegii* do urny (*furna, olla, ossuaria*). Podczas czynności pogrzebowych (il. 6) wielokrotnie stosowano okadzanie pachnidłami

i wonnościami. W urnie lub dzbanie znajdował się — oprócz kości zawiniętych w chustę — pieniążek i ampułki z wonnościami. Urnę spuszczano do grobu (*componere*). Uczestnicy pogrzebu żegnali zmarłego wezwaniami: „niech ci ziemia lekka będzie” i „niech kości odpoczywają w pokoju”. Po obrzędowym oczyszczeniu gości rozpoczynała się stypa (*epulae iunebres*). Jeśli z okazji pogrzebu odbywały się igrzyska, biednym rozdawano zboże, mięso lub pieniądze. Dziewiątego dnia po pogrzebie żałobę kończono ofiarą z napojów (*novemdiale*) na grobie oraz biesiadą (*coena novemdialis*) w *triclinium funebie*. Biedacy spożywali ją wprost na grobie, jak dzieje się to do dziś w Słowenii. Groby nawiedzano podczas święta zmarłych w dniu 21 lutego (*ieialid*), a zwłaszcza podczas aniwersarzy urodzin i śmierci i składano ofiary z chleba, wina i kwiatów.

Najwspanialsze obrzędy, o których zachowało się najwięcej przekazów źródłowych, to pogrzeby rzymskich cesarzy, zlwasz-

Andrea Riccio *Pogrzeb Girolama*, płaskorzeźba. Fragment nagrobka Girolamo i Mercantonio della Torre

7. *Consecratio*. Stos cesarza rzymskiego na Polu Marsowym. Drzeworyt sygnowany CRUCRE IN

cza, gdy senat uchwalił ubóstwienie [*consecratio, apotheosis*]²⁵. Urządzano wówczas dwa pogrzeby, jeden zwykły, drugi specjalnie uroczysty z wybudowaniem na Polu Marsowym wielokondygnacyjnego stosu (*bustum, pyra, rogas*). Najbardziej szczegółowy opis podał Herodian z deifikacji Septymiusza Sewera urządzonej przez cesarza Karakallę w 211 r. Poza Rzymem, na Polu Marsowym, ustawiono „budowlę o czterech równych bokach, wzniesioną na kształt domu [...] z potężnych belek drewnianych [...]. Cała ta budowla jest wewnątrz wypełniona chrustem, z zewnątrz zaś przyozdobiona kobiercami złotem przetykanymi, posągami z kości słoniowej i barwnymi malowidłami. Na niej stoi z kolei druga budowla [...], trzecia i czwarta, znowu mniejsza niż poprzednia, a w końcu zamyka całość najmniejsza [...]. Można by porównać tę [...] budowlę do strażnic świetlnych, które stoją w portach [...]. Otóż w drugiej z kolei budowli złożono wniesione tam łoża oraz [...] wszelkie wonności i kadzidła [...] wokół tak przygotowanego stosu, całe rycerstwo krąży dookoła w pewnym porządku, objeżdżając pędem budynek w rytmie tańecznym. W podobnym porządku krążą również wozy wiozące [...] noszących na twarzy maski odtwarzające oblicze tych, którzy zdobyli sobie sławę u Rzymian [...] Po zakończeniu tego następcą cesarza [...] ujawszy płonąca pochodnię, przykładą ją do budowli, więc wszystko [...] ogarniają płomienie. Z najwyższej części budynku wypuszczają orła, który wznosi się wraz z ogniem w powietrze, unosząc według wierzeń rzymskich z ziemi do nieba duszę cesarza. Od tego czasu odbiera on część boską pomiędzy innymi bogami”²⁸.

Zacytowany opis *consecratio* znany był dobrze humanistom szesnastowiecznym²⁷. Orzeł unoszący z płonącego stosu duszę cesarza do nieba był wielokrotnie przedstawiany na srebrnych i brązowych medalach i monetach takich cesarzy, jak August, Marek Aureliusz, Lucjusz Werus, Aleksander Sewer, Septymiusz Sewer (il. 8), Walerian i cesarzowych, jak Sabina, Faustyna, Marianina²⁸.

Trzeci, nie opisywany dotąd, relief z grobu Hateriów przedstawia wznoszenie budowli o niejasnym przeznaczeniu, ale z *imagines clipeatae*, pogrzebowymi girlandami, orłami, czterema elementami i porami roku. Są to wg E. Panofsky'ego²⁹ symbole

8. Medale brązowe z *consecratio* cesarza Antoninusa Piusa, 161 r. i Septymiusza Sewera, 211 r. z przedstawieniem stosów

nieśmiertelności. Ustawienie na szczycie tej dwukondygnacyjnej struktury *lectus funebris*, jak i wymienione symbole nasuwają skojarzenia ze stosem, na którym dokonywała się deifikacja cesarza. Rekonstrukcja *consecratio* na Polu Marsowym, znana z drzeworytu opublikowanego przez Guicharda, ukazuje moment, kiedy następcę cesarza podpala stos, orzeł szybuje do nieba, a wokół jeżdżą rydwany z woźnicami reprezentującymi rzymskich bohaterów (ii. 7). Porównanie ryciny z rewersem me-

dalum Septymiusza Sewera świadczy, że nie jest to rekonstrukcja konkretnego stosu, pomimo że jest niewątpliwie oparta na opisie Herodiana. W roku 1630 Domenichino, opierając się na drzeworycie z książki Guicharda z 1581 r., namalował obraz poprzedzony szkicem³⁰, przedstawiający pogrzeb cesarza rzymskiego.

Pogrzeb antyczny, a szczególnie rzymski, znany był w okresie nowożytnym bezpośrednio z tekstów antycznych pisarzy i przedstawień na sarkofagach oraz pośrednio poprzez wzorniki, jakimi były prace uczonych humanistów, np. Blonda, Gyraldusa z 1539 r., Guicharda (il. 7), Porcacchiego z 1574 r., Kirchmanna z 1603 r., czy wreszcie za pośrednictwem dzieł sztuki, jak płaskorzeźby Andrea Riccia z 1512 r. (il. 5, 6), obraz Domenica Zampieri z 1630 r. i in.³¹ Panofsky pisząc o pięciu rodzajach zależności pomiędzy antykiem klasycznym i renesansową rzeźbą nagrobną wyróżnia m.in. odrodzenie symbolizmu, mitów i rytuału pogrzebowego. Nie zajmując się bliżej zagadnieniem rytuału, zwrócił on uwagę przede wszystkim na nawrót do antycznego symbolizmu i mitologii³². Najważniejszymi źródłami do poznania pogrzebów greckich i rzymskich była dla humanistów literatura, a przede wszystkim poezja Lukiana, Owidiusza, Stacjusza i Wergiliusza.

Po okresie wstępnego poznawania pogrzebu rzymskiego jako jednego z elementów wiedzy o antyku w XV w.³³, następuje rozwój renesansowej poezji funeralnej na przełomie XV i XVI wieku, posługującej się zasadą *imitatio all'antica*. Poezja nowołacińska nawiązywała do epicediów antycznych³⁴, tak więc Poliziano, Kallimach, Strozzi i in. w swoich utworach wzorowali się np. na *Consolatio ad Liviam* Stacjusza. Oczywiście, poeci renesansowi przedstawiając pogrzeb chrześcijan w różnym stopniu adaptowali z epicediów antycznych obrzędy pogańskie. Płonący z ciałem stos (*rogus*) przekształca Andrea Poliziano w motyw oświetlonego ołtarza.

„Quid nunc exequias celebres opulentacpie dicam
munera quid donis templa referta piis?
Omnis caeratis radiat funalibus ara
omnis odoratis ignibus ara calet”²⁵

W końcu XVI w., kiedy następuje całkowite podporządkowanie piśmiennictwa nowołacińskiego kościołowi, rozpowszechn-

9. Wigilia odprawiana przy ciele zmarłego. Inicjał R[equiem]. *Missale*, ok. 1460

nią się w całej Europie proste i klasycyzujące epicedia, w których mitologia pełni rolę „służebną” względem Chrystusa i Marii, a *consolatio* zamienia się w chrześcijańską modlitwę. Poeci będą odtąd opisywać chrześcijańską ceremonię pogrzebu, a nie, jak poprzednio — nawiązując do średniowiecznych medytacji o śmierci — obrzędy pogańskie. Powszechna w całej Europie od początków XVII w. znajomość zwyczajów pogrzebu antycznego opierała się zarówno na łacińskiej i nowołacińskiej poezji funeralnej, jak i na „naukowych” publikacjach m.in. Gyraldusa, Guicharda i Kirchmanna.

Można wyodrębnić dwa różne etapy adaptowania tradycji antycznej do chrześcijańskiego pogrzebu nowożytnego: pierwszy (w okresie wczesnego chrześcijaństwa) — charakteryzuje przetrwanie obyczajów rzymskich, drugi (po poł. XV w.) — związany jest z humanistyczną wiedzą o antyku.

10. Jan van Eyck Msza św. za zmarłych w gotyckiej katedrze z kataialkiem i kondukt na cmentarzu. Miniatura z Godzinek mediolańsko-turyńskich

POGRZEB WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKI

Pełen radosnego optymizmu i nadziei stosunek do śmierci i pogrzebu, charakteryzujący pierwszych chrześcijan, opierał się na nowych założeniach teologicznych. „Śmierć, dla pogan, oznaczała często koniec epizodu życia, który jest bez znaczenia...”⁵⁶. Silna wiara w życie pozagrobowe, sąd ostateczny, zmartwychwstanie ciał, wieczną nagrodę lub potępienie pozwala Ojcom Kościoła przeciwstawiać smutny charakter pogrzebu pogańskiego radosnemu charakterowi pogrzebu chrześcijańskiego. Święty Ambroży na pogrzebie brata Satyrusa gani smutek zebranych³⁷. Podobne wyznanie składa św. Augustyn na pogrzebie matki³⁸. Na wielu wczesnochrześcijańskich płytach nagrobnych czytamy: „N. N. triumphat”³⁹, co oznacza stan triumfu wiecznego, który nastąpił wraz z chwilą śmierci. Gorliwi chrześcijanie starali się ze spokojną nadzieją oczekiwać męczeńskiej śmierci, po której miało nastąpić spotkanie ze Zbawicielem.

Jednym z bardziej rozpowszechnionych poglądów w pierwszych wiekach chrześcijaństwa jest wierzenie, że śmierć, to chwilowy sen. Opisywany przez trzech ewangelistów cud ze zmarłą córką Jaira potwierdza tę opinię wśród chrześcijan. „Czemu się smucicie i płaczecie? Nie umarła dziewczka, ale śpi”⁴⁰ (podkr. J.A.C.). Chrześcijańska koncepcja śmierci jako snu oparta jest na nauce o zmartwychwstaniu. Rozwijają ją m.in. święci: Ignacy, Grzegorz z Nissy, Chryzostom, Ambroży i Hieronim⁴¹. O powszechności tego mniemania wśród pierwszych chrześcijan świadczą nagrobne inskrypcje, np.: HIC REQUIESCIT IM SOMNO PACIS MARCIA «. Alfred Clement Rush wylicza pozostałe trzy wczesnochrześcijańskie koncepcje śmierci: jako wezwanie na sąd Chrystusa i aniołów pełniących funkcje *psychopompoi*, jako wędrówkę do Pana odpowiadającą wędrówce duszy w eschatologii egipskiej i grecko-rzymskiej oraz jako narodziny do nowego życia, gdzie dzień śmierci obchodzi się jako Dies Natalis.

Czerń i czerwień, znane również w antyku jako kolory żałobne, pozostały kolorami liturgii pogrzebowej⁴³. Bieli, używanej powszechnie w antyku jako typowej barwy żałoby, wymagały tylko pogrzeby męczenników. Zmiana w rozumieniu śmierci i po-

grzebu, jaka nastąpiła we wczesnym chrześcijaństwie, nie mogła jednak zmienić trwania starych pogańskich obyczajów i praw. Inercja ludzkich przyzwyczajęń i w tej dziedzinie pozwoliła na adaptację większości dawnych obyczajów, które zyskały tylko nową, religijną interpretację⁴⁴. Ryty pogańskie, jak wyprostowanie stóp, wyciśnięcie ostatniego oddechu, ostatni pocałunek, zamknięcie oczu i ust przetrwały aż do uchwał soboru z 430 r. Wprowadzono wiatyk, który daje się umierającym. Głośny zgiełk *conclamatio mortis* po zamknięciu oczu zamieniono na radosne pienia psalmów. Nakazuje się stosować umiar oraz ograniczenie zbytku w ilości pachnideł do balsamowania i strojów, w jakich zmarły zostaje pochowany. Całkowity zakaz stosowania perfum i wonnych olejków, jak również odpowiedniego okrycia ciała⁴⁵ był niemożliwy do wprowadzenia ze względu na tradycje pogrzebu Jezusa wyprawionego m.in. przez Józefa z Arymatei, Nikodema i Trzy Marie⁴⁶.

Antyczne korony pogrzebowe, krytykowane przez Tertuliana, początkowo istniały w substytucji jako wieńce kwiatów, następnie jako symbole Boga, który jest koroną chrześcijan, koroną życia. Święty Paweł pisał o wieńcu uzyskanym na zawodach⁴⁷ oraz o koronie męczeństwa i koronie świętości.

Wystawienie zwłok w westybulu czy atrium, trwające w Rzymie do siedmiu dni, zostało przekształcone w czuwanie przy zwłokach z głośną modlitwą i pieniemi. W ciągu kolejnych nocy odprawiano wigilie. W pierwszych sakramentarzach znajdowały się specjalne zestawy modlitw oraz wzory krótkich kazań zw. później egzortami. Jeśli ciało oczekiwało w kościele na pogrzeb, to w nocnych ciemnościach odprawiano wigilie, wierząc, że przez trzy dni po śmierci dusza przebywa blisko ciała; podobnie czynili Żydzi odprawiający obrzędy bliskie wigiliom — *Pannychis*⁴⁸. Ustawienie ciała bliżej lub dalej od ołtarza symbolizowało stan duchowny lub świecki, jak również stopień świętości, jaką osiągnął zmarły za życia⁴⁹. Po mszy następowało wyprowadzenie zwłok z kościoła do grobu. Wczesnochrześcijańska procesja pogrzebowa częściowo naśladowała rzymski orszak żałobny. Przeciwno widowiskowości konduktu najgwałtowniej występował Tertulian⁵⁰. W zasadzie w orszaku nie uczestniczyli aktorzy, archimimus i tancerze, ani nosiciele masek zmarłych członków

11. Henryk Brodaty na marach. M. Pruzia *Legenda ostrowska*, 1353, scena nr 18

familii. Mimo to orszak pogrzebowy biskupa Kartaginy — św. Cypriana, który „triumpho maximo deductum est”⁵¹, miał charakter triumfalnej procesji.

Etruskowie wozili ciało zmarłego ciężkim wozem z baldachimem⁵². Rzymianie używali wozu lub lektyki niesionej przez noszowych. Nosze te (4 - 6-osobowe nazywały się *sandapilla*, a bogatsze *vespillones*) nieśli najmici. Zwyczajów tych nie zmieniono w okresie chrześcijaństwa. Propercjusz pisząc o kruchości ludzkiego życia uważał, że jest ono wyznaczone przez dwa graniczne światła: zapalenie kaganka na ślubie i po raz drugi na pogrzebie⁵³. Światło świec, pochodni i kandelabrow zyskało znaczenie religijne. Wierni, to „dzieci światłości”, a światło kaganków to Lux Perpetua⁵⁴. Najpoważniejszą zmianą we wczesnochrześcijańskim pogrzebie w stosunku do epok minionych było wprowadzenie (dziś już odwołanego) zakazu kremacji, wynikającego z naśladowania pogrzebu Chrystusa i konsekwencji jego nauki o zmartwychwstaniu ciał.

Inaczej niż na pogrzebach pogańskich ułożona była pochwalna mowa św. Ambrożego na pogrzebie cesarza Walentyniana

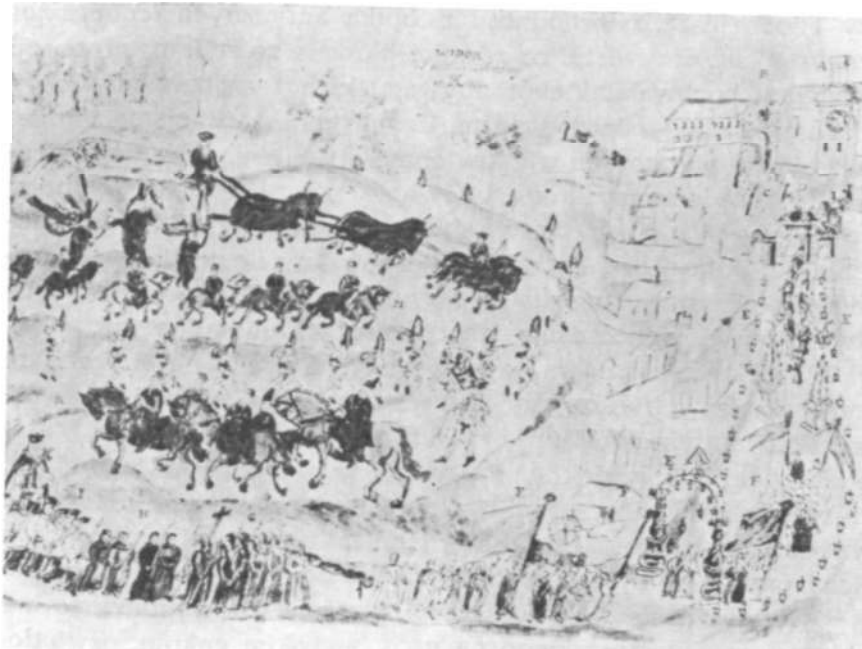
czy Teodozjusza. Niezgodność z topiką antycznych *laudationes funebres* jest oczywista, co wynika głównie ze zmiany proporcji pomiędzy pochwałami cnót obywatelskich i chrześcijańskich⁵⁵.

Zastanawiając się nad późniejszymi konsekwencjami pogrzebu z okresu pierwszych wieków chrześcijaństwa, należałoby podkreślić przede wszystkim stworzenie pełnej liturgii pogrzebu i przepojenie starych zwyczajów nową, mistyczną treścią. Złożenie ciała do grobu i wielokrotne powtarzanie wigilii nad grobem też mogą być przykładem symbiozy antycznych i nowych obyczajów, a jednocześnie ich chrześcijańskiej adaptacji.

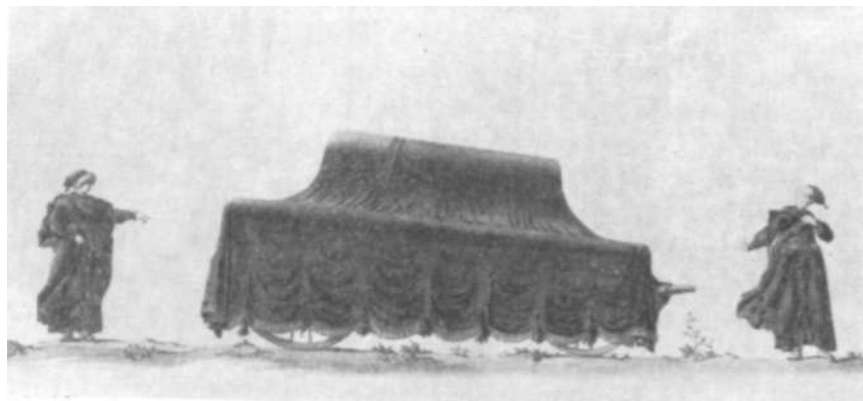
W wiekach późniejszych, wzorem najczęściej naśladowanym przez władców był pogrzeb pierwszego chrześcijańskiego cesarza Konstantyna Wielkiego w 337 r. W wielu źródłach literackich odnajdujemy dokładne opisy pogrzebu cesarza Justyniana, który, jak wiadomo, naśladował obrzędy konstantyńskie, tworząc tym samym ciągłość tradycji⁵⁶. Konstantyn umarł w okolicach Achyronu, a ciało jego zostało przewiezione do Konstantynopola⁵⁷. Jednocześnie jego woskowy wizerunek⁵⁸ wystawiono we wnętrzu pałacu rzymskiego na *aica*, wysokim cokole, oświetlonym wysokimi świecami w kandelabrach. Prawdopodobnie obok podobizny cesarza stał diadem. W przypadku wystawienia wizerunku cesarskiego na rynku, budowano z drewna strukturę w formie świątyni. Zręcznie pomalowane ściany budowli okazjo-

12. Śmierć mieszczanina, płaskorzeźba z 1 poł. XVII w.

13. Widok procesji *paradnej* w *Pakości* z *ciałem* *Brygidy Czapskiej* 29 IX 1762. Akwarela

14. Wóz *żałobny* *Augusta II* z dwoma *żałobnikami*. Rysunek

nalnej imitowały powierzchnie marmurowe, bogato dekorowane płaskorzeźbą i motywami ornamentalnymi⁵⁹. Wystawienie zwłok czy podobizny cesarskiej w pałacu nie zaprzecza możliwości pokazania innej – na forum⁶⁰.

Woskowy wizerunek Konstantyna w purpurze, z jabłkiem w ręku, w auli pałacu nad Bosforem, był wspanialej wystawiony niż w Rzymie, nad Tybrem. Na podium (*palco*) tronowała na podwyższeniu otwarta trumna (*bard*). Bogactwo dekoracji łoża nazywanego przez R. L. Gieseya *bed of state* ustępowało dekoracji tła. W wielkim złotym kręgu dominował *cruce gemmata* z basi-leusem jako znak nawrócenia i triumfu. Najkosztowniejsze balsamy i olejki paliły się w kadzielnicach (*acенаe*) obok wielkich kandelabrow. Obywatele Konstantynopola w ciągu całego dnia przechodzili przed podwyższeniem. Wyżsi urzędnicy i senatorowie, obecni w pałacu, stali po bokach postumentu, adorując cesarza. Zwyczaj wystawiania *effigie* ze znakami władzy przyjął się później w ceremoniale pogrzebowym królów francuskich⁶¹. Konwój wojskowy prowadził ciało cesarza do bazyliki św. Apostołów. Nie towarzyszyły mu, jak na pogańskich pogrzebach, zwłoki ośmiu poddanych⁶², ale odbywał się w obecności mimów w maskach, przy znakach zwycięstw i sztandarach oddziałów Wojskowych. Był to triumfalny wjazd zwycięskiego wodza. Najważniejszym elementem plastyczno-ideowym tego widowiska był złoty sarkofag, dekorowany na sposób wschodni szlachetnymi kamieniami i *gemma*⁶³. Nieśli go żołnierze odznaczający się walecznością i świętobliwością, w pozłocistych hełmach, pancerzach i z tarczami. W momencie, kiedy sarkofag zbliżał się do progu bazyliki, zaszło słońce, ostatnie promienie zaświeciły na polerowanych blachach, zamigotały na szlachetnych kamieniach. Przy dźwiękach trąb orszak wkroczył do wnętrza, a zwłoki cesarskie zostały złożone na szczycie wysokiego podwyższenia. Nie przypominał on jednak późniejszych katafalków, a raczej cesarski stos apoteozy⁶⁴.

Uroczystości w kościele trwały kilka dni, po czym ciało przeniesiono do mauzoleum. W późniejszych czasach rozróżnienie Pomiędzy ceremonią wojskową konduktu a pogrzebem religijnym zniknęło. Duchowni mogli już brać oficjalny udział w odprawieniu ciała i orszaku żałobnym. Pogrzeb pierwszego cesarza

chrześcijańskiego dzielił się na część świecką, zakończoną przed bazyliką, i chrześcijański pogrzeb we wnętrzu kościoła. Mimo to, pozostanie tradycyjne przejęcie i powitanie ciała zmarłego przez kler u wejścia do świątyni.

POGRZEB CHRZEŚCIJAŃSKI W ŚREDNIOWIECZU I OKRESIE NOWOŻYTNYM

Liturgia pogrzebu chrześcijańskiego dzieliła się na kilka etapów⁶⁵. Łatwo jednak można zauważyć — pomimo pewnych przekształceń — niezmiennosc tradycji liturgicznej wywodzącej się oczywiście z wczesnego chrześcijaństwa. Ogólny schemat rytuału pogrzebowego pozostał nienaruszony: ceremonie w domu pogrzebowym, czyli ostatnie pożegnanie i wystawienie zwłok w domu zmarłego, eksportacja do kościoła (i wigilie), msza żałobna, procesja z ciałem na cmentarz, złożenie do grobu. W średniowieczu istotny był podział obrzędów na pogrzeby osób duchownych i świeckich. Pogrzeb zakonnika, biskupa i papieża różnił się od skromnego pogrzebu mieszczanina, solennego pogrzebu feudała i wspaniałego królewskiego⁶⁶. W każdym z nich istniały drobne różnice rytuału między krajami: Anglią i Francją, Włochami i Niemcami czy Polską⁶⁷. Sakrament ostatniego namaszczenia⁶⁸ łączono często z komunią chorych i wiatykiem. Namaszczenie polegało na zwilżeniu olejami świętymi kolejno zamkniętych powiek, uszu, nozdrzy, ust, rąk i nóg chorego, przy wypowiedaniu odpowiednich modlitw. O ile agonii towarzyszyli kapłan lub domownicy — odmawiano modlitwy za konających, składające się z litanii, wezwania w chwili zgonu oraz modlitwy, gdy chory skonał. Modlitwy odmawiano przy zapalanej gromnicy, łącząc je z kropieniem łóżka chorego wodą święconą. Przy zwłokach zmarłego złożonych w mieszkaniu lub w kościele odprawiano wigilie, czyli jutrznię żałobną⁶⁹, złożone z niesporów, *matutinum* (trzech nokturnów), a kończoną laudesami (i. 9). Zwykle odmawiano lub śpiewano w poszczególne dni tygodnia tylko jeden nokturn złożony z kilku psalmów i lekcji. Były to prośby o miłosierdzie dla duszy zmarłego oraz przypomnienia o ufności w Pana, o wierze w zmartwychwstanie ciał i świętych obcowanie.

15. Trumna na katafalku z portretem trumiennym Teresy Antoniny Łackiej. Fragment il. 148

W jednej z lekcji użyto słów św. Augustyna o obowiązkach "względem zmarłych. „Nie należy atoli zaniedbywać i lekceważyć ciało umarłych, a szczególnie sprawiedliwych [...] nie należy zaniedbywać modłów za zmarłych [...] Ostatnia posługa oddana ciału zmarłemu wprawdzie, ale przeznaczonemu do zmartwychwstania i do wiecznego istnienia jest poniekąd dowodem tej

16. Chorągiew nagrobna Katarzyny Żarczyńskiej zmarłej 5 X 1625, z fundacji syna J. Żarczyńskiego. Kościół franciszkanów w Krakowie

wiary"⁷⁰. Tak więc zadaniem wigilii odprawianych przy ciele zmarłego było przypomnienie wiernym podstawowych dogmatów wiary i obowiązków modlitwy za zmarłych.

W klasztorach w okresie średniowiecza przy ciele zmarłego mnicha — od chwili wystawienia zwłok aż do pogrzebu — odmawiano psalterz. U franciszkanów śpiewano nawet po śmierci

17. Chorągiew nagrobna Katarzyny tarczyńskiej, inskrypcja, rewers il. 16

jednego z braci *Te Deum*. Charakterystyczną cechą chrześcijańskich obrzędów są uroczyste procesje: eksportacja (wyprowadzenie) ciała z domu czy z kościoła na cmentarz lub do grobu w kościele ⁷¹.

Po wniesieniu trumny do kościoła składano ją na katafalku ¹ stawiano krzyż ⁷². Najważniejszą częścią liturgii była msza odprawiana najczęściej w kolorze czarnym, z sekwencją *Dies irae*,

kończąca się absolucją⁷³. W drodze na cmentarz odprawiano antyfony i *Benedictus* (il. 10).

Ewangelia mszy za zmarłych przytacza słowa Chrystusa wypowiedziane do Marty: „Jam jest zmartwychwstanie i żywot; kto wierzy we Mnie, choćby umarł, żył będzie; i każdy kto żyje i wierzy we Mnie, nie umrze na wieki”⁷⁴.

Specjalny biały ryt odprawiano na pogrzebie małych dzieci, połączony z innymi niż zwykle antyfonami podczas eksportacji, absolucji i pogrzebu. Powszechnie też odprawiano mszę żałobną (żałomszę) w trzecim, siódmym i trzydziestym dniu od śmierci lub pogrzebu lub w rocznicę śmierci (aniwersarz) z innymi zmiennymi częściami mszy. Po komunii kapłan odmawiał: „Przyjmij Panie, modlitwy nasze za duszę sługi swego N., a jeżeli przylgnęła do niej jaka zmaza ziemskiej winy, niechaj ją zgładzi twoje litościwe miłosierdzie...”. Wśród zmiennych części mszy znane są osobne (Oratio, Sekreta, Pokomunia) za zmarłego papieża, biskupa lub kapłana, kobiety, rodziców i kilku zmarłych. Liturgia pogrzebu zawiera akcenty radosne, mające koić boleść ludzką. Chrześcijańskiego heroizmu wymaga jednak mistyczna radość wobec śmierci bliskiego człowieka, który osiągnął w ten sposób szczęście wiekuiste. Tak wg legendy reagowała św. Jadwiga, która wobec majestatycznie wyciągniętych zwłok męża pocieszała płaczące po jego śmierci niewiasty (il. 11).

Przypisy

¹ T. Malinowski *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*. Wrocław 1969, s. 92 nn.

¹ C. Royer *Les rites lunaires aux époques préhistoriques et leur origine*. „Revue d'anthropologie” 1876, nr 3 (odbitka), s. 4 - 8, — U. Schlenther *Brandbestattung und Seelenglauben*. Berlin 1960, s. 209.

¹ Malinowski, op. cit., s. 92.

¹ G. Montandon *Traite d'ethnologie cyclo-culturelle et d'ergologie systematique*. Paryż 1934, s. 670.

⁵ K. Moszyński *Ludy pasterskie. Ich kultura materialna oraz podstawowe wiadomości o lornach współżycia zbiorowego, o wiedzy, życiu religijnym i sztuce*. Kraków 1953, s. 109 nn.

⁶ Schlenther, op. cit., s. 120.

⁷ Jw., s. 36 oraz S. Poniatowski *De l'origine de la sepulture a incinirallon*. W: XV *Congres International d'Anthropologie et d'Archeologie Prihistorique, Extrail, rapport du 30 IX 1930* (odbitka).

* W 1964 r. spalono zwłoki J. Nehm i wrzucono popioły do Gangesu.

⁹⁾ Wg wzorników pogrzebowych tak postępowali Scytowie. Por. również wiersze Zbigniewa Morsztyna i Sandora Takatsa. Zob. J. Pelc *Kontrreformacja, Sarmatyzm a rozwój literatury Polskiej (Od renesansu do baroku)*. W: *Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury*. Wrocław 1970, s. 159. «Studia Staxopolskie» t. 29.

¹¹⁾ Można łączyć, jak np. w Indiach, palenie zwłok i topienie prochów w Gangesie lub jak na Pomorzu w okresie kultury łużyckiej dwustopniowy obrządek: ciepłopalenia i zakopywania resztek w ziemi.

¹¹⁾ F. Altheim *Römische Religionsgeschichte*. T. 1-3. Berlin 1931-33, — E. Cumont *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*. Paryż 1942; — G. Giannelli *Sistemi di Sepultura Romani*. W: *Enciclopedia Italiana*. T. 23. Rzym 1934, szp. 888; — C. Kaufmann *Die Sepulkralen Jenseitsdenkmaler der Antike und des Urchristentums*. Moguncja 1900; — G. E. Mylonas *Homeric and Mycenaean Burial Customs*. „American Journal of Archaeology” R. 52: 1948 s. 56 nn.; — A. Nock *Cremation and Burial in the Roman Empire*. „Harvard Theological Review” R. 25: 1932. i. 321-359, — P. Pranzataro *Il diritto di aepulcro nella sua evoluzione storica*. Turyn 1895; — F. Schidler *Ober das römische Begräbnisweise*. Lindau 1888; — F. Vollmer *De iunere publico Romanorum*. Lipsk 1892; — Hasła: *Funus*, *Libiina*, *Laudatio funebria*, *Mors*, *Pileus*, *Sarcophagus* w następujących wyd. encyklopedycznych: *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*. Pod red. H. Daremberg, E. Saglio (cyt. dalej jako Daremberg—Saglio). Paryż 1877 - 1919; *Reallexikon zur Antike und Christentum*. Pod red. T. Klauser. Berlin 1950; — *Realencyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*. Pod red. C. Paulys — G. Wissowa (cytowana dalej jako Paulys—Wissowa) Stuttgart 1893 - 1920; — *Ausführliche lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Pod redakcją W. Roscher. Lipsk 1884 - 1937.

¹²⁾ Podają w kolejności pierwszych wydań najważniejsze: F. F. Biondo *De Roma triumphante libri decem Veneti 1510*, s. 22-27 (liczne wyd. późniejsze); — L. G. Gyraldus (vel Giraldi) *De sepulchris et Vario sepeliendi [...] ritu Libellus* (...) Basileae 1539 (oraz wyd. Helmstedt 1676); — T. Porcacchi *Funerali Antichi Diverai Popoli et Nationi, Forma, ordine, et pompa di sepoliure, di esseguie, di consecrationi antiche et d'altro [...] eon le figure in Ramę di Girolamo Porro*. Venetia 1574, s. 10-41 (oraz wyd. z 1591, 1651 i 1678 r.); — C. Guichard *Funerailles et diverses maniere d'ensevelir des Romains, Grecs, et autres nations, tant ancienne que modernes...* Lyon 1581, ks. 1; (reed. F. Pomey Libitina); — J. Rosinus *Antiquitatum Romanorum Corpus Aboluitimum* (...) *Thoma Dempstero, auctore. Editio Nova*. Geneva 1602, ks. V, rozdz. XXXIX, s. 622 - 637; — J. Kirchmann *De Funebria Romanorum, libri Quatuor...* Hamburg 1605 (oraz wyd. 1637, 1672. 1679); — F. Perucci *Pompe Funebris di Tutte le Nationi del Mondo...* Verona 1639 (reed. T. Porcacchiego); — J. A. Ouendstedt *Sepulchra Veterum sive Tractatus de Antiqua Ritibus Sepulchralibus Graecorum, Romanorum, Judeorum et Christianorum*. Wittebergae 1647 (oraz wyd. 1648, 1660, 1697, 1744); — N. Muret *Ceremonies funebres de toute les nations...* Paris 1679 (wyd. w XVIII i XIX w.); — *Dictionnaire des antiquités Romains au explication abrégée des ceremonies, des coutumes et des antiquités...* T. 2. A Paris 1766. s. 636 - 639; — G. Hubneri *Historiae Legum Romanorum ad sepulturas Pertinentium*. Lipsk 1794 - 95.

« H. Leclerca hasło: *Funéraires*. W: F. Cabrol, H. Leclerca (cyt. dalej jako Cabrol—Leclera) *Dictionnaire d'Archeologie Chretienne et de Liturgie*. T. 5. Paryż 1923, szp. 2710.

¹⁴⁾ E. Vollmer hasło: *Laudatio funebris*. W: Paulys—Wissowa, op. cit., t. 12. Stuttgart 1925, szp. 992 - 993.

¹⁶⁾ R. Ganszyniec hasło: *Kranz*. W: Paulys—Wissowa, op. cit., t. 11. Stuttgart 1921, szp. 1591; — E. Saglio hasło: *Corona*. W: Daremberg—Saglio, op. cit. T. 1. Paryż 1877, szp. 1526; — K. Baus *Der Kranz in Antike und Christentum. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung Tertulliana*. Bonn 1940.

¹¹⁾ W. Helbig *Führer durch die öfentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom*. T. 2. Lipsk 1913, nr 1193; — Rush, op. cit., s. 153, 167 n., ii. 4; — T. Klauser *Die Cathedrale '« 7^ofenicult der Heidnischen und Christlichen Antike. ..Liturgiegeschichtliche Forschungen* '• 9, 1927, ii. 3; — E. Panofsky *Tomb Sculpture. Four lectures on its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. Nowy Jork 1964, ii. 99.

¹¹⁾ Panofsky, op. cit., ii. 295. Oryginał omawianego reliefu znajduje się, oprócz innych, w Luwrze. Przedstawiają one kolejno: *Girolamo nauczający w Weronie*, *Śmiertelna choroba*.

Ofiara na intencję jego uzdrowienia, Złożenie urny z prochami, Wędrowka ducha Ciroiama do raju, Pola Elizejskie, Ziemska sława.

¹⁸ J. Pope-Hennessy *Italian Sculpture. Cz. 2: Italian Renaissance Sculpture*. Londyn 1958, s. 104 - 106.

¹⁹ Cyceron *O prawach* II; 24, 61; — Horacy *Listy* I; 7, 5-6.

²⁰ Swetoniusz *Divus Vespasianus* 19, 54; — Por. *Żywoty Cezarów*. Tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska; przedmowa J. Wolski. Wyd. 2. Wrocław 1960, s. 323.

²¹ Propercjusz *Elegiae* IV; 21.

²² G. Poris hasło: *Pileus*. W: Daremberg—Saglio, op. cit., t. 4, Paryż [b.m], szp. 481.

²³ Płaskorzeźba z Armiternum (Preturia). J. Questen *Die Grabnisschrift der Beratius Nikatoras*. „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung” R. 53: 1938, s. 202, il. 31.

²⁴ W kazaniach pogrzebowych z XVII w. wielokrotnie wspomniano ten zwyczaj, np. M. Wojniłowicz *Śnieg Ogień [...] Jerzy (...) Ian [...] z Kozielska Ogieńscy*. W (...) *Dominikanów Bazylice [...] w Wilnie Roku 1680, dnia 5 Novembem* [bmr].

²⁵ O *consecratio* pisali m.in.: E. Bickermann *Die römische Kaiserapotheose*. „Archiv für Religionswissenschaft” R. 27: 1929, s. 1-35; — L. Cerfaux, J. Tondriau *Le culte des Souverains*. „Bibliothèque de Théologie” Seria 3, t. 5, 1957, s. 15 nn.; — F. Cumont *Etudes syriennes*. Paryż 1917, rozdz. 2, s. 35 n.; — tenże *Pégase et l'apothéose*. „Bulletin de la Société d'Archéologie d'Alexandrie” t. 10, 1924, s. 193 n.; — U. Geyer *Der Adlerflug Im Römischen Konsekrationszeremoniell*. Bonn 1961, diss.; — P. Gros *Rites funéraires et rites d'immortalité dans la liturgie de l'apothéose impériale*. „École Pratique des Hautes Études, IV section: Sciences historiques et philologiques”, R. 67: 1965-66; H. P. L'Orange *Apotheosis in Ancient Portraiture*. Oslo 1947; •— tenże hasło *Apoteosi* W: *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e orientale*. T. 1. Rzym 1958, s. 489 - 497; — K. Scott *The Imperial Cull under the Flavians*. Stuttgart—Berlin 1936; — E. Strong *Apotheosis and Aifer Lite*. Londyn 1915; — oraz hasło *Consecratio* W: Paulys—Wissowa, op. cit., t. 1, Stuttgart 1877, szp. 371 n.; — *Reallexikon iür Antike und Christentum*. T. 1. Berlin 1950, szp. 87 - 94.

²⁶ Herodian *Historia cesarstwa rzymskiego*. Przełożył i komentarzem opatrzył L. Piotrowicz. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, Ks. 4, rozdz. 2, s. 78 - 80.

²⁷ Zob. m.in. Guichard, op. cit., s. 179.

* Rewers medalu z *consecratio* cesarzowej Marianiny z wyobrażeniem pawia posłużył I. Sambuco do wymyślenia emblemu. Wiadomość o tym podaje wraz z ilustracją Guichard, op. cit., s. 184. O apoteozie i *consecratio* przedstawionych na monetach zob. m.in. J. M. C. Toynbee *Ruler apotheosis on Roman coins*. „Numismatic Chronicle” t. 20, 1946-47, s. 126 nn. Przedstawione na il. 8 medale wg C. Guicharda, związane z apoteozą cesarzy Antoninusa Piusa i Septymiusza Sewera, omówione są także wyczerpująco w katalogu H. Cohena *Description historique des Monnaies Irrappées sous l'Empire Romain*. Lipsk 1930, t. 2, s. 287, nr 153; t. 4, s. 12, nr 83.

²⁹ Panofsky, op. cit., s. 32, il. 101, inne przedstawienie stosu cesarskiego w tle zawiera tabliczka z kości słoniowej z British Museum w Londynie z tzw. Apoteozą Romulusa. Jw., i. 59, il. 239. Zob. też Geyer, op. cit., il. 8.

³⁰ R. E. Spear *Preparatory Drawings by Domenichino*. „Master Drawings” t. 6, 1968, nr 2, s. 127.

³¹ Bezpośrednią zależność od antycznego sarkofagu Meleagra z Muzeum w Ostii wykazuje fragment płaskorzeźby z grobowca Franceses Sasseti z kościoła S. Trinità we Florencji, wykonany prawdopodobnie przez Giuliano da Sangallo. Przedstawia on zamknięcie oczu I ust antycznego bohatera połączone z *extremum vale*. Zob. Panofsky, op. cit., il. 313 I 315.

³² Jw., s. 73 n.

³³ O dobrej znajomości pogrzebu antycznego i *imitatio all'antlea* wśród humanistów z XV w. świadczyć może pogrzeb Leonarda Bruni pochowanego w jedwabnej szacie i koronie laurowej. Zob. Pope—Hennessy, op. cit., s. 43.

³⁴ S. Zabłocki *Polsko-lacińskie epicedium renesansowe na tle europejskim*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 85 nn.; — S. F. Witstein *Funéraire poëze in de nederlandse renaissance*. Assen 1969, s. 98 - 134.

A. Poliziano *Elegia sive epicedion in Albierae Albitiae immaturum exitum ad Sismundum Stupham eius sponsum*. W: *Carmina quinque illustrium poetarum...* Bergamo 1753, w. 276.

³⁶ Leclercq hasło *Funéraires*, op. cit.; — Th. Klauser *Christlicher Märtyrerkult, heidnischer Heroenkult und spätjüdische Heiligenverehrung*. „Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen” R. 91: 1961, s. 15 an.

³⁷ Św. Ambroży De obitu Salyri, I, 71 s — H. Dudden *The Life and Times of St. Ambrose*. Oksford 1935, t. 1, s. 176, t. 2, s. 711.

³⁸ Św. Augustyn *Confessiones*, IX; 12, 29.

³⁹ Panofsky, op. cit., s. 46.

⁴⁰ Marek, V; 38-42. Por. także Mateusz, IX; 18-26 oraz Łukasz IX; 41-56. Nie jest to w pełni nowa koncepcja. Por. Homer *Iliada*, XIV; 231 oraz J. Hild hasło Mors, Lelum, Orcus. W: Daienbergh—Saglio, op. cit., t. 3, cz. 1. Paryż 1913, szp. 2006.

⁴¹ A. C. Rush *Death and Burial in Christian Antiquity*. Waszyngton 1941, s. 12 - 22, «Studies in Christian Antiquity» t. 1.

⁴² Rush, op. cit., s. 22. O czerni pisali: św. Hieronim *Epistolae*, 108, 29; Sidonius Apollinaris *Epistolae*, 11; 8, 2. — O czerwień zob. F. von Duhn *Rot und Tot*. „Archiv für Religionswissenschaft” R. 9: 1906, s. 1-24; — E. Samter *Geburt, Hochzeit und Tod*. Lipsk—Berlin 1911, s. 175 - 194.

⁴³ E. Diehl *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*. T. 2. Berlin 1931, szp. 3184 A.

⁴⁴ O pierwszych pogrzebach chrześcijańskich czytamy w *Dejajach Apostolskich*, V; 1-11 oraz VIII; 2. Por. również H. Lietzmann *Die Entstehung der Christlichen Liturgie nach den ältesten Quellen* „Vorträge der Bibliothek Warburg” t. 5, 1929, s. 45-66.

⁴⁵ Guichard, op. cit., s. 518. Wśród kilkudziesięciu opracowań pogrzebów starochrześcijańskich warto wymienić J. Gretser (1611); J. G. Joch (1726); J. R. Kiesling (1736); M. Larroquanus (1688); T. Pfafner (1694).

⁴⁶ Jan XIX; 39-41 oraz Łukasz XXIII; 52 - 56 — XXIV; 1; — Marek XVI; 1. Wśród wielu opracowań z XVIII w. warto przypomnieć pracę J. Abichta *De ritibus...* 1725, s. 28.

⁴⁷ Św. Paweł EM / do Koryntian, IX; 24-25. O koronie życia pisali także św. Bazyl, Grzegorz z Nazjanzu. Klemens z Aleksandrii i Tertulian. Zob. Rush, op. cit., s. 141 - 144.

⁴⁸ E. Freistedt *AKhristliche TolengedLchtnstage und Ihre Beziehung zum Jenseitsglauben und Tolenkuitua der Antike*. „Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen” 1928, z. 24, s. 11.

⁴⁹ Pseudo Dionysius *De Ecclesiastica Hierarchia*, VII, 3.2.

⁵⁰ Tertulian *De spectaculis*, 10.

⁵¹ Ada *Pro consularii Cyprani* 5, 6. Cyt. wg Rush, op. cit., s. 193.

⁵² P. Monceau hasło: *Funus* (Erurie). W: Darembergh—Saglio, op. cit., t. 2. Paryż 1918, szp. 1382; — A. Mau hasło: *Bestattung*. W: Paulys—Wissowa, op. cit., t. 3. Paryż 1889, szp. 336.

⁵³ Propercjusz *Elegiae*, IV, II, 46. Analogicznie o życiu ludzkim pisali Owidiusz, Persjusz i Seneka.

⁵⁴ W. Scudamore hasło: *The Ceremonial Use of Light*. W: *Dictionary of Christian Antiquities*. T. 2. Londyn 1934, szp. 993. Cyt. wg Rush, op. cit., s. 222 nn.; Cabrol hasło: Cierges. W: Cabrol—Leclercq, op. cit., t. 3. Paryż 1902, szp. 1613; —

» Rush, op. cit., s. 259 - 272.

⁵⁵ Guichard, op. cit., s. 519 - 520.

⁵⁶ P. Franchi de'Cavalieri *II iunerali ed il sepolcro di Costantino Magno*. „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire” R. 36: 1916 - 17, s. 205 - 261.

⁵⁷ Zamiana zwłok na „cadaveri maschere di cera” lub ze „stucco” były wówczas popularne. Zob. I. Gayet *L'exploration des nécropoles greco-byzantines d'Anllnoe*, „Annales du Musée Guimet” R. 30: 1902, s. 121; — A. F. Leynaud *Les catacombes africaines*. Sousse 1910, s. 47.

⁵⁸ Swetoniusz *Iulius Caesar*, 84; Diodor LXXIV, 4, 2. oraz E. Cuq hasło: *Funus*. W: Darembergh—Saglio, op. cit., t. 2, szp. 1407.

⁵⁹ Swetoniusz *Herodian*, II; cc; — E. Beurlier *Le cuife impérial*. Paryż 1891, s. 62.

⁶⁰ Jako pierwszy zwrócił na to uwagę: J. von Schlosser *Geschichte der Porträtbildnerie im Wachs*. „Jahrbuch des Kunsthistorischen Sammlungen d. allerhöchsten Kaiserhaus” R. 29: III t. 3, s. 192- 197.

⁶¹ Kirchmann, op. cit., s. 158.

⁶³ Podobnie zdobiony był tron, łóżko i rydwan cesarza. Zob. Franchi de'Cavalieri, op. cit., s. 233.

⁶⁴ Wykonany z kilku kondygnacji obniżających się, ozdobionych złotem, marmurowymi kolumnami, rzeźbami z kości słoniowej i obrazami. Zob. Diodor, IV; 2-6. Za najwspanialszy uznaje się stos Aleksandra Wielkiego zbudowany przez jego przyjaciela Hefajstiona. Diodor XVII; 115, 1. Zob. M. Matremere de Quincy *Memoire sur le bucher d'Hephestion*. „Memoires de L'Accademie des Inscriptions” R. 4: 1818, s. 395, cyt. wg Franchi de'Cavalieri, op. cit., s. 235; — G. Boissier, hasło Apollineosi*. W: Daremberg—Saglio, t. 1. Paryż 1877, szp. 325; — E. Cuq hasło Fumis, ibidem, szp. 1394; — Beurlier, op. cit., s. 65; — G. Mancini *Scoperte a Monte Citorio*. „Studi Romani” t. 1, 1913, s. 3.

⁶⁵ M. Righetti *Manuale di storia Liturgica*. Ancona—Milano 1946 - 48; — *Lexikon tur Theologie und Kirche*. T. 1 - 10. Fryburg 1957 - 65; — T. S. R. Boase *Death In Middle Ages. Mortality, Judgement and Remembrance*. London 1972; — A. Labudda *Liturgia pogrzebu w średnio-wiecznej Polsce*. Rkps pracy doktorskiej pod kierunkiem ks. prof. dr M. Rechowicza, KUL.

⁶⁶ O pogrzebie królewskim pisali m.in.: E. H. Kantorowicz *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton 1957; — R. E. Giesey *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*. Genewa 1960; — A. Gieysztor „Non habemus caesarem nisi regem”. *Korona zamknięta królów polskich w końcu XV wieku i w wieku XVI*. W: Muzeum i twórcza. *Studia z historii sztuki i kultury ku czci prof. dr St. Lorentza*. Warszawa 1969, s. 282 nn.

⁶⁷ O zwyczajach pogrzebowych panujących w okresie nowożytnym w Europie. Zob. m.in.: R. J. Hirsch *Doodenrituel in de Nederlanden voor 1700*. Amsterdam 1921; — J. J. Fahrenfort, C. C. van de Graaf *Doodenbezorging en cultuur*. T. 2; *De doodenbezorging bij de volken van Europa, inzonderheid in Nederland*. Amsterdam 1947; — W. Bruckner *Bildnis und Brauch. Studien zur Bildfunktion der Eliques*. Berlin, s. 28 n.

⁶⁸ Dekretem Piusa X z 26 IV 1906 w razie istotnej potrzeby wprowadzono abrewiację do formuły „Przez to święte namaszczenie niechaj ci Pan odpuści czymkolwiek zawiniłeś. Amen”. Wcześniej nie stosowano abrewiacji modlitw. Zob. P. Rzymski *Wykład obrzędów*. Warszawa 1828, s. 194, czy wcześniejszy — *Rituale Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae Caeremoniarum...* Cracoviae 1631 (liczne wydania).

« *Olietum pro delunctis* została ułożona w Rzymie w VII w. na wzór Ciemnej Jutrznii. Scenę śpiewania jutrzni przedstawia miniatura z *Livre d'heure* Elżbiety, żony Karola IX. Zob. J. Muczowski *Pomnik Kazimierza Wielkiego w katedrze na Wawelu*. „Rocznik Krakowski” t. 19, 1923, ii. 2, s. 138. Por. także M. Meiss *La mort et l'Office des Morts a l'epoque du Maitre de Boucicant et des Limburg*. „Revue del'art” t. 1, 1968, nr 1-2, s. 17-27.

⁶⁹ Św. Augustyn *De cura pro mortuis gerenda*, 4, 5 *Nokturn II, Lekcja 4, 5, 6*.

⁷⁰ Walka o niechowanie w kościele zmarłych świeckich dostojników prowadzona była bezskutecznie przez wiele stuleci. Władze zakonne nie zgadzały się również na zbyt jawną funkcję grobową kaplic. Zob. J. Łoziński *Cztery centralne kaplice kopułowe z początku XVII wieku*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 30: 1968, nr 3, s. 323 n.

⁷¹ Przy przewożeniu ciała z odległego miejsca śmierci do miejsca pochowania używano niekiedy „podróżnego katafalku” do wystawiania trumny w przydrożnych kościołach czy kaplicach, nawet cerkwiach prawosławnych. „Kuryer Warszawski” 1826, nr 231, i. 650.

⁷² Absolucję i śpiew *Libera me* znano od X w., zob. J. Wierusz-Kowalski *Liturgika*. Warszawa 1955, s. 294.

⁷⁴ Ewangelia wg św. Jana, XI; 25.

2

POGRZEB W OKRESIE NOWOŻYTNYM W POLSCE

ŹRÓDŁA, STAN BADAN

Za źródła do historii obyczajów w Polsce, a pogrzebów w szczególności, uważa się powszechnie opisy rękopiśmienne z epistolografii i diariuszy, pamiętniki cudzoziemców, testamenty oraz relacje drukowane, jak również przekazy ikonograficzne: ryciny i szkice. Warto też wspomnieć o drukowanych kazaniach pogrzebowych, panegirykach, programach teatralnych oraz wypisach archiwalnych o charakterze dyspozycji, rachunków, umów o pracę i sumariuszów wydatków (zob. *Aneksy źródłowe*). Cennym uzupełnieniem są przedmioty pełniące liturgiczne lub paraliturgiczne funkcje, jak żałobne ornaty, nagrobne chorągwie i portrety trumienne ze srebrnymi tablicami herbowymi i inskrypcjami.

O pogrzebie w okresie nowożytnym w Polsce pisali m.in.: S. Bystroń, A. Fischer, Z. Gloger, J. Gołąb, A. Bruckner, W. Łoziński, T. Mańkowski, Z. Kuchowicz i S. Wiliński. Zwracali oni uwagę na odrębność polskich pogrzebów na przestrzeni XVI - XVIII w., która miała polegać na osobliwej ostentacji i teatralizacji żałoby. Mańkowski powiązał pojęcie sarmatyzmu z pogrzebami polskimi, co następnie zostało określone przez Wilińskiego jako „sarmacka pompa funebris”².

Uznając związek ideologii sarmackiej szlachty z 2 poł. XVII i XVIII w. z kulturą duchową i obyczajami polskimi, trudno jednak przemilczeć istotne podobieństwa między uroczystymi Pogrzebami w całej Europie. Prawie całkowita zbieżność liturgii, liczne analogie w zwyczajach, podobieństwa stylistyczne architektury okazjonalnej w różnych krajach, wspólne wzorniki po-

Januar	Februarius	Martius	Aprilis	May	Junius	Julius	Augustus	September	October	November	December
1. Jan. ...	1. Febr. ...	1. Mart. ...	1. April. ...	1. May ...	1. Jun. ...	1. Jul. ...	1. Aug. ...	1. Sept. ...	1. Oct. ...	1. Nov. ...	1. Dec. ...

18. Dni świąt obowiązujących na dworze Augusta III, ok. 1740. Zaznaczone są dni śmierci i urodzin władców Saksonii i Polski oraz Rosji i Austrii. Karta z rkps Bibl. Czartoryskich w Krakowie

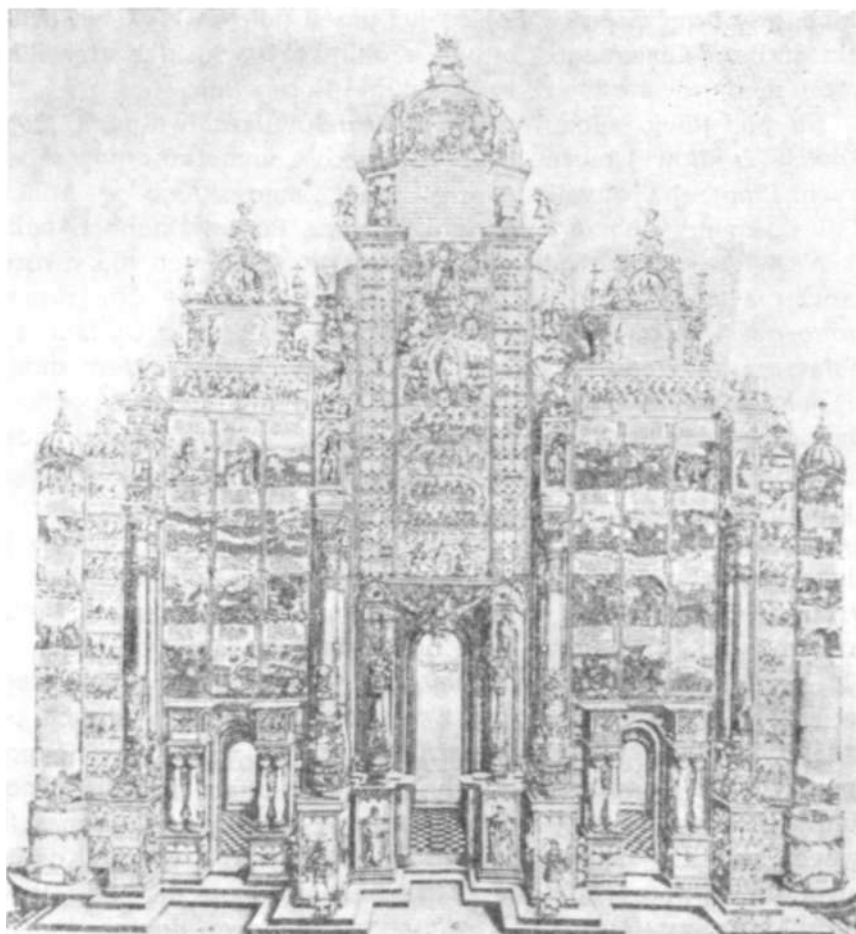
grzebowe przeczą twierdzeniom o całkowicie samodzielnym rozwoju obyczajów polskich i europejskich w XVII czy XVIII w. Warto jednak zwrócić uwagę na łatwe do zauważenia, zwłaszcza dla cudzoziemców, cechy i przymioty narodowe, jak orientalność stroju, skłonność do wystawności i rozrzutności mające na celu osiągnięcie wrażenia niezwykłego splendoru.

Na pogrzeb, jaki np. we Francji przysługiwał książętom krwi i dostojnikom państwowym, silił się w Polsce każdy średnio zaможny szlachcic. Oczywiście ekspresja pogrzebu, a zwłaszcza dekoracji okolicznościowej, jeśli można urobić sobie zdanie na podstawie źródeł, była zupełnie inna. Umiejętności i możliwości twórcze artystów pracujących na dworze francuskim trudno porównywać z umiejętnościami i możliwościami wileńskich cechowych rzemieślników. Z drugiej jednak strony, jeśli ok. 1680 r. dyplomata francuski zarzucał „panom polskim”³, że wydają na pogrzeby zbyt wiele, to warto przypomnieć, że we Francji wolno przyjmowała się moda na okazałe pogrzeby z architekturą okazjonalną w typie włoskim⁴. Proces ten dopiero w ciągu 3 ćw. XVII w. doprowadził we Francji do zwycięstwa wpływów wło-

skich, gdy tymczasem w Polsce już przed połową XVII w. działalność B. G. Gisleniego i innych architektów włoskich utrwalała formy modne w środowisku rzymskim i florenckim.

Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych (zob. *Aneksy źródłowe*) można ocenić wysokość wydatków pogrzebowych. Pogrzeb żony kanclerza Jana Zamoyskiego w końcu XVI w. znamy dobrze z rachunków Jana Pudłowskiego (*Aneks 1*). Najwięcej kosztowało sprawienie szat żałobnych dla dworu kanclerza (ok. 700 fl.) oraz obicie ścian w kościele. Nie zapraszano gości spoza Warszawy. Stosunkowo niewiele wydano na malarza przybyłego z Krakowa, w celu wykonania portretu zmarłej, jak też na samą trumnę (31 fl.). Według F. P. Dalerac pogrzeb magnacki (w koń. XVII w.) kosztował aż 20 000 fl., co wynosi ok. 100 000 fr. Z rachunków po śmierci hetmana Adama M. Sieniawskiego (1726 r.) wynika, że najdroższe były tkaniny obcio-we. Dwór zaopatrzony był już w odpowiednie stroje z poprzedniego pogrzebu (*Aneks 8*). Podczas egzekwii za Zofię Sieniawską w kościele kapucynów w Warszawie zapłacono stolarzom i malarzom tylko 101 tynfów, a za obiad dla zaproszonych gości — 700. Całość wydatków wyniosła 1567 tynfów. Trzeba pamiętać, że jest to koszt tylko jednej z uroczystości egzekwialnych po śmierci Sieniawskiej. Najpoważniejszą część wydatków na pogrzebach, nie tylko magnackich, stanowiły ofiary mszalne i posługi kościelne. Za zmarłego odprawiano czasami po kilkanaście tysięcy mszy w ciągu kilku lat od dnia jego śmierci. Koszty introdukcji i pogrzebu ciała Pawła Karola Sanguszki, jak i jego żony Marianny (poł. XVIII w.) są stosunkowo dobrze znane. Największe sumy pochłonęło zorganizowanie zjazdu gości i duchowieństwa, strawne, ofiary mszalne oraz wosk na świece i lampy. Na architekturę okazjonalną wydano jedynie 10% całej sumy. Podobnie było w końcu XVIII w. na pogrzebach Szczęsnego Potockiego, jak i jego żony w Krystynopolu. Czytelnie i przejrzystie zestawiona w 1781 r. księga rachunkowa z pogrzebu Józefa P. Sanguszki podaje rachunki kategoriami. Przytaczam niektóre pozycje:

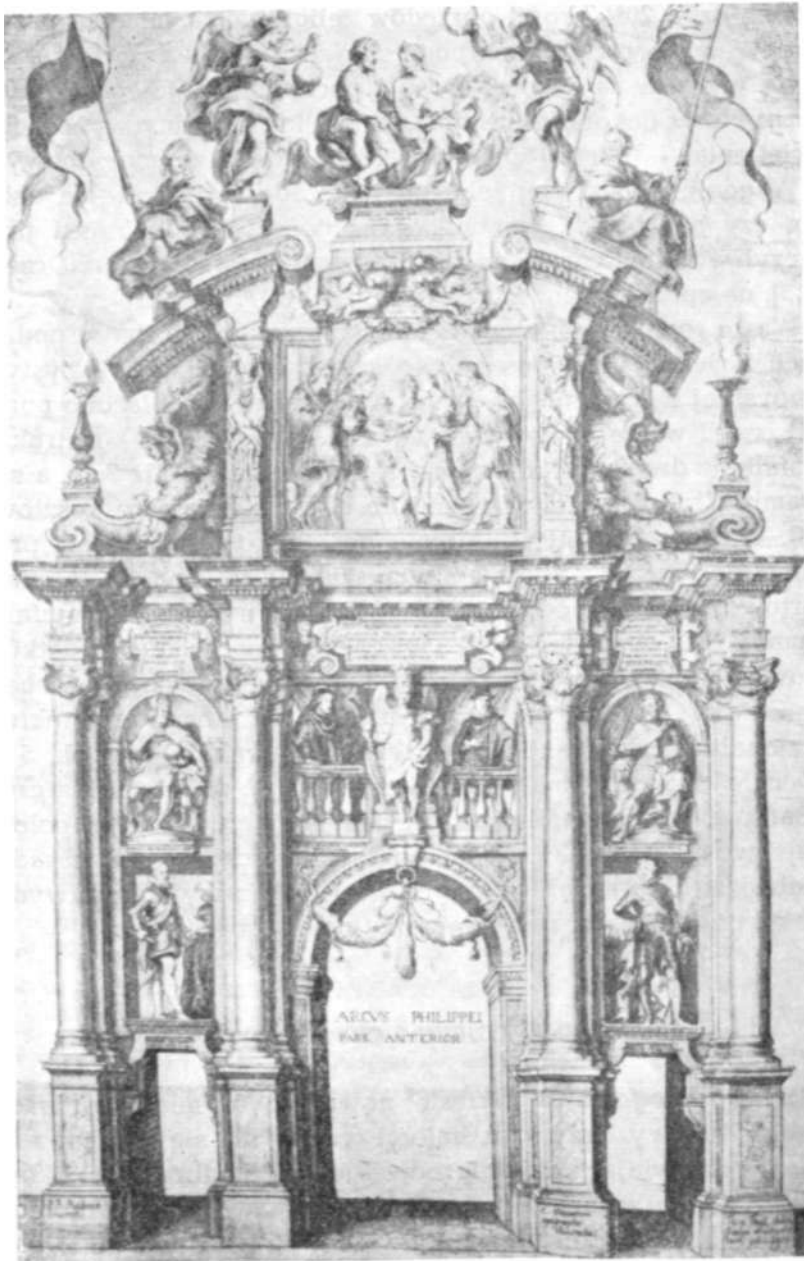
Za oświetlenie podczas pogrzebu	—	4974 zł
Za wykonanie trumny	—	1536 "
Za dekoracją kościoła	—	6557 "

19. Brama triumfalna dla Maksymiliana II, 1512-1519. Program treściowy — J. Stabius, forma architektoniczna — J. Kolderer, ikonografia — A. Durer i W. Pirckheimer, nadzór stolarzy — H. Andreae

Zapłata rzemieślnikom	—	1647 "
Ofiary mszalne i jałmużny . .	—	16555 "
Koszt wyżywienia gości i dworu	—	6072 "
Za ubiory żałobne dla dworu	—	4591 "

Po doliczeniu innych wydatków, wypadło łącznie aż 47 762 zł 15 gr. Koszt dekoracji (wraz z płacami rzemieślników) wyniósł

20. Brama triumfalna na wjazd kard. Ferdynanda do Antwerpii, 1635, projekt — P. P. Rubens. Miedzioryt

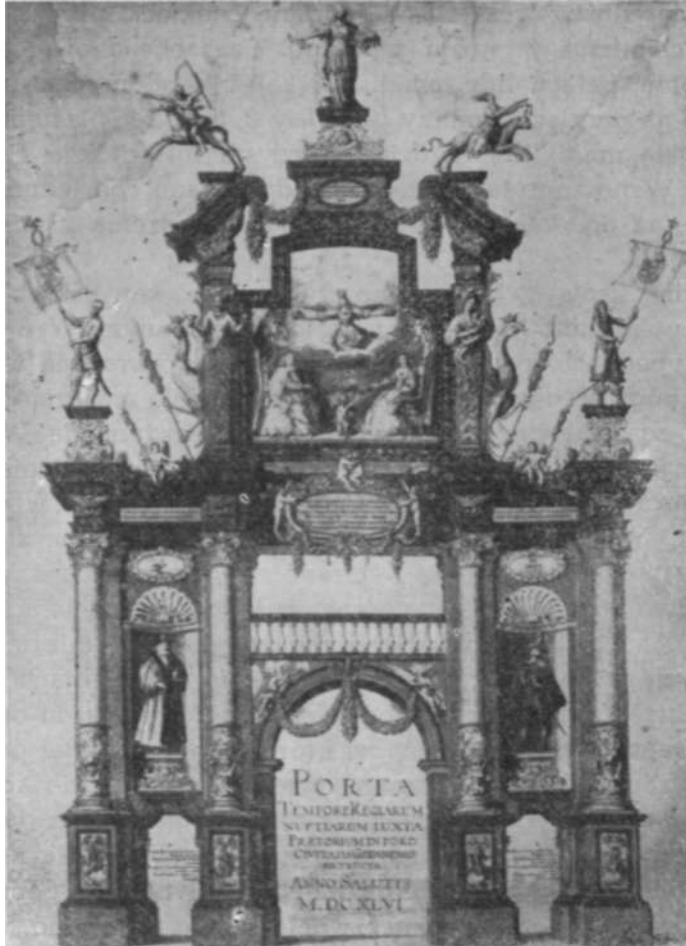
8204 zł, czyli 20%, koszt obrzędów religijnych i jałmużn prawie 40%. W wielu rachunkach pogrzebowych poważną pozycję stanowią wydatki na świece, воск i pochodnie, tutaj blisko 10%. Łączny koszt dekoracji kościoła, katafalku i trumny wynosi (bez oświetlenia) — 10 810 zł, czyli 25% wydatków pogrzebowych.

W ogólny koszt pogrzebu nie wliczano wydatków na epitafium czy nagrobek⁵. Kanonik gnieźnieński K. Grobiński przeznaczył w testamencie „na pogrzeb mój przystoyny 100 czerw zł [...], na epitafium marmurowe drugie sto”⁶.

Warto również odnotować, że wymurowanie grobu w podziemiach kościoła było stosunkowo kosztowne. Za grób Krystyny Zamoyskiej w kościele św. Anny w Warszawie zapłacono ponad 50 fl., czyli więcej niż za trumnę (zob. *Aneks 1*). Za konstrukcję katafalku z drewna, z robocizną, zapłacono mniej niż 3 fl., a sam aksamit z frędzlami i dodatkami do okrycia katafalku kosztował 54 fl. Wykonanie portretu trumiennego z kosztami dwóch przejazdów do Krakowa szacuje się na 46 fl., czyli ponad 2% sumy. Warto również podać łączny koszt dekoracji kościoła, katafalku i trumny (bez oświetlenia) — 350 fl., czyli ponad 35% wydatków. Porównując w/w wydatki z wydatkami na innych pogrzebach magnackich można ostatecznie ustalić, że koszt architektury okazjonalnej i dekoracji (bez oświetlenia) waha się od ok. 5 do 40% całości. Jeśli jednak oświetlenie uważać za integralną część wydatków, to niewątpliwie suma ich może przekraczać połowę całej kwoty. Rachunki za pogrzeby w Polsce mają w zasadzie podobną strukturę, jak w innych krajach⁷, z wyjątkiem wydatków na przyjęcie dla zaproszonych tłumów gości.

ZARYS LITURGII I OBYCZAJÓW

Okazały pogrzeb w okresie nowożytnym miał najczęściej przebieg typowy. Przy łożu śmierci gromadziła się rodzina z kapłanem odmawiając wspólnie odpowiednie modlitwy. Po skonięciu przebierano zmarłego w strój reprezentacyjny i przenoszono do paradnie udekorowanej sali na łożo, ewentualnie do kaplicy pałacowej. Niekiedy ustawiano obok ciała ołtarze do odprawiania mszy. W przypadku pogrzebu królewskiego ciało balsamo-

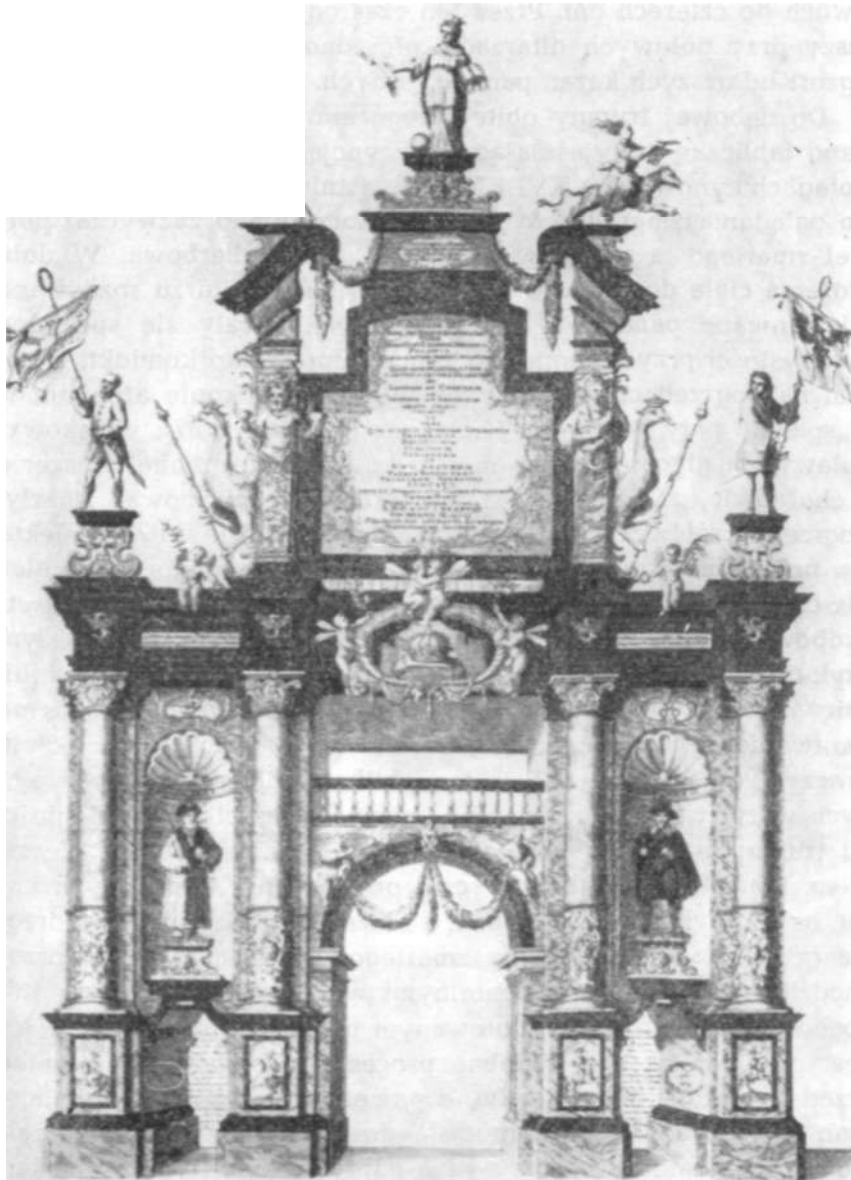
21. Brama triumfalna (od zachodu) na wjazd Ludwiki Marii do Gdańska 11 II 1646. Projekt — W. Richter i K. Roth, wykonał J. Munch, obrazy — A. Boy. Miedzioryt — W. Hondius

wano i wystawiano na *bed of state*, a urnę z wnętrznościami chowano natychmiast po śmierci. W testamentach znajdujemy również ostatnią wolę zmarłego dotyczącą osobnego pogrzebu serca, najczęściej w ulubionym kościele własnej fundacji. Przy wystawieniu ciała, okadzanego jałowcem i pachnidłami, czuwali

zakonnicy, służba w żałobie i żebracy. Niekiedy przy łożu siedział archimimus w stroju zmarłego. Czas eksponowania ciała we dworze, pałacu lub zamku był zależny od przygotowań w kościele na przyjęcie trumny (*Aneksy 2, 5, 8, 24*). Następnie odbywała się mniej lub bardziej uroczysta introdukcja ciała do kaplicy. Wznoszono tam katafalk i odprawiano codzienne ofiary mszalne, aż do dnia pogrzebu lub wyprowadzenia z „przechowalni”.

Rodzinę królewską chowano w katedrze wawelskiej, a magnatów w kościele będącym mauzoleum rodzinnym. W wyjątkowych wypadkach, z uwagi na wyraźną wolę wyrażoną w testamencie, pogrzeb odbywał się w innym kościele, związanym fundacjami ze zmarłym, np. pogrzeb Karola Ferdynanda Wazy w kościele jezuitów w Warszawie. Ze względu na oddalenie miejsca śmierci i pogrzebu odbywano nierzadko dłuższe wędrówki z trumną. Wyznaczani byli wówczas księża wraz z asystą, prowadzący procesję z ciałem, i starano się o jak najbardziej uroczyste „żałomsze” odprawiane w przydrożnych kościołach i kaplicach (*Aneks 10*). W okresie letnim przejazdy do miejscowości etapowych odbywały się nocą. Wznoszenie na postojach namiotów i udział żołnierzy upodobniały pochód do przejazdu oddziału wojskowego. W miejscowości, w której odbyć się miał pogrzeb, witano uroczysto ciało i trumna przenoszona była do kościoła. W przypadku pogrzebów królewskich dla trumny ustawiano namioty pod Krakowem, a uroczysta procesja obchodziła kościoły krakowskie, wolno zdążając do katedry. W okresie poprzedzającym pogrzeb przy zwłokach wielokrotnie śpiewano wigilie, a w wielu diecezjach przy dźwiękach dzwonów rozpoczynano w tym samym terminie egzekwie za duszę zmarłego. Zawiadamiano o śmierci i zapraszano na pogrzeb specjalnymi listami, których wzory podaje m.in. W. Bystrzonowski w dziele *Polak sensat w liście... 1730*. Zapraszano co najmniej kilkuset duchownych, wśród nich biskupów oraz świeckich dostojników i krewnych. Zaproszonych świeckich obowiązywały stroje żałobne. Kobiety z wysokich rodów nosiły niezwykle sztywne i grubo tkane szaty, tak jak kobiety na dworze francuskim w XVIII w.

Uroczystości pogrzebowe rozpoczynały się przy biciu z dziań, dzwonieniu we wszystkich miejscowych kościołach i trwały od

22. Brama triumfalna (od zachodu) na wjazd Augusta II do Gdańska 19 III 1698. Konstrukcja bramy z 1646 r. ze zmienioną dekoracją. Miedzioryt

dwóch do czterech dni. Przez ten czas odprawiano kilka tysięcy mszy przy polowych ołtarzach, głoszono kilka lub kilkanaście egzort i dłuższych kazań panegirycznych.

Do dębowej trumny obitej drogocennymi materiałami wkładano tabliczkę z wyjaśniającą inskrypcją. W trumnach lub sarkofagach cynowych z XVI i XVII w. istniał nawet otwór z szybą do oglądania zmarłego. W „nogach” przybijano zazwyczaj portret zmarłego, a w „głowie” trumny tablicę herbową. W dniu złożenia ciała do grobu w kościele lub na cmentarzu rozdawano wierszowane panegiryki, a następnie odbywały się specjalne uroczystości przy trumnie. Po sumie odprawiano kondukt, a potem na pogrzebach wojskowych wjeżdżał na koniu archimimus i „spadał” przy katafalku. Łamano z chrzęstem oręż wojskowy, buławy, buzdygany, laski marszałkowskie, rozbijano pieczęcie i chorągwie, zależnie od stanowiska, jakie zajmował zmarły. Pogrzeby królewskie, mające miejsce po wjeździe nowego elekta i w przededniu koronacji, gromadziły dygnitarzy, którzy również niszczyli znaki swojej władzy i herby zmarłego króla. Kilkusetosobowa lub wielotysięczna procesja postępowała w specjalnym szyku: urzędnicy i żołnierze z herbami miast, księstw lub familii, księża i zakonnicy, żebracy w czarnych płaszczach, trumna na karawanie, najbliższa rodzina, oddział wojskowy. W szczególnie uroczystych konduktach niesiono kilkanaście mar poprzedzających wóz z ciałem, przykryty całunem. W najbliższej odległości od trumny jechał na pogrzebie archimimus na koniu z giermkim. Ponadto znany był zwyczaj prowadzenia wspaniałych karet, osiodłanych koni z herbami, a nawet z przedstawieniem drzewa genealogicznego rodziny zmarłego. Procesja z ciałem przechodziła pod bramami triumfalnymi w kierunku cmentarza lub obchodziła kościół z przygotowanym grobem, a towarzyszył jej gęsty szpaler (il. 13). Podobne procesje odbywały się również przed rozpoczęciem pogrzebu, a nawet na pogrzebie symbolicznym bez ciała. Po złożeniu ciała do grobu krewni wygłaszali mowy pochwalne. Ostatni z nich zapraszał na stypę stojących wokół trumny. Ponieważ zmarły nie był najczęściej większości zebranych znany osobiście, a od okresu śmierci do pogrzebu mijało co najmniej kilka miesięcy czy nawet lat, stypy zmieniały się w wesołą ucztę, której towarzyszyły np. fajerwerki i kapela.

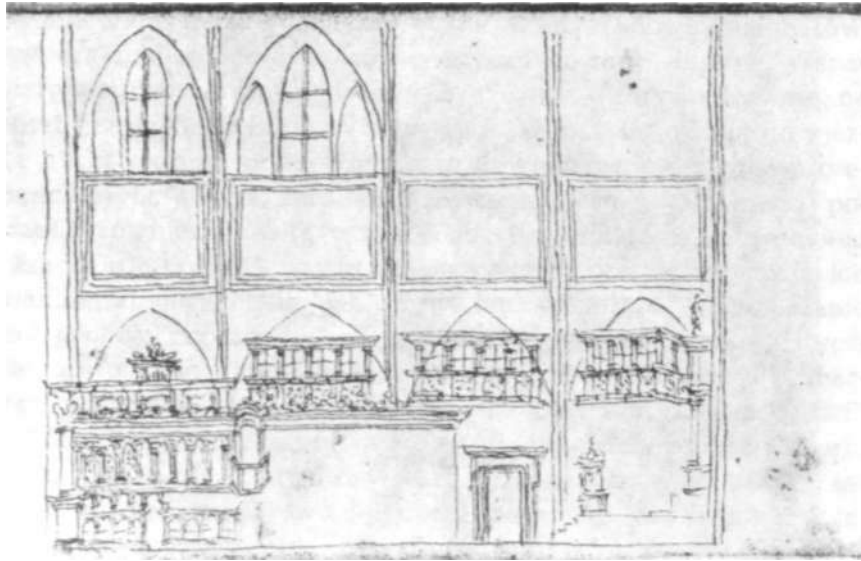
23. „Siódma” brama z okazji koronacji obrazu Madonny w Berdyczowie, 1747. Miedzioryt — T. Trockiewicz

Wreszcie ze względu na łączenie w ciągu kilku dni dwóch czy nawet trzech pogrzebów osób zmarłych w niedługim czasie, odbywały się między ceremoniami kilkugodzinne intermezja w formie swobodnej zabawy, polowań, przedstawień teatralnych. Następnego dnia po złożeniu ciała do grobu miały miejsce egzekwie z kazaniem panegirycznym czy mową oratora świeckiego, żegnającego zebranych. W rocznice śmierci, imienin i pogrzebu odprawiano uroczyste aniwersarze, które nierzadko dorównywały lub przewyższały zbytkiem uroczystości pogrzebowe. Tak więc w ciągu kilku miesięcy lub lat po śmierci magnata czy króla odbywało się kilkadziesiąt lub kilkaset nabożeństw żałobnych z mniej lub bardziej wspaniałymi katafalkami i dekoracjami okolicznościowymi. Czasami po pogrzebie wieszano nad nagrobkiem chorągiew nagrobną. Zdjęte z trumny herby, portret i inskrypcje odnajdujemy dziś na ścianach kościołów, przeniesione z podziemi kościelnych.

Wspaniałą wystawność pogrzebów katolickich w 1 poł. XVII w. naśladowali protestanci. W Gdańsku w 1637 r. wystawiono, w związku ze śmiercią ostatniego piastowicza Bogusława XIV, księcia szczecińskiego, sztukę *Drama funebie* pióra Henryka Schaeve, rektora miejscowego gimnazjum⁸.

MORALIZATORSKA ASCEZA A WYSTAWNOŚĆ POMPY POGRZEBOWEJ

Wystawność pogrzebów szlacheckich, magnackich, a w mniejszym stopniu królewskich, budziła wśród nastawionego ascetycznie duchowieństwa i moralistów wątpliwości w celowość wielkich wydatków. W okresie reformacji nastawione antykatolicko grupy społeczeństwa usilnie walczyły nie tylko z próżnym zbytkiem pogrzebów, ale i kwestionowały potrzebę uroczystej liturgii, jak i modlitwy za zmarłych przebywających w czyśćcu. Z jednej więc strony była to krytyka doktryny katolickiej i tradycyjnych zwyczajów z nią związanych, z drugiej — niechęć części katolików do bogactwa zwyczajów nazbyt świeckich, czy nawet uznawanych za pogańskie. Gwałtowność dyskusji na temat celowości katolickiej liturgii i zwyczajów dowodzi, jak

24. Dekoracja prezbiterium katedry krakowskiej z okazji koronacji (?) Władysława IV. Projekt i rysunek — G. B. Gisleni

skrajne zajmowano stanowiska w tej sprawie. Próby ograniczenia wystawności spotykały się jednak z gwałtownym oporem tradycyjnie nastawionego kleru, jak i rodzin zmarłych. W praktyce, dla dogodzenia ambicji rodzinnej nie szczędzono kosztów, przełamywano kłopoty finansowe pożyczkami lub kredytem (pogrzeb Michała Serwacego Wiśniowieckiego zob. *Aneks 10*). Pogrzeby szlacheckie gromadziły tłumy księży i gości. Wśród huków moździerzy, salw muszkietów, gromadzili się oni w oświetlonym tysiącami świec i pochodni kościele. Wystawność przyjęć i różnorodne atrakcje dla zaproszonych konkurowały z czołobitnością panegirycznych kazań⁹ i hołdami pamięci zmarłych.

Dla większości obecnych na pogrzebie, atmosfera nadzwyczajnej wystawności, poczucie świątecznej chwili było niezbędnym i koniecznym elementem ich życia. Nie powinno zdziwić nas sformułowanie, że wszystko odbyło się ze „zwykłą pompą”¹⁰. Świeckiej wystawności i wspaniałości liturgii katolickiego pogrzebu przeciwstawili się początkowo polscy protestanci¹¹.

Wieża wg projektu Gustawa Eiffla, Międzynarodowa Wystawa Powszechna, Paryż 1889

Surowo ganili próżność wydatków na pogrzeb kaznodzieje kalwińscy i luterańscy. Zwyczaj okazałego pogrzebu był jednak zbyt zakorzeniony w tej epoce i w rezultacie jeszcze przed połową XVII w. odbyło się wiele pogrzebów protestanckich z niebywałą pompą (podobnie było w krajach protestanckich: Niemczech, Holandii i Szwecji). Wyróżniają się zwłaszcza kalwińskie pogrzeby Radziwiłłów, „książąt” Rzeszy Niemieckiej. Ascetycz-

ne tendencje musiały ustąpić wobec dumy rodowej magnatów, czy wreszcie wobec interesów politycznych protestantów. Wspomniały pogrzeb królowej Anny Wazówny, który odbył się na koszt katolickiego brata Władysława IV, stał się okazją do zjazdu o charakterze politycznym możnowładców i szlachty protestanckiej¹². Wśród katolików powszechność wystawnego pogrzebu również budziła wątpliwości. Moralizatorsko nastawieni kaznodzieje potrafili nawet na pogrzebach gromić zwyczaje ich zdaniem zbyt świeckie, jak stypy, łamanie oręża czy wieszanie nad grobem chorągwi. Inni, nastawieni bardziej konformistycznie, dostosowywali się do żądań rodziny, lekceważąc wolę zmarłego wyrażoną w testamencie. Trzeba przyznać, że „moralisci” katolicycy byli nieszczerzy w swych pragnieniach zubożenia form pogrzebu, skoro z łatwością godzili się na pogrzeb okazały zamiast skromnego. Prawdopodobnie najważniejszy wydawał im się efekt oddziaływania na wiernych, u których taki pogrzeb wywoływał refleksję o przemijalności wszelkiej chwały doczesnej i konieczności przygotowania się na własną śmierć. Nieszczerze wydawały się współczesnym, a nawet godne potępienia, obrzędy chowania osób świeckich w zakonnych szatach¹³. Drwili z nich W. Potocki w *Ogrodzie frazsek* i K. Opaliński w *Satyrach*.

Jeśli pogrzeb był skromny, posadzano rodzinę zmarłego o zwyczajne skąpstwo. Wreszcie, jeśli duchowieństwo katolickie Wzywało do ograniczenia zbytku na pogrzebach, to w sposób specyficzny: nawoływano do wydawania pieniędzy na msze za dusze w czyśćcu cierpiące, a do ograniczenia wydatków, zwłaszcza na cynowy sarkofag, portret trumienny, chorągwie nagrobne, katafalk i wystawne uczty. Jakub Wujek broniąc doktryny katolickiej w zbiorze o Czyśćcu pisał, że należy w intencji dusz zmarłych odprawiać „Ofiary Mszey [...] modlitwy, iałmużny, posty, obchody, Wigilie y insze dobre uczynki [...] trycesymy, rocznice”¹⁴. Na zarzuty innowierców, ganiących „pogrzebnym pochodniom, świecom, dzwonieniu, gromadom Księży y Mnichów Anniwersarzom etc.” odpowiada kaznodzieja, że „to wszystko w kościele powszechnym zawsze bywało”¹⁵. Powołuje się na tradycję Ojców Kościoła św. św. Chryzostoma, Klemensa, Ambrożego, jak i Tertuliana. Na pogrzebie Stefana Batorego ks. H. Powodowski przytoczył opis pogrzebu męczennika Szczepana,

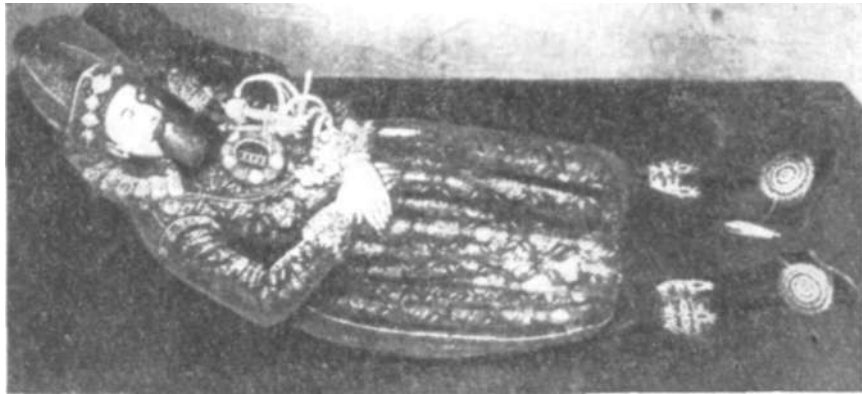
„w którym [...] upatrujemy duże powinności [...] krześcijańskiey posługi [...] iedne [...] ciała zmarłemu, druga [...] duszy”¹⁶. Również przykład pogrzebu Chrystusa z *Nowego Testamentu* miał udowodnić, że „z tak wielką, a królowi wielkiemu przystoyną pompą [...] godziło”¹⁷ się pochować Stefana Batorego. Najbardziej kategorycznie na temat celowości wystawnego pogrzebu pisze ks. J. Trąpczyński z okazji pogrzebu Mikołaja K. Radziwiłła w 1615 r. „Dwa są fundamenty, czemu umarłych ciała uczciwie grzebiem. Pierwszy iest związek, bądź to przyiaźni, bądź też krwie [...] drugi — ciała nasze są kościołem Ducha Świętego [...] dlatego kiedy się ten kościół obali, uczciwie ma być pochowany [...] po trzecie przystoi [...] zwłaszcza kiedy się pogrzeb w zycznym domu odprawuie”¹⁸. Gani on jednak zbytek na niepotrzebne ozdoby „wiele szkap y hałustry niepotrzebney”¹⁹, jak również waśnie i bijatyki na stypach. Wskazuje również, że „lepiej iść do domu żałobnego a niżli do domu godowego [...] Przypominać sobie nietrwałość rzeczy świeckich pożyteczne. Pomnieć na śmierć co dobrego przynosi”²⁰. Walka z pijaństwem na polskich stypach nie należała do łatwych, skoro w większości kazania z XVII i XVIII w. odnajdujemy te same hasła. A jeden z kaznodziei cytuje „nikczemny wierszyk [...] Za iego duszę, Upić się muszę”²¹. Ten sam kaznodzieja przy innej okazji pisze „Wiem ia to dobrze, że na Pogrzebnych ziazdach, po wniesieniu Ciała do Grobu [...] przy Polskiej ochocie; Bacchus, pocznie gęsto garncowe po stołach stawiać flasze; a od stołu Gospodarskiego, pocznie zwyczajna Polityka, pospolitym iść ruszeniem, wielkie za sobą prowadząc flasz, kieliszków, y sklenic Woy-sko”²².

Wytykanie przywar narodowych łączyło się z dawaniem dobrych przykładów do naśladowania. Cesarz Karol V miał wozić ze sobą trumnę, mary, krucyfiks i śmiertelną koszulę, po to, aby podczas największych triumfów pamiętać o śmierci²³. W tym samym duchu wypowiadają się poeci²⁴, mówcy i kaznodzieje. Przypominają przykłady papieża Innocentego XI, który oglądał stale obraz przedstawiający zwłoki na katafalku²⁵. Znane są również przykłady podobne i u nas. Prymas Antoni Ostrowski przechowywał przez kilkanaście lat koszulę śmiertelną, trumnę jak katafalk (który zachował się do dziś)²⁶. Za życia oglądał

26. Nagrobek Amalii Mniszech, wyk. J. Obrocki, 1773. Kaplica kościoła paraf. w Dukli

również własny, pierwszy nagrobek ustawiony pierwotnie w Wolborzu, a dziś wmurowany w elewację kolegiaty skierniewickiej. Kazania pogrzebowe wygłoszone przy katafalku miały pobudzić wiernych do skruchy i przypomnieć im o bliskości końca życia doczesnego. Dlatego większość duchowieństwa nie walczyła zbyt gorliwie z obrzędami „światowey pompy przy pogrzebach pańskich zwyczajney”²⁷. Przeciwnie, poszukiwano argumentów²⁸ na ich usprawiedliwienie przede wszystkim odwołując się do tradycji antycznej. „Tak Rzymianie y Grecy, prowadząc ciała żołnierskie chorągwie, drzewca, oręża, ku ziemi obróciwszy, ostatnią posługę oddawali i Hetmanów obraży, z marmuru albo inszego kruszca rysowali, odlewali; na koniec w liczbę Bogów swoich, onych poczytywali. Jeśli zaś na ludzie prawowierne wejrzymy, obaczmy w piśmie Bożym: Joziasza [...] pogrzeb Judzie Machabeyskiemu [...] Poblížszych zaś czasów, niezliczoną rzecz iest podobnych przykładów [...]”²⁹. W ciągu

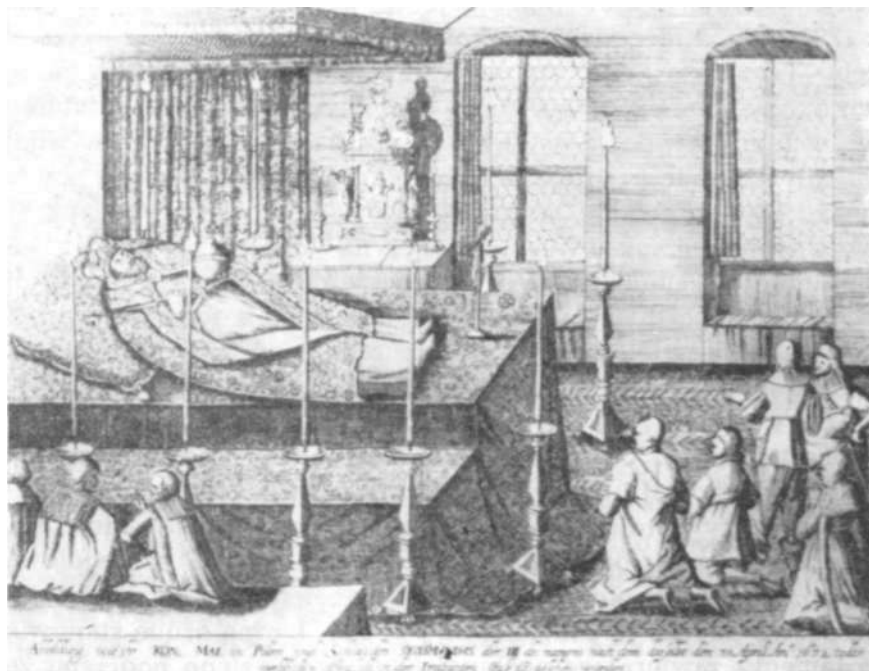
27. Filip II ks. szczeciński na „bed of state” w sali zamkowej, ok. 3 II 1618.
Obraz zaginiony

XVII i w 1 poł. XVIII w. stosunkowo rzadko kwestionowano rację pogrzebów wystawnych. Obok wspaniałych i bardzo świątowych pogrzebów, miało miejsce także wiele pogrzebów skromniejszych, np. Gabriela Tarło w 1565 r., Jana Zamoyskiego w 1605 r., Janusza Zbaraskiego ok. 1608 r., Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w dn. 9 IV 1616, Krzysztofa Zbaraskiego w 1627 r., Lwa Sapiehy w dn. 21 VI 1633, Reginy Eisenreich, żony Albrychta St. Radziwiłła w dn. 12 V 1637, Aleksandra Hilarego Pałubińskiego w dn. 16 I 1680 r., Adama Humnickiego po 1705 r. i in. Nie wszystkie z wymienionych odbyły się bez katafalku i dekoracji ścian, jak np. Lwa Sapiehy. Wśród osiemnastowiecznych warto zwrócić uwagę na trzydniowy pogrzeb nieznaney z imienia Łubieńskiej, matki Bogusława kasztelana sandomierskiego, u św. Michała w Krakowie w dn. 2-5 VII 1755 r. Kościół „bez żadney inwencyi y sztuk Malarskich [...] był illuminowany [...] trumna szarym suknem obita na czterech trupich [...] głowach bez żadnego Katafalku [podkr. J. A. C] wpierająca się, na całunie takiego koloru”³⁰. Najczęściej jednak zbyt dużą świeckość pogrzebu rozumiano jako obrzędy: łamania kopii, tarczy i buławy przy katafalku, wjeżdżanie na koniu do kościoła, które można określić jako inscenizację parateatralną.

Gwałtowną polemikę przeciw pogrzebom katolickim i zwy-

czajom podjął autor publikacji *O pogrzebach Wiedeńskich...* z 1781 r.³¹ „O niegodziwe, zabobonny w wielu krajach zwyczaj, żeby Trup człowieka zmarłego, nim będzie pogrzebiony, albo w kaplicy domowej albo też y w samych Pokoiach na katafalku wszystkim na widok wystawiony [...] leżał? [...] zaduch ów trupi Po całym Dornie [...] rozchodzi się”³². Polemiści katoliccy powoływali się jak zwykle na pisma ojców kościoła, na tradycję³³. Argumentowali także, że „... przyczyna kosztów pochodzi z samej miłości Familii łożących na pogrzeb, niż dla pociechy swojej [...] pomoc duszy...”³⁴. Ostatecznie jednak racjonalistyczna krytyka zwyczajów przyniosła ich zagładę w końcu XVIII w. Sam problem „wybujątych pogrzebów”³³ znany jest także i później.

Testamenty z XVI - XVIII w. są bezcennym źródłem poznania kultury duchowej i materialnej. Oprócz typowych formułek wyznania wiary katolickiej zawarte są w nich różne wiadomości, m.in. dotyczące pogrzebu; wiele z nich zawiera szczegółową dyspozycję pogrzebową. Pod względem zaleceń co do pompy pogrzebowej można je podzielić na 3 grupy. Liczną grupę stanowią testamenty zawierające postanowienia uroczystego pogrzebu ze zwykłymi w tych wypadkach świeckimi zwyczajami łamania oręcza czy procesją pogrzebową z archimimusem. Do drugiej należą testamenty nakazujące zupełną redukcję zwyczajów świeckich i kładące nacisk na obrzędy liturgiczne, ofiary mszalne i jałmużny. Do trzeciej — najrzadziej spotykanej — testamenty, w których nakazuje się wykonawcom, aby ograniczyli wszelkie obrzędy. Najlepszym przykładem ostatniej grupy jest testament Jana Słupeckiego „żeby na znak [...] żalu [...] za [...] grzechy [...] ciało moje jako jawnogrzesznika bez wszelkich ceremonii [podkr. J.A.C.] nocą do grobu wrzucono”³⁶. Bez trumny i wszelkich ceremonii kazał się pochować Aleksander z Rytwian Zborowski³⁷. Nie we wszystkich wypadkach wola zmarłego była tak dramatycznie surowa, ale zawsze była przejawem ascetycznej religijności. Nie zezwalano więc na udział w pogrzebie dużej liczby duchowieństwa, na kazania z panegirycznymi genealogiami i pochwałami, na zbyteczne bogactwo materiałów obciowych: aksamitu w czerni i purpurze ze złotymi obszyciami, na przesadne oświetlenie całego kościoła, czy na cynowy

28. Zygmunt III Waza na *bed of state* w kaplicy królewskiej na Zamku Królewskim w Warszawie, 30 IV 1632. Widok od strony wejścia. Ulotka żałobna. Miedzioryt — F. Jansz, 1632

sarkofag ze srebrnymi tablicami inskrypcyjnymi. Wykonanie woli zmarłego było jednak przykre i kłopotliwe dla egzekutorów. Opinia publiczna posądzała ich o skąpstwo, czy wręcz przywłaszczenie pieniędzy przeznaczonych na pogrzeb. Cichy pogrzeb ubogiego księdza³⁸ nie budził kontrowersji, ale podobny pogrzeb magnata, opata, szlachcica czy nawet bogatego mieszczanina mógł się właściwie odbyć tylko w okresie wojny domowej czy zarazy. Dlatego też licząc się z opinią publiczną, jak i nawykami społecznymi i własnymi ambicjami polityczno-rodzinnymi egzekutorowie łamali surowe postanowienia testamentu. Znane są także przykłady urządzania kolejno w ciągu dwóch dni pogrzebów, z których jeden był uroczysty, a drugi skromny. Właśnie taki pogrzeb Aleksandra Sobieskiego w Rzymie w 1714

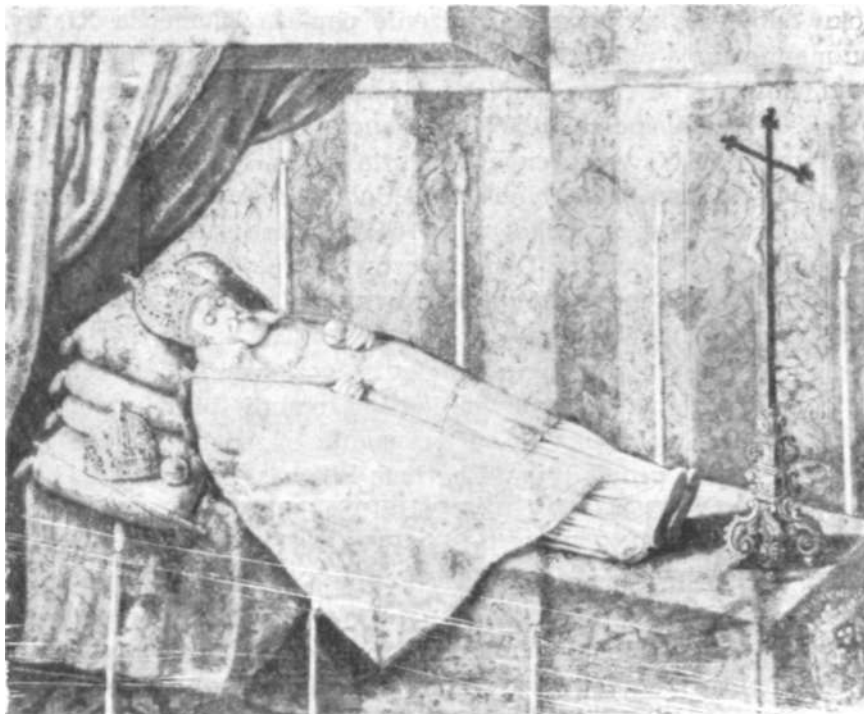
roku odbył się na wyraźne życzenie papieża Klemensa XI. Był on manifestacją polityczną ku czci Sobieskich, a więc przeciwko Augustowi II, na rzecz Stanisława Leszczyńskiego. Skromny pogrzeb, jaki zadysponował w testamencie syn Jana III, odbył się wieczorem 22 XI w kościele S. Maria della Concezione. Tradycja dwuczłonowego pogrzebu była dobrze znana w rodzinie Sobieskich, wszak król pochował w 1661 r. w ten sam sposób, swoją matkę Zofię Teofilę z Daniłowiczów. Do najsławniejszych pogrzebów dwuczłonowych należą również: Jadwigi Zahorowskiej w 1725 r. i Walentego Fredry z ok. 1730 r.

Istnieją pewne analogie pomiędzy urządzeniem dwuczłonowych pogrzebów a zestawianiem skromnej płyty grobowej i wspaniałego nagrobka np. w przypadku prymasa Teodora Potockiego. Marmurowa płyta z herbem Pilawa i napisem D. O. M. /THEODORUS POTOCKI/ ARCHIEPISCOPUS HUIUS ECCLESIAE INDIGNISSIMUS /PRIMAS PECCATORUM/³⁹, leżąca na ziemi, kontrastuje z architekturą kaplicy w katedrze gnieźnieńskiej wykonanej w latach 1727 - 1730 wg projektu Pompeo Ferrariego i nagrobkiem dokończonym już po śmierci prymasa⁴⁰. Dwuczłonowe pogrzeby były kompromisem na rzecz woli zmarłego i konwencji typowej dla tej epoki, podobnie jak skromna płyta grobowa, wyraz prywatnej dewocji T. Potockiego i wspaniała kaplica — z panegirycznymi napisami niezbędna dla podkreślenia pozycji społecznej.

Zwykle, łamiąc warunki testamentu, zamiast skromnego urządzenia tylko jeden okazały pogrzeb. W taki właśnie sposób nie uznano woli Piotra Myszkowskiego w 1591 r., Magdaleny Zborowskiej w 1636 r., bpa Augusta Woyny w 1649 r., Jana Bonawentury Krasińskiego w 1717 r., prymasa Krzysztofa Antoniego Szembeka w 1748 r., Anny Radziwiłłowej w 1787 r. i wielu in. Kiedy indziej właśnie z panegirycznego kazania dowiadujemy się, że chorąży Skoroszewski...warował supremis tabulis, obstrzyżł testamentem, aby kazania nie było"⁴¹

¹podkr. J. A. C.]. Zona zmarłego Katarzyna z Gorajskich Skoroszewska zmieniła samowolnie postanowienia testamentu męża, pragnąc uczcić jego pamięć tradycyjnym pogrzebem i kazaniem w typie panegiryku.

Testament Mikołaja Wolskiego, fundatora podkrakowskich

29. Zygmunt III Waza na „bed of state”, 30 IV 1632. Obraz olejny, ok. 1632

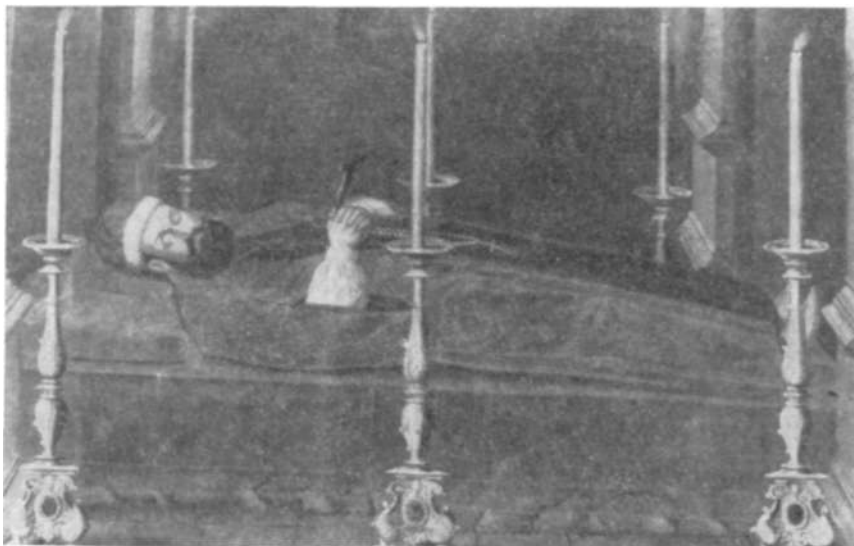
Bielan, zawiera szczegółowe dyspozycje pogrzebowe dotyczące trumny, prowadzenia ciała na miejsce pogrzebu i złożenia ciała w kościele. Wolski na łożu śmierci pamięta o najdrobniejszych szczegółach dotyczących ceremoniału. Czuje się w tym osobiwą radość człowieka epoki pokontrreformacyjnej, który wiele myślał o przygotowaniu się na „dobrą śmierć”, uczestniczył w wielu pogrzebach po to, aby móc dobrze zadysponować własnym. „...Executory onerue, żeby [...] nullo cultu, nullo ornata ciało moje do Bielan dowieźli, na noclegu ellemozynam in remissionem peccatorum Ubogim. Trunna nie Axamitem, niepozłocistymi ani srebrnymi, iedno gwoździami, iedno suknem które isz iusz w Domu iest ma bydz obita, y możeli bydz Wóz bez płócien, y nakrywania, A drugi sub titulo Sanctae Mariae Aegiptianae [...] Ma bydz prowadzony i aby iednak ta obietia niezdała się ex

Vanitate y to iako naypredzey pochować nieczekaiąc w tym ani ziazdu PP: Protectorów ani zwłoki, ani żadnych Pomp [...] pochowania we drzwiach przecie ieśli w kościele, aby tu swawolne ciało [...] deptane..."⁴².

Biskup Andrzej Chryzostom Załuski spisując w 1701 r. swoją ostatnią wolę, prosił, aby „ceremonii na pogrzebie moim żadnych nie było nie tylko proszę, bo te pompy na nic się nie przydadzą, koszt daremny, obraza Boska, [...] Wiedząc, że Dyspozycye ostatnie rzadko doskutku przychodzą [podkr. J. A. C] deklaruuję, że ten tylko testament za prawdziwy mieć chcę..."⁴³.

Wśród testamentów dostojników kościelnych, związanych z arcybiskupstwem w Gnieźnie⁴⁴, nakazujących najuboższy pogrzeb warto wymienić: Stanisława Lipskiego z 1709 r., Aleksandra Kałudzkiego z 1729 r. zmarłego w 1758 r., Franciszka Kraszkowskiego z 1731 r., Bonawentury Turskiego z 1749 r. zmarłego rok później, Macieja Mostowskiego z 1758 r. zmarłego w 1764 r., Piotra Rokossowskiego z 1764 r. i Leona Morawskiego z 1777 r. zmarłego w 1780 r. Najciekawszy z tej grupy jest testament Jana Wilhelma Robertsona z 1752 r. zawierający dyspozycję względem katafalku... tak mam być położony in loco solito na jednym gradusie przykrytym jak anniwersarze bywają"⁴⁵.

Podczas pogrzebu Anny Alojzji Chodkiewiczowej doszło w Jarosławiu do gorszących scen. Wybuchła mianowicie kłótnia między rodziną zmarłej a jezuitami wypełniającymi wiernie jej testament, w którym „zaordynowała, żeby ani wysokiego katafalku stawiano, ani poszóstnych żałobnymi z Aksamitu kapami przyrzuczonych, ani wozu do sprowadzenia trumny zażywano, ale żeby na ramionach Oycow Soc: do kościoła niesiono, y na niskich gradusach, nie bogato, przystoynie iednak pokrytych złożona była"⁴⁶. Pieniądze przeznaczone na katafalk, kapy i inne „zwyczaye przy Pańskich pogrzebach, splendory"⁴⁷ miano oddać na „ozdobę domu Bożego"⁴⁸. Najbliższa rodzina zmarłej postanowiła urządzić wspaniały pogrzeb, łamiąc tym samym jej Wolę wyrażoną w testamencie. Rankiem 18 X 1654 r. w kościele farnym w Jarosławiu był już całkiem gotowy „wrzystek do tego Apparament"⁴⁹. Miano przenieść właśnie ciało Chodkiewiczowej z kościoła benedyktynek św. Mikołaja do jezuickiej fary.

30. *Krzysztof Opaliński na łożu paradnym*, ok. 7 XII 1655. Obraz szkoły wielkopolskiej, kościół parafialny w Sierakowie

Wydawało się już, że wola rodziny zwycięży, ale jezuita znaleźli protektora w osobie nuncjusza, który poparł ich żądania. „Pogrzebowa pompa, nad wolą Xiężny przygotowana w ocmnieniu zniknęła”⁵⁰, a ciało przeniesione zostało z kościoła św. Mikołaja do św. Jana dopiero w lutym 1655. Rodzina nie liczyła się z wolą zmarłej, a przeważała dopiero interwencja nuncjusza, poparta aktywnie przez kilkudziesięciu zakonników przybyłych z kilku konwentów.

Do najbardziej typowych rozporządzeń należą testamenty prymasów: Teodora Potockiego z 1738 r. i Władysława A. Łubieńskiego z 1767 r. Szczególnie uroczyście miał się odbyć pogrzeb Teodora Potockiego, który powoływał się na pisma św. Augustyna •*. Szczególną dyspozycję pogrzebową zostawił Władysław II Łubieński, wyznaczając 6000 zł jedynie na płaczków, z których każdy miał przedstawiać jeden rok jego życia⁵². Bogactwo zwyczajów i pomysłów inscenizacji pogrzebowych znajduje swój wyraz w testamencie z tej epoki. Prawdziwą ascezę, jak i fałszywą skromność, odnajdziemy również na pożółkłych kartach testamentów.

W testamencie legowano również obrazy. Jan Pernus radca krakowski żądał w 1672 r. „konterfekt mój i małżonki mojej, aby po śmierci naszej oddane były na kaplicę”⁵³ Pernusów przy kościele mariackim.

WIZERUNKI, PORTRETY TRUMIENNE, CHORAĞWIE NAGROBNE A KAZNODZIEJSTWO

W szkicach o siedemnastowiecznej Polsce znajduje się m.in. zdanie, „iż mianem sarmatyzmu możemy określać zarówno mentalność szerokich rzesz szlacheckich w dobie baroku, jak i ich styl życia oraz upodobania, wyrażające się między innymi we Wspólnocie gustów artystycznych”⁵⁴. Badacz węgierski Andor Angyal uznaje sarmatyzm za odmianę słowiańskiego baroku, będącego z kolei „odroślą barokowego drzewa”⁵⁶.

Ziemiańskość życia szlachty, narastające procesy prowincjonalizacji i orientalizacji kultury i jej tradycjonalizm, łączą się z psychologiczną koniecznością przeplatania zwykłej codzienności formami okazałych ceremonii, bogatej katolickiej liturgii zadość czyniących ambicji rodowej i dewocji. Odkrycie „sarmatyzmu oświeconego”⁵⁷ uzupełnia powyższy schemat. Istnieje wśród magnaterii grupa arystokracji, której ideały są pozornie zgodne ze szlacheckimi ideałami, ale na skutek wykształcenia i zdolności dążą oni ku ideałom klasycznym.

Jeśli więc istnieje rzeczywisty podział wśród „sarmatów” na dwie grupy o odmiennych gustach artystycznych, to powinien on znaleźć odbicie w zachowanych przykładach. Czy więc portrety trumiennie, chorağwie nagrobne i kazania panegiryczne, Uważane powszechnie za elementy sarmackiego pogrzebu szlacheckiego, można rzeczywiście przeciwstawić *castrum doloris*² wiszącym portretem zmarłego i panegirykom na pogrzebie magnackim?

Wydaje się, że to pytanie, chociaż postawione w sposób absurdalny, ujmuje antynomie społeczne i artystyczne pogrzebu dwóch sił politycznych — szlachty i magnaterii.

Portret trumienny przedstawia zmarłego jako osobę żyjącą, a wymiarami i kształtem jest określony przez boki trumny⁵⁸.

31. *Albrycht Stanisław Radziwiłł na łożu paradnym* wystawionym po 12 XI 1656 w Ołyce. Obraz olejny z poł. XVII w.

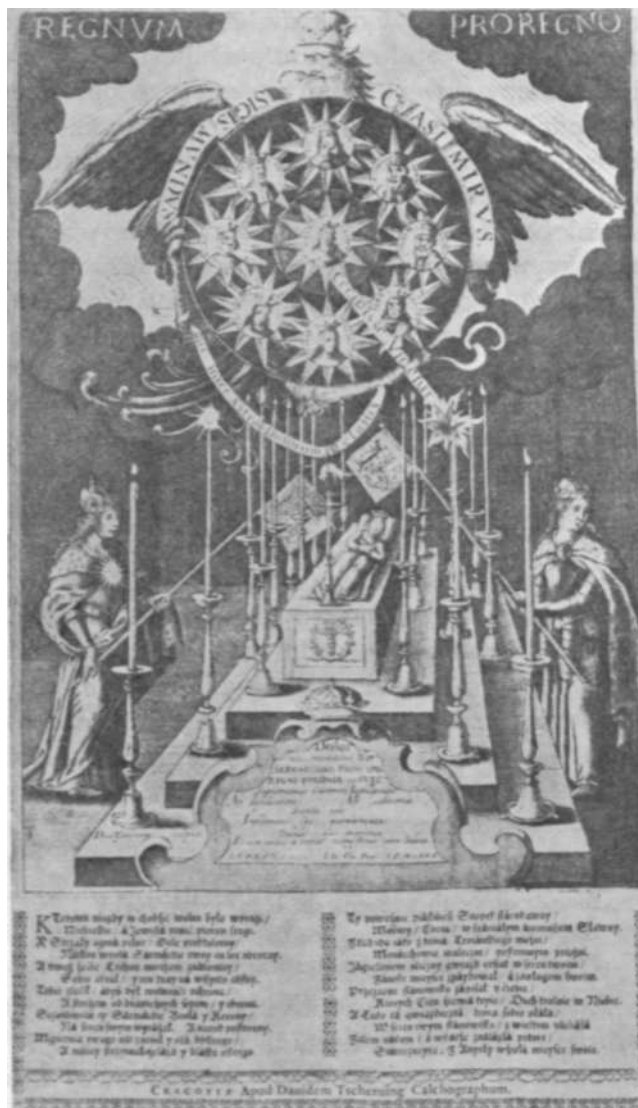
Rozpowszechniony od ostatniej ćwierci XVI w. (pogrzeb Stefana Batorego), wiązał się początkowo z pogrzebem magnackim (i królewskim), aby w ciągu XVII i XVIII w. rozszerzyć się także poza stan szlachecki. Naturalistyczne portrety o skłonnościach do ujęcia werystycznego, malowano najczęściej na złotych tłach⁵⁹. W wyjątkowych wypadkach portret trumienny (typowe ujęcie

nej, wykonane przez znanych malarzy, serwitorów królewskich i magnackich. Portrety na srebrnej blasze były niestety przetapiane na kruszec. W skarbcu zamkowym w Brzeżanach przechowywano jeszcze w 1784 r. 9 portretów Sieniawskich, które ważyły od 1 do 41 funtów i w okresie późniejszym zostały przetopione⁶¹. Nie zachowały się również portrety na srebrnej blasze malowane przez Jerzego Eleutera Siemiginowskiego z pogrzebów metropolity Doziteusza⁶², Anny Jabłonowskiej⁶³ oraz Jana Aleksandra Trycjusza z pogrzebów Lubomirskich i Sanguszków⁶⁴. Pomimo braku przykładów można przypuszczać, że w kręgu warszawskich „oświeconych” magnatów istniały portrety używane wyłącznie na pogrzebach, a należące do klasycyzującego nurtu, skoro były malowane w tym właśnie środowisku artystycznym.

W związku z rozbudowaniem form architektury okazjonalnej na uroczystych pogrzebach, już od połowy XVII w. inaczej przebiegała ewolucja szlacheckiego portretu trumiennego na katafalku (il. 15), aniżeli portretu zmarłego eksponowanego w *castrum doloris* lub zawieszono wysoko nad katafalkiem (il. 45, 64)⁶⁵. O takim portrecie czytamy w kazaniu pogrzebowym z 1750 r. „...Widzicie [...] w pośrodku tej kosztownej a żałobnej struktury, wielą światłem otoczony portret, o którym nietrzeba mi się pytać: [...] Czy to jest obraz? gdyż wiadomo wszystkim, że jest Portret J W P Antoniego Ursyna Dowoyny Sołłohuba Generała Artylerii W Lit., który z wielką a powszechną żalnością, z oczu naszych niespodzianie zniknął...”⁶⁶. W drugiej połowie XVIII w. nawet na pogrzebach szlacheckich portret zmarłego uniezależnia się od „ram” trumny (il. 50). W końcu XVIII w. i na początku XIX w. portret trumienny zastępuje płaskorzeźba i biust, a jeśli wystawia się portret zmarłego, to najczęściej w ujęciu do pasa (il. 39, 54, 55, 56, 57, 81, 82).

Portret trumienny, jak i portret zmarłego wykonywano najczęściej równocześnie z towarzyszącymi im: inskrypcją o charakterze epitafijnym (zob. *Aneksy 3, 4*) i herbami wykonanymi z blachy złotej, srebrnej, miedzianej, ołowianej i cynowej.

Marmurowe epitafium kanonika Gaspara Chudzyńskiego, zmarłego w 1698 r., składa się z czarnej płyty i portretu epitafijnego ujętego w obramienie. Sześciokątna forma portretu oraz

33. Zygmunt Kazimierz Waza na *bed of state* wystawionym na Zamku Królewskim w Warszawie. Projekt — G. B. Gisljeni, po 9 VII 1647. Ulotka żałobna. Miedzioryt — D. Tschering, elegia żałobna — A. Kanon

niedokładne dopasowanie wymiarów do obramienia marmurowego sugerują, że pierwotnie portret spełniał funkcję trumiennego, a obecnie należy do epitafium w katedrze gnieźnieńskiej⁶⁷. Przykładów podobnych można znaleźć bardzo wiele⁶⁸. Wspomnę tylko o epitafiach Rafała Gurowskiego zmarłego w 1791 r. i jego córki z kościoła św. Józefa we Wschowie. Charakterystyczne wieloboczne formy portretów, jak również miedziane tablice inskrypcyjne z katafalku, posłużyły do wykonania epitafiów ujętych w ornamenty stiukowe. W kościele w Wyszynie fundowanym przez Gurowskiego zachował się również jego drugi portret trumienny, tego samego malarza, oraz dekoracja rzeźbiarska z katafalku. Ponadto w Owińskach, w zakrystii kościoła znajduje się olejny portret Gurowskiego⁶⁹.

Chorągwie nagrobne związane były z obrzędowością pogrzebu szlacheckiego nie tylko u katolików⁷⁰. Niesiono je na pogrzebie, wisały przy katafalku, a potem umieszczano je jako epitafium w kościele lub obok kamiennej tablicy albo nagrobka⁷¹. Wśród przedstawień na zachowanych chorągwiach z XVII w. znajdują się: scena „wieczystej adoracji” (il. 16), sceny z życia zmarłego oraz herby. Nie znamy chorągwi nagrobnych ze zwykłymi przedstawieniami portretowymi. Dla współczesnych chorągwie związane funkcją z pogrzebem należały do przedmiotów przypominających o śmierci. Jan Kochanowski napisał fraszkę *Na Erazma Kroczeńskiego kuchmistrza*:

„Ten porzecz nad zimnym grobem zawieszony,
Świadczy, że tu Kroczeński leży pogrzebiony
Nagle zmarły; dla Boga, co tu mieć na pieczy;
Na słabey nici wiszą wszystkie ludzkie rzeczy”⁷².

Przy chorągwiach wisały ozdoby: pawie pióra, czapki i konkluzje — szarfy z conceptem kazania pogrzebowego⁷³. Według Łozińskiego ostatnie sentencje mowy pogrzebowej drukowano na atłasie.

„Wszystkich zacniejszych [...] ludzi chwalebnie zmarłych, iawnie przy pogrzebach [...] Wychwalali na wschód słońca Indianie [...] na zachód [...] Rzymianie [...] Palestinczycy [...] sam prawodawca Atheński Solon, prawem to pospolitym obwarował, aby iawnie ludzi zacnych [...] wychwalali [...] Tenże [...] zwyczaj [...] przodkowie nasi zachowali y po dziś dzień chwalebnie zacho-

wuja" ⁷⁴. Panegiryki pogrzebowe, mowy, kazania i egzorty w ciągu XVII i XVIII w. schlebiali ambicjom mieszczan, szlachty i magnaterii. Według zasad retoryki wzorowanej na retoryce rzymskiej wychwalano cnoty i czyny zmarłego, jak również jego dalszą i bliższą rodzinę. Nic też dziwnego, że kazania pogrzebowe wygłaszane po sumie trwały po kilka godzin. „Po skończonej summie diserto ore miał kazanie o. Melchior reformat circiter godzin 2, na którym summas dolores moestissimae Domus et Familiae z zupełną całego Audytora konsolacją y ukontentowaniem [podkr. J. A. C] temperabat wywodząc oryginem Domu [...] y heroiczne akcye y cnoty sp Kasztelana iako też zasługi w Ojczyźnie" ⁷⁵. O wiele krócej, bo tylko „jednogodzinnego panegiryku" ⁷⁶ wysłuchano na egzekwiach za Mariannę Potulicką w dn. 2 V 1723 r. w kościele cystersów w Pelplinie. Uchwały synodów ograniczały liczbę kazań, ale przy wyprowadzeniu ciała Pawła Karola Sanguszki odbyły się cztery egzorty przy bramach miejskich w Lublinie i przed kościołem (zob. *Aneks 12*). Z kilkoma egzortami odbyła się również procesja na pogrzebie Doroty Czapskiej. Na najwspanialszych pogrzebach trwających przez kilka dni wygłoszono kilkanaście kazań w różnych kościołach w kilku miejscowościach. Wspomnieć należy również o mowach dygnitarzy i ostatniej, w imieniu rodziny dziękującej za przybycie gości. Nie wszystkie mowy czy kazania warto było publikować, ale te najbardziej schlebające dumie osobistej szlachty i magnatów były drukowane. Wierszowane panegiryki rozdawano już podczas pogrzebu ⁷⁷. Kazania i mowy uzupełniano egzemplami czerpanymi z dzieł kaznodziejskich emblematycznych, życiorysów świętych, czy podróżników. Na pogrzebie wygłaszano pochwały pod adresem przybyłych, a przede wszystkim rodziny zmarłego. Podkreślano szczególnie ich pochodzenie wg mitycznych genealogii antycznych czy słowiańskich ⁷⁸. W *Aneksach* cytuję również honorarium za panegiryki. Księdzu Odyńskiemu za kazanie w 1781 roku zapłacono aż 272 zł, a za druk panegiryku na ten pogrzeb 36. W 1768 r. na pogrzebie Eustachego i Marianny Potockich zapłacono za druk 110 zł. Za panegiryk z opisem katafalku i dwa miedzioryty w 1744 r. rachunek drukarni wynosił 81 zł ⁷⁹

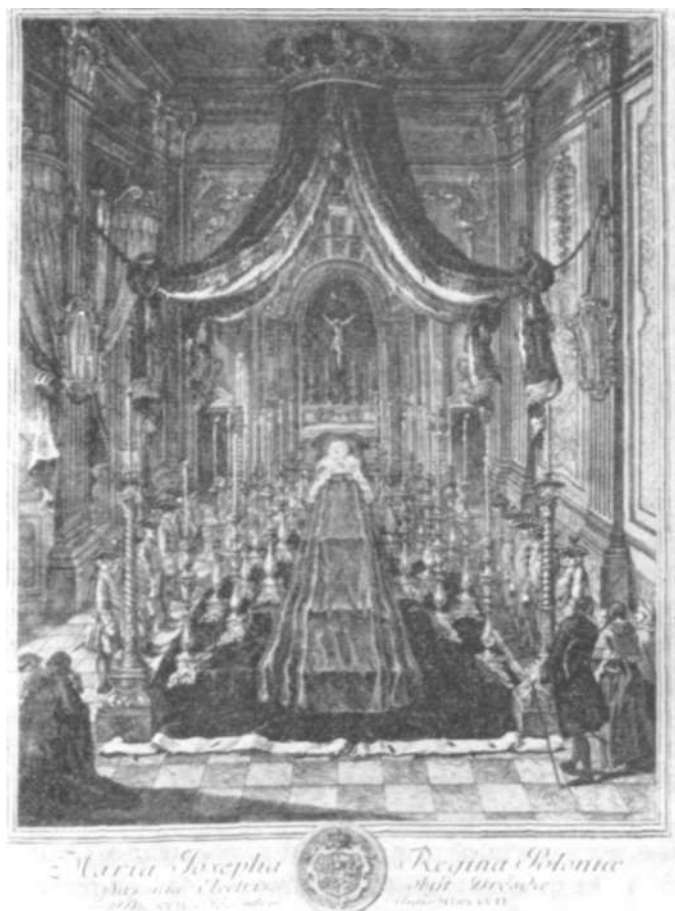

34. Michał Wiśniowiecki na *bed of state* wystawionym w kamienicy arcybiskupiej we Lwowie, 10 XI 1673. Ulotka żałobna z miedziorytem

Synody bezskutecznie ograniczały zalew kaznodziejstwa pogrzebowego, np. synod poznański z 1642 r. i gnieźnieński z 1643 r. zabraniały na próżno kazań na ulicy przy wyprowadzaniu zwłok, jak również więcej niż dwóch kazań na pogrzebie⁸⁰. Synod przemyski z **1641** r. zezwolił wiernym na dowolny wybór kościoła na pogrzeb, ale pod warunkiem opłacenia w parafii tzw. kwarty pogrzebowej⁸¹. Przy okazji przypomniano księżom, iż mają się zadowalać jałmużną, a biednych chować za darmo⁸². Również bezskutecznie synod poznański w 1738 r. wypowiedział się przeciw powtarzaniu z ambon egzemplów: bajek, dykteryjek i le-

gend⁸³. Równocześnie ponawiano instrukcję dla duchowieństwa, m.in. instrukcja bpa Teodora Czartoryskiego z 1739 r. przypominała o konieczności szybkiego pogrzebu i przestrzegania parafian przed niepotrzebnymi wydatkami na „pogrzebowe pompy lub stypy”⁸⁴. Kazanie drukowane różniło się na pewno od słowa mówionego z ambony⁸⁵. To, co dotarło z pogrzebów do naszych czasów, sprawia na dzisiejszym czytelniku wrażenie niezrozumiałego bełkotu. Trudna barokowa składnia, wielojęzyczne cytaty utrudniają dotarcie do wielu cennych wiadomości z różnych dziedzin interesujących historyka⁸⁶. W wieku XVIII rozróżniano kazania: „jedne, których gładkość krasomóstwa. y naturalna iakaś ułożenia piękność [...] Drugie, przeciwnie, które [...] sentencji niepospolitych, y historyi ciekawych ornament na przeptych [...] pokazują. Niektóre zas tak ułożone są, ze Historya [...] lat Nieboszczyka, y wieków zacney Familii Jego [...] zawierają [...]”⁸⁷. Celem kazań było nauczanie wiernych, przypomnienie o śmierci i objaśnianie „...iaka zacność w cnotcie? iaka nikczemność w występkach, Potomków Nieboszczyka uczą”⁸⁸. Wśród największych kaznodziei ks. Zabielski wymienia następujących: Piotra Dunina, Jana Leguckiego i Aleksandra Lorencowicza. Dodać by można jeszcze księży Fabiana Birkowskiego, Hermana Drobiszewskiego, Wojciecha Rydzewskiego i Sebastiana Stawickiego. Kazania ich głoszone na różnych pogrzebach i aniwersarzach zostały częściowo opublikowane, a najlepsze z nich jako wzory wielokrotnie przedrukowywano. O oratorstwie świeckim i kaznodziejstwie czytamy: „Na pogrzebach Pańskich [...] kaznodzieie, nie są obowiązani naśladować krasomówców politycznych, którzy [...] gdzie ieno mogą, żagle Retoryki swoiey rozpuszczają, wystawiając zmarłą osobę iuż od starodawności Familii, ktorey początki i sukcesyą pilnie opisują”⁸⁹. I dalej: „kaznodzieiom [...] bardziei przystoi [...] mówić, co [...] iest ku zbudowaniu wiernych i Duchownemu pożytkowi, wielomóstwo zaś świeckie, albo [...] pochlebstwo, nie ma być im [...] pochwalone”⁹⁰. Mimo tych rozsądnych przestróg praktyka kaznodziejska samego ks. Rydzewskiego była inna, pochlebiał Sapiehom i Potockim opisując przewagi wojenne, cnotliwe życie i bogate fundacje kościelne przedstawicieli obu familii.

W kazaniach opisywano dokładnie również sylwetki zmar-

35. Maria Józefa na łożu żałobnym w kaplicy pałacu królewskiego w Dreźnie, po 17 XI 1757. Widok od strony wejścia.
Miedzioryt — L. Zucchi wg obrazu S. Torellego

łych dawniej „famiłiantów”. Nic też dziwnego, że również w okolicznościowych dekoracjach kościołów pojawiły się portrety co znamienitszych, jak mawiano, antecessorów. Portrety trumienne oraz „zwykłe” portrety dobrodziejów, szlachty, jak i mieszczan przechowywano w wielu świątyniach. Stosunkowo łatwo można

było w kościele, który w ciągu wieku pokoleń gromadził trumny (a więc i portrety trumienne) i nagrobki członków jednej rodziny, zaprojektować i wykonać dekoracje okolicznościowe z użyciem wizerunków dawniej zmarłych familiantów. Tak pewnie było w wypadku 4 owalnych podobizn przedstawicieli rodu Olelkowiczów Słuckich⁹¹, czy 75 portretów rodziny Sapiehów w kościele św. Anny w Kodniu⁹².

Portrety przewieszane na nowe miejsca, podczas pogrzebu pełniły funkcję wizerunków w okresowym mauzoleum rodzinnym, na jakie przemieniał się kościół. Wydaje się, że istnieje ścisła łączność ideowa, a w pewnych wypadkach i formalna, pomiędzy mauzoleami z trwałą dekoracją malarską lub płaskorzeźbą protoplastów (Ligęzów u bernardynów w Rzeszowie, Załuskich w kolegiacie w Pułtusku)⁹³ a dekoracją okolicznościową. Z okazji pogrzebów wazowskich G. H. Gisleni dwukrotnie użył wizerunków „króli z domu Jagiellońskiego i Szwedzkiego i królowe [...] i królewiczów klęczące [...] i insi wszyscy zmarli pokrewni”⁹⁴. W obu wypadkach są to wielkiego formatu obrazy z zestawionymi wizerunkami. Dekoracja ołtarza głównego katedry krakowskiej na pogrzebie Władysława IV była niezwykle, „...wielka arkada z pilastrami w porządku jońskim [...] była Bramą Niebios (Porta del Cielo) [...] w której perspektywie widoczne było imię Jezus, [...] przed tą Bramą, jakby w przedsionku [...] widać było, w wielkości naturalnej wszystkich książąt i królów z Domu Jagiellońskiego w strojach reprezentacyjnych [...] zwrócenie w kierunku Bramy Niebieskiej [...] Aniołowie z napisami: Regius lagelorum⁹⁵, Chorus [...] Caelesti Regno donatus”. Rycina Dawida Tscherninga z *bed of stale* Zygmunta Kazimierza ukazuje okrag z 9 gwiazdami, w których znajdują się głowy portretowanych Wazów (il. 33). Galerie rodzinnych portretów wystawiono również w kolegiacie warszawskiej w dn. 18 II 1673 r. podczas egzekwii za Jana Kazimierza, ostatniego z polskiej dynastii Wazów. Do najwcześniejszych, nie związanych z pogrzebem królewskim, przedstawień protoplastów ustawionych z okazji pogrzebu przy katafalku należy rycina sygnowana przez malarza Józefa. Widoczne są dwie grupy świeckich i duchownych będących, wg kazania ks. W. Padniewskiego, najznamienitszymi protoplastami Katarzyny Skrzetuskiej, ostatniej z rodu Smo-

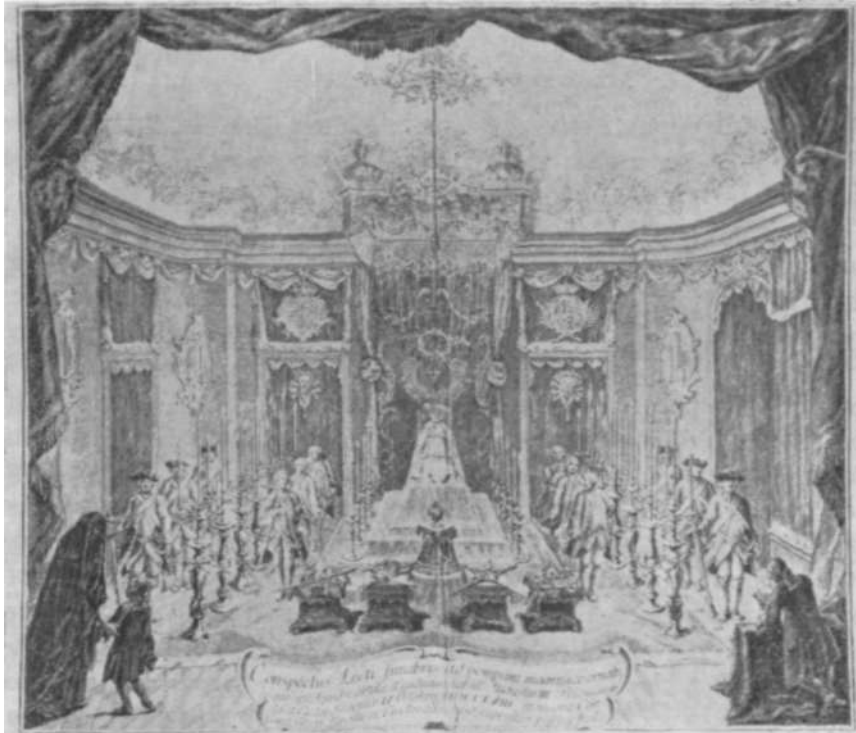

36. *Brygida Czapska na łożu paradnym* wystawionym we dworze w Konarzewie, 12-27 IX 1762. Akwarela

szewskich. Do typowych wypadków uświetnienia wygaśniętego rodu galerią portretów należy m.in. zespół 12 podobizn Wiśniowieckich na pogrzebie Michała Serwacego. W Muzeum Historycznym w Kijowie istnieje kilkanaście portretów książąt Wiśniowieckich⁹⁶, z których tylko 4 mogły być ewentualnie wypożyczone z zamku w Wiśniowcu do kościoła karmelitów bosych

na pogrzeb ostatniego z Wiśniowieckich⁹⁷. Spośród 12 portretów relacja pogrzebowa wymienia Janusza i jego syna Janusza Antoniego oraz Konstantego (zm. 1574 r.) i jego imiennika (zm. 1641 r.). O portretach z Kijowa wiadomo jedynie, że pochodzą z grupy 30 portretów z Sali Korybutów na zamku w Wiśniowcu⁹⁸.

Na pogrzebie Ignacego Humanieckiego w dn. 11 I 1753 r. wywieszono na ścianach prezbiterium katedry lwowskiej 9 portretów przedstawicieli rodziny Humanieckich z panegirycznymi podpisami". Byli to: Wojciech, Aleksander, Tomasz, Jan, Wojciech II, Michał, Wojciech III, Feliks i Stefan Humanieccy. Na pogrzeb Władysława Szołdrskiego w dn. 12 XII 1757 r. wykonano specjalnie 14 portretów rodziny Szołdrskich i umieszczono je na filarach kościoła farnego w Poznaniu. „Każdy z tych portretów wysokimi kolorami był malowany, y wedle figury światłem układanym objaśniony”¹⁰⁰. Łacińsko-polskie inskrypcje opisywały sławne czyny członków rodu. W półtora miesiąca później odbył się pogrzeb Teresy z Święcickich Twardowskiej, również w poznańskim kościele bernardynów. Nad katafalkiem na wstęgach zawieszono w złożonych ramach 4 portrety Święcickich stanu duchownego i 6 świeckich. Nad trumną pod baldachimem karmazynowym unosił się „Wyborny Portret Jaśnie Wielmożney [...] któremu dwa inne Portrety Święcickich pobocznie [...] chętnie do Domu Wieczności przyimuiących assistowały”¹⁰¹. Analogiczny układ, w którym umieszczono portret córki obok portretów ojca i dziada, został powtórzony nad katafalkiem Doroty Czapskiej (il. 50). Dla dekoracji okolicznościowej z XVIII w. charakterystyczne są również same inskrypcje¹⁰² z imionami i nazwiskami krewnych lub ich herbów, nawet bez wystawiania portretów. Dla wyjaśnienia genezy tego zwyczaju przytoczę obszerny cytat. „Nie ode mnie pierwszego wynaleziono ten sposób prezentowania Portretów przy odejściu godnych osób z tego świata na drugi [...] odnawiam ceremonią, ktorey starożytność [...] na uszanowanie przedniejszych Familij miała w używaniu [...] o tym relacją Pliniusza, iako za naosobliwszą pompy ostateczney przy aktach funebralnych poczytały dawniejsze wieki appearance, im wiecey herbownych kleynotow godnych Familij znaydowało się wyobrażonych [...] (Plin: nat: hist: Lib: 35: cap: 2).

37. August III na łożu pogrzebowym wystawionym w pałacu królewskim w Dreźnie, po 5 X 1763. Widok od strony wejścia. Projekt — J. H. Schwartze, miedzioryt — L. Zucchi wg rysunku J. B. Mullera

Umiera w Rzymie sławna Senatorka Iunia, żona Kassysza [...] kiedy przyszło do funebralnego Panegiryku, Tacytus Orator [...] za największą tego aktu poczyta magnificencją, że przed ciałem [...] niesiono dwadzieścia portretów najsławniejszych Rzymian, z którymi była zkolligowana"¹⁰³. Dekoracjami okolicznościowymi na siedemnasto- i osiemnastowiecznych pogrzebach polskich często były galerie protoplastów i najbliższych krewnych. Zawsze jednak miały charakter imago dla lemmy czy subskrypcji o treściach panegirycznych. Zwyczaj dekorowania kościoła portretami wiązać należy z tradycją przejętą z nowożytnego mauzoleum-grobowca, będącego panteonem sławy rodowej, a także znajomością roli imagines i masek w pogrzebie rzymskim¹⁰⁴.

TRIUMF ŚMIERCI

Porównanie pomiędzy wjazdem triumfalnym a wyprowadzeniem ciała zmarłego nasunęło się po raz pierwszy już pisarzom antycznym¹⁰⁵. W polskiej literaturze również znajdujemy analogiczne porównania (il. 13, 14)¹⁰⁶. Jest to szczególnie popularny motyw moralizatorski kazań pogrzebowych. Ksiądz Hieronim Powodowski przemawiając nad zwłokami Stefana Batorego w katedrze krakowskiej użył tego porównania, ale odmienił jego sens. „...Miast woza, albo Maiestatu tryumphalnego, widzimy mary żałobne, y ciasną trumnę [...] Na miejsce więźniów taki wóz ciągnących [...] przeciwnie do skazy elementy, które ciało iego opanowały, y [...] wytrawiły”¹⁰⁷. W ponad 150 lat później podobnie powiedział S. Morykoni: „... miasto tryumfalney Bramy widzę fatalny Katafalk, miasto antyficialnych ogniow, pogrzebowe pochodnie, miasto Senatorskiej purpury, kirowy całun, miasto liczney [...] assistencyi [...] żałobną Processyą y smutnych Ciała Twego Portytorow, miasto tryumfalnego wozu śmiertelne mary, miasto słodkobrzmiącey Muzyki [...] smutne słyszę fletowe sonaty, lamentujące głosy płacz y narzekanie”¹⁰⁸. Przeciwnieństwo śmierci i triumfu oczywiście inaczej pojmowano w starożytności i w okresie panowania religii chrześcijańskich. Mówi o tym ksiądz Wojniłowicz: „Ależ u starych Rzymian były też wysokie, wyniosłe, y wspaniałe wozy, które służyły y do tryumphow, y do Pogrzebów, a także im przypisywano Lemma: Fune-ribus et Triumphis”¹⁰⁹. W dziele emblematycznym F. D. Saavedry znajdują się puste wozy triumfalne¹¹⁰ z innymi lemmami. Dla wiernych wg słów kaznodziei „takim wozem był krzyż św., na który Pan Jezus umarł, y zowie go: Triumphale lignum...”¹¹¹. Nie dziwi więc nas porównanie wspomnianego wyżej pogrzebu K. Skrzetuskiej do triumfu chrześcijanina nad śmiercią. „Tedy nie pogrzeb, ale tryumf widzę, a to zdąd, [...] tryumf bydz nie może póki zwycięstwa nie będzie [...] bo życie ludzkie woyną, [...] póki zyiemy, ostawicznie iakieś sprowadzamy bitwy, a iak zaś życie nasze kończymy, iakoby po wygraney z pola z tryumfem, zchodzimy [...] bo choć śmierć życie nam zabiera, ale za to od- daie wieczną w recompanse szczęśliwość [...] daie nadgrode samegosz Chrystusa”¹¹². Skoro więc śmierć na krzyżu prowadzi

grzebie bpa Mateusza Aleksandra Sołtyka w Chełmży z 1750 r. Warto jeszcze dodać, że na tym wozie 4 księży podtrzymywało trumnę z ciałem bpa chełmińskiego Sołtyka. W *Rozmyślaniach o śmierci, które prowadzą człowieka do pogardzenia próżności ziemskich* P. Simplicjan umieścił obok drzeworytu z przedstawieniem śmierci, następujący wiersz:

„Jeśli chcesz sławny triumph odnieść o śmiertelny
Z nieprzyjaciół twej dusze, y w tym mieć rzetelny
Umysł, ku odnoszeniu dla Boga swojego
Obraz ŚMIERĆ strasliwej z oczu serca twego
Niech nie schodzi, ale nań patrz względem dlatego:
Abyś czuyny, czuyniejszy postawił się mężnie”¹¹⁵.

Triumf chrześcijanina i jego nagroda, wieniec laurowy, jak pisał św. Paweł, to zbawienie wieczne w niebie, uzyskane w walce ze złem. Śmierć człowieka jest niewątpliwie triumfem śmierci nad nim, ale jednocześnie dla „dobrego chrześcijanina” jest to chwila rozpoczęcia życia wiecznego pełnego chwały. Na tej myśli opiera się koncept dekoracji na pogrzebie M. Przyjemskiej.

Procesja z ciałem Brygidy z Działyńskich Czapskiej wkracza do Pakości przez bramy triumfalne (il. 13). Rok później, 24 IV, na pogrzebie jej siostry Doroty wzniesiono cztery bramy. Opisowałem już barokowe bramy na wyprowadzeniu ciała Michała Serwacego Wiśniowieckiego z Merecza w 1744 r.¹¹⁶ W trzy lata później na egzekwiach za Annę z Sanguszków Radziwiłłowa zbudowano w Mirze dwie bramy na cmentarzu. Prawdopodobnie ich projektantem był inżynier wojskowy w służbie Radziwiłłów Jakub Pawłowski (zob. *Aneks 11*). Klasycystyczną dekoracją z motywem złamanej kolumny przybrano bramę słucką w Nieświeżu na pogrzeb Hieronima Radziwiłła w 1787 r. Nie tylko polskim pogrzebom towarzyszyły wspaniale ubrane orszaki czy Wielotysięczne tłumy i wznoszono na uroczystość bramy triumfalne. Do relacji z 1661 r. z pogrzebu Jerzego II, księcia hesko-darmstadtzkiego, dołączono rycinę J. Schweizera przedstawiającą bramę triumfalną¹¹⁷. Rozpowszechnienie się bram triumfalnych na pogrzebach nowożytnych w całej Europie¹¹⁸ w XVII i XVIII w. częściowo potwierdza hipotezę S. Poniatowskiego o genezie łuku triumfalnego. Uważał on, że „porta triumphalis stojąca za pomerium była redukcją i modyfikacją dawnego po-

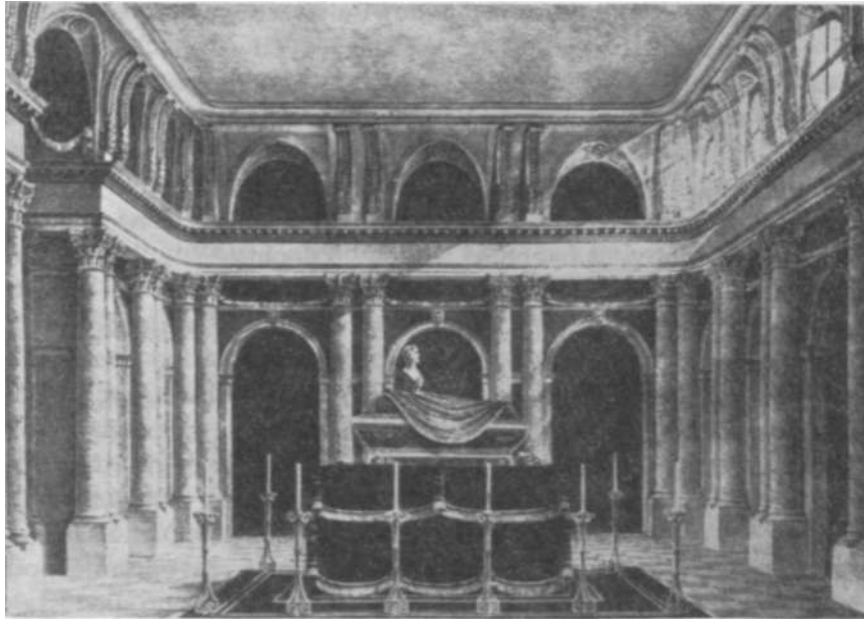
chówku palowego [...] które [...] cztery kolumny, podtrzymujące ciężką płaską skrzyniową attykę, na zawsze potem zachował łuk...".

Sięgając do tradycji sztuki i literatury średniowiecznej należy przypomnieć o rozwoju dwóch tematów ikonograficznych ściśle ze sobą związanych: triumfu śmierci¹²⁰ i tańca śmierci¹²¹. O ile jednak w polskiej sztuce nowożytnej znane jest tylko jedno przedstawienie pierwszego tematu¹²², drugi rozpowszechniony był na terenie całego kraju prawdopodobnie przez bernardyków¹²³. Każdą z okazałych polskich procesji pogrzebowych można uważać za kontynuację włoskiego tematu śmierci. Potwierdzają to świadectwa z epoki: „ceremonie pogrzebów, zwyczaj tryumfów zważyć, a [...] przyznać im ze sobą konnecję”¹²⁴. Nie brak w sztuce polskiej przedstawień śmierci zwycięskiej z atrybutami ziemskich dostojestw (m.in. katafalki z Wyszyny i Leżajska), herbów, instrumentów muzycznych (dekoracja na pogrzebie J. Siemieńskiego), „walki ludzi ze śmiercią”¹²³, jak również (popularnych zwłaszcza w sztuce włoskiej) kaplic czaszek¹²⁶.

EWOLUCJA OBYCZAJÓW I OBRZĘDÓW

Tradycje polskiego pogrzebu doby nowożytnej sięgają do okresu wczesnego średniowiecza, a nawet do pogańskiego rytuału Słowian, w związku z czym należy przynajmniej najogólniej naszkicować jego obrzędy. Pomimo braku dostatecznej ilości źródeł piśmiennych, obfitość znalezisk archeologicznych, poparta analogiami etnograficznymi, pozwala na rekonstrukcję najważniejszych obrzędów pogrzebu słowiańskiego.

Przy zwłokach czuwała rodzina, następnie odprowadzano je na tzw. żał lub żalnik. W pochodzie, za zwłokami szły najęte płaczennice (narzekalnice) zawodząc, drapiąc ciało, rwąc szaty. W wielu częściach kraju grzebano zmarłych przy rozstajnych drogach, z czym walczył jeszcze w XII w. kościół katolicki na Pomorzu. Typowo słowiańskim zwyczajem była tryzna, która może być porównywana do igrzysk z zapasami, gonitwami i wesółymi zabawami w maskach. Słowianie, pisał arabski podróżnik, „gdy palą swych zmarłych, weselą się, ponieważ twierdzą.

39. Popiersie Aleksandra I na *bed ot state* wystawionym 7 IV 1826 przed złożeniem hołdu w Sali Balowej Zamku Królewskiego w Warszawie. Projekt — A. Gołowski i J. Kubicki, litografia — Bove, rysunek — L. Courtin

że cieszą się, bo pan Bóg jego wykonał przeciw niemu miłosierdzie" ¹²⁷. Podobnie zachowywali się Trakowie wg świadectwa Herodota ¹²⁸. W pogrzebie wodzów plemion słowiańskich VI - IX w. udział brali m.in. niewolni jeńcy, konie niosące zdobyczne łupy, zawodzące kobiety i zbrojna drużyna. Według Długosza „do obrządków i zwyczajów barbarzyńskich Prusów należał obowiązek palenia swoich zmarłych; wraz ze zmarłymi palili na stosie wspaniałe szaty, konie i broń i inne dobra, sądząc, że zmarli będą z tego wszystkiego, co z nimi palono, korzystać na drugim świecie" ¹²⁹. Niechętny Słowianom Thietmar stwierdza, że zwykle palą oni ciała zmarłych. Badania archeologiczne wykazały, że tylko w niektórych regionach Polski odbywały się regularne i stałe ciałopalenia na odpowiednich do tego celu cmentarzyskach ¹³⁰. Za zwyczaj pogański uznawano w XV w. wkładanie wraz ze zmarłym do grobu, oprócz kosztownych szat, złotych przedmiotów, i ozdób. Biskup płocki Stanisław Pawłowski

kazał wyjąć z trumny księcia Ziemowita kosztowne ozdoby i rozdać jako jałmużnę biedakom. W książęcych grobach słowiańskich odnaleziono połamaną broń i znaki plemienne. Jest to wyraźna analogia do zwyczaju łamania pieczęci, herbów i oręża z okazji chrześcijańskiego pogrzebu władcy¹³¹. W zbiorach krakowskich zachował się pęknięty na skutek uderzenia o podstawę katafalku lub o podłogę miecz królewski¹³²; ten zwyczaj, rozpowszechniony następnie wśród szlachty¹³³, przyjął się w XVII w. na pogrzebach magnackich¹³⁴. Na pogrzebie Ernesta Denhoffa „kruszono z koni dosyć sprawnych o katafalk wprzód szpadę, potem regiment generalski pułkownicy, pikę osoba piesza”¹³⁵. Procesja żałobna z olbrzymią liczbą podwodnych koni, powozów, uczestników, nie ma uzasadnienia liturgicznego i również posiada swoją genezę w okresie poprzedzającym chrześcijaństwo. Lew Sapieha w 1 poł. XVII w. określił ją w testamencie jako zwyczaj „dzikich narodów”. Strawa, czyli późniejsza (od XVI w.) stypa, kończyła obrządki pogrzebowe. Przepijanie podczas tej wystawnej uczyty resztek majątku zmarłego pozostało w mentalności współczesnego mieszkańca wsi polskiej. W okresie pogańskim odprawiano w 40 dni po śmierci zmarłego aniwersarze, a na Rusi przy rozstajnych drogach tzw. „dziady”, połączone później z Zaduszkami. Wskazywałem już poprzednio na znajomość „wzorników” pogrzebu antycznego. O antykizacji polskiego pogrzebu świadczy m.in. archimimus¹³⁶, który pojawił się w Polsce po raz pierwszy w 1370 r., i mimiczna scena jego upadku z konia przy katafalku. Do najlepiej znanych elementów pogrzebu antycznego w Polsce należą również procesje z chorągwiami nagrobnymi, z herbami i z wizerunkami rodziny, świadczącymi o starożytności domów i zasługach ich „naddziadów”. Wydaje się jednak, że o ile w okresie nowożytnym zwyczaj te znano bezpośrednio ze źródeł antycznych i wzorników pogrzebowych, to w okresie średniowiecza wzorowano się na ówczesnych pogrzebach cesarzy niemieckich, których ceremonia nigdy nie zatracił elementów antycznych. Szczególnie nasiliły się obrzędy nawiązujące bezpośrednio do antyku w okresie trwania kultury sarmackiej.

Tradycjonalizm liturgii i obrzędów był w Polsce jedną z najbardziej typowych cech pogrzebu. Warto przytoczyć cytaty z opi-

su uroczystości po śmierci cara Aleksandra I w Warszawie w 1826 r. Przed trumną jechał „Rycerz, we wspaniałej zbroi, niosąc miecz królewski ostrzem ku sobie zwrócony; za nim giermek żałobny z kopią i tarczą królewską [...] Z całego orszaku tylko Rycerz i giermek wjeżdżali konno do Świątyni. Tu, [...] rzucał giermek miecz o ziemię, kruszył kopią o trumnę, i spadał. Było to godłem zniknięcia ziemskiej potęgi króla. Łamano buławę i laski, chyliły się chorągwie ziem [...] lud cały padał na kolana. Lecz w tejże chwili wszystko zapowiadało zgon mocarza ziemskiego, brał do ręki Jego następcą godło potęgi, miecz i ostrze skruszonego proporca, a Senatorowie unosili kulę, berło i koronę, i składali je na Ołtarzu Boga Wszechmocnego, na znak, iż władza, której zniknął ziemski powiernik, nigdy nie ginie, lecz wraca do źródła z którego wypłynęła”¹³⁷. Obrzęd ten został zredukowany do składania insygniów i prowadzenia za marami konia na uroczystościach w katedrze warszawskiej.

Podkreślając klasowość polskiego pogrzebu, zarówno najwspanialszego królewskiego, magnackiego, okazałego szlacheckiego oraz mieszczańskiego i chłopskiego, nie można zapominać, że ubożsi naśladowali obrzędy klasy bogatszej (il. 12). Pogrzeb mieszczański¹³⁸ naśladował szlachecki, który był często trawestacją królewsko-magnackiego. W pogrzebach chłopskich w XIX wieku nawiązywano do szlacheckich tradycji¹³⁹. Należy podkreślić również odrębności zwyczajów pomiędzy pogrzebami duchownych (opata, biskupa i prymasa) w odróżnieniu od świeckich (hetmana, senatora i posła), czy pomiędzy pogrzebem starca i dziecka a mężczyzny i kobiety. Po reformie soboru trydenckiego wprowadzonej w 1631 r., pomimo wielu prób ograniczenia okazałości pogrzebowej, pogrzeb w Polsce odznaczał się liturgią zespoloną z bogatą obrzędowością wywodzącą się jeszcze z pogańskiej: antycznej i słowiańskiej.

Przypisy

¹ *Stożymiości Polskie*. T. 2. Poznań 1859, s. 258 - 259; — S. Bystron *Dzieje obyczajów w dawne; Polsce*. T. 2. Kraków [br.], s. 951 — Z. Gloger *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. T. 4. Warszawa 1903, s. 53 - 58; — J. Gołąb *Śmierć i pogrzeb króla polskiego Zygmunta I na podstawie współczesnych źródeł*. W: *Dwunaste sprawozdanie c. k. II Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok 1916*. Kraków 1916, s. 3 - 48; — A. Fischer *Zwyczaje pogrzebowe*

ludu polskiego. Lwów 1921, passim; — W. Łoziński *Życie polskie w dawnych wiekach*. Wyd. 1. Lwów 1921, passim; — A. Bruckner *Dzieje kultury polskiej*. T. 3. Kraków 1931, s. 87; — *Encyklopedia staropolska*. Oprac. A. Bruckner. T. 2. Warszawa 1939, szp. 183 - 193; — T. Mańkowski *Genealogia sarmatyzmu*. Warszawa 1946 passim; — Z. Kuchowicz *Z dziejów obyczajów polskich wieku XVII i pierwszej połowy XVIII w.* Warszawa 1957; — S. Wiliński *V źródeł portretu staropolskiego*. Warszawa 1958. s. 7 n.

² Wiliński, jw., s. 7.

³ „J'a y deja remarque qu'une des plus fortes depenses des Seigneurs Polonais, est celle des funerailles; qu'ils font long-temps apres le deceds, en manieres d'Anniversaire. Ils pretendent faire eclater la douleur a proportion du feste; et comme la Nation aime fort le Bjnauet et la table, ils font un festin magnifique aux Enterremens de meme qu'aux Noc es; ce qu'ils appetlent le repas de douleur (panem doloris). Les mausolees, l'illumination, toute la parure enfin est superbe; les funerailles ordinaires des grands Seigneurs coutent vingt mille ecus; j'en a y vu de cent mille francs, et celles que fit le grand General de la Couronne pour sa femme, alloient encore au-de-la par la grandeur de la Chapelle ardente, qui etait un ouvrage prodigieux de sculpture”. Cyt. wg: F. P. Dalerac [Chevalier de Beaujeu] *Les anedotes de Pologne ou Memoires secrets du Regne de Jean Sobieski III*. T. 2. Amsterdam 1699, s. 338 n.

⁴ V. L. Tapić *Baroque et classicisme*. Paryż 1957, s. 241 n.

⁵ J. Kuczborski w testamencie z dn. 13 XII 1623 nakazuje wystawić epitafium z białego marmuru w kościele jezuitów w Toruniu oraz żąda okazałego pogrzebu za ogólną sumę 80 000 zł. Archiwum Diec. Chełmińskiej w Pelplinie, sygn. dział C, 8 (1.10 b), Acta Curiae 1122 - 1623, s. 58 - 63 v.

⁶ Testament z 20 I 1683, Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. Varia G. 4.

⁷ J. Viard *Compfe des obseques de Phillippe VI*. „Archives Historiques, Artistiques et Litteraires. Recueil Mensuel de Documents Curieux et inedites. Chronique des Archives et Bibliotheques” t. 2, 1890, s. 49-53; — F. de la Maza *Las Piras Funerarias en la historia y en el arte de Mexico. Grabados, litografias et documentos del Siglo XVI al XIX*. Meksyk 1946, s. 79; — I. Faldi *Nuove note sul Bernini*. „Bollettino d'arte” t. 4, 1953, s. 310 n.; — F. Lehoux *Mort et funerailles du duc de Berrt (juin 1416)*. „Bibliothèque de l'École des Chartres” t. 114, 1956, s. 76-96; — O. P. Berendsen *A note on Bernini's sculptures for the Catafalque of Pope Paul V. „Marsays”* t. 8, 1957-59, s. 63; — N. Lagerholm *Den svenska Stormaktstidens Högadliga Begravningskick 1650 - 1700*. Göteborg 1965, s. 28 n. «Kung. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska Serien» nr 16.

⁸ T. Bieńkowski *Fabularne motywy antyczne w dramacie staropolskim i ich rola ideowa. Studium z dziejów kultury staropolskiej*. Wrocław 1967, s. 12.

⁹ J. A. Chrościcki *„Wiadomości o mecenacie magnaterii i szlachty polskiej na podstawie panegtryków pogrzebowych od XVI do końca XVIII wieku*. „Rocznik Historii Sztuki” t. 9, 1973, s. 147 - 151.

¹⁰ Zbiór *pamiętników historycznych o dawnej Polsce* [...] przez J. V. Niemcewicza. Warszawa 1822, t. 4, s. 431; *Stanisława Oświęcłma Dyariusz 1643-1651*. Kraków 1907, s. 193.

¹² Krzysztof Kraiński pisał „jako kom ubranych, osób zmyślonych, luszenia kopii, muzyk żałobnych, rzucania do grobu herbów y szyszaków y tym podobnych ani uczymy, ani zalecamy, y owszem one ganimy”. *Postylla kościoła powszechnego Apostolskiego...* Łaszczów 1611. Cyt. wg K. Kolbuszewski *Postyllografia Polska XVI i XVII wieku*. Kraków 1921, s. 203.

¹³ K. Lepszy Anna Wazówna. W: *Polski Słownik Biograficzny*, T. 1. Kraków 1935, s. 30.

¹⁸ Wiliński, op. cit., s. 15. W zakonnym stroju pochowano m.in. Marcjanę Daniłowiczową w 1646 r., Barbarę Cezarową w 1653, Pawła Jana Sapiechę w 1661, Marcina Krasickiego i Jana Obiedzińskiego w poł. XVII w. „Położyć się nawet po śmierci kazał, y leży w Dominikańskim habicie, Bernardyńską szarą barwę w pokrytej trumnie. Wyraiając na Sobie y trunie swej zgodę y zobopólną miłość Patryarchów świętych Dominika y Franciszka namawiających się z obłapieniem zakonnym: Stemus Simul et nemo contra nos praeualebit”. Cyt. wg S. Tupik *Śmierć Pańska (...) Pawła Jana Sapiehi Woiewody Wileńskiego, Hetmana Wielkiego W-* X. L. [...] *Na pogrzebie w kościele Soc: Iesu: [...] 8 lunij 1666*. W Wilnie 1667, k. g. 3.

¹⁴ J. Wujek *Czyściec. To iest Zdrowa [...] nauka o Modlitwach, o Mszach [...] za*

umarłe (...) o mękach Czystych po śmierci. Wszystkim, nie tylko Kaznodziejom do Pogrzebów; ale y każdemu Krześciańskiemu człowiekowi, do utwierdzenia wiary [...] Przez [...] 2 Machab. 12. Święta y pożyteczna myśl iest, modlić się za umarłe, aby z grzechów byli rozwiązani. W Poznaniu Roku 1579, k. A.v.

¹⁵ Jw., s. 140.

¹⁶ H. Powodowski *Na pogrzebie Stephana Wielkiego Króla [...] Eccles. XV, Laudemus viros gloriosos, et parentes nostras, in generatione sua.* W Krakowie, 1588, s. 6. Podobne argumenty wysuwał P. Skarga. Cytują: „Dla uczciwości ciała tego kosztów nie załucicie, na żałoby y sukna, na świece y woski, na groby, na mary ich d-iecie drogie y drugdy iedwabne pokrycia. Co czynicie z przykładów kościelnych. Bo Chrystusa [...] ciało uczczone iest od Jozepha y Nikodema y od Magdaleny [...]”¹⁷ Podsumuje ten fragment na marginesie: „Czcząc ciało wyznawrmy nieśmiertelność duszy y zmartwychwstanie”. Cyt. wg P. Skarga *Kazania o Siedmł Sakramentach [...] Kraków 1600, s. 381 n.*

¹⁷ Powodowski, op. cit., s. 8.

¹⁸ T. Trąpczyński *Kazanie na pogrzebie [...] Mikołaja Chrystoia Radziwiłła [...] w kościele Otyckim [...] 1615. dnia 27. Lipca.* W Krakowie 1615, k. C₂.

¹⁹ Jw.

²⁰ Jw., k. D₂v.

²¹ J. Przetocki *Brzeg niepożytey Wieczności, Do którego starożytny Łabec, [...] Stanisława Modłtiszewskiego [...] Pjywiąc (...) szerokim morzu Królestwa Polskiego [...] 1645. 21 Aprilis dopłynął y wyszedł 30. Maii. Roku tegoż na ląd Grobowy, w koneckim kościele Farnym [...] W Krakowie 1645, k. B₂v.*

²² J. Przetocki Tarcz (...) *Stephana Podlowskiego z Przytyka, Za staraniem X. Hiacynta [...] Vmalowana, y w Kościele Skrzyńskim nad Grobem zawieszona, Roku 1653. dnia 14. Lipca [...] W Krakowie 1655, k. A₂ - A_v.*

²³ Szablowski, op. cit., s. 205 n.; — J. A. Chrościcki *Castris et astris. Kazania i relacje pogrzebowe jako źródła historii sztuki.* „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 30: 1968, nr 3, s. 394.

²⁴ P. Simplicjan *Manelle duchowne...* 1601, k. RO n.

²⁵ Chrościcki *Castris et astris...*, s. 384.

²⁶ G. Zachariasiewicz *Kazanie żałobne Po [...] Antonim Kazimierzu z Ostrowa Ostrowskim [...] 26 [...] Sierpnia 1784 w Paryżu zmarłym, przy złożeniu Serca jego w kościele parafialnym Skierniewskim [...] 1784. dnia 5 listopada.* W Łowiczu 1774, s. 7 n.; — por. J. Korytkowski *Arybiskupi i Prymasi gnieźnieńscy.* T. 5. Poznań 1892, s. 133 n.

²⁷ A. Lorencowicz *Kazania Pogrzebne Miane w Różnych żałobnych okazy ach [...] Kalisz 1670, s. 129 n.* Tamże wzory kazań, np.: na pogrzebie biskupa senatora, czy „sędziwego szlachcica niespodziewanie zabitego”.

²⁸ Oficjalna katecheza kościelna dostarczała „wątpiącym” wiernym druków wyjaśniających w sposób znakowo-symboliczny obrzędy pogrzebu. W wieku XVIII wielu wydań doczekało się dziełko niemieckiego zakonnika, który pisał w formie pytań i odpowiedzi, m.in. o obyczajach katolickiego pogrzebu:

„Pytanie pierwsze. Czemu cno człowieka obmywają? Odp.: Na znak, że nic nieczystego nie wniidzie do Królestwa Niebieskiego, kładą też na umarłego zwyczajnie koszulę białą (...) Pytanie Drugie. Czemu zwyczajnie umarłego w drewnianą trumnę kładą? Odp.: Na znak tego, że [...] umarły znowu do żywota przez Chrystusa powstanie. Tak mówi Ambroży. O umarłym Synu ewangelicznej Wdowy. In Lucae, Cap.: 7 (...) Niech ma nadzieię zmartwychwstania, bo go wieziono w drewnianej trumnie. Pytanie trzecie. Czemu Trumny y Mary czarnym sukmem krzyżem naznaczonym nakrywają? Odp.: Na znak że przez krzyż y zasługi Jezusowe wszyscy zbawieni bywają. Stawiają też krucyfix nad głową umarłego, na dowód, że był prawdziwym Chrześcianinem [...] Niosą także Krzyż przed umarłym (...) ze umarły w życiu swoim aż do śmierci (...) iako mężny żołnierz z nieprzyjacielmi Dusznymi walczył. Pytanie czwarte. Czemu umarłego z gorejącymi świecami do pogrzebu prowadzą? Odp.: Na znak, że każdy człowiek z gorejącymi Cnot Świętych lampami zeyść drogą (...) Chrystusowi powinien [...] Ten zwyczaj był za czasów Anthanazego S. y Konstantyna Wielkiego. Pytanie piąte. Czemu ciało umarłego kadzą? Odp.: Na znak, że kto chce przyiść do Boga, ma się stawić przed nim z zapachem pobożnego życia (...) Z tey też przyczyny, gdy kropi wodą święconą, ciało umarłego kapłan (...) prosi Boga żeby Krwią Jezusowa Skropiona Dusza umarłego od grzechów

oczyszczona była". Cyt. wg P. Newerani *Ozdoba kościoła Katolickiego to jest Ceremonie (...) gruntownym wykładem objaśnione. Naprzód Niemieckim językiem, Teraz Polskim [...] Podane (...)* w Lublinie 1747 (1. wyd. W Polsce w 1739), s. 421-424.

²⁹ Lorencewic Kazania (...), s. 39; — Zob. K. Łącki Kolumny sławy nieumierającej *Nad Grobem (...) Zygmunta Alexandia z Szcziparowic Taita [...] Pity Exequiach (...)* w kościele [...] *Zakliczyńskim (...)* 21 kwietnia. Roku, 1654, s. A.

³⁰ „Kuryer Polski”, 1755, nr 103; por. także „Suplement do Gazet”, 1732 do nr 521, s. 140.

³¹ *O pogrzebach Wiedeńskich pismo małe w Widniu roku p. 1781 drukowane z niemieckiego Języka na Polski [...] przetłumaczone*, we Lwowie w drukarni Kazimierza Schlichtyna.

³² *Śmierć z Grobów (...)* W Lwowie w Druk. Kazimierza Szlichtyna (...) 1781, s. B; — Polemiczne pisma: *Odpowiedź Autorowi Pisma kilka kartek (...)* W Zamościu (...) 1781; — (W. Telerzyński) *Uwaga na Uwagę Na Koszta Pogrzebowe w Widniu [...]* drukowana w Wrocławiu i Lwowie Roku 1781. Napisana i wydrukowana Roku 1782 ... (bm.). Wyd. 2. Kalisz 1791.

³³ J. Męciński *Kazania Przygodne...* T. 1. Kraków 1788, s. 260 n. — F. Janowski *Kazanie w czasie Uroczystego Pogrzebu Kości zmarłych miane (...)* w kościele stopnickim *Relormalow...* Kraków 1790, K. nlb.

³⁴ Telerzyński, op. cit., rozdz. 4.

³⁵ A. Jelski „*Wiankomania*” i w ogóle *marnotrawstwo żałobne u nas. {Małe studium obyczajowe}*. Petersburg 1903.

³⁶ S. Kot *Hugo Grotius a Polska*. Kraków 1926, s. 39 n., cyt. wg Chrościcki *Castris et astris...*, s. 390.

³⁷ Bystron op. cit., t. 2, s. 95.

³⁸ Testament ks. Gaspara Podkońskiego napisany w 1731 zawiera m.in. postanowienia: „trumna gotowa, pochować w albie i ornacie, dla 13 ubogich dziadów, kupić sukna za 200 zł i uszyć im płaszcz, krawcom za szycie 20 zł. Na stypą 500 zł. Za Msze obecnym kapłanom po 2 zł (...) 4 duże świece koło katafalku, ołtarz lampionami, świecami ozdobić na tj 100 zł”, cyt. wg S. Maley *Testament proboszcza cieleńskiego ks. G. Podkońskiego z 1731 r.* „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1961, nr 3-4, s. 106.

³⁹ Dalszy ciąg inskrypcji: „Hunc Lapidem Ante Mortem Mihi Imposui 1730 /Viator/ Vivo Remissionem Peccatorum /Mortuo Aeternam/ Requiem”.

⁴⁰ *Katedra gnieźnieńska*. Poznań—Warszawa—Lublin 1968, nr kat. 34, 175.

⁴¹ P. Dunin *Kazanie Na pogrzebie [...] Władysława Michała Skoroszewskiego Chorążego Poznańskiego w Łopiennym. Miane 1683 (...)* do druku zaś w 11 lat wymuszone 1695 [...] W Warszawie, k. A, oraz przedruk w: *Kazania Pogrzebowe (...)* *Ku wygodzie kościelnych, publicznych oratorów...* W Warszawie 1700, s. 252.

⁴² Kopia testamentu M. Wolskiego ze zb. Biblioteki ks. Czartoryskich, sygn. II 1215.

⁴³ Kopia testamentu z 27 III 1701 bpa A. Ch. Załuskiego zmarłego w 1711 i., cyt. wg Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn.: Varia G. 4; — Zob. także Korytkowski, op. cit., t. 5, s. 428.

⁴⁴ Kopie ich testamentów są złożone w: Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn.: Varia G. 4 i G. 5.

⁴⁵ Testament z 16 VI 1752. Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn.: Varia G. 4. 22.

⁴⁶ *Życie ku Podziwieniu Chwałebne (...) Anny Aloyzyi Chodkiewiczowej, wojewodziny Wilenskiej, Hetmanowej Wielkiego Xięstwa Litewskiego. Od Kollegium Societatis Iesu larostawskiego (...)* 1698. Po iey światobliwym ześciu, 44. W Krakowie, s. 108 n.

⁴⁷ Jw.

⁴⁸ Jw.

⁴⁹ Jw.

⁵⁰ Jw.

⁵¹ Testament T. Potockiego z uzupełnieniami. Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn.: Varia G. 4 oraz Korytkowski, op. cit., t. 4. Poznań (18). s. 521 -31.

⁵² Korytkowski, op. cit., t. 5, s. 45.

⁵³ A. Grabowski *Skarbniczka archeologii naszej*. Lipsk 1855, s. 68.

⁵⁴ *Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*. Pod red. J. Tazbira, Warszawa 1969, s. 6.

⁵⁵ E. Angyal *Świat słowiańskiego baroku*. Tłum. J. Prokopiuk. Wstęp J. Sokołowska, Warszawa 1972, s. 8 n.

- ⁵⁶ *Polska XVII w.* . . . s. 6.
- ⁵⁷ M. Karpowicz *Sztuka oświeconego sarmatyzmu. Antykizacja i Klasyfikacja w środowisku warszawskim czasów Jana III*. Warszawa 1970, s. 173.
- ⁵⁸ Wiliński, op. cit., s. 5 n. Kształt portretu — to najczęściej — owal, sześcioboki regularny z dłuższą podstawą lub zbliżone do rombu.
- ⁵⁹ O symbolicznym złotego tła w portretach trumiennych zob. J. Szczepańska *Malowane portrety epitafijne na Mazowszu z XVII i pocz. XVIII w.* „Rocznik Mazowiecki” t. 2, 1969, s. 257.
- ⁵⁹ Wiliński, op. cit., ii. 14. Terminologicznie istnieje odrębność pomiędzy portretem trumiennym i epitafijnym. Niewątpliwie istnieje również teoretyczna kolejność powstawania: portret trumienny (wykonany najczęściej z modelu lub skopiowany z portretu za życia) namalowany z okazji pogrzebu, wyprzedza portret epitafijny łączący się z kamiennym epitafium czy nagrobkiem. Istnieje możliwość (poza użyciem dwukrotnym tego samego portretu) oparcia się na wspólnym pierwowzorze malarskim czy graficznym.
- ⁶¹ M. Maciszewski *Brzeżany w czasie Rzeczypospolitej Polskiej. Monografia historyczna* Brody 1910, s. 52 n.
- ⁶² M. Gębarowicz *Malarz ruski*. W: *Szkice z historii sztuki XVII w.* Toruń 1966, il. 257, s. 261, il. 145. Ostatnio A. Ryszkiewicz podaje w wątpliwość hipotezę Gębarowicza.
- ⁶³ Chrościcki *Castris et astris...*, s. 391.
- ⁶⁴ Aleksandra Dominika Lubomirskiego i jego matki Teofili Ludwiki w Wiśniczu 10 - 12 IX 1723; Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej w 1729. Zob. *Aneks 10*.
- ⁶⁵ Chrościcki *Castris et astris...*, s. 391 - 92.
- ⁶⁶ *Kazanie Na Pogrzebie J. W. Pana Antoniego Ursyna Dowoyny Sołtuhub Generała Artylerii W. X. L. w Wilnie w kościele JJ. XX Misyonarzy R. 1760. 29 kwietnia*. Cyt. wg *Kazania Przygodne* X. Wawrzyńca Rydzewskiego Soc. Jesu. W Kaliszu 1775, s. 231 - 232.
- ⁶⁷ Epitafium zostało ufundowane przez egzekutorów testamentu L. Czerwińskiego, F. J. Kraszkowskiego i S. Jelińskiego kanoników gnieźnieńskich. Zob. Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn.: Varia G. 4. — Wiliński, op. cit., ii. 8. 9 reprodukuje ponadto portret trumienny i 4 tarcze z ołowiu wmontowane w epitafium w poznańskim kościele franciszkanów po 1709 r. *Katedra gnieźnieńska* T. 2, il. 106 d.
- ⁶⁸ O powszechność zwyczaju zdejmowania przybitych do trumny blach (portretów i herbów) i umieszczenia ich na specjalnej tablicy na ścianie kościoła świadczy panegiryk: H. Przetockiego *Tarcz (...) Stephana Podlowskiego z Przytyka [...] malowana y w kościele Skrzyńskim nad Grobem zawieszona* [podkr. J. A. C] Roku 7653, dnia 14 Lipca. *A teraz, iż [...] powietrze ustało, oddawa Nieśmiertelności*. W Krakowie 1655, k. C_v i n. Na jednej z tarcz herbowych przedstawiono herb Janin.
- ⁶⁹ Wiliński, op. cit., il. 28, 29, 30.
- ⁷⁰ Łacińskie nazwy: labara funebria, veillum funebre, vexillum cum inscriptione. Zob. także J. Malina *Proporzec Triumfalny Duchownemu należący Na Pogrzebie [...] Ojca X. Andrzeja Schontlissiusa [...] przy Kościele Augustowskiej Conlessiey w Wilnie (...) Na Cmyntaizy Saskim w Wilnie*. Lubecz 1654. Doc. dr A. Miłobędzki oglądał ostatnio w Szwecji w kościołach protestanckich chorągwie noszone na pogrzebach w XVII w.
- ⁷¹ Bystrzeń, op. cit. T. 2, s. 106; G. Chmarzyński *Chorągwie nagrobne na Pomorzu i ich geneza artystyczna*. „Zapiski Towarzystwa Naukowego Toruńskiego” t. 9, 1932-1933, z. 1-4, s. 36-7 [streszczenie referatu z 24 IX 1931]; — A. Mańkowski *Chorągwie nagrobne w kościołach ziem pokrzyżackich*. Pelplin 1933; — M. Puciata *Chorągiew nagrobno Jana Pawła Działyńskiego*. „Ochrona Zabytków” R. 8: 1954, nr 4, s. 251-262.
- ⁷² J. Kochanowski *Fraszki*. Oprac. J. Pelc, Wrocław 1957, s. 123. Powoływali się na tę frazkę S. Bystrzeń i Puciata i Wiliński.
- ⁷³ Łoziński, op. cit., s. 199.
- ⁷⁴ J. Godziszewski *Kazanie na Pogrzebie [...] Anny z Czarnkowa Przyemskiej [...] Generałowej Wielkopolskiej [...] dnia 22. Stycznia [...] 1629*. W Poznaniu 1629, k. A.
- ⁷⁵ Pogrzeb Suchodolskiego, kasztelana lubelskiego w dn. 19 VI 1749 r. w kościele reformatów w Lublinie. „Kuryer Polski” 1749, nr 658.
- ⁷⁶ M. Follant *Abrys Zakości Białogłowskiej Przy Solennych Exequiach [...] Marianny z Czarlinskich Potulickiej [...] 2 V 1723 [...] w Gdańsku, w Drukarni Jana Daniela Stolla Wdowy, k. A.*

⁷⁷ J. A. Chrościcki *Barokowa architektura okazjonalna*. W: *Wiek XVII, Kontrreformacja, Barok*. Wrocław 1970, s. 251.

⁷⁸ Karpowicz, op. cit., s. 173 n.

⁷⁸ Chrościcki *Projektanci i wykonawcy kataiików z I połowy XVIII w.* W: *Rokoko. Studia nad sztuką I połowy XVIII w.* Warszawa 1970, s. 265.

⁸⁰ J. Pelczar *Zarys dziejów kaznodziejstwa w kościele katolickim*. T. 2, Kraków 1898, s. 78; — por. uchwały synodów. *Concilia Poloniae*. Opr. Jakub Sawicki. T. 1-5. Warszawa, 1958 - 64.

⁸¹ Taksa pogrzebowa z 1760:

Za procesję z odległego miejsca	— 20 gr
Za procesję na cmentarz	— 10 gr
Za oficjum za zmarłych dla każdego śpiewającego kapłana	— 1 zł
Za jeden nokturn i laudes — śpiewającemu	— 15 gr
Za mszę śpiewaną	— 2 zł
Asyście w dolmatykach	— 15 gr
Za kondukt i Salve Regina do podziału między księży	— 1 zł
Za grób w kościele	— 10 zł
Za miejsce na cmentarzu	— 2 zł
Za podzwonne od szlachty	— 3 zł
Od całunu, którym przykrywają mary w wiejskich kościołach	— 6 gr
Za każdą świecę palącą się	— 6 gr

Zob. Korytkowski, op. cit., s. 19 - 20; — oraz: *Conslifuliones Syrtodi Archidieceps Gnesnensis [...] 1720, die 26 Augusti celebratae. Varsaviae*. — T. Łubieński *Lisi pasterski [...] Łowicz 1761*.

⁶ M. Wyczawski *Przemyskie biskupstwo Piotra Gembickiego 1636 - 1642*. „Polonia Sacra” t. 4, 1951, z. 3, s. 214.

⁸³ Pelczar, op. cit., s. 187.

⁸⁴ J. Łukaszewicz *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*. T. 1. Poznań 1858, s. 105.

⁸⁵ W. A. Zabielski *Zycie przez trzy wieki [...] Romualda Wybranowskiego Chorążego lubelskiego [...] Na Pogrzebowym kazaniu w kościele Krasicyńskim {••} 12 sierpnia [...] 1749 [...] Ogłoszone [...] W Lublinie 1750, k. Aj.*

⁸⁶ Chrościcki *Castris et astris...* loc. cit. oraz tenże *Wiadomości...* loc. cit., Tazbir, op. cit., s. 219 i 287.

⁸⁷ Zabielski, op. cit., k. A₂

⁸⁸ Jw.

⁸⁹ *Kazania przygodne X. W. Rydzewskiego...* op. cit., s. 166-7.

— Jw.

⁹¹ J. Smoliński *Portrety i zabytki książąt Olelkowiczów w Słucku* (korespondencja Stanisława Tomkiewicza 1913 - 16), rkps nr inw. 621, Dział Starodruków IS PAN. Wg dostępnych mi materiałów nie można wiązać portretów z pogrzebem Jana Szymona Olelkowicza Słuckiego. Zob. również Chrościcki *Castris et astris...*, s. 390 i 394.

⁹² J. Loski *Genealogia portretowa Sapiechów w Kościele parafialnym św. Anny w Kodniu*. „Biblioteka Warszawska” t. 2, 1856, s. 588-600.

⁹³ Galeria Załuskich miała charakter sepulkralny, sens genealogiczny, a cel reprezentacyjno-panegiryczny. Złożona jest z 8 epitafiów z lat 1718 - 21 o rozmiarach 6X2 5 m wykonanych z marmuru, piaskowca, stiuku i drzewa. Zob. E. Rowińska *Z mecenatu Ludwika Załuskiego biskupa płockiego. Epitalla rodzinne w Pułtusk*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 25: 1963, nr 2, s. 144 n.

⁹⁴ Dyariusz *Marcina Golińskiego...* Biblioteka Jagiellońska, rkps 5357, II, t. 15, «. 55. Por. Ossolineum, rkps 188, s. 522 v.

⁹⁸ *Tłumaczenie fragmentu z Varieto de Prospetti veduti nella Chiesa Cathedrale... 1649* k. A., A.v.

⁹⁶ T. Głowacka-Pocheć *Portrety książąt Wiśniewieckich w Wilanowie i ich pierwowzory*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 30: 1968, nr 2, s. 191.

⁹⁷ *Relacya Apparencyi, y samego Aktu Pogrzebowego: [...] Wiśniewieckiego Michała Serwacego Korybutha [...] Karmelitów Bossych [...] 1745 Zacząwszy Dnia 6. Octobris [...] Przew...*

inwencji [...] Pawła Giżyckiego [...] Pocajów [Bmr] s. B nn. Portrety wraz z inskrypcjami były umieszczone na ścianach nawy, nad archiwoltami.

⁹⁸ Obrazy z Galerii w Wilanowie ujęte we wspólnej ramie wykonano dopiero w latach 1780 - 90, a więc nie mogły być użyte na pogrzebie. W większości wypadków są to powtórzenia kompozycji z Kijowa. Zob. Głowacka-Pocheć, op. cit., s. 203 nn.

⁹⁹ „Ściany od wielkiego Ołtarza na obiedwie strony we dwie kondygnacje wysokie, wybornymi pikturami Portretów y Herbów w armatuiach, nizy Galeryą opasane, nad Stallami Kanoniczemi axamitem karmazynowym [...] bardzo piękną symetryę czyniły. Na sumey zaś Galleryi, śmierć pod każdym Portretem w różney figurze z instrumentami, od których człowiek życie stracić może [...] Szeptatorowi [...] przypominała, żeby na śmierć zawsze był gotowy pamiętny. Portrety [...] Antenatów [...] Humanieckiego Domu [...] podpisem swoim informowali”. Cyt. wg *Dyariusz pogrzebowy... Ignacego z Rychł Humanieckiego Stolnika Koronnego... Dnia 11. Stycznia, Roku P. 1753. W kościele Archikatedralnym Metropolińskim Lwowskim, Odprawionego* [bmv] k. A2 - A4.

¹⁰⁰ *Zebrane Zale Senatu, Woiewodztw, Familii Nad stratą... to lest Krótkie Opisanie Pogrzebowey Uroczystości... Władysława Szołdrskiego Woiewody Inowrocławskiego, Generała Wielkopolskiego [...] Za staraniem [...] Franciszki z Radomickich (...) w kościele Poznańskim Societatis Jesu. Roku 1757. Dnia 12. Grudnia, w Poznaniu, k. D4.*

¹⁰¹ Pogrzeb... *Teresy z Świeckich I voto Twardowskiej z do Zakrzewskiej Kasztelanowe/Santeckiej [...] w kościele Poznańskim OO. Bernardynów z wspianością Godnym Familiom przżwoitą Sumpiem [...] Ignacego Twardowskiego... syna. Odprawiony [...] 1758. Dnia 23. Stycznia. W Poznaniu, k. D, n.*

¹⁰² Por. np.: *Giżycki Relacya Pogrzebowey Apparencyi [...] Ordynata Zamoyckiego [...] Zamość 1726, k. B i nn.*

¹⁰³ Franciszek od św. Józefa *Kazania* (...) Warszawa 1741, s. 175.

¹⁰⁴ W. Schurmeyer hasło: *Ahnengalerie* W: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. T. 1. Stuttgart 1937, szp. 222-227.

¹⁰⁵ Por. utwory Lukiana, Seneki i SUCjusza. *Aneks: Wydania autorów antycznych w Polsce (1503 - 1764)*. Oprac. T. Bieńkowski. W: *Problemy literatury staropolskiej*. Seria I. Praca zbior, pod red. J. Pelca. Wrocław 1972, s. 352 - 353.

¹⁰⁶ *Triumphalts soleate virtutis Appia qua [...] Vladislaus de Krzywonoga Los, palatinus Pomeraniae (...) ad [...] honoris Capitolium (...) de ductus est (...) Gedanensis Rozrazewianm Collegii Societatis Iesv, (...) anno 1685* (Gdańsk).

¹⁰⁷ Powodowski, op. cit., s. 11.

¹⁰⁸ S. Morikoni *Termin szczęśliwy traktu nieśmiertelności herbowa naznaczonego* (...) Krystyny z Abramowicow *Ogińskiej* (...) przy pogrzebowym akcie w kościele witebskim [...] nn *uśmierzenie żalów* (...) *Marcianowi z Kozielska Ogińskiemu* (...) Wilno 1739, k. A.

¹⁰⁹ M. Wojniłowicz *Śnieg Ogień [...] Jerzy... lan... z Kozielska Ogińscy. W Dominikanów Bazylice* [...] W Wilnie Roku 1680. dnia 5 Novembra. (bmr.) k. I,v.

¹¹⁰ F. D. Saavedra *Idea di un principe* [bmr] 1665, s. 140, nr 64.

¹¹¹ Padniewski, op. cit., k. A - A,v.

¹¹² **Jw.**

¹¹³ **Jw.**

¹¹⁴ „Suplement do Gazet” z dn. 8 X 1750. O wozach do koronacji i triumfów zob. R. M. Wackernegel *Der Französische Krönungswagen von 1696-1825. Ein Beitrag zur Geschichte des Repräsentativen Zeremonienwagens*. Berlin 1966.

¹¹⁵ Simplicjan, op. cit., s. 64.

¹¹⁶ Chrościcki *Castris et astris...*, s. 391.

¹¹⁷ Lagerholm, op. cit., il. 7.

¹¹⁸ Np. list Jord ensa objaśniający treść obrazu ku czci Fredericka Hendricka Nassau zob. J. Michałkowa *Jordaens w Ottawie*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 31: 1969, nr 3, s. 312 n.

¹¹⁹ S. Poniatowski *Geneza łuku tryumfalnego. On the Origin of the Arcus triumphalis*. Warszwi 1930, s. 29. «Bibliotheca Universitatis liberae Polonke» t. 22.

¹²⁰ W. Weisbech *Trionft*. Berlin 1919; L. Guerry *Le theme du „triomphe de la Mort” dans la peinture italienne*. Paris 1950; — teje *Signification des changements morphologiques d'un theme iconographique. Le triomphe de la mort dans la peinture italienne*. „Etudes dArts” t. 11-12, 1955-56, s. 113-155; — W. Rotzler *Die Begegnung der drei Lebenden und der drei*

Toten. Winterthur 1960; — J. Kowalczyk *Triumf i chwała wojenna all'antica w Polsce w XVI stuleciu*. Aneks (w druku).

¹²¹ Tańcowi śmierci poświęcono olbrzymią literaturę. Wśród osiemnastowiecznych starodruków na ten temat zachowały się m.in. w Gab. Ryc. BUW *La Danse des Morts comme elle est depeinte dans la Louable et celebrę Ville de Basile pour servirir d'un miroir de la nature Humaine. Dessinée et gravée sur l'original de ieu Mr. Matthieu Merian on y a ajoutę une description de la ville de Basie* [...] A Basie (...) 1756 (dwujęzyczne wydanie *Todten Tanz*). Wśród nowoczesnych opracowań tematu: L. S. Olschki *Mott, Funerailles, Danse Macabre*. Florencja 1928-30 «Choix de Livres Anciens» t. 7; — S. Kozaky *Geschichte der Totentanz*. T. 1-3. Budapeszt 1936-44; — J. M. Clark *The Dance of Death in the MSiddle Ages and the Renaissance*. Glasgow 1950; — A. Tenenti *II senso della morte e l'amore della vita nel rinascimento (Francia e Italia)*. Mediolan 1957; — H. Rosenfeld *Der mittelalterliche Totentanz*. Monaster—Kolonja 1954 (wyd. ang. 1968); — tenże *The Dance of Death as a European Phenomenon*. Monachium 1966; tenże *The Dance of Death*. „Abbottempo” t. 8, 1970, z. 2, s. 26-30.

¹²² Monogramista HB wykonał m.in. *triumf śmierci* dołączony do Rejowskiego *Zwierzciadła* z 1568 r. i 2 wyd. Zwierzynca z 1574 r. (wyd. 2), wydanych w drukarni Macieja Wierzbiety. Jest to rycina wzorowana na ilustracji Jerzego Pencza *do Trionfi* Petrarki; — zob. E. Chojcka *O tematach i iormach antykizujących w grafice polskiej XVI wieku*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 32: 1970, nr 1, s. 28, il. 14 c, 15 c.

¹²³ Szablowski, op. cit., s. 30.

¹²⁴ Padniewski, op. cit., k. A.,.

¹²⁵ J. Białostocki *Teoria i twórczość. O tradycji i inwencji w teorii sztuki I ikonografii*. Poznań 1961, il. 79.

¹²⁶ w polsce znana jest Kaplica Czaszek w Czernej z 1778 r. Do najbardziej znanych i naśladowanych w Europie należy kaplica kościoła kapucynów w XVII w. w Rzymie; — zob. E. Castelli *Simboli e Immagini. Studi di filosofia deWArte Sacra*. Rzym 1966, il. 10.

¹²⁷ Cyt. wg J. Kostrzewski *Kultura prapolska*. Wyd. 3. Warszawa 1962, s. 333.

¹²⁸ Herodot *Dzieje*, V, 5.

¹²⁹ J. Długosz *Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego*. Warszawa 1961, Ks. 1, s. 288.

¹³⁰ J. Kostrzewski *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i u Słowian północno-zachodnich*. Warszawa 1960; — T. Malinowski *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łuzyckiej w Polsce*. „Przegląd Archeologiczny” t. 14, 1962, s. 74 nn.

¹³¹ *Kronika Jana z Czarnkowa*. Wyd. J. Zerbiłto. Warszawa 1905, s. 27 - 34. Zob. także przedruk w: J. Dąbrowski *Kazimierz Wielki, twórca korony królestwa polskiego*. Warszawa 1964, s. 122- 124.

¹³² *Sztuka Krakowa 1350 - 7550*. Katalog wystawy. Kraków 1964, nr kat. 196, s. 183 - 4, il. 40.

¹³³ Np. pogrzeb M. W. Bułharyna. Por. rozdz. 3 i 4. Por. także *Wybór mów staropolskich*. Oprac. B. Nadolski. Wrocław 1961, s. 284. «Biblioteka Narodowa», s. 1, nr 175.

¹³⁴ Na pogrzebie hetmana wielkiego Stanisława Koniecpolskiego w Brodach (30 IV 1646) wystraszony hałasem łamanego oręża koń poranił ludzi znajdujących się w kościele.

¹³⁵ Pogrzeb Ernesta Denhoffa odbył się w kościele św. Jana w Warszawie w dn. 26 III 1695; — K. Sarnecki *Pamiętnik z czasów Jana Sobieskiego. Dziariusz i relacje z lat 1691 - 1696*. Oprac. J. Woliński. Wrocław 1958, s. 207.

¹³⁶ K. Moszyński *Kultura ludowa słowian*. Wyd. 2. Warszawa 1967, t. 2, cz. 1, s. 714.

¹³⁷ Archimimus był obecny na wielu pogrzebach nie tylko w średniowiecznej Europie. Zob. m.in. J. Huizinga *Jesień średniowiecza*. Warszawa 1961, s. 321 n., s. 270.

¹³⁸ *Opis Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze* (...) / w Warszawie 1829, (7 - 13 IV 1820) s. 2.

¹³⁹ Okazałość mieszczkańskich pogrzebów starały się na próżno ograniczać ustawy miejskie. Por. *Ressumacya Ordynacye* [...] *Magistratu miast Torunia o szatach, słubach* (...) y *pogrzebach*. Thorunii 1722; — O pogrzebie mieszczan wrocławskich pisał K. Matwijowski. *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*. Wrocław 1969, s. 124 n.

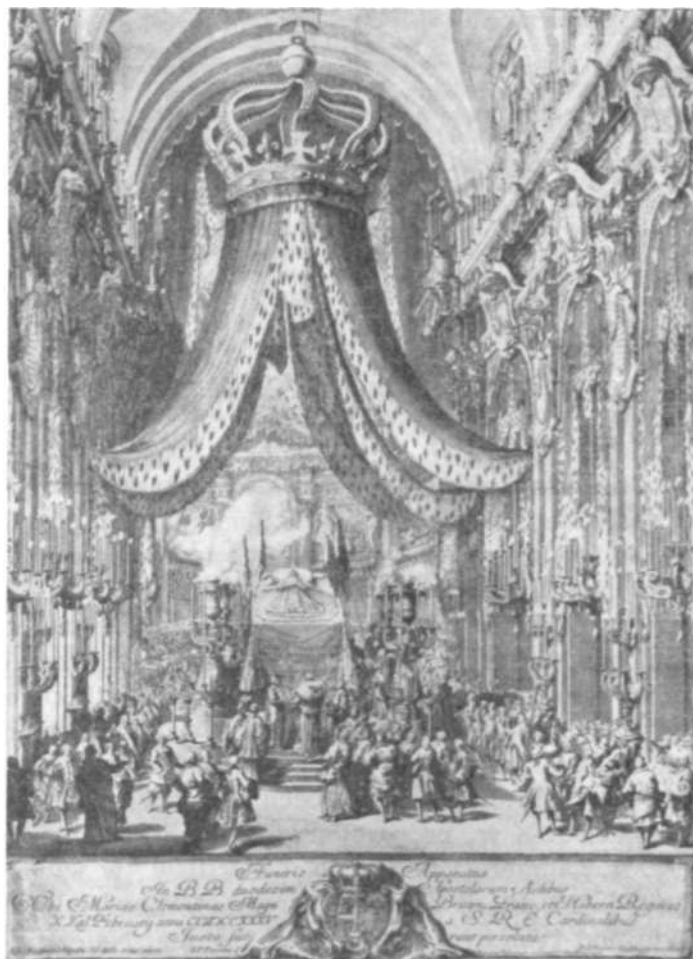
¹⁴⁰ Kazania pogrzebowe wygłaszane w XVIII w. na pogrzebach szlacheckich naśladowali księża wiejscy w XIX w. na pogrzebch chłopskich. Zob. Gloger *Encyklopedia staropolska...* op. cit., s. 58. W wieku XIX pisano nawet o konieczności zniesienia wszelkich kazań pogrzebowych; zob. *Mowy pogrzebowe i kazania śp. Alexego Prusińskiego*. Poznań 1884, s. 5.

3

ROZWÓJ FORM ARCHITEKTONICZNYCH *CASTRUM DOLORIS* I KATAFALKU W POLSCE

ARCHITEKTURA OKAZJONALNA I DEKORACJA OKOLICZNOŚCIOWA

Wśród dzieł architektury europejskiej można wydzielić sporą grupę charakteryzującą się intencjonalną w zamierzeniach twórców nietrwałością, a także stosunkowo krótkim czasem jej istnienia, w zależności od potrzeb i rodzaju uroczystości. Do wykonania dzieł tej grupy używano najczęściej zastępczych i tanich materiałów. Drewniane konstrukcje (później metalowe) pokrywano najtańszymi okładzinami, jak stiukiem, płótnem czy kartonem». W tradycyjnej teorii architektury nie ma miejsca na omawianie budowli nietrwałych, skoro nie odznaczają się jedną z najistotniejszych jej cech, tzn. trwałością². Dopiero w początkach XIX w., po przełomie zapoczątkowanym w teorii przez M. A. Laugiera i F. Milizia w XVIII w., w wyniku rozpowszechnienia się teorii J. N. L. Duranda³, mogły się pojawić nowatorskie pod tym względem sformułowania. Należy do nich traktat Hermana Mitterera, nauczyciela gimnazjum monachijskiego, z którego cytuję w wolnym tłumaczeniu T. J. Wagnera: „Własność dobrze urządzonej budowli w trzech główniejszych umieścić możemy punktach, jako to: trwałość, czyli moc, wygoda, i zewnętrzna postać, czyli piękność, z zastosowaniem tej ostatniej do przeznaczenia budowli. Na cóż bowiem domostwo zewnątrz pyszne, ale słabe [...] przydać się może? Jeden tylko tu uczynić można wyjątek, mówiąc o budowlach takich szczególnie, których trwałość ma być krótką czyli przemijającą, ale za to mają być okazałe i piękne; jako to: Bramy czyli łuki triumfalne, świątynie na przemijającą uroczystość służące i tym

40. Kondukt przy katafalku z ciałem Marii Klementyny z Sobieskich Stuart, wystawionym 23 II 1735 w ss. Apostoli w Rzymie. Widok od strony wejścia. Projekt — F. Fuga, miedzioryt — B. Gabbuggiani wg rysunku G. P. Paniniego

podobne czasowe gmachy. Przecież i w podobnych budowlach zawsze na moc uwaga zwrócona bydz powinna, dla tego jedynie, aby w pośrodku samych uroczystości, nieszczęściu jakiemu nie uległy" ⁴. Pogląd, jaki zajmuje drugorzędny teoretyk architektury Mitterer w sprawie „budowli przemijających” mógł powstać

41. Katafalk z ciałem Marii Klementyny z Sobieskich Stuart wystawiony 29 I - 10 II 1735 w ss. Apostoli w Rzymie, naśladowca G. P. Paniniego z lat czterdziestych XVIII w. Widok od strony wejścia

jedynie na gruncie doktryny „użyteczności” i „ekonomiczności” w architekturze.

Wśród obiektów architektury o nietrwałym przeznaczeniu można wymienić m.in. pawilony wystawowe znane od XVIII w. Współczesna architektura stworzyła 3 typy pawilonów. Pierw-

szy — to rodzaj tandetnej budowli do jednorazowego użytku, na okres jednodniowego festynu. Drugi — „reklamowy” — złożony z elementów typowych, łatwo rozbieralnych i stosunkowo lekkich, przewożonych wielokrotnie z jednej wystawy na drugą, otwartą przez kilka miesięcy⁵. W zależności od potrzeb można taki pawilon dowolnie zmniejszać czy powiększać. Konstrukcja pawilonu jest dostatecznie trwała, aby móc każdorazowo stworzyć nową dekorację, plansze i napisy. Typ trzeci — to „reprezentacyjny” pawilon na EXPO zaprojektowany i wykonany w kraju, a następnie przewieziony na miejsce przeznaczenia i tam ponownie złożony. Poziom techniczny wykonawstwa pozwala na przedłużanie rocznego istnienia pawilonu⁶. Ze względów propagandowych i turystycznych niektóre intencjonalnie nietrwałe obiekty, jak np. wieża Eiffla w Paryżu z 1889 r. lub Atomium w Brukseli na terenie EXPO-56, pozostały „uwiecznione” (il. 25).

Od wieku 2 p.n.e. do 1900 r. wykształciły się w architekturze europejskiej: „czasowe” kolumny, obeliski, arkady, wieże, fontanny z winem, ogrody, ołtarze, pawilony bankietowe, fajerwerkowe i wystawowe, „zamki miłości”, bramy triumfalne, loże, strzelnice, katafalki i *castra doloris*. Wszystkie formy architektury omawianego typu charakteryzują się następującymi zależnościami:

1. typ budowli, jak i okres istnienia łączy się z funkcją pełnioną podczas uroczystości;
2. problem trwałości konstrukcji (a dla budowli współczesnych typizacja elementów) związany jest z typem budowli i rodzajem dekoracji;
3. treść dekoracji określona jest przez typ budowli, jak i rodzaj uroczystości.

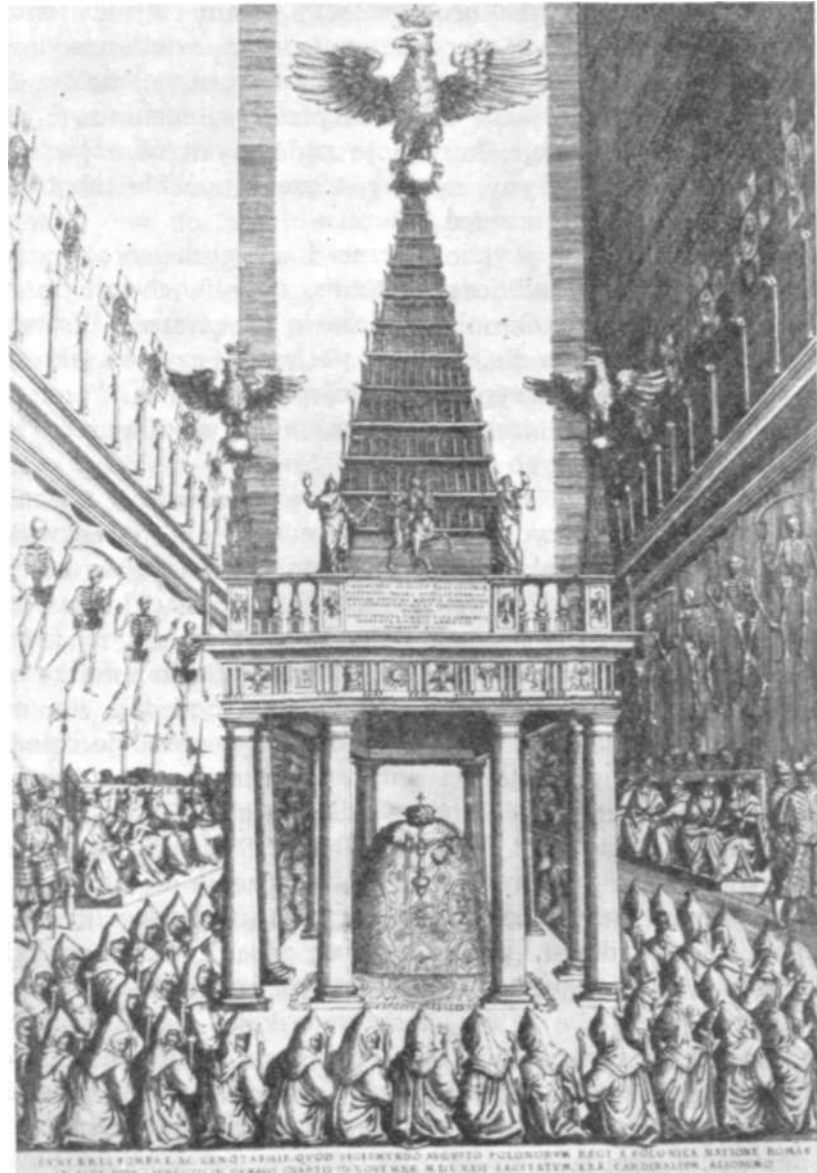
Zaproponowany przez mnie, przed kilku laty, termin architektura okazjonalna⁷, wywodzi się od łacińskiego *occasio*, podkreślając w ten sposób genezę, cel i funkcję nietrwałych obiektów tak dawnych, jak i współczesnych. Z relacji naocznych świadków, opisów, rachunków i przekazów ikonograficznych wiadomo, że architektura okazjonalna powstawała z okazji uroczystości państwowych, świeckich i religijnych nie tylko na terenie Europy, ale także Azji, Afryki i obu Ameryk. Do najbar-

dziej rozpowszechnionych uroczystości⁸ należą: wjazdy triumfalne i alegoryczne *trionfi*, koronacje władców, święta narodowe, obchody i rocznice militarnych zwycięstw, turnieje, hołdy lenników, bankiety, przyjęcia dyplomatyczne i imieninowe oraz beatyfikacje, kanonizacje, koronacje cudownych obrazów i introdukcje kultu, obłóczyny, synody, ingresy opackie lub biskupie, śluby, pogrzeby i rocznice śmierci.

Pomijając aspekty psychologiczne i społeczne uroczystości (*fetes, festes, fiestas publicas, festivals, tiionfi*), chciałbym dokładniej omówić architektoniczną oprawę uroczystości, kształtowaną jako rodzaj kulis dla wielkich pochodów czy też jako formę „parawanu” zakrywającego istniejącą zabudowę. Teren, na którym odbywały się *fetes*, był sceną, polem możliwości wielu rozwiązań przestrzennych dla projektantów.

Istnieje zasadnicza różnica pomiędzy scenografią teatralną z XVII i XVIII w. przygotowaną na scenę (wielokrotnie wykorzystywaną) a architekturą okazjonalną, powstałą w terenie i całkowicie podporządkowującą formy już istniejącej zabudowy nowej organizacji przestrzenno-dekoracyjnej⁹. Na tym jednak nie kończą się porównania projektów scenografii do wnętrza niewielkiego teatru a architekturą okazjonalną, powstałą dla uczczenia wielkiego widowiska polityczno-religijnego. Obie dziedziny projektowania uprawiali ci sami architekci, np. Jan Bernard Fischer von Erlach, Ferdinando Galii Bibiena, Karol, Dominik i Paweł Fontanowie oraz Andrea Palladio. Dynamiczny charakter wjazdu lub konduktu wymagał wprowadzenia do statycznych struktur elementów ruchomych¹⁰, jak otwierające się lilie, orły trzepoczące skrzydłami i poruszające się posagi. Podobne maszyny używane były w teatrze dworskim, jak również szkolnym.

Georg R. Kernodle zajmując się związkami teatru, architektury, rzeźby i malarstwa w dobie renesansu, zaproponował termin *show-architecture* — architektura widowiskowa¹¹, rozumiejąc przez to obiekty nietrwałe, jak bramy triumfalne, trony, zamki, dekoracje domów i trwałe, jak ołtarze, tryptyki, grobowce i sarkofagi. Wymienione formy były używane jako oprawa lub tło architektoniczne np. żywych obrazów, przedstawianych podczas festynów, wjazdów czy typowych alegorycznych *tiionfi* lub naśladowały układy scenograficzne, np. w architekturze nagrob-

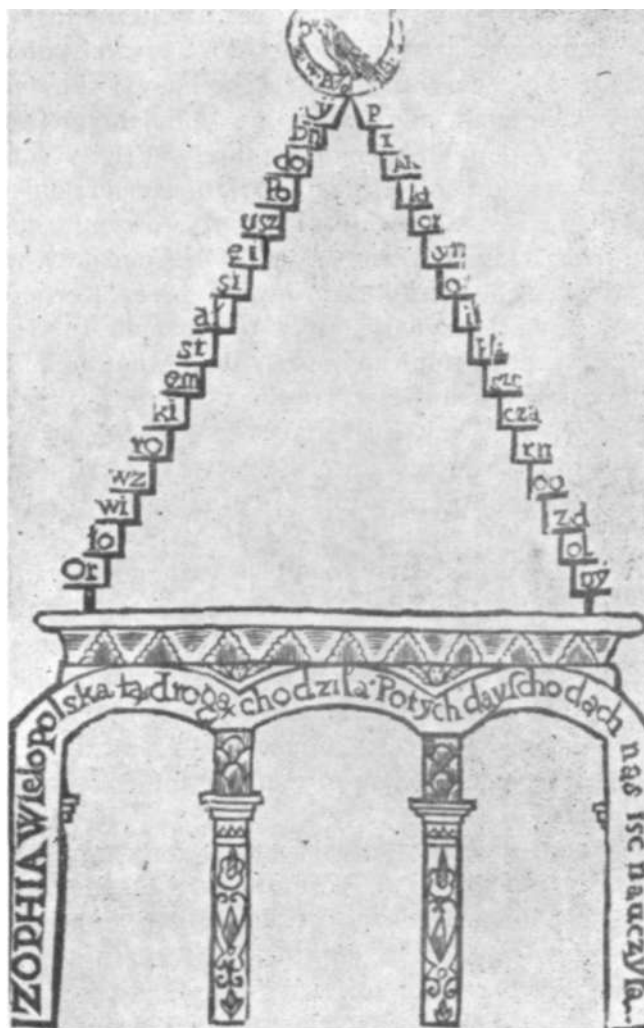

42. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Zygmunta Augusta w S. Lorenzo in Damaso w Rzymie, 18 X 1572. Widok od strony wejścia. Miedzioryt

ków czy konfesji. Przedstawienia teatru ulicznego wymagały ustawienia rusztowania scenicznego do „żywych obrazów”¹². Również widowiska parateatralne, jak śpiewy i recytacje połączone z intermezzami, odgrywano na specjalnych pomostach wielu obiektów architektury okazjonalnej XVII w. Jedyne żywe obrazy — znajdujące się na pograniczu iluzjonistycznego malarstwa i teatru — nadawały się do wystawiania na galerijkach bram triumfalnych. Terminologia, jak i podziały w obrębie „widowskiej architektury”, stosowane przez Kernodle'a, nie wydają się w pełni przydatne przy rozważaniu rozwoju historycznego form architektonicznych czy dekoracyjnych. Tym bardziej, że można je stosować wyłącznie do materiału zabytkowego z 2 poł. XV i XVI w. Już po połowie XVI w. następuje stopniowe wydzielenie się scenografii w związku z rozwojem stałej sceny, której dekoracja różni się coraz bardziej od architektury okazjonalnej.

W polskiej literaturze naukowej stosowano dotychczas różnorodne określenia mające rozmaite zakresy semantyczne, a więc: „architektura okolicznościowa”, „dekoracyjne konstrukcje architektoniczne”, „czasowe dekoracje”, „dekoracje okolicznościowe”, „prowizoryczne dekoracje architektoniczne”, „okolicznościowa dekoracja architektoniczna”¹³. Najczęściej nie stosowano rozróżnienia pomiędzy formami architektonicznymi i dekoracjami.

W obcej literaturze spotkać się można z różnymi określeniami architektury okazjonalnej. W literaturze niemieckiej najbardziej rozpowszechniły się *provisorische Bauten*, *ephemere Architekturen*, *Festbauten*, *Festarchitektur*. W literaturze angielskiej istnieje stosunkowo rzadko używany termin *festival architecture*, we francuskiej *monuments triomphaux* i *decors provisoires*, a we włoskiej *apparati*. Termin włoski *apparati*, utworzony od słowa *apparare*, określa „używane od antyku czasowe struktury architektoniczne o walorach estetycznych”¹⁴. W relacjach polskich wjazdów i pogrzebów z XVII i XVIII w. termin ten pojawia się powszechnie w wersji spolszczonej jako „apparaty”¹⁵ czy „apparencja”. W relacji z 1643 r. z Brześcia Litewskiego czytamy m.in.: „odprawił się pogrzeb podkanclerza w. ks. lit. [...] z wielkim aparatem” (podkr. J.A.C.)¹⁶. Przetłumaczona

43. *Castrum doloris* wystawione na pogrzebie Zofii Wielopolskiej 1649, zapewne w Krakowie. Drzeworyt

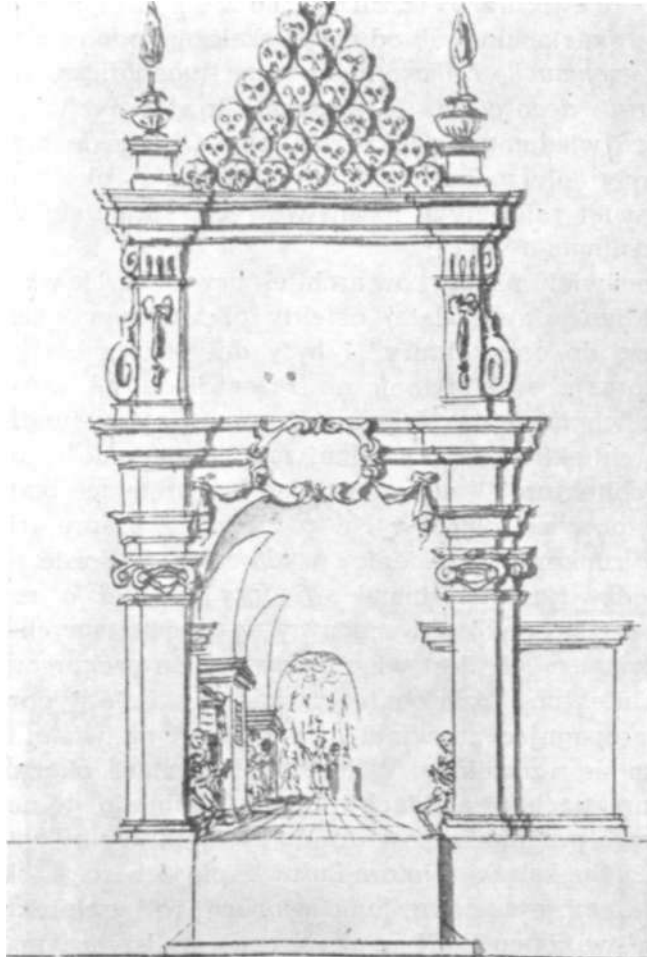
z włoskiego relacja uroczystości stulecia zakonu jezuitów w Rzymie kończy się zdaniem: „Wszystko, jako się mogło, piórem opisano: Modelus y forma z ozdobami tey *Machiny* [podkr. J.A.C.], nie za długo ostanie się”¹⁷.

Dekoracji okolicznościowej, uzupełniającej architekturę okazjonalną lub od niej niezależną, odpowiadają określenia *Festschmuck*, *Dekorationen des Augenblicks*, *temporary architectural decoiation*. Z siedemnastowiecznych przekazów źródłowych wiadomo, że łuki triumfalne i miejskie bramy wjazdowe były nierzadko ubierane dekoracją okolicznościową z okazji świąt religijnych i państwowych, stając się na krótko bramami triumfalnymi¹⁸.

Zdaniem wielu historyków architektury (m.in. Henry R. Hitchcocka i Mieczysława Złata) obiekty architektury okazjonalnej nie „należą do architektury” i były dotychczas klasyfikowane jako dekoracja architektoniczna ze względu na krótkotrwały charakter ich istnienia. A przecież zamawiający fundator oraz twórcy architektury okazjonalnej mieli świadomość, że tworzą „nową architekturę”¹⁹ wykorzystując już istniejące budowle lub wznosząc odrębne obiekty. Na przykładzie bramy triumfalnej i skromnej dekoracji kamienicy wydaje się, że ściśle rozróżnienie pomiędzy tymi terminami świadczy również o zasadniczej odmienności stosunków kompozycyjno-przestrzennych i możliwości artystycznych. Jest więc oczywiste, że prekursorskie projekty architektury okazjonalnej rozpowszechniały nowe mody stylowe propagując „nowinki artystyczne” na wiele lat przed ukazaniem się wzorników. W idealnych formach okazjonalnych, jak w tempiettach, piramidach i loggiach odbijało się najmocniej renesansowe pragnienie powrotu do architektury *all'antica*²⁰.

Jedną z tez książki Victora-Luisa Tapie o baroku i klasycyzmie we Francji jest podkreślenie wiodącej roli architektury okazjonalnej²¹ w końcu XVII w. w zakresie stylistycznym. W przeciwieństwie do pałaców klasycznych w swym wyrazie artystycznym, architektura okazjonalna była wzorowana na rzymskiej i odzwierciedlała we Francji smak włoskich artystów. Francis H. Kimball doceniając rolę architektury okazjonalnej w rozwoju „stylu Madame Pompadour” pisze, że ówczesne *ietes* rozpowszechniały najmodniejsze formy dekoracji ornamentальной²².

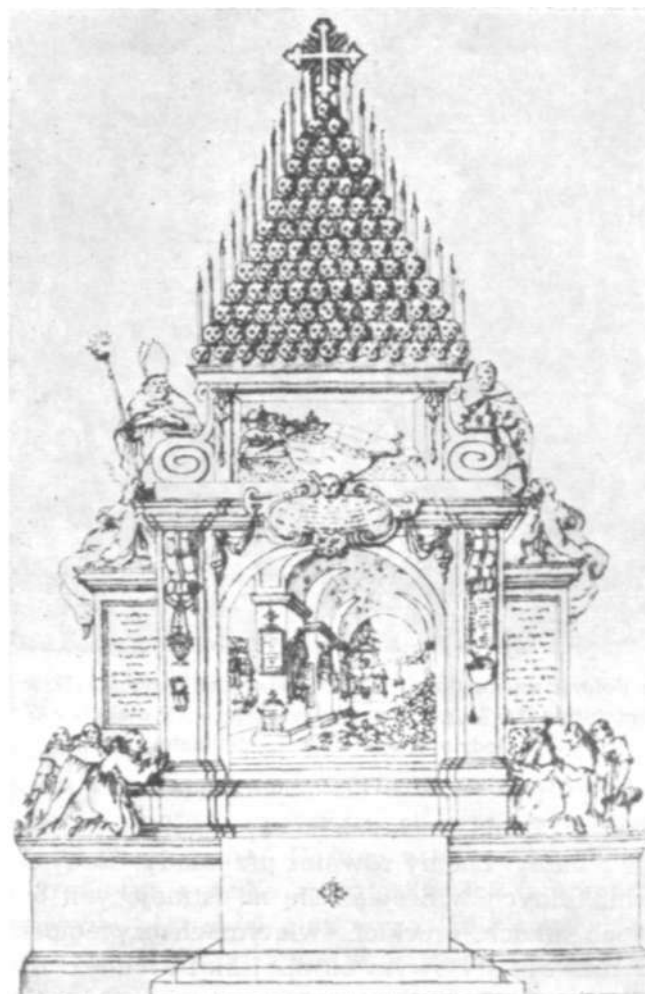
Twórcy architektury okazjonalnej korzystali przy projektowaniu detali i ornamentyki z popularnych traktatów i wzorników Witruwiusza, Albertiego, Serlia, Palladia, Scamozziego, Vignoli, Pozza, Blondela, Guariniego, Meissoniera, czy później-

44. Projekt I *castrum doloris* na pogrzeb Władysława IV w katedrze krakowskiej, G. B. Gisleni, przed 15 I 1649. Widok od strony wejścia. Rysunek

szych, będących dziełem Piranesiego, Neufforge'a i Delafosse'a. Posługiwano się również wcześniejszymi projektami dotyczącymi architektury okazjonalnej.

Wilhelm Richter zaprojektował bramę triumfalną przy ratuszu

45. Projekt II *castrum doloris* na pogrzeb Władysława IV, G. B. Gisleni. Widok od strony wejścia. Rysunek

gdańskim w 1646 r.²³, opierając się na kompozycji architektonicznej bramy wzniesionej przez P. P. Rubensa w 1635 r. na wjazd Ferdynanda do Antwerpii, a rozpowszechnionej przez publikację Gevartiusa z 1641 r.²⁴ Istniały również specjalne edycje dostarczające przykładów wielu projektów łuków i bram trium-

46. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Augusta II w Hofkirche w Dreźnie po 1 II 1733. Widok od strony wejścia. Projekt — G. B. Grone, miedzioryt — Ch. P. Lindenmann

falnych, jak np. Paula Deckersa²⁵, czy katafalków, jak np. Giuseppe Galii Bibieny. Znamy również przykłady, kiedy projektanci bram triumfalnych wzorowali się na istniejących budowlach, np. rzymskich łukach, greckich świątyniach czy egipskich piramidach. O rozwoju stylowym europejskiej architektury okazjonalnej w XVII i XVIII w. można napisać, że przebiegał on zgodnie z rozwojem ówczesnej architektury trwałej, z tym jednak zastrzeżeniem, że architektura okazjonalna wprowadzała najszybciej nowe wzory ornamentalne, pomimo zapóźnień stylowych na odległej prowincji.

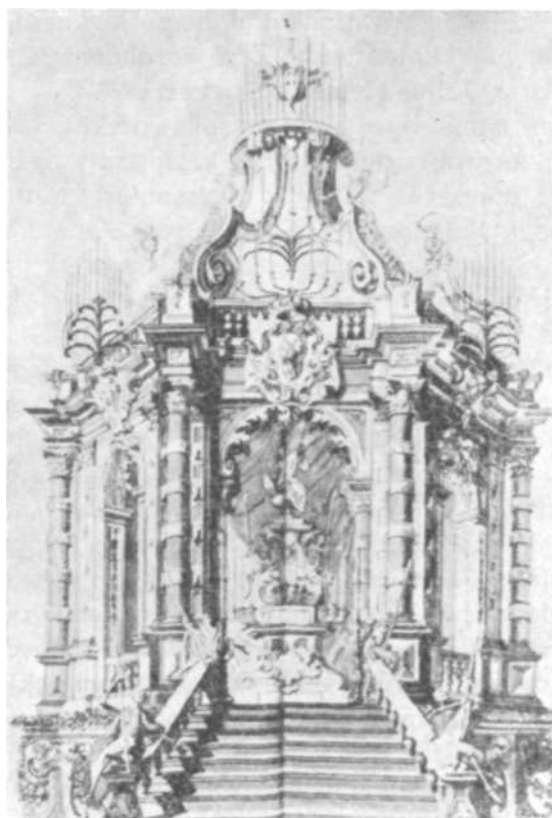
Prawie wszyscy wybitni architekci europejscy od poł. XVI do poł. XIX w. projektowali architekturę okazjonalną. Poucza nas o tym obszerne zestawienie nazwisk artystów pracujących poza Polską²⁶, zaczerpnięte z zachowanych projektów, rycin czy materiałów archiwalnych. Byli to m.in. Robert Adam, Giovanni

Lorenzo Bernini, Francois Blondel, Johann Bernhard Fischer von Erlach, Lucas von Hildebrandt, Karl Ferdinand Langhans, Giacomo della Porta, Julius Heinrich Schwartz²⁷.

We Francji istniał specjalny urząd dworski tzw. Menus-Plaisirs, którym kierowali „dekoratorzy królewscy”, jak Jean I. Bérain²⁸, Andre Bonneval, Jules A. Meissonier, Andre Gouthiere, Francois Joseph Belanger, Paul Amboise i René Michel Slodtz. Przy wykonywaniu projektów znanych architektów pracowali sławni malarze, np. Antoine Caron, Charles M.-A. Challe, Albrecht Durer²⁹, El Greco, Bartolome E. Murillo, Francisco Pacheco, Hiacinth Rigaud, Juan de Valdes Leal, Diego Velazquez i Taddeo Zuccari³⁰. Wielu malarzy było również projektantami wspaniałych obiektów architektury okazjonalnej. Oprócz wymienionych (Murilla, Rubensa, Valdes Leal³¹ i Velazqueza³²) należy zwrócić uwagę na prace architektoniczne i malarskie: Jacques-Louis Davida³³, Francisco de Herrera el Moza, Peter Paul Rubensa, Stefano Torellego, Giorgio Vasariego i Martin de Vosa.

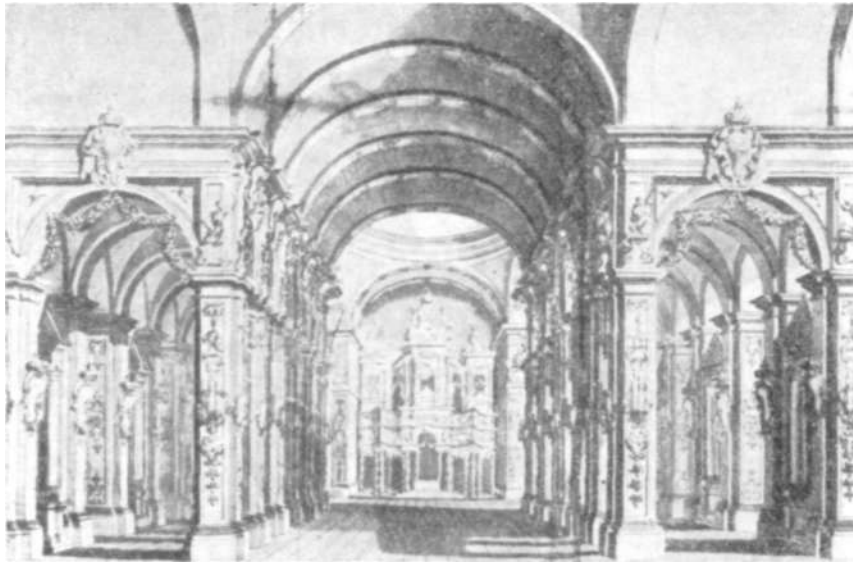
Wyliczanie nazwisk ostatnich wykonawców, malarzy, rzeźbiarzy i złotników wydaje się bezcelowe. Artyści i rzemieślnicy pracujący na dworach królewskich i magnackich byli wielokrotnie zatrudniani przy przygotowywaniu pogrzebów, wjazdów i innych *ietes*.

W pewnych przypadkach warto się zastanowić nad rozwarstwieniem klasowym zamawiających, wykonawców i widzów architektury okazjonalnej. Poziom artystyczny tej architektury zależał bowiem nie tylko od możliwości twórczych artystów i wykonawców, ale również od wyrobienia estetycznego i ambicji zamawiających, jak i widzów, a także od wielkości nakładu finansowego, czy też ubocznych celów politycznych oraz długości okresu przygotowań. Bogate mieszczaństwo, patrycjat i rada miejska urządzały solenne powitanie władcy i jego świty. Artyści i rzemieślnicy miejscy wznosili bramy triumfalne. Widzowie: tłumy mieszczan i pospólstwa entuzjasmowały się wystawnością powitania. Skromniejsze były wjazdy np. młodych magnatów obejmujących w posiadanie prywatne miasta. Często witającymi byli pańszczyźniani chłopci, obok przedstawicielei kanału i rady miejskiej, a dekoracje były dostosowane do możliwości wykonawczych plebsu. Na bardziej ekskluzywnych dwor-

47. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w katedrze w Fano (Pescara), 23 V 1735. Widok od strony wejścia. Projekt — M. Marieschi, miedzioryt — S. Paoli

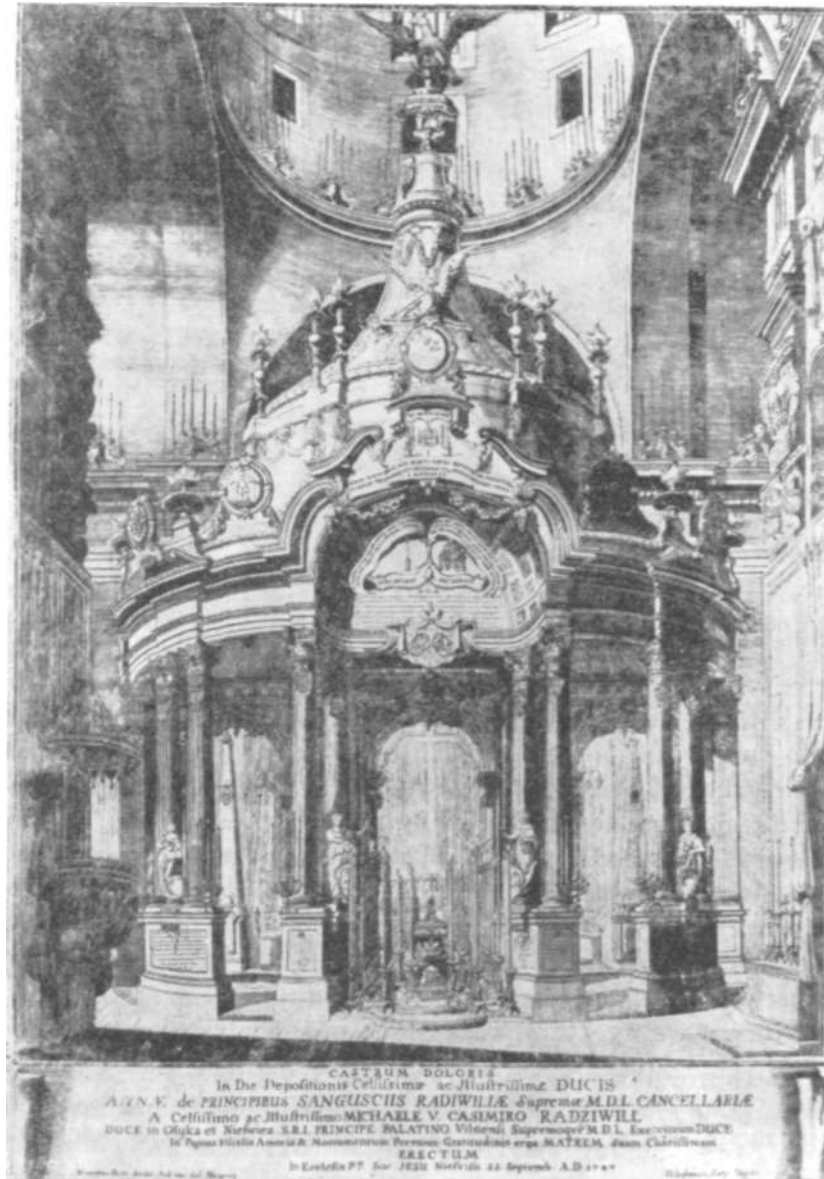
skich *fetes* władcy dostarczali wyrobionym estetycznie widzom złożonym z dyplomatów i dworzan „budowle” odznaczające się pomysłowymi efektami wizualno-artystycznymi. Powstawały wówczas prawdziwe arcydzieła o nieprzemijających wartościach artystycznych, skoro tak silnym echem odbiły się w relacjach i pamiątkach, a nawet wpłynęły na stylowy rozwój architektury trwałej. Warto się więc zastanowić nad metodami i sposobami poznania już nie istniejących, ale opisywanych obiektów.

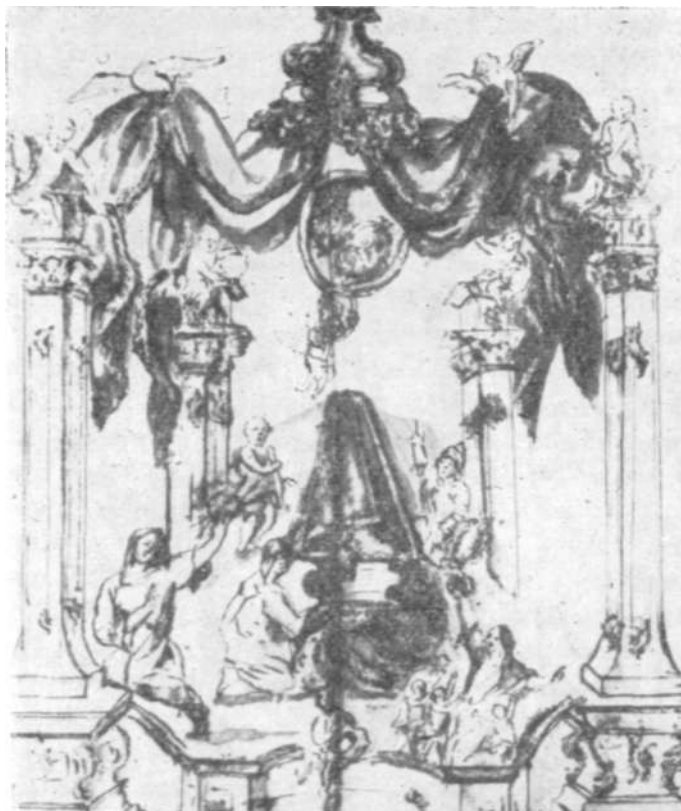
48. Widok dekoracji naw na egzekwie za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart od strony ołtarza głównego. Projekt M. Marieschi, miedzioryt — G. I. Camerata

Jakub Burckhardt pisał, że „Architektura dekoracyjna [czyli okazjonalna] ... zasługuje na osobną kartę w historii sztuki, jakkolwiek dla nas jest to już tylko wytwór wyobraźni, jaki musimy sobie urobić na podstawie opisów”³⁴. Brak zachowanych w całości obiektów stwarza konieczność rekonstruowania form architektonicznych, jak i odtwarzania programów treściowych na podstawie istniejących opisów i przekazów ikonograficznych. W znacznie dogodniejszej sytuacji znajduje się np. historyk architektury trwałej, który korzysta z pomocy przekazów ikonograficznych i źródeł archiwalnych. Przedmiotem jego analiz są najczęściej istniejące obiekty lub relikty, dla których odnalezienia mogą okazać się pomocne różne metody, nawet archeologiczne³⁵.

W polskich bibliotekach pozostało wiele drukowanych opisów uroczystości. Są to osobne publikacje, ale po roku 1730 coraz więcej opisów ukazuje się w formie dodatków do gazet. Sporo nie wydanych opisów architektury i relacji z uro-

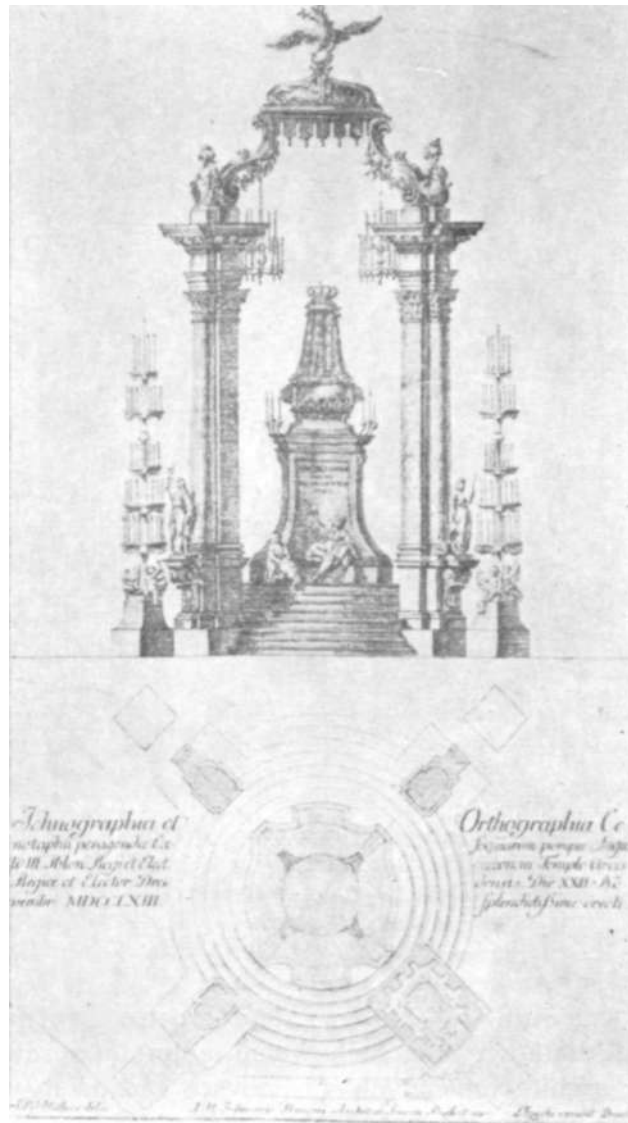

49. *Castrum doloris* wystawione na pogrzebie Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej, 11-14 IX 1747 w kolegiacie w Nieświeżu. Widok od strony wejścia. Projekt — P. Giżycki i M. Pedetti, miedzioryt — H. Leybowicz

50. *Castrum doloris* wystawione na pogrzebie Doroty Czapskiej w kościele św. Bonawentury w Pakości, 26 IV 1763. Widok od strony wejścia. Program treściowy — B. Roszkowski. Akwarela

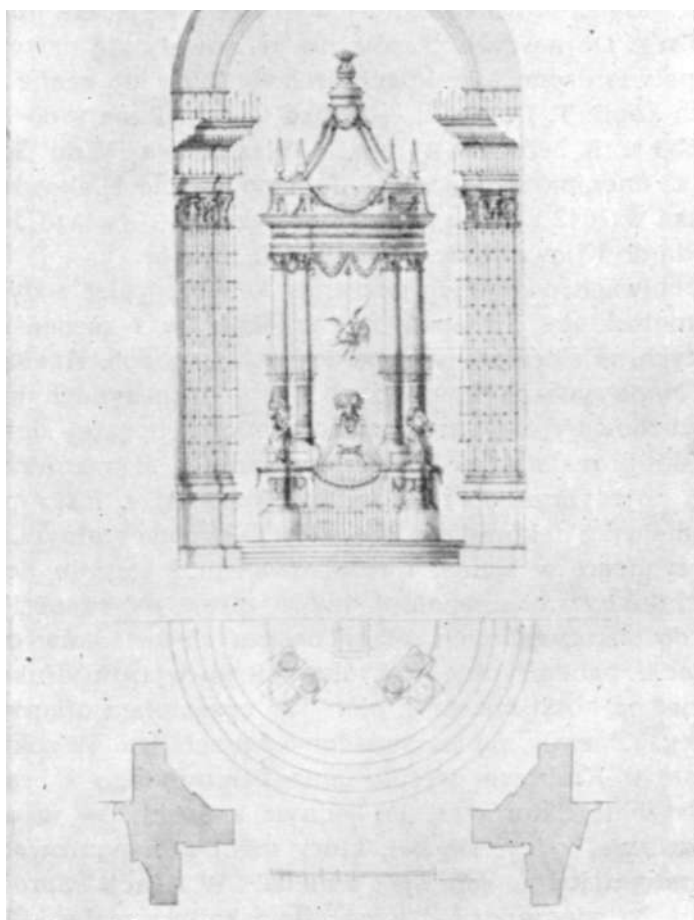
czystości znajduje się też w diariuszach i sylwach szlacheckich. Szczęśliwy stan zachowania materiału sprawia, że do projektów architektonicznych nie zawsze zachowały się opisy i archiwalia ustalające projektanta-architekta i wykonawców: malarzy, snycerzy, stolarzy i złotników. Istnieje natomiast więcej opisów niż materiału ikonograficznego³⁶, który S. Sawicka podzieliła wg faz jego powstania. Pierwsza faza, przygotowania do uroczystości — wstępne projekty rysunkowe artystów. Druga, ujęcie reportażowe z przebiegu uroczystości, najczęściej

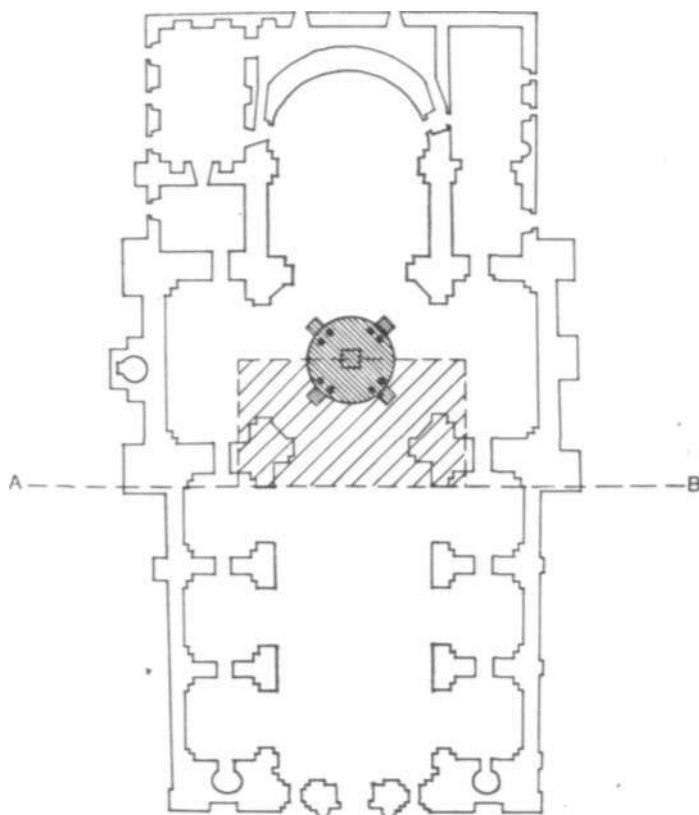
51. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Augusta III w Hofkirche w Dreźnie, 22 XI 1763. Projekt — J. H. Schwartz, miedzioryt — L. Zucchi wg rysunku J. B. Mullera

w formie szkiców rysunkowych. Trzecia, po zakończeniu uroczystości, pokłósie artystyczne w później powstałych rycinach (dołączonych do drukowanych relacji) i dekoracyjnych *panneaux*. Do tej ostatniej grupy zaliczyć należy m.in. obrazy przedstawiające polskie triumfy: zwój przedstawiający wjazd Zygmunta III i Konstancji do Krakowa w 1605 r., wjazd Ossolińskiego do Rzymu w 1633 r., J.S. Mocka — wjazd Augusta III do Warszawy w 1734 r., F. Dombecka — wjazd gen. Zajączka do Lublina w 1826 r. Do naszych czasów nie zachowały się następujące obrazy potwierdzone w źródłach archiwalnych lub znane z późniejszych kopii: T. Dolabelli — wjazd Cecylii Renaty do Krakowa w 1633 r., B. Milwitza — wjazd Władysława IV do Gdańska w 1635 r., anonimowy — wjazd Jerzego Karola Hlebowicza do Smoleńska w 1642 r., oraz A. von Westervelta — wjazd Janusza Radziwiłła do Kijowa i Nieświeża w poł. XVII w.

W archiwach dworskich pozostały księgi wypłat z dyspozycjami, kontraktami i rachunkami architektów i rzemieślników pracujących na zlecenie dysponenta-fundatora (zob. *Aneksy źródłowe*). Na strychach kościelnych³⁷ i w magazynach muzealnych³⁸ zachowały się skromne pozostałości bogatej dekoracji rzeźbiarskiej i malarskiej. Również w zbiorach prywatnych znajdują się pojedyncze obrazy, rzeźby, kartusze z inskrypcjami, czy fragmenty z dekoracją o charakterze ornamentalnym. Pomimo olbrzymiego, w sumie, i rozproszonego materiału dotyczącego architektury okazjonalnej, trzeba z całą ostrożnością podchodzić do poszczególnych relacji naocznych świadków czy rycin. Relacje panegiryczne z królewskiego wjazdu drukowano najczęściej na koszt miasta, a pierwszy egzemplarz ofiarowywano władcy. Zdarzały się też świadome fałszerstwa. W roku 1583 odbyło się w Krakowie wesele Jana Zamoyskiego z bratanicą króla, Gryzeldą Batorówną. Po jednym z bankietów w dworze „na Rabsztynie” odbył się bal, który mieli zainaugurować młodzieńcy zstępujący na salę „jak z nieba”. W relacji Paprockiego czytamy: „Po wieczery [...] wystąpiło jakoby z nieba kilku bogów i bogiń ubranych kosztownie”³⁹. Weryfikuje ten opis inna relacja. „Pewni młodzieńcy z najprzedniejszej szlachty, wzięwszy na siebie rolę głównych bogów i bogiń, tak jakby ze sceny na theatrum zstępują [...] Tak to od początku było przygotowa-

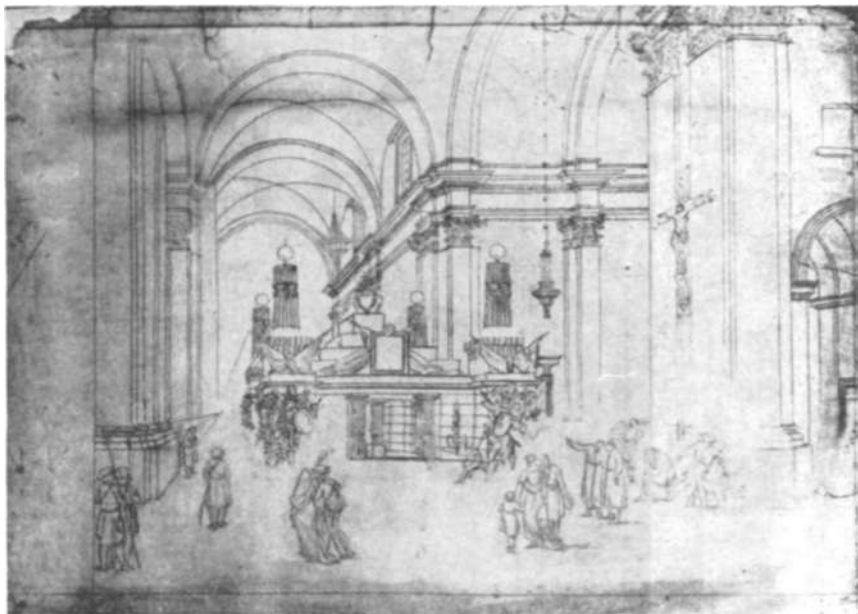

52. *Castrum doloris* wystawione na pogrzebie Jana Klemensa Branickiego w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie, 20 VII 1777. Widok od strony wejścia i rzut poziomy. Projekt — J. Sękowski ok. 1776. Przerys nieznanego architekta dla St. Augusta Poniatowskiego

53. Rzut kościoła św. Piotra i Pawła w Krakowie. Linia AB oznacza podstawę rzutu poziomego *castrum doloris* widocznego na projekcie (il. 52), a zaznaczonego zakreskowanym prostokątem

ne, aby byli machinami spuszczeni z nieba na theatrum; wielkie też na tę rzecz poczyniono wydatki, lecz niedbałość rzemieślnika, zwlekającego ze swym dziełem, aż do ostatniej niemal godziny, Wszystko zniweczyła"⁴⁰. W ostatniej chwili zrezygnowano z efektu „zstąpienia bogów”, zaś Paprocki uznał zamiary za dokonane. Wielokrotnie spotykamy się z drobnymi nieścistościami, np. w opisie dekoracji na wjazd Henryka Walezego do Krakowa 18 II 1574 r.⁴¹ Kiedy indziej spotykamy się ze złośliwą i stronniczą oceną: „Bramę triumfalną [już] po wjeździe [królowej Lud-

54. *Castrum doloris* wystawione podczas uroczystości sprowadzenia zwłok ks. Józefa Poniatowskiego do Warszawy, 10 IX 1814 w kościele św. Krzyża w Warszawie. Widok od strony wejścia. Projekt — H. Szpilowski, dekoracja i rysunek — Z. Vogel

wiki Marii] wystawili i to nie tak podziwienia, jak śmiechu godną. Piramida była otwierająca się, na wierzchu herb francuski, robotą prostą. Gdy się ta brama otwierała lilie francuskie się nachylały" ⁴². Albrecht Stanisław Radziwiłł, który podczas wjazdu Ludwika Marii Gonzagi do Gdańska był mistrzem ceremonii, krytycznie odniósł się do elbląskiej bramy wystawionej 23 II 1646 r. Pamiętał dobrze nie tylko mistrzostwo wykonania trzech bram przez gdańskich rzemieślników, ale i bogate podarki, które otrzymał w tym mieście od patrycjatu. W przypadku, gdy podstawą informacji jest opis poetycki, należy szczególną uwagę zwrócić na krytyczną ocenę wiarygodności informacji. Samuel ze Skrzypny Twardowski napisał kilka okolicznościowych poematów, m.in. *Pałac Leszczyńskich od Sławy Nieśmiertelnej Pod Wjazd /.../ Jana Bogusława Leszczyńskiego na Wielkopolską Generalia /.../ Wystawiony w Poznaniu Roku 1643*⁴³. „Miasto

55. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Stanisława Kostkę Potockiego w kościele św. Krzyża w Warszawie. Widok od strony wejścia. Projekt i gwasz — Z. Vogel

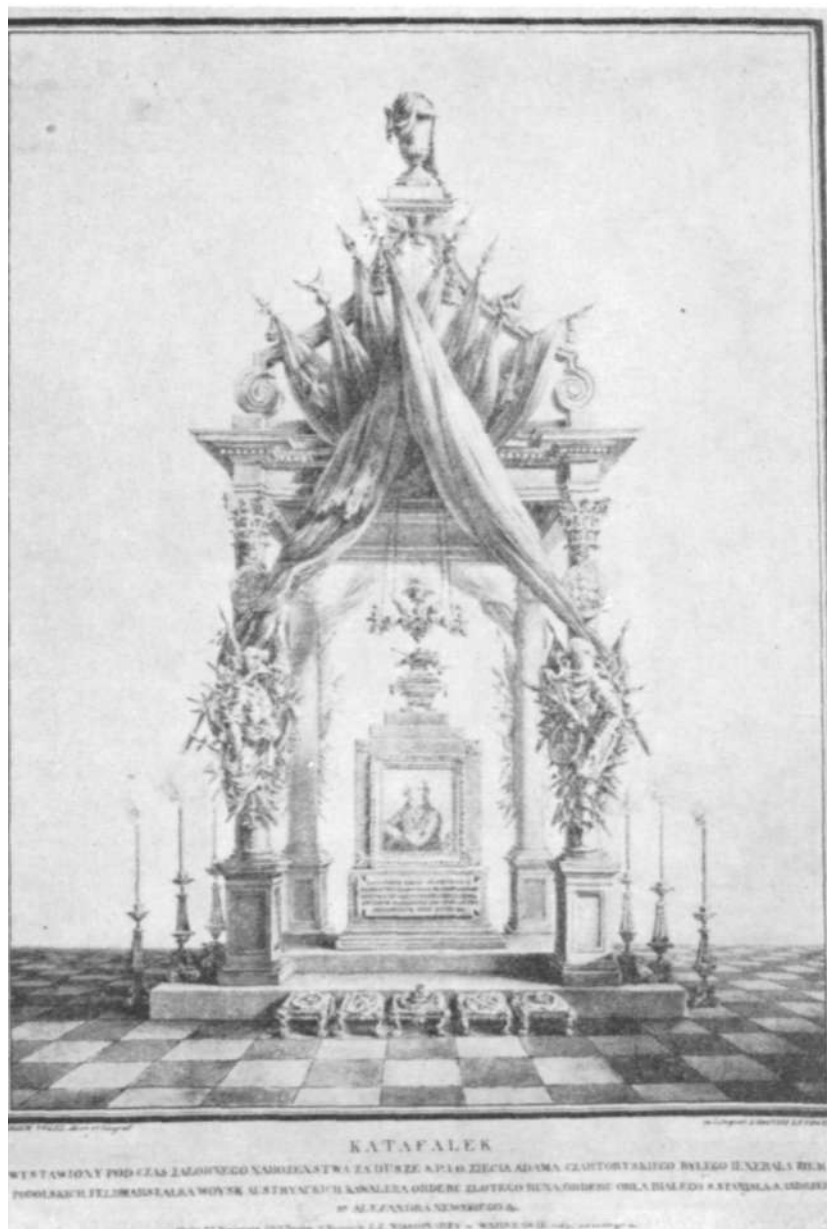
[w dniu 6 VII] ... na tę uroczystość, inszą wzięło szatę [...] Wieszając więc w Theatrach triumfalne znaki [...] drudzy koronują Domy bluszczem i winem [...] część ich ognie zapala"⁴⁴. Tadeusz Witczak zajmując się genezą utworu stwierdził na podstawie rachunków miejskich, iż magistrat poznański wydał na ten triumfalny wjazd aż... 16 złp⁴⁵.

Konfrontacja wielu relacji pisanych, wzmianek u pamiętnikarzy, rachunków, rycin i istniejących fragmentów rzeźbiarsko-malarskich wyklucza podejrzenie, że np. dana uroczystość nie

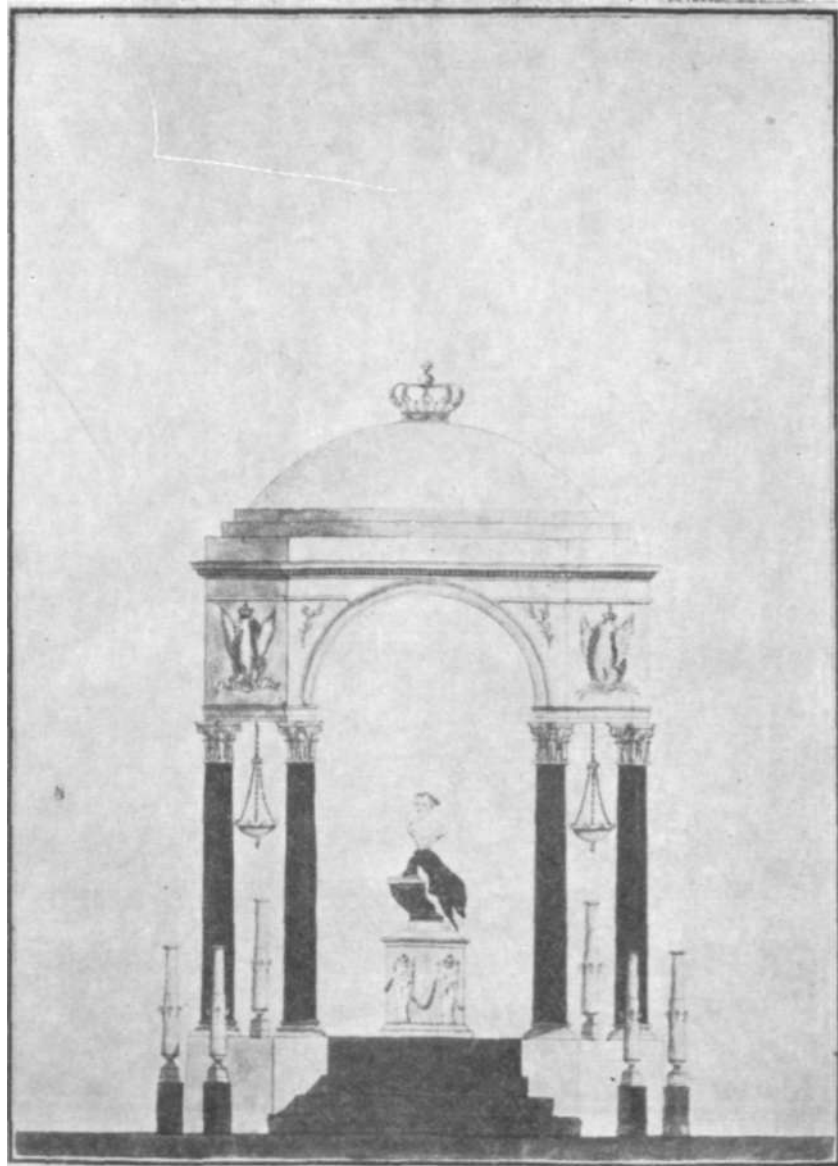

56. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Stanisława Kostkę Potockiego. Projekt i litografia — Z. Vogel 1822

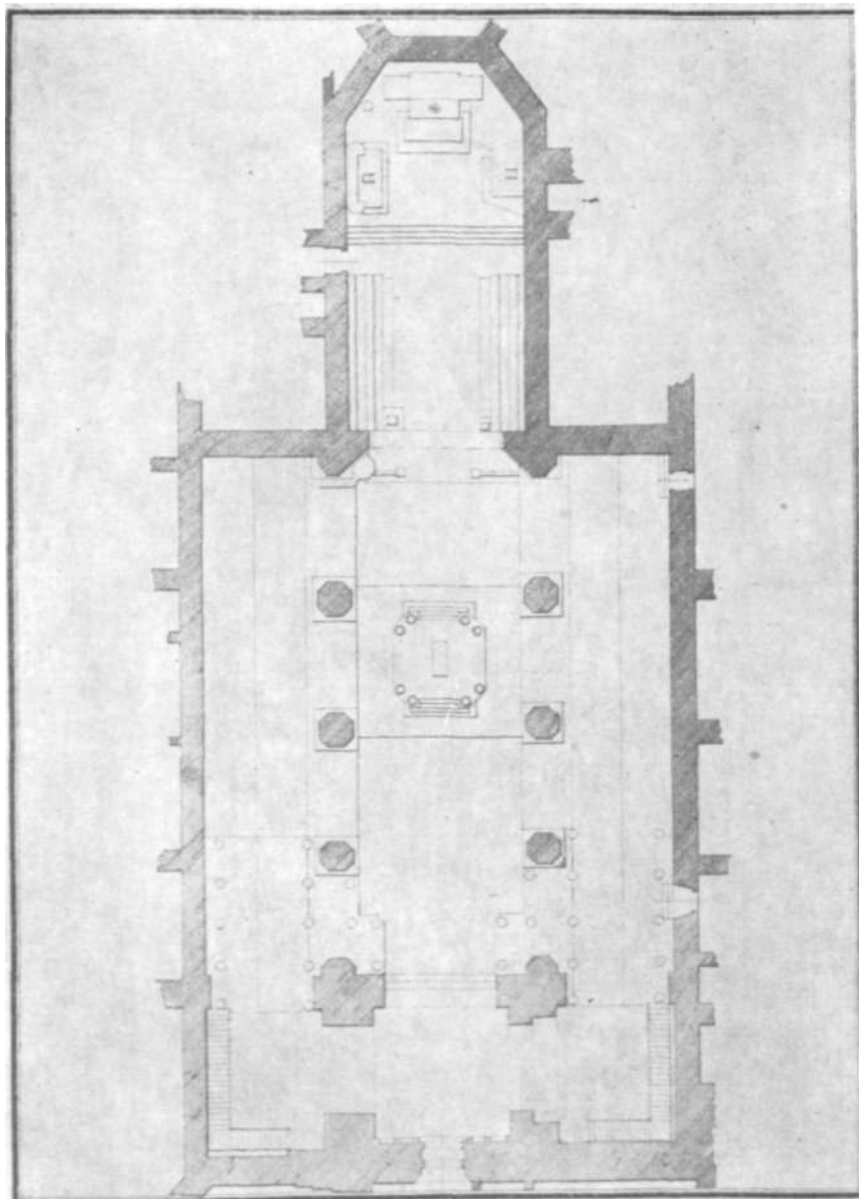
odbyła się, lub że nie wykonano w ogóle zamówionej architektury okazjonalnej i dekoracji, czy też nie zdołano z pośpiechu jej ustawić. Znakomicie opracowaną uroczystością jest obchód zwycięstwa pod Lepanto. Ernst M. Gombrich podał 5 tekstów relacji konfrontując poszczególne opisy weneckiej uroczystości z 1571 r.⁴⁶ z materiałem ikonograficznym.

57. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Adama Kazimierza Czartoryskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie, 22 IV 1823. Widok od strony wejścia. Projekt i litografia — Z. Vogel

58. *Castrum doloris* wystawione na uroczystościach za Aleksandra I w katedrze warszawskiej, 7 IV 1826. Widok od strony wejścia. Projekt — J. Kubicki i A. Gołłoński, litografia podkolorowana — J. Sławiński

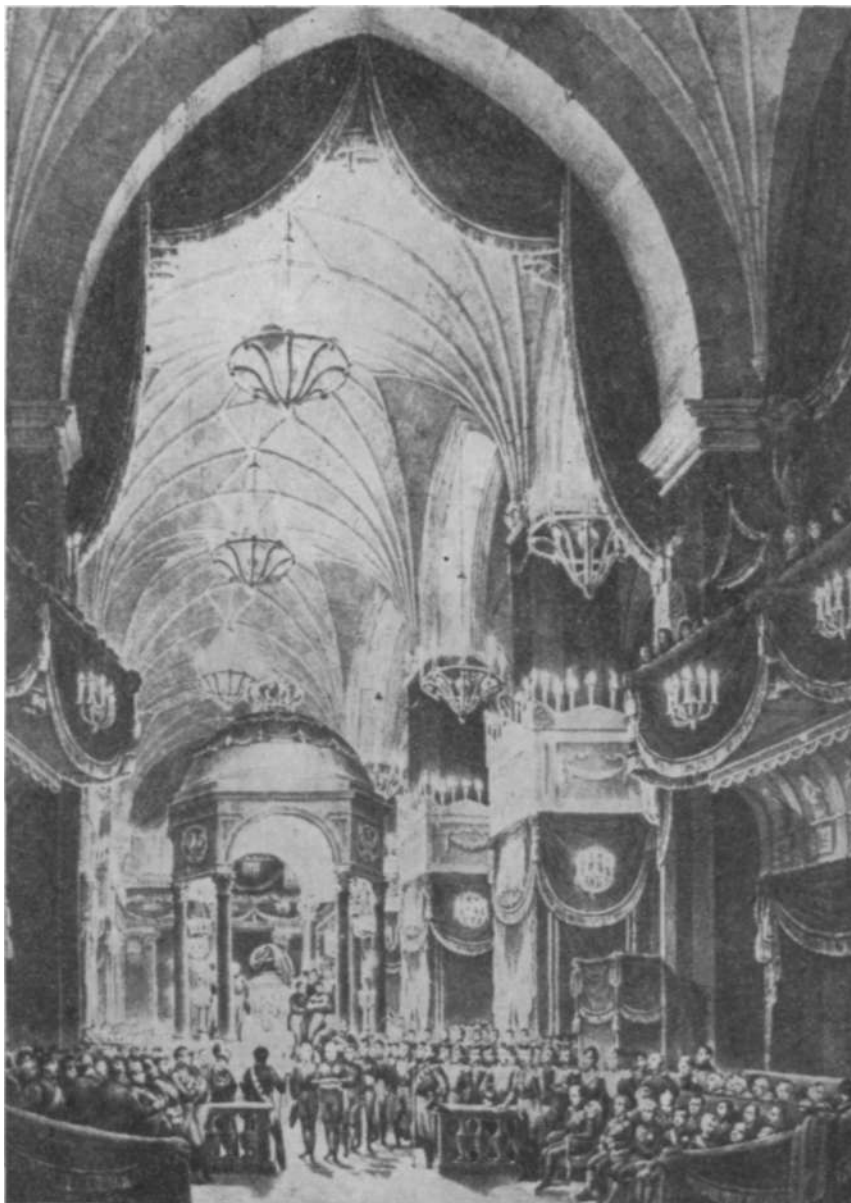
59. Rzut poziomy katedry z *castrum doloris* i trybunami na uroczystościach za Aleksandra I. Projekt — J. Kubicki. Litografia

60. Szkic do: *Widok wewnętrzny kościoła katedralnego podczas tzw. modlitw 7 IV 1826 na uroczystościach za Aleksandra I, J. F. Piwarski*

61. Nagroda I: *Widok wewnętrzny kościoła katedralnego podczas tzw. modlitw 7 IV 1826 na uroczystościach za Aleksandra I, Ch. C. Renoux. Litografia wg rysunku J. F. Piwarskiego*

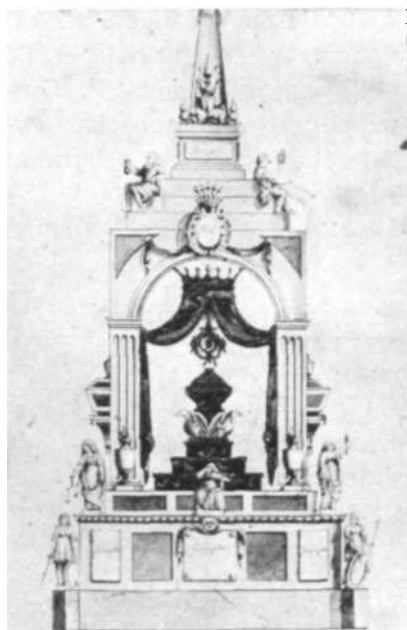
62. Nagroda II: *Katedra z castrum doloris podczas składania insygniów 7 IV 1826 na uroczystościach za Aleksandra I*, A. M. Wysocki. Widok od strony ołtarza głównego. Litografia — L. Courtin i V. V. Adam

Ostatnio Tadeusz Witczak pisał o zbrojnym konflikcie z okazji *theatium* i fajerwerku wystawionego w Warszawie 9 IX 1674 r. dla uczczenia obchodów zwycięstwa pod Seneffe⁴⁷. Konfrontacja źródeł rękopiśmiennych uzupełnia wiadomości z *Pamiętników* Paska, a ponadto umożliwia rekonstrukcję programu treściowego i wyglądu bramy triumfalnej⁴⁸.

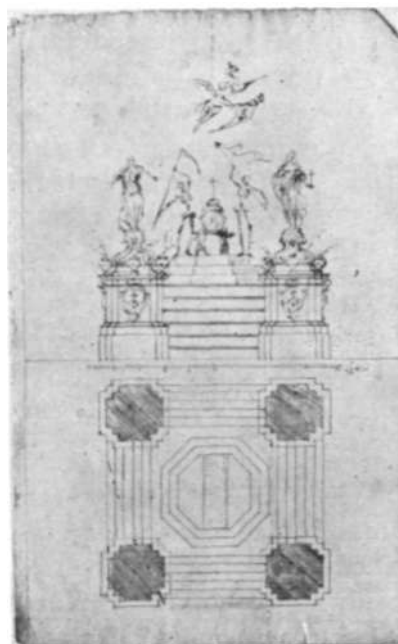
TERMINY: „KATAFALK”, „MARY”, *CASTRUM DOLORIS*,
BED OF STATE W SALI PARADNEJ I „ŁOŻE ŻAŁOBNE”
W SALI ŻAŁOBNEJ

Wielu polskich badaczy stosowało dotychczas określenia „dekoracje pogrzebowe”⁴⁹, „przybrania żałobne na dzień żałobnego obchodu”⁵⁰ zarówno przy opisywaniu katafalku, *castrum doloris* czy „łoża paradnego”, jak i okolicznościowej dekoracji ścian kościoła. Podobny do polskiego zakres znaczeniowy mają terminy *decoration funebre*, *Trauergeruste*, *Maquina funeal* i *pompa funebris*. Wydaje się, że należy wprowadzić rozgraniczenie pomiędzy dekoracją okolicznościową ścian i formami architektonicznymi, przyjmując takie rozróżnienie, które znalazłoby dalej potwierdzenie w prezentowanym materiale historycznym na przestrzeni od XVI do XIX w. Do form architektury okazjonalnej zaliczam m.in. wystawione w kościołach (i kaplicach) *castrum doloris*, katafalk, a w rezydencjach *bed of state* (tzn. łożo paradne). Oprócz architektury okazjonalnej wyróżnić należy dekoracje okolicznościowe zdobiące ściany i elewacje budynków. Dekoracje wnętrza pałacowych czy zamkowych przekształconych na sale żałobne i paradne będą — poza „łóżkami żałobnymi” z ciałem zmarłego — typowymi przykładami dekoracji okolicznościowej.

W dalszej części rozważań katafalkiem nazywać będziemy kilkustopniowe podwyższenie ustawiane w kościołach już od XII w. z trumną na podstawkach, urną lub portretem zmarłego, nad którym najczęściej zawieszano baldachim. Wśród rozlicznych form istniały również katafalki przypominające piramidy lub cokoły pomników otoczone z czterech stron wysokimi kolumnami lub obeliskami. W wieku XIX, w zależności od

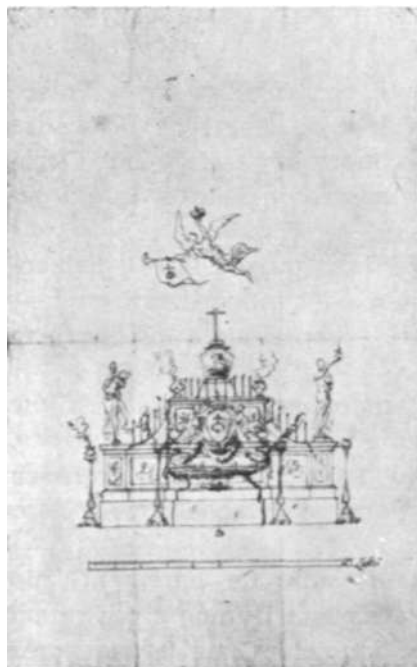

63. *Castrum doloris* dla nieznaney osoby, 2 poł. XIX w. Projekt — G. Olszewski

64. Projekt I katafalku na egzekwie za Gryzeldą Konstancją Wiśniowiecką, 10 VI 1672 (?) w kolegiacie warszawskiej. Widok od strony wejścia i rzut poziomy. Projekt i rysunek — Tylman z Gameren

65. Projekt II katafalku na egzekwie za Gryzeldę. Konstancją Wiśniowiecką. Widok od strony wejścia. Rysunek — Tylman z Gameren

66 Projekt III katafalku na egzekwie za Gryzeldę Konstancją Wiśniowiecką. Widok od strony wejścia. Projekt i rysunek — Tylman z Gameren

●

tw. klasy pogrzebu, stosowano jedno-, dwu- lub więcej stopniowe katafalki. Do dnia dzisiejszego zachowały się w wielu kościołach prowincjonalnych katafalki trzystopniowe, lekkie, przenośne, wykonane w końcu XVIII lub w XIX w. Terminu katafalk użyto w Polsce po raz pierwszy w stosunku „do tey niezwyčajney machiny”⁵¹ na pogrzebie Jana Szymona Olekowicza Słuckiego, wzniesionej w 1593 r. w kościele jezuitów w Lublinie. W wieku XVI katafalk nazywano najczęściej majestatem.

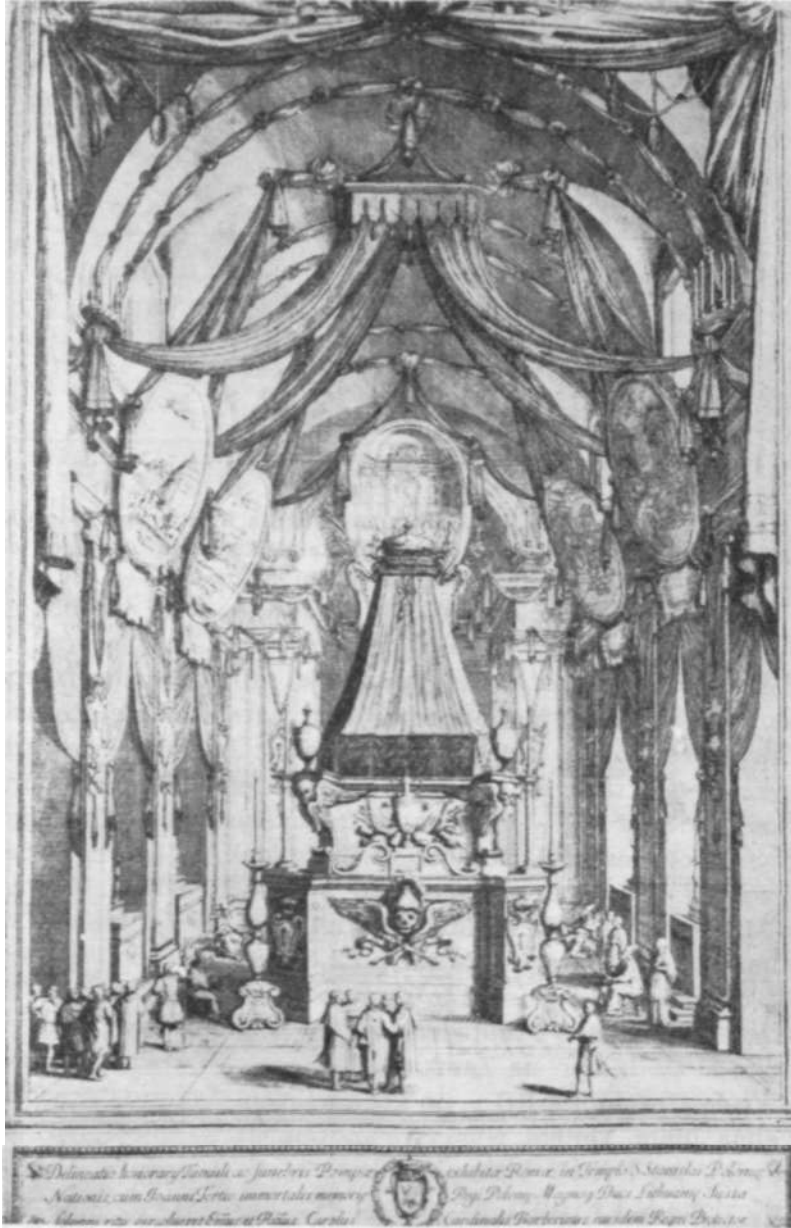
Dyspozycja pogrzebu Zygmunta Augusta w katedrze na Wawelu (10 II 1574) głosiła „majestat królewski, który ma być z desek przyrządzony, czarnym suknem przykryty, nie wysoki, na którym Mary z ciałem królewskim stać będą”⁵². Krakowski pamiętnikarz pisząc o pogrzebie Jana i Piotra Myszkowskich w Krakowie, w dniach 5 - 6 V 1591 r. w kościele św. Trójcy dziwi się, że „... nowym sposobem takich pogrzebów w Polsce nie bywałych [...] zgotowano majestat po rzymsku przyprawiony”⁵³, na którym spoczęły oba ciała. Na pogrzebie Stefana Batorego trumna spoczywała „in Theatro”, które było „cum pompa funebri zbudowane i obite”⁵⁴. Majestat i *theatrum* można traktować jako odpowiednik określenia katafalk w XVI w. lub podobnego w różnych językach europejskich⁵⁵.

Określenia *m a r y (tantum)* użyto po raz pierwszy w Polsce ok. 1420 r. Są to „nosze, na których ciała zmarłych prowadzą do grobu”⁵⁶. Niekiedy utożsamiano *m a r y* z katafalkiem. Określenia „bara” używano nie tylko w znaczeniu lektyki (*sedia gestatoria*), ale również *mar*⁵⁷.

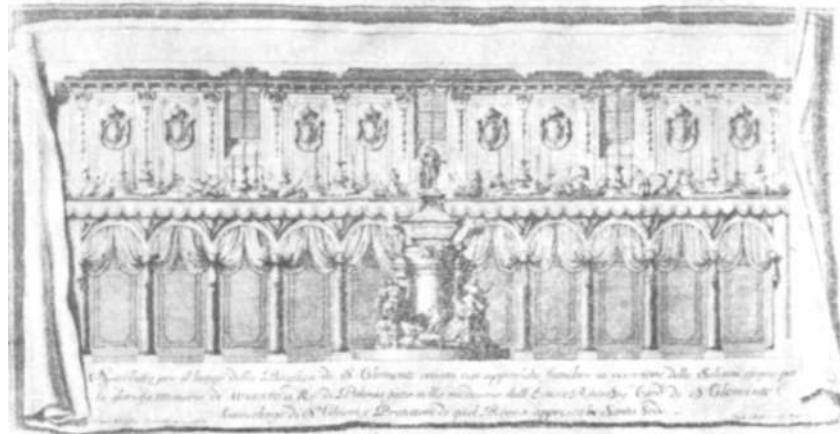
Podobne formy do katafalku, ale występujące w sali pałacowej lub zamkowej (często zmienionej na kaplicę) nazwiemy — w zależności od typu dekoracji ścian — *bed of state* lub *ł o ż e m p o g r z e b o w y m*.

Według ceremoniału obowiązującego na pogrzebach królów francuskich w sali pogrzebowej (zw. po francusku *salle tenebre*, *salle de deuil*, *chambre du trespas*) panuje mrok, na ścianach wieszają się czarne tkaniny, a oświetlone są tylko ołtarze i ciało zmarłego ustawione na *lit funebre*.

W sali paradnej (*salle d'honneur*, *salle de parent*) nie wystawia się ciała zmarłego króla, ale pustą trumnę z portretem lub jego *effigie* leżące w łożu z baldachimem nazwanym przez

67. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Jana III Sobieskiego w kościele św. Stanisława w Rzymie, 10 XII 1696. Widok od strony wejścia.
 Projekt — S. Cipriani, miedzioryt — P. Santo i F. Bartoli

68. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie, 22 V 1733. Widok boczny katafalku na tle dekoracji okolicznościowej nawy. Projekt — F. Barignioni, miedzioryt — A. Rossi

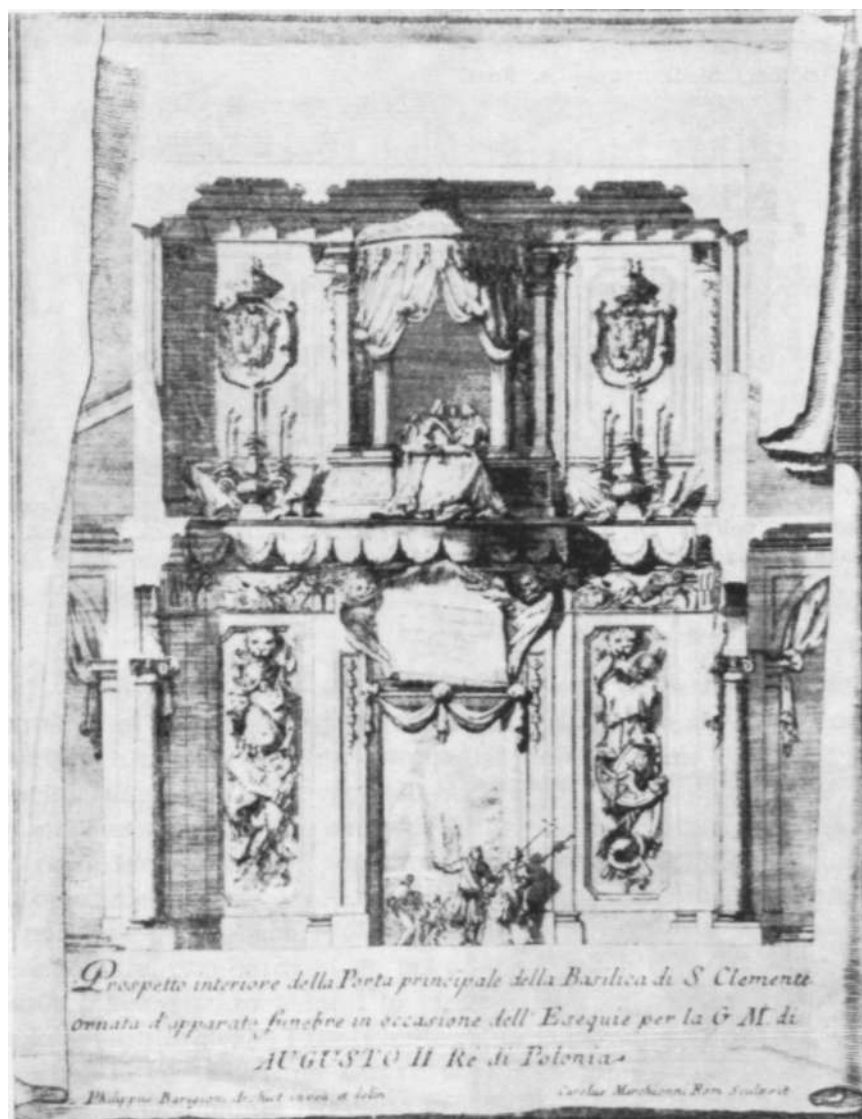
R. E. Gieseya⁵⁸ *bed of state*. Dekoracja sali najbardziej reprezentacyjnej w pałacu jest pogodniejsza i ogranicza się do zasłon błękitnych ze złotem. Tutaj gromadził się cały dwór i reprezentanci z całego kraju, aby oddać hołd zmarłemu królowi. Obrzędy stosowane od XV w. na dworze francuskim (na wzór pogrzebu rzymskich cesarzy), pomimo że były dobrze znane w całej Europie, nie zawsze i nie wszędzie były powtarzane. Również w polskich pogrzebach królewskich istnieją odchylenia od tego ceremoniału, tym bardziej, że już po 2 poł. XVII w. *salle funebre* i *salle d'honneur*, to jedno i to samo pomieszczenie łączące obie funkcje — liturgiczną i reprezentacyjną — hołdu.

Dnia 30 IV 1632 r. na Zamku w Warszawie „po południu [...] ciało króla [Zygmunta III] ... po królewsku przybrano. Kapa była jedwabna biała, złotem wyszywana. Dalmatyka biała rękawice i trzewiki, na kształt biskupich, korona na głowie z Moskwy przywieziona [...] w ręku insygnia [...] Ciało w tym pokoju, gdzie przedtem król zwykł publicznie mszy świętej słuchać [...] Pokój ten był obity drogim obiciem, tkaniną ze złotem. Baldachim na czerwonym gruncie złotem i perłami sztucznie wyrobiony, stół,

69. Katafalk od strony wejścia na egzekwiach za Augusta II. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — A. Rossi

70. Dekoracja okolicznościowa ołtarza na egzekwiach za Augusta II. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — C. Marchionni

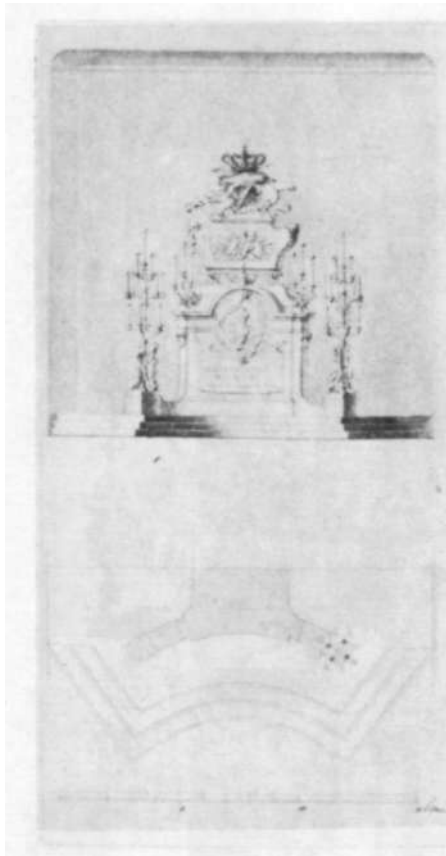
71. Dekoracja chóru muzycznego na egzekwiach za Augusta II.
Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — C. Marchionni

na którym ciało królewskie złożone było, nakryty aż do ziemi
materia na kształt kobierca złotymi perłami haftowaną. Krzyż
duży srebrny stal przed nogami, po bokach 6 lichtarzy srebrnych

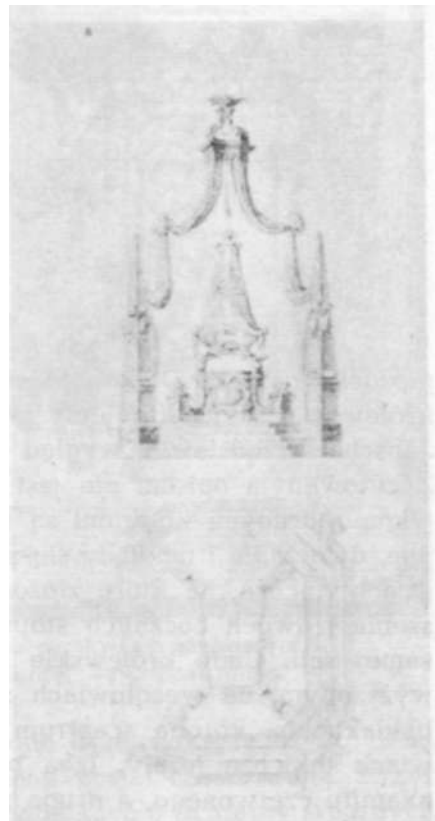
72. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Karola VI w Warszawie (?), ok. 20 XI 1740. Widok od strony wejścia. Projekt — Z. Longuelune

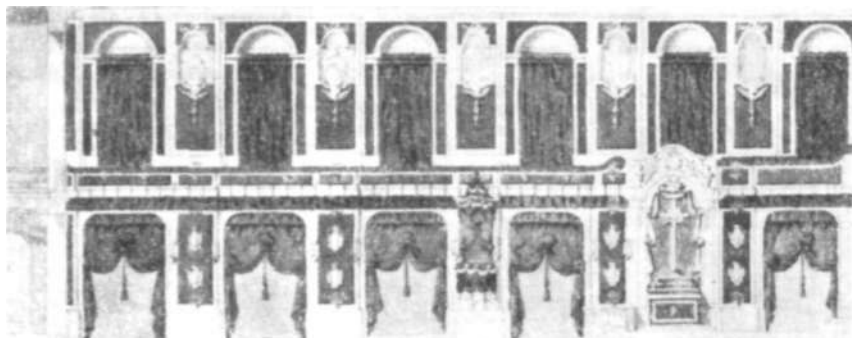
pożłocistych..."⁵⁹. Dekorację sali, w której wystawiono zwłoki królewskie, zaklasyfikujemy jako *salle d'honneur*. Rycina Filipa Janscha przedstawia wygląd prywatnej kaplicy królewskiej. Z cytowanym opisem nie jest zgodna jedynie liczba lichtarzy. Okna z grubymi kotarami są odsłonięte, widoczni są senatorowie, dworzanie i modlący się za duszę króla trzej reprezentanci szlachty. Łoże, na które złożono zwłoki, składa się z podwyższenia i dwóch bocznych stopni. Znamy również inny opis tej samej sali. Ciało królewskie wystawiono „na majestacie wywyższonym, na wezłowiach złotogłowych i pod kosztownym baldakimem, korona sceptrum i jabłko szwedzkie, na wezłowiach takichże leżały. Izba była kosztownym obiciem, strefa axamitu czerwonego, a druga złotogłowy żółtego. Świece jarzą-

73. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Marię Józefę po 17 XI 1757, zapewne w kaplicy Pałacu Saskiego w Warszawie. Widok od strony wejścia. Projekt i rysunek — Sz. B Zug

74. Katafalk na egzekwiach za Marię Józefę wystawiony po 17 XI 1757 w kaplicy Pałacu Saskiego w Warszawie. Widok od strony ołtarza i rzut poziomy. Rysunek nieznanego architekta saskiego

75. Dekoracja okolicznościowa ściany prezbiterium i nawy kaplicy w Pałacu Saskim na egzekwie za Marię Józefę. Rysunek nieznanego architekta saskiego

ce w lichtarzach wielkich srebrnych około ciała postawiono..." Widok samego *bed of state* z sali paradnej odtwarza obraz znajdujący się obecnie w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu (ii. 29). Dnia 7 V złożono ciało do trumny i przeniesiono do wielkiej izby „przeciwko izbie poselskiej, która czarnym sukniem wizytka obita była, do niej więc w nocy przeniesiono ciało królewskie z starego zamku, gdzie leżało przedtem"⁶⁰. Ze względu na typ dekoracji salę określimy jako *saile funebie*, mimo innej kolejności ceremonii (ii. 28). Z czasem nawet przy pogrzebie królewskim zatarły się prawie zupełnie różnice między dekoracją sali paradnej i sali pogrzebowej. Ciało Stanisława Augusta Poniatowskiego, zmarłego w Pałacu Marmurowym w Petersburgu, zostało przeniesione na *bed of state*, a następnie do kościoła, z pominięciem *lit iunebie*, co zdaje się wynikać z niezwyklej sytuacji politycznej pogrzebu wyprawianego przez cara Pawła I.

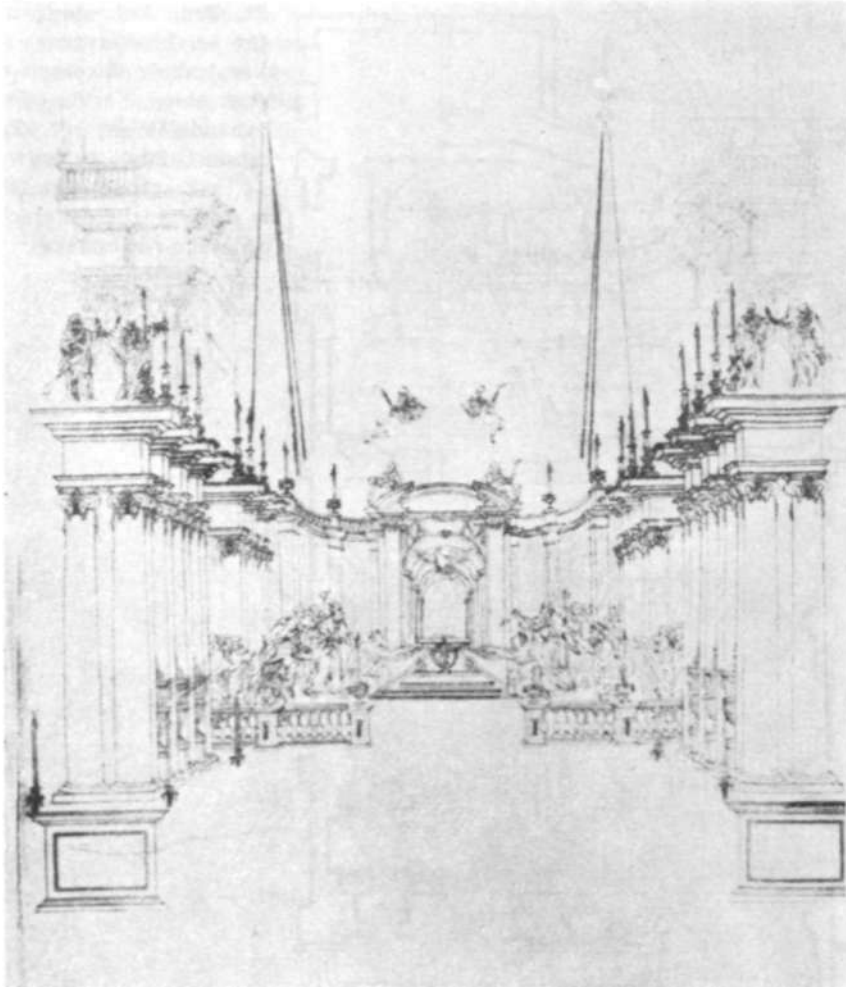
Termin *castrum* poza konwencjonalnymi znaczeniami tłumaczono już w średniowieczu jako namiot. Terminu *castrum doloris* używano od XII w. w innych kontekstach niż pogrzebowym⁶¹. W ceremoniach pogrzebów biskupich określa się mury (*lectus mortuorum, feretrum*) jako *castrum doloris*. Od połowy XVIII w. *castrum doloris* — to ostatnie modły, tzn. kondukt przed wyprowadzeniem z kościoła ciała zmarłego, odprawiane przez biskupa w obecności innych purpuratów⁶³. Aby lepiej zro-

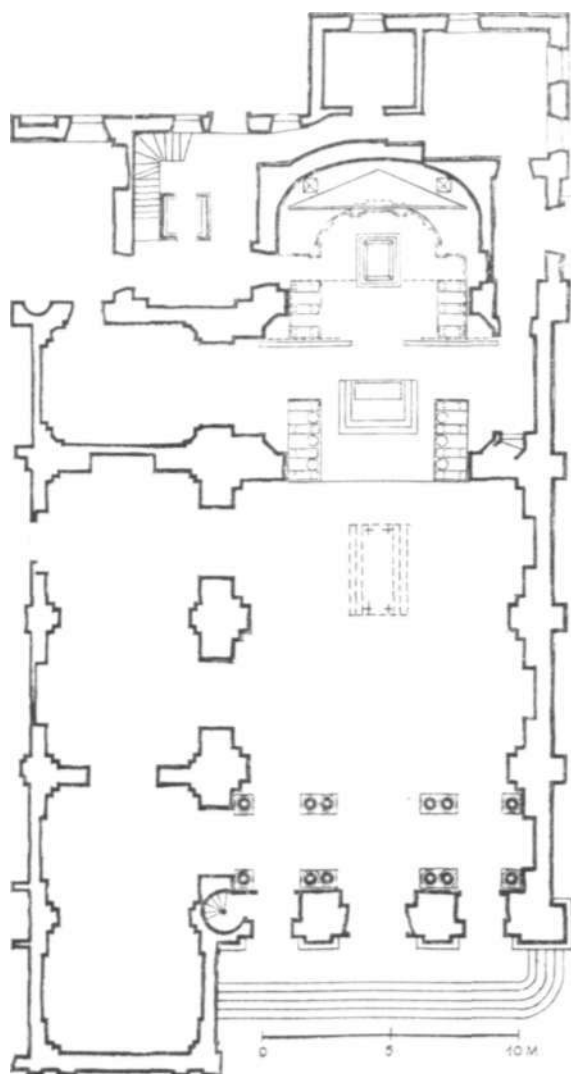
76. Katafalk wzniesiony na egzekwiach za Stanisława Leszczyńskiego w kościele św. Rocha w Nancy, 15 V 1766. Obraz olejny

zumieć i odróżnić jego współczesne znaczenie semantyczne od dawnych, można podać tłumaczenia dosłowne — namiot żałobny lub obóz żalu.

W okresie nowożytnym *castm doloris* wznoszone w kościele odznacza się znacznie bogatszymi formami dekoracji i struktury niż katafalk, a składa się co najmniej z dwóch kondygnacji (lub części) na podwyższeniu ze schodami i może mieć np. formę tempietta. Przedstawiona propozycja terminologiczna, całkowicie zgodna z tradycją znaną z polskich źródeł nowożytnych (sprzed poł. XVII w.), stosowana jest przez W. Łozińskiego, J. Muczkowskiego, M. Gębarowicza, K. Estreichera i in. W obcej literaturze

77. Katafalk z dekoracją okolicznościową kościoła jezuitów w Warszawie na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy, 5 VII 1655. Projekt i rysunek — G. B. Gisleni

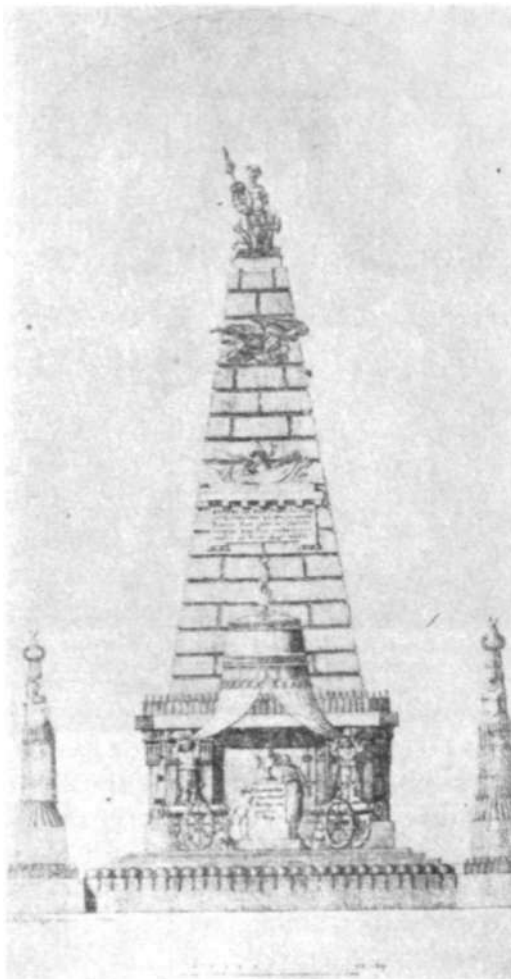

78. Rzut kościoła jezuitów z hipotetyczną rekonstrukcją dekoracji na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy (T. Zarębska). Linia przerywaną zaznaczono katafalk w nawie i dekoracje, malarsko-rzeźbiarską w prezbiterium

przedmiotu, zwłaszcza włoskiej, identyfikuje się katafalk z *castrum doloris*⁶⁴, wręcz odrzucając termin *castrum doloris* jako zbyt wieloznaczny. Uczeni niemieccy rozróżniają obie formy architektury okazjonalnej⁶⁵ zgodnie z tradycją przyjętą w języku niemieckim.

Termin *castrum doloris* dla określenia bogatej dekorowanej

79. „Piramida” żałobna wystawiona w stulecie odsieczy pod Wiedniem w kościele św. Jana w Wilnie, 12 X 1783. Projekt — J. Ch. Knafus. Miedzioryt

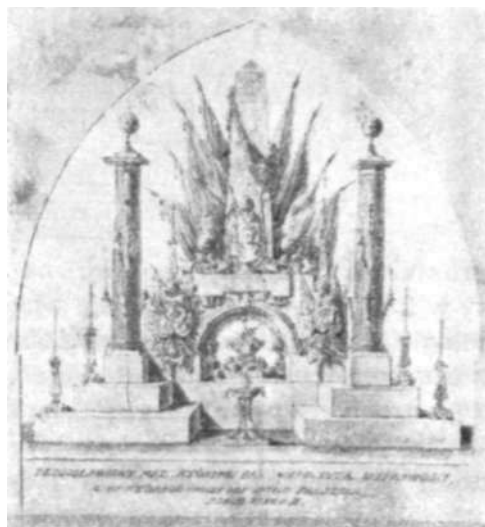

struktury kilkukondygnacyjowej na wielkich pogrzebach, używany w 2 poł. XVI w., przyjął się właściwie w wieku XVII⁶⁶. Równoległe do niego stosowano po łacinie: *tumulus*, *ieietium*, *lectica moituoium*, *cenotaphium*, *tumba*⁶⁷; we Francji najczęściej *chappelle ardente*; w Anglii *hearse*, we Włoszech *catafalco*⁶⁸.

Architektoniczno-plastyczna oprawa wielodniowych uroczystości pogrzebowych władców i dostojników państwowych nie polegała tylko na wzniesieniu *castrum doloris* czy katafalku

80. Katafalk wystawiony na pogrzebie Stanisława Augusta Poniatowskiego w kościele św. Katarzyny w Petersburgu, 22-26 II 1797. Projekt i akwarela — V. Brenna

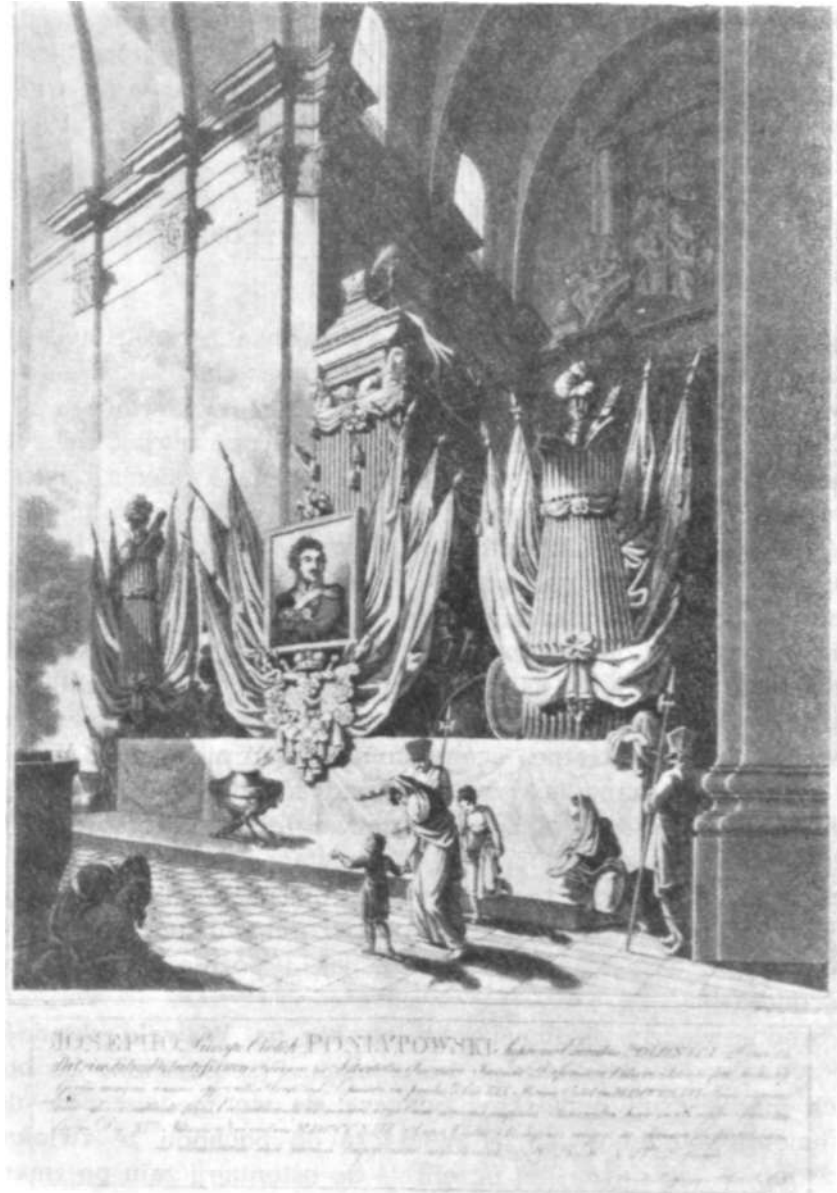
81. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Stanisława Mokronowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie, 6 XI 1821. Projekt i akwarela — Z. Vogel

w kościele. Dlatego w dalszych rozdziałach nie ograniczam się jedynie do charakterystyki rozwoju obu form architektury okazjonalnej, ale zajmuję się również dekoracją pogrzebową we wnętrzach świeckich, jak i na fasadach kościołów.

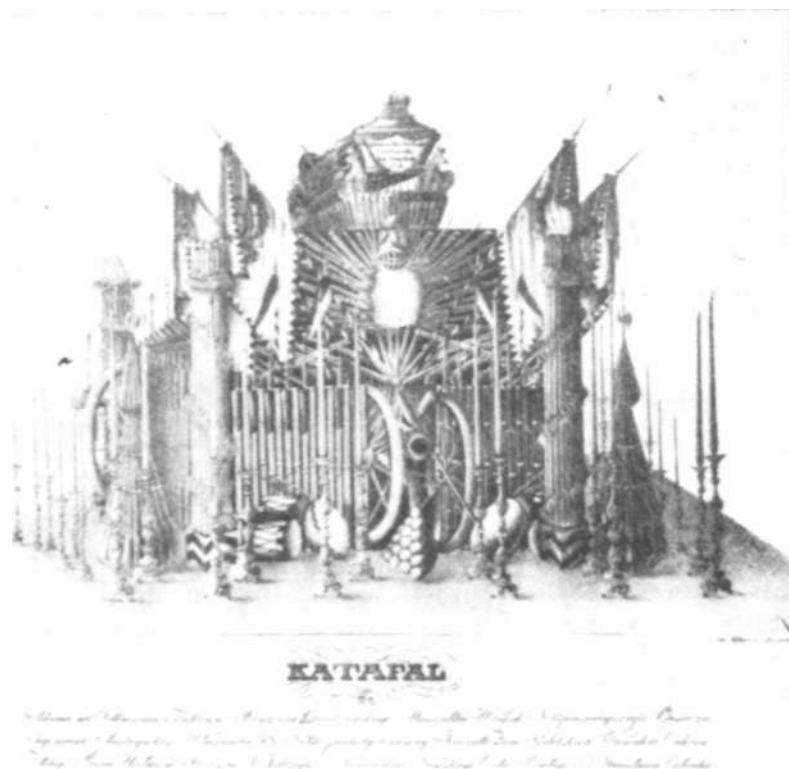
ODDZIAŁYWANIE CEREMONII I OBRZĘDÓW POGRZEBOWYCH NA SZTUKĘ NAGROBNĄ

Na wielu pomnikach grobowych i nagrobkach przedstawione są sceny zaczerpnięte z ceremonii pogrzebowych. I tak np. grobowiec Henryka IV Probusa składa się z płyty pochodzącej z ok. 1300 r. oraz tumbi wykonanej w 10 czy 20 lat później. Z samego przedstawienia na płycie wierzchniej — postaci księcia opierającego głowę na poduszce — nie można wywnioskować, czy jest to wyobrażenie zmarłego na łożu paradnym, czy raczej moment wystawienia na katafalku. Dopiero przedstawienia konkretnych postaci na tumbie: biskup Tomasz w stroju pontyfikalnym z dwoma akolitami, pięciu prałatów kolegiaty św. Krzyża, płaczkowie, wdowa — księżna Matylda oraz kilku książąt śląskich ułatwiają odczytanie treści symbolicznych. Przedstawienie rzeczywistej i konkretnej sceny konduktu (prowadzenia zwłok do grobu) powiązane jest ze sceną nadnaturalną — przeniesieniem duszy księcia do raju przez cztery anioły (z naroży tumbi), pełniące funkcję psychopompi⁶⁹. Przytaczając jako przykład nagrobek Henryka IV pragnę zwrócić uwagę na problem ciągłych związków wzajemnych zależności ceremonii pogrzebowych (zarówno w okresie średniowiecza, jak i później) z plastyką nagrobną.

Średniowieczne grobowce królewskie na Wawelu składają się z tumbi i baldachimu na kolumnach. Przedstawione na bokach tumbi grupy płaczków odnoszą się wg mediewistów do ceremonii pogrzebowych, a zwłaszcza do pochodu ze zwłokami⁷⁰ lub — jak sądzą inni uczeni — do ostentacji żalu po zmarłym ze strony rodziny⁷¹. Forma baldachimu⁷² symbolizowała Jeruzalem Niebieskie. Omawiany typ grobowca królewskiego wywodził się z wczesnośredniowiecznego katafalku w formie konstrukcji drewnianej lub metalowej (il. 10), zbliżonej do bal-

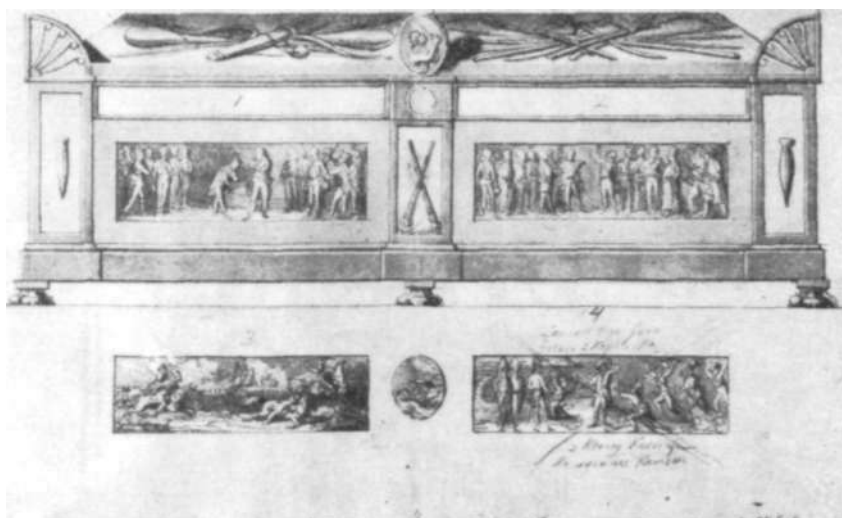
82. Katafalk wystawiony na egzekwiach za ks. Józefa Poniątkowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie, 19 XI 1813. Projekt — S. K. Hoffmann, dekoracja — Z. Vogel, akwatinta — W. F. Schlotterbeck wg rysunku J. Z. Freya

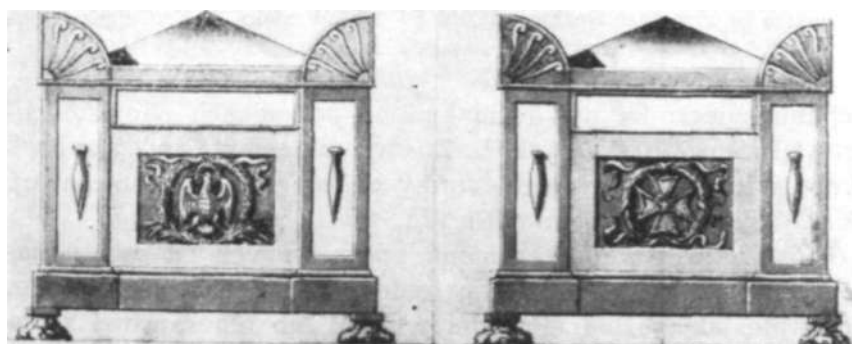
83. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Adama Kazimierza Czartoryskiego w kościele pojezuickim we Lwowie, 11 IV 1823. Projekt — K. Geiger, rysunek — K. Rawski. Litografia

dachimu-świecznika nad trumnami na pogrzebach papieży, cesarzy, królów i świętych⁷³. Znamy określenia w językach europejskich dla tej właśnie formy dekoracji okolicznościowej, jak *hearse*, *catfalque*, *cataletto* i in.⁷⁴

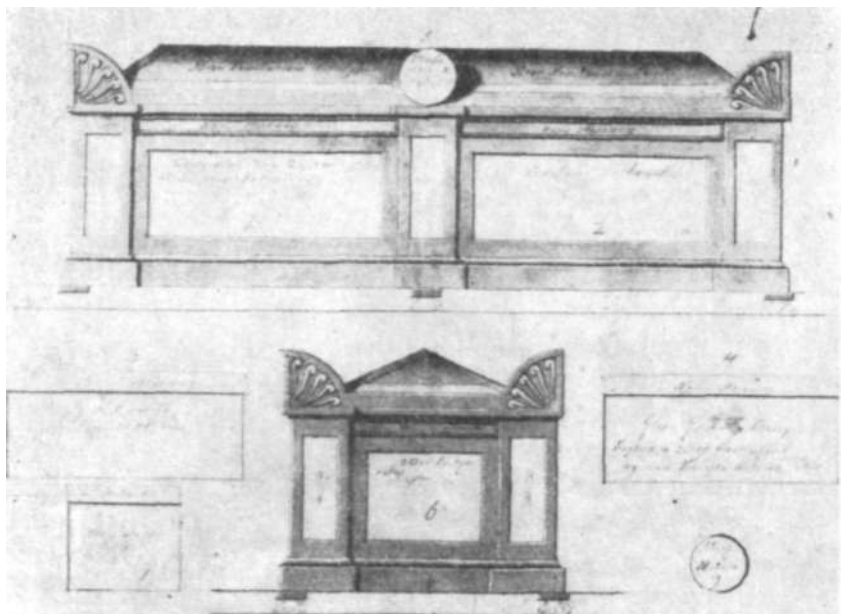
Teoria o wpiwach ceremonii pogrzebowych na sztukę nagrobną została bezkrytycznie przeniesiona na okres nowożytny. „Podobnie jak rzeźbiarze średniowieczni lub renesansowi z początku [przedstawiali] postacie na marach [i katafalku], aż wreszcie rozwinęło się z tego kilka typów grobowców przyściennych i wolno stojących, tak samo postąpił i rzeźbiarz dukielski jeszcze

84. Nie zrealizowany projekt sarkofagu-katafalku na pogrzeb Tadeusza Kościuszki, przeznaczony do katedry wawelskiej, 22 VI 1818, S. Sierakowski. Przedstawienia ścian dłuższych: 1. *Waszyngton [!] zdobi Orderem Cincinnatus Kościuszkę*-, 2. *Powstanie Krakowskie (Przysięga na Rynku)*; 3. *Wzięty w Niewolę pod Maciejowicami*; 4. *Zapobieżenie napaści na mieszkańców Cugny* [skreślone i napis:] *Góra Gotard na której Kaplica a z niej Kościuszkę wyimie Kamień wolności*

85. Nie zrealizowany projekt sarkofagu-katafalku na pogrzeb Tadeusza Kościuszki, S. Sierakowski. Ściany z przedstawieniami Orderu Cincinnatusa i Orderu wojska polskiego

86. Nie zrealizowane ściany sarkofagu-katafalku na pogrzeb Tadeusza Kościuszki z opisem treści przedstawień

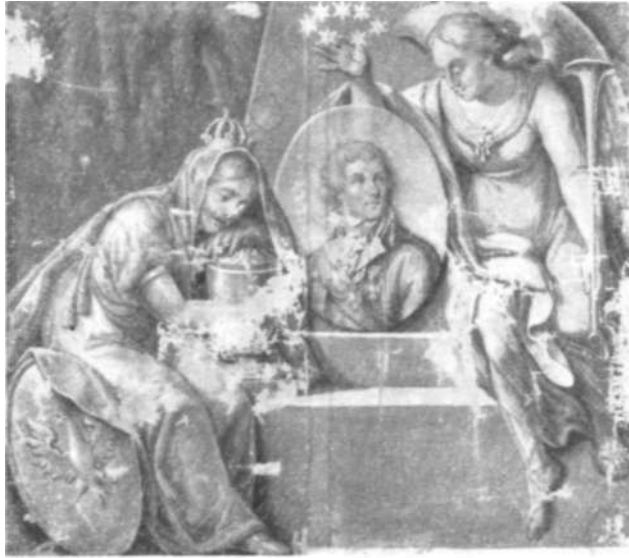
w r. 1773, choć na Zachodzie tego już nie czyniono"⁷⁵. Późnobarokową tumbę (czy pseudotumbę) stojącą na środku kaplicy uznał K. Estreicher za utrwalenie w sztuce nagrobnej sytuacji wystawienia ciała na marach lub na łożu paradnym podczas uroczystości pogrzebowych.

Wśród nowożytnych pomników nagrobnych w Polsce można wymienić m.in.: trzech błogosławionych bernardynów⁷⁰ (Jana z Dukli we Lwowie, Rafała z Proszowic w Warcie i Szymona z Lipnicy w Krakowie), tumbę Anny Wazówny z Torunia", trumny-relikwiarze z postacią św. Wojciecha z Gniezna i błog. Bogumiła z Uniejowa⁷⁸, tumbę z postacią Zofii Lubomirskiej z Końskowoli⁷⁹ i wreszcie zapóźniony stylowo grobowiec dukielski Amalii Mniszchowej⁸⁰ (il. 26). Postacie błogosławionych bernardynów leżą płasko na tumbie (jak tzw. *gisants*), rzeźba Amalii Mniszech wspiera głowę na lewej ręce (*statuę accoudee*), a półleżące postacie Anny Wazówny, Zofii Lubomirskiej

87. Katafalk po pogrzebie Tadeusza Kościuszki wystawiony w katedrze wawelskiej, 22 VI 1818. Widok od strony wejścia. Projekt — A. Bojanowicz, obraz — T. B. Stachowicz

są oparte na wezłowi, podobnie jak św. Wojciecha i błog. Bogumiła (*demi-gisant*)⁸¹. Każdy z trzech typów figur leżących (*gisant*, *statuę accoudee* i *demi-gisant*) używany był powszechnie w europejskiej sztuce sepulkralnej. Wydaje się więc, że

88. *Apotheza Kościuszki*. Dekoracja malarska katafalku T. Kościuszki — M. Stachowicz wg projektu S. Siemakowskiego

89. *Przysięga na Rynku Krakowskim*

90. *Nadanie orderu Cyncynata, jw.*

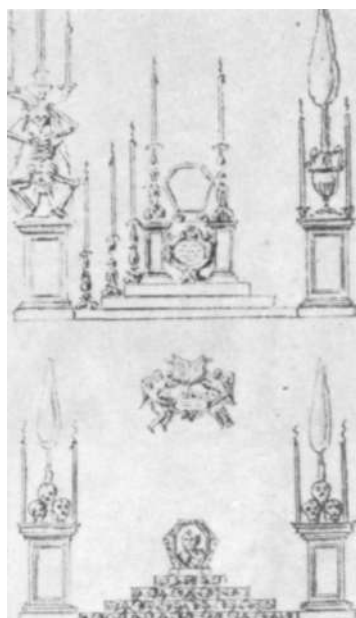

91. *Zapobieżenie napaści na mieszkańców Cugny w 1811, jw.*

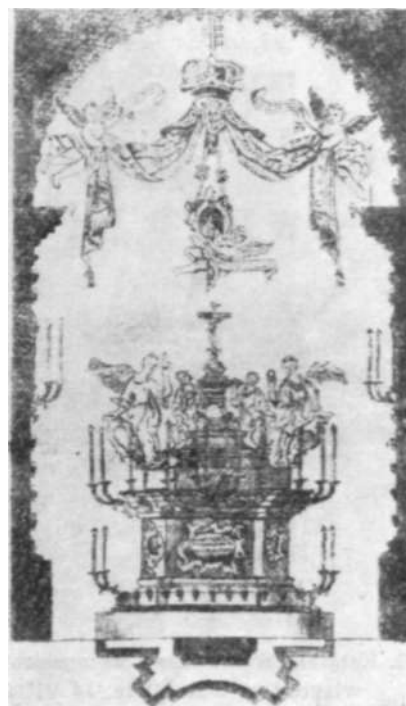

KATAFALK

92. Katafalk wystawiony na egzekwacjach za Alojzego Felińskiego w kościele wizytek w Warszawie, 14 VII 1821. Projekt i litografia — Z. Vogel

93. Dwie wersje katafalku Krzysztofa Korwina Gosiewskiego (?), ok. 1643. Projekt i rysunek — G. B. Gislenni

94. Katafalk na pogrzebie Anny Mniszkowej w kościele dominikanów w Przemyślu, 4-8 IX 1758. Ujęcie od strony wejścia oraz rzut poziomy. Miedzioryt — J. M. Lohmann

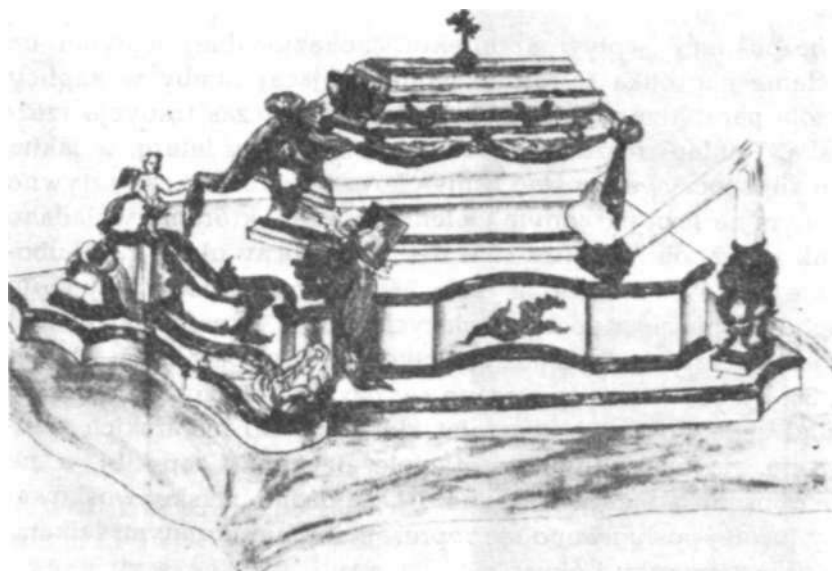
95. Katafalk, z dekoracją okolicznościową ołtarzy na pogrzebie Brygidy Czapskiej w kościele św. Bonawentury w Pakości, 30 IX 1762. Widok od strony wejścia. Akwarela

nie bezpośredni wpływ architektury okazjonalnej wpłynął na powstanie nagrobka w formie wolno stojącej tumbi w kaplicy kościoła parafialnego w Dukli, ale żywa wówczas tradycja rzeźbiarska. Trudno zresztą pogodzić lekki sen⁸ - czy letarg, w jakim zdaje się spoczywać postać Mniszchowej na tumbie, ze sztywno ułożonym na łożu paradnym ciałem zmarłego, któremu wkładano do rąk krzyż, obrazek czy różaniec. Wytworny układ rąk Lubomirskiej, swoboda ułożenia ciała Mniszchowej, pozory spokoju i pogody tchnące z postaci śpiących można przeciwstawić nieprzyjemnej sztywności ciała zmarłych na łożu paradnym (il. 27 - 31, 33, 34, 36). Mimo że starano się uzyskać możliwie naturalny wygląd ciała do czasu pogrzebu, dokonywano malarskich retuszów np. na zabalsamowanym ciele Brygidy Czapskiej, a na szybko psującej się twarz Jana III nałożono maskę woskową: kiedy indziej posługiwano się reprezentacyjnie ubranymi lalkami lub *efligies* z wosku i gipsu.

Nagrobek z 1773 r. Marii Amalii z Bruhlów Mniszchowej jest

rokokowy, ale układ postaci, znany wcześniej, zastosowano w Dukli w wolno stojącej pseudotumbie. Znane są liczne przykłady w sztuce nagrobnej przedstawień zmarłych na marach, na łożu pogrzebowym czy paradnym z draperią-kotarą (symbolizującą m.in. strefę niebieską i zbawienie wieczne). Takie są najczęściej nagrobki papieży i biskupów, jak np. kardynała de Braye z ok. 1282 r.⁸³, bpa Wilhelma Durandusa z ok. 1296 r.⁸⁴, arcybiskupa Simone Saltarelli z ok. 1342 r.⁸⁵, kardynała Richelieu⁸⁶ czy władców: Roberta d'Anjou⁸⁷ oraz Piotra Własta, którego nie zachowana tumba naśladowała formy ówczesnego łoża⁸⁸. W nagrobku kardynała Portugalii Jacopo, wykonanym przez Antonio Rossellino⁸⁹, mary z przedstawieniem zmarłego podtrzymują putta siedzące na sarkofagu. Nagrobek znajduje się w głębokiej niszy, a na jej ścianie umieszczono Madonnę z Dzieciątkiem i aniołów wieńczących kardynała „koroną niebieską”. Kaplicę od nawy kościoła wydziela rozsunięta jakby na chwilę kotara wykonana z marmuru⁹⁰.

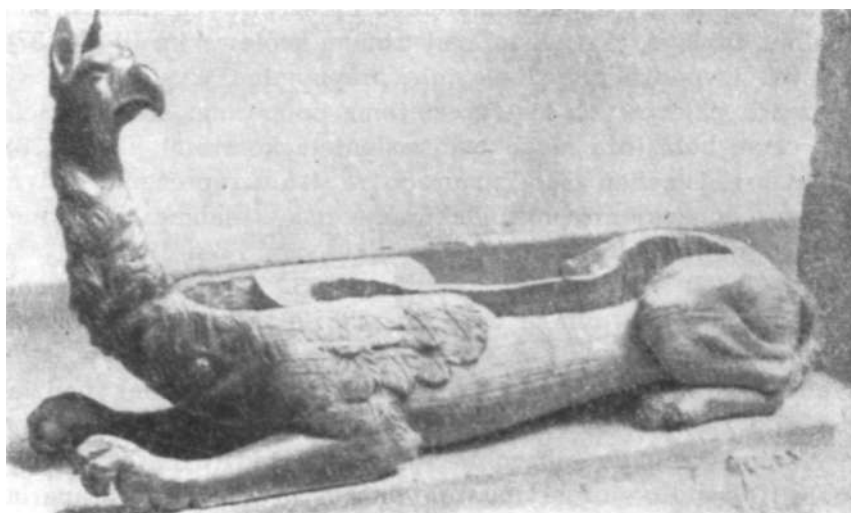
Ustawiony w kościele franciszkanów w Krośnie nagrobek Jana Kamienieckiego, dłuta Jana Marii Padovana, ma podwie-

96. Ujęcie boczne katafalku Brygidy Czapskiej. Akwarela

97. Dekoracja rzeźbiarska z katafalków ustawionych na pogrzebach Anny Potockiej, 17-20 II 1772 oraz Franciszka Salezego Potockiego, 1-3 XII 1772 w kościele bernardynów w Krystynopolu

98. Gryf pierwotnie uskrzydłony, podtrzymujący trumnę na katafalku Jana Klemensa Branickiego na pogrzebie w Krakowie, 20 VII 1777

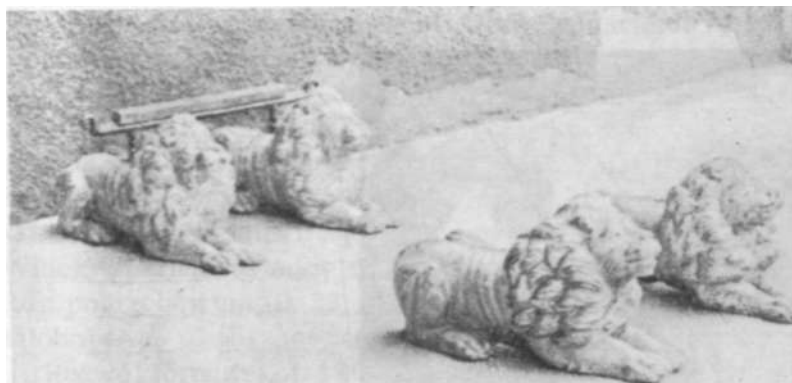
szoną „draperię wykutą z piaskowca, przewleczoną przez kółka”⁹¹. Draperia zwisająca nad postacią zmarłego, to motyw popularny, wywodzący się z tradycji łożka paradnego z podwieszonym baldachimem. Jeszcze wyraźniej widać, „rozpięte kute z piaskowca paludymenty”⁹² nad podwójnym nagrobkiem Tarnowskich, hetmana Jana i jego syna Jana Krzysztofa, w katedrze w Tarnowie. Postacie Tarnowskich leżą na łożu paradnym ozdobionym silnie zaznaczonymi nogami w formie lwich łap i stopniem-podstawą, na którym wystawiono zwłoki w pałacu. Wydaje się jednak, że na ten typ nagrobka polskiego wpłynęły przede wszystkim nagrobki włoskie, oprócz opisywanego dzieła Rosselina — również dzieła Donatella i Michelozza⁹³, mające swoją genezę właśnie w tradycjach przedstawiania łoża władcy zakrytego wielkim baldachimem.

Bed of state, łoże pogrzebowe (pomimo różnic w dekoracji ścian) wystawiane dla zmarłego władcy czy wysokiego urzędnika nie odbiega od form łoża w sypialni królewskiej czy magnackiej. Są jednak oczywiste różnice, które polegają na zamianie okazałego łoża na kilkustopniowy katafalk, na którym stoją mary, otwarta trumna czy wreszcie leży ciało zmarłego na wysokim wezgłowiu. Baldachim miał najczęściej formę zwisającego stożka namiotu (il. 35) lub napiętego na sztywnych ramach baldachimu, takiego, jaki wisiał nad tronem królewskim (il. 36, 37). W kilku wypadkach *bed of state* przypomina wystawione we wnętrzach pałacowych łoże z czterema podporami na narożach, przy czym boki łoża mogą być zasłonięte kotarami (il. 34, 38). Wśród przedstawień ciała zmarłego w stroju reprezentacyjnym większość ukazuje również dekorację łoża i sali, a tylko nieliczne ograniczają się do widoku ciała, np. Filip II zmarły w 1618 r. (il. 27) i Elżbieta Magdalena w 1630 r.⁹⁴. Dekorację sali obitej kolorem czarnym, a więc w zasadzie *salle funebie*, przedstawiają il. 32, 35, 37, pozostałe ukazują *bed of state* w *salle parade* — il. 28, 29, 33, 34, 38, 39. Nie jest to jednak podział w pełni przydatny dla rozważania rozwoju form dekoracji.

Według *Manuale* Albrychta Stanisława Radziwiłła ciało Zygmunta III zostało złożone na stole nakrytym wzorzystą draperią, z dorobionymi stopniami. Najczęściej stolarze czy snycerze wykonywali specjalne podstawy, ustawione na środku sali (il. 28,

99. Podstawki pod trumnę w formie czaszek z katafalku z przełomu XVIII i XIX w. w kościele w Niepołomicach

100. Podstawki pod trumnę w formie lwów z katafalku z 1 ćw. XIX w. w kolegiacie św. Józefa w Kaliszu

101. Podstawka pod trumnę w formie dwugłowego orla z sześciobocznego katafalku z pocz. XIX w. w kościele w Ligowie, pow. Sierpc

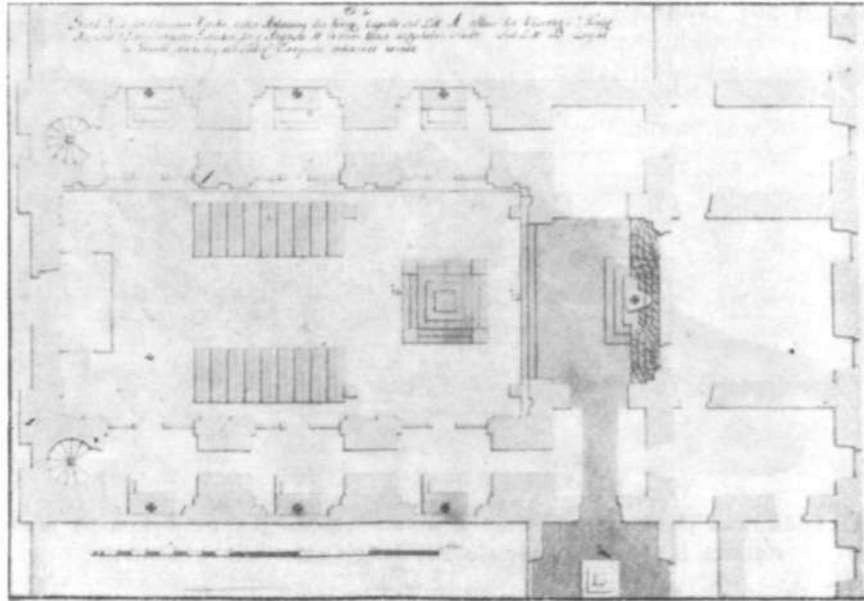
102. Odwrocie podstawki przedstawionej na ii. 101

103. Podstawka pod trumnę w formie sokoła z pocz. XX w. wykonana przez stolarza S. Dvcia w kościele św. Jana Chrzciciela w Górznie

34, 36, 38, 39). Odstępstwem od tego zwyczaju było wystawienie *lit funebre* Augusta III przy ścianie sali pałacu królewskiego w Dreźnie, udekorowanej wg projektu J. M. Schwartze (il. 37). Ściany, okna, lustra, drzwi, supraporty zostały zasłonięte tkaniną czarną ze złotymi frędzlami. Obok baldachimu wiszą herby i emblematy śmierci. Oświetlenie sali składa się z wiszącego kandelabra i dwóch rzędów stojących świeczników. Dekoracja okolicznościowa, uzupełniająca tylko dekorację sali, jest dostosowana do charakteru stylowego sali Pałacu Królewskiego. W projekcie *castium doloris* dla Hofkirche wystawionym z tej samej okazji, architekt wyraźnie nawiązał do nurtu klasycznego. Widok zmarłego władcy na *bed of state* (il. 28, 29, 34, 39) lub łożu pogrzebowym (il. 32, 35, 37) znany jest najczęściej z ulotek żałobnych z okolicznościowym wierszem panegirycznym.

Rozwój form dekoracji łoża i sali wiąże się ściśle z rozwojem ornamentyki w meblarstwie, złotnictwie i tkactwie. Świeczniki i draperie o formach wczesnobarokowych odnajdziemy na il. 28, 30, 31, 33, rokokowe na il. 35, 36, a klasycystyczne z przełomu XVIII i XIX w. na il. 38, 39. *Bed of state* z ciałem Michała Wiśniowieckiego, osobnym portretem i szkieletami budziło zapewne

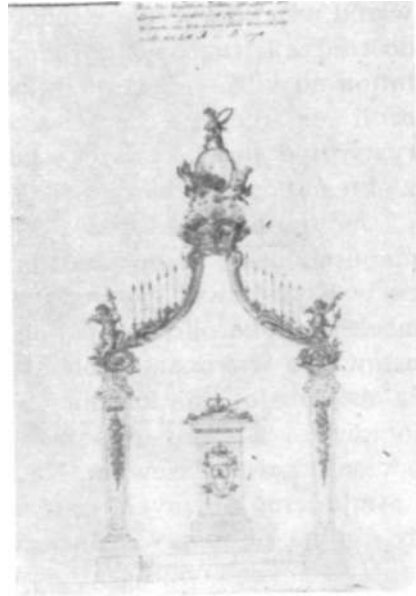

104. Rzut przyziemia kościoła kapucynów i kaplicy królewskiej wraz z katafalkami i dekoracją okolicznościową podczas egzekwii za Augusta II, 1 II 1736. Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha

105. Przekrój poprzeczny przez kościół i kaplicę, projekt

106. Projekt katafalku na egzekwie
za Augusta II, 1 II 1736 z nakładką
A w zwieńczeniu

107. Projekt katafalku na egzekwie
za Augusta II, 1 II 1736 z nakładką B
w zwieńczeniu

wśród współczesnych uczucia grozy i strachu. Jest to nawiązanie do tradycji francuskiego podwójnego mauzoleum⁹⁵ z „representation au viif” — portretem króla, i „representation de la mort”, czyli „en transi” — leżącego ciała zmarłego króla (il. 34). Kolorystycznie najciekawsze wydają się być dekoracje rokokowe z okresu późnego baroku (il. 36, 37).

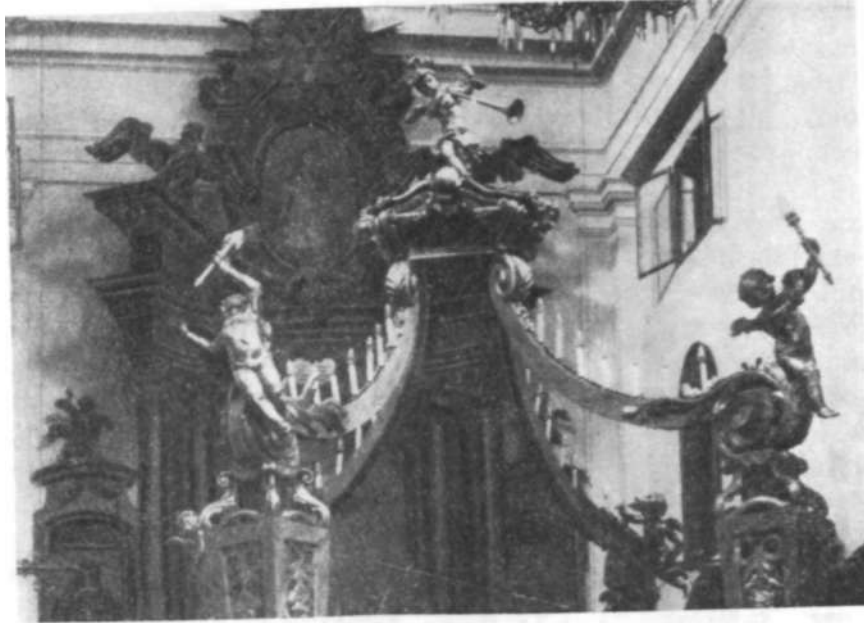
Jedyny przykład łoża z pogrzebu szlacheckiego z 1762 r. razi nieporadnością rysownika i prymitywizmem wykonania. W pałacu w Konarzewie przebudowanym ok. 1730 r. (zapewne w formach późnobarokowych)⁹⁶ znajdowała się wielka sala, w której ustawiono wykonane stolarską robotą łoże (il. 36). Ściany obito żałobą i ozdobiono lustrami ze świecami. Baldachim podbity złotogłowiec wisiał nad posadzką i łożem obitym materiałami w odcieniu karmazynowym. Na rysunku nie umieszczono lichtarzy i ośmiu lamp oliwnych. Łoże, na którym spoczywało ciało Brygidy Czapskiej, miało profilowany kształt, zgodny, jak podaje relacja, z „modą” panującą na prowincji⁹⁷.

Wydaje się, że dekoracja sal zamkowych czy pałacowych podczas wystawienia zwłok nie różniła się wiele w XVII w. w całej Europie. Można to uzasadnić porównując dekorację Zamku Królewskiego w Warszawie z 1632 r. (il. 28) z dekoracją wiedeńskiego Schönbrunnu z 1657 r.⁹⁸, czy zamku brzeskiego z 1664 r. (il. 32), zamków czeskich⁹⁹ i węgierskich również z XVII w.¹⁰⁰. W ciągu XVIII w. można jednak zaobserwować większą wystawność pogrzebów polskich lub związanych z Polską niż w innych krajach Europy¹⁰¹.

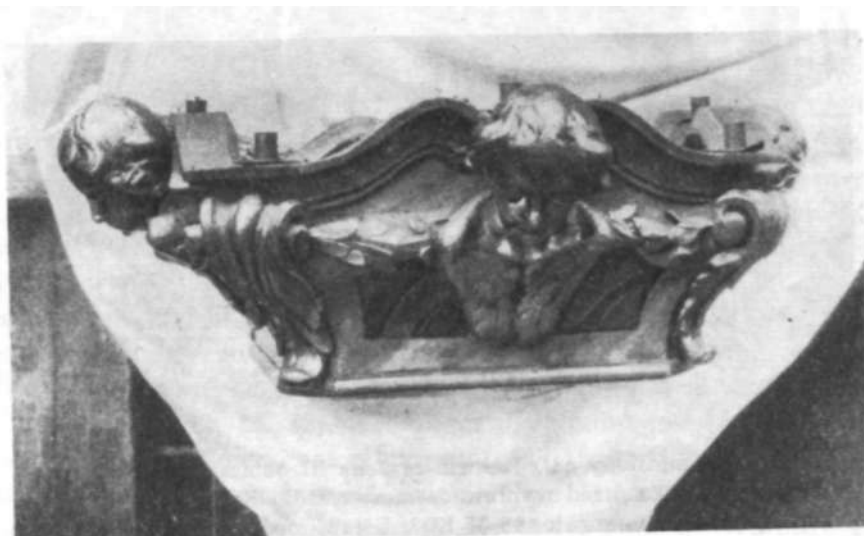
Łoże paradne w sali pałacowej wyraźnie naśladuje formy katafalku i jego dekoracji rzeźbiarskiej na pogrzebach. Katafalk wystawiony w nawie kościelnej¹⁰² staje się jakby łożem paradnym z wielkim namiotowym baldachimem (il. 40, 41, 128). Vincenzo Brenna projektując *bed of state* dla Stanisława Augusta w sali Pałacu Marmurowego próbował pogodzić formę barokową łoża z ornamentyką i elementami zaczerpniętymi z wzorników klasycystycznych (il. 38). Nie znam oryginalnego projektu, ale rycina J. Kołpakowa razi nieporadnością i sztucznością, podobnie zresztą jak i wcześniejsze dzieło Filipa Jansza (il. 28). Monumentalność Sali Balowej Zamku Królewskiego w Warszawie została przez Andrzeja Gołłońskiego zręcznie podkreślona czar-

108. Katafalk wzniesiony na egzekwie za Jana III Sobieskiego, Marią Kazimierę i ich wnuka przed wyprowadzeniem ciał do Krakowa w kościele kapucynów w Warszawie, 15 V 1733. Ustawiony ponownie w 1933

109.

110. Element zwieńczenia katafalku. Fragment il. 108

)162<

111. Putto w hełmie z surmą z katafalku. Fragment ii 108

112. Putto z pochodnią w ręku z katafalku. Fragment i. 108

113. Putto z katafalku. Fragment il. 108

nymi draperiami zasłaniającymi łuki arkad i okna (z wyjątkiem okien od wschodu). Surowe, jednostopniowe podwyższenie, ze stojącą na niej trumną i popiersiem Aleksandra I, dostosowano wielkością i rodzajem dekoracji żałobnej do dekoracji i podziałów ścian sali.

Problem wpływu architektury okazjonalnej na inne gatunki sztuki podejmowało wielu autorów, wśród nich Juliusz Starzyński i Michał Walicki¹⁰³. Stanisław Lorentz¹⁰⁴ pisał o Efraimie Szregerze, który posłużył się projektem Michel-Ange Slodtza z okazji pogrzebu z 1760 r. Nagrobki kardynała J. A. Lipskiego (projekt Franciszka Placidiego) i bpa K. F. Szaniawskiego (projekty Kaspra Bażanki) — „robią wrażenie pompatycznego *castrum doloris* [...] i z pewnością wzorowane są na tego rodzaju okolicznościowej dekoracji architektonicznej”¹⁰⁵. Listę nagrobków zbliżonych w kompozycji do struktury katafalku typu pomnikowego można uzupełnić m.in. przykładami z terenu Krakowa, np. nagrobkami Jana III Sobieskiego i Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Pomimo różnic kompozycyjnych łączy je

114. Katafalk z dekoracją okolicznościową na egzekwie za Augusta II w kościele kapucynów w Warszawie, zapewne 1 II 1737. Przekrój i rzut oraz portal kaplicy królewskiej. Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha

z osiemnastowiecznymi katafalkami architektoniczny schemat struktury. Nagrobek bpa Szaniawskiego z lat 1722- 1725 na Wawelu i katafalk „pomnikowy” wystawiony w Nancy dla uczczenia pamięci Stanisława Leszczyńskiego (il. 76) mają silnie zaznaczone narożne cokoły z siedzącymi na nich personifikacjami, a w partii środkowej ponad częścią dwupoziomową, wypełnioną płytami inskrypcyjnymi, wznosi się obelisk z herbami i portretami zmarłych. Wiszący baldachim nad katafalkiem odpowiada „paludamentom” na nagrobku bpa J. A. Lipskiego z 1743- 1746, który ma nieco inne rozwiązanie: jest bez obelisku w górnej partii. Przypadkowe podobieństwo z późniejszym niż nagrobek katafalkiem świadczy o popularności form stosowanych w archi-

115. Dekoracja rzeźbiarska z katafalku wystawionego na pogrzebie Jakuba Sobieskiego w kolegiacie żółkiewskiej, 19 XII 1743. Wykonał — J. Leblas. Personifikacja dwóch cnót: Szczędrobliwości i Miłosierdzia oraz dwóch spośród cnót kardynalnych: Roztropności, Sprawiedliwości, Umiarkowania i Męstwa

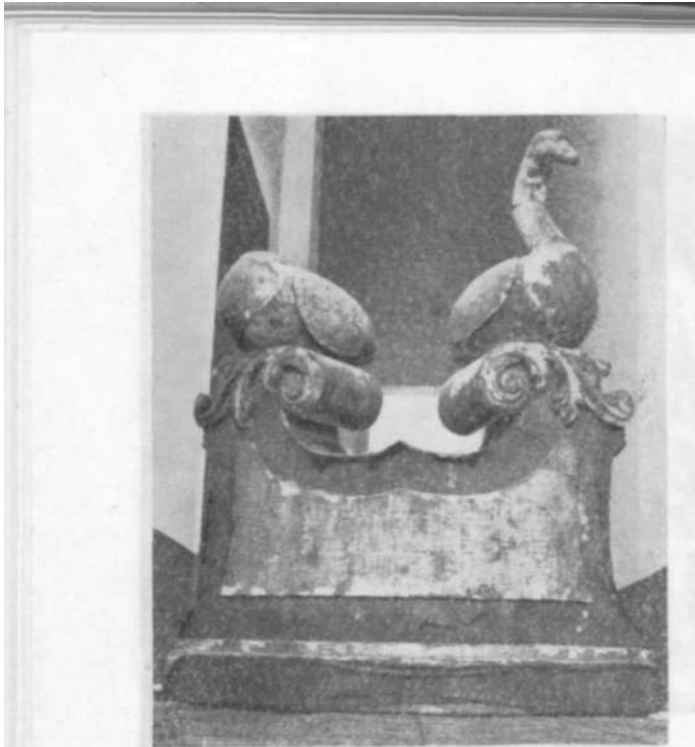
tekturze okazjonalnej i rzeźbie sepulkralnej. Przyścienne nagrobki redukują typowy wolno stojący pomnik z obeliskiem pośrodku i z czterema figurami siedzącymi lub stojącymi na narożnych cokołach. Katafalki pomnikowe były bardzo rozpowszechnione we Włoszech, Francji, Austrii i Meksyku w XVII i 1 poł. XVIII w. Dlatego nie powinna dziwić uwaga kaznodziei na pogrzebie w 1660 r. „Z poyrzenia, ten katafalk na pamięć przywodzi [...] nagrobiec” (podkr. J. A. C.)¹⁰⁶. W prowincjonalnym kościele w Kwilczu zachowały się cztery nagrobki rodziny Kwileckich z osiemdziesiątych lat XVIII w., m.in. Franciszka oraz Barbary i Łukasza w formie piramid z postaciami Michała Archanioła i Chronosa. Podobieństwo formalne kompozycji przy różnicach „konceptu” treściowego sugeruje związki z architekturą okazjonalną, w której tak istotną rolę odegrały i piramida, i obelisk¹⁰⁷ (il. 42, 43, 45, 63, 76, 77, 79, 80, 81). Ostateczny wa-

116. Cnota kardynałna z katafalku J. Sobieskiego

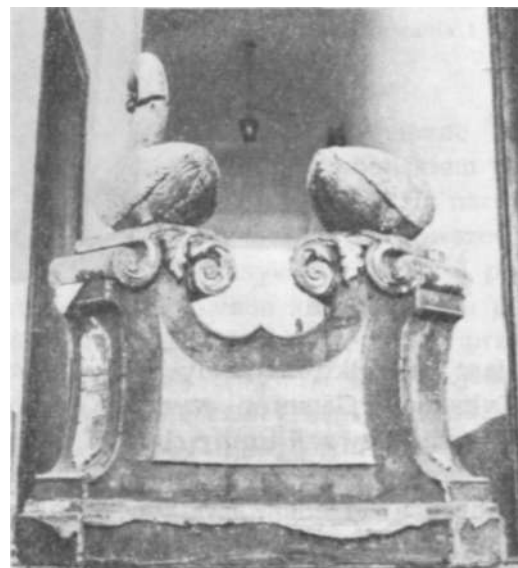

riant katafalku Gryzeldy Wiśniowieckiej, zaprojektowany przez Tylmana z Gameren, wyróżnia się od innych dostawieniem do głównej elewacji formy zbliżonej do sarkofagu (ii. 64, 65).

Architektura okazjonalna różni się od monumentalnej sztuki nagrobnej przede wszystkim stosowaniem oświetlenia. Zastąpienie okien przed promieniami słonecznymi oraz ustawienie światła sztucznego w formie lamp na zewnątrz i wewnątrz *castrum doloiis* przetwarzało pogodne zazwyczaj wnętrza kościelne w

117. Element katafalku z podstawkami pod trumnę w formie łabędzi, wystawionego na pogrzebie Pawła Karola Sanguszki w kościele kapucynów w Lublinie, 24 - 26 V 1751. Projekt — P. Giżycki. Zmontowany повторно w 1936

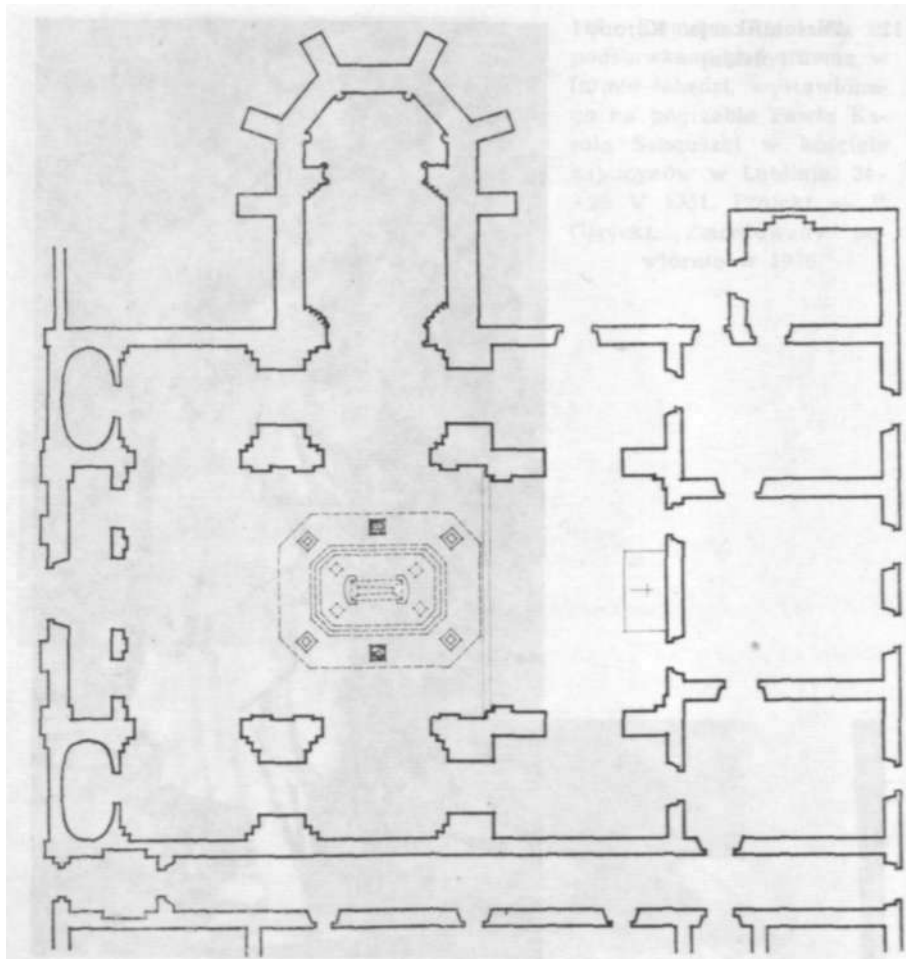

118. Element katafalku, widok od tyłu, por. il. 117

119. Personifikacja Korony
Polskiej

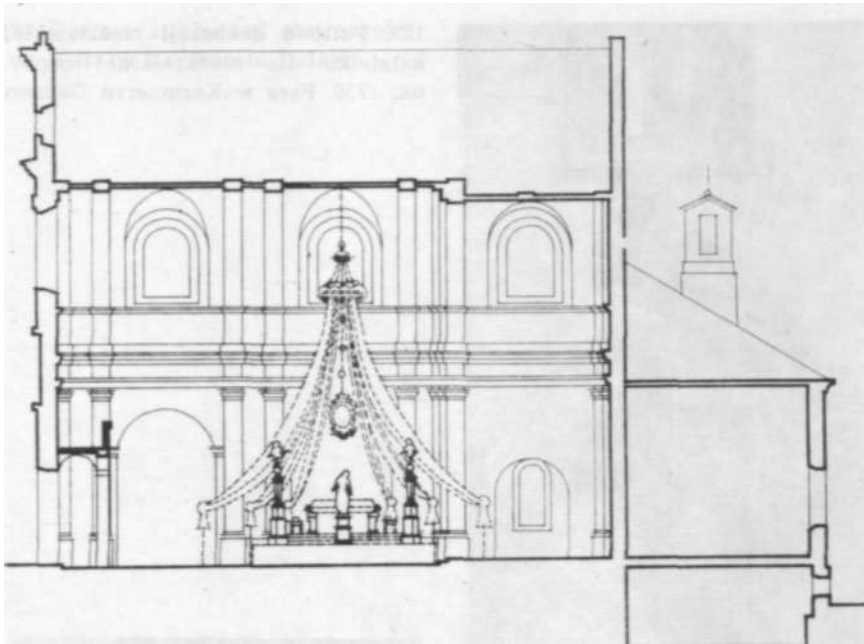

niezwykłą świątynię smutku. „Odmienianie świateł jarzących w całym kościele”¹⁰⁸ codziennie podczas wielodniowych uroczystości pogrzebowych rozpowszechnione było szczególnie w XVIII w. Zmieniano układ oświetlenia na pogrzebach Karola Stanisława Radziwiłła w 1720 r., Anny Radziwiłłowej w 1747 r. i Ignacego Humanieckiego w 1750 r. Siła sztucznego światła używanego we wnętrzach była różna, ale prawie zawsze powodowała czarne smugi na ścianach. Po pogrzebie wykonywano remonty i odświeżenia ścian, musiano bowiem usunąć otwory wybijane do wieszania świeczników. W rachunkach za pogrzeb

120. Rzut poziomy kościoła kapucynów w Lublinie z oznaczoną rekonstrukcją katafalku na pogrzebie Pawła Karola Sanguszki, 24-26 V 1751. Projekt — P. Giżycki. Hipotetyczny zarys katafalku — linie cienkie, przerywane. Zaznaczono zachowane elementy dekoracji rzeźbiarskiej

Adama Mikołaja Sieniawskiego zanotowano m.in.: „Cieśłom za wycięcie dziur w powale nad Ciałem żeby kopeć wychodził [...] fl. 7”¹⁰⁹. Do kosztów oświetlenia kościoła czy pałacu świecami woskowymi i lampami oliwnymi dodać należy sumy za wykonanie lichtarzyków (*Aneks 14*), luster, czyli reflektorów, zmniejszenie przez służbę kościelną wypalonych lamp na nowe oraz

121. Przekrój poprzeczny kościoła kapucynów z rekonstrukcją katafalku na pogrzebie Pawła Karola Sanguszki

koszty reperacji po usunięciu ram drewnianych (zamykających arkady prowadzące do naw bocznych) oraz wybielenie ścian kościoła. Wielkie, wolno stojące kandelabry miały dekorację ornamentalną, jak i treściową dostosowywaną do poszczególnych pogrzebów. Wykonane na egzekwie za Jana III i Marię Kaziemierę w kościele kapucynów w Warszawie w 1733 r. wielkie „girydyony” dostosowywano do różnych uroczystości w latach trzydziestych, zmieniając treść inskrypcji i kolor polichromii (il. 105, 108, 114)¹¹⁰. Do ulubionych efektów należały iluzje przestrzenne wykonywane przez malarzy z uwzględnieniem typu oświetlenia (il. 78). W opisie pogrzebu z 1763 r. czytamy: „Wielki Ołtarz wspaniale był nowo wystawiony, w optykę bardzo gustownie malowany, cały światłem krytym wewnątrz ukształcony, tak dobrze; iż się w płomieniu by dz zdawał, zewnątrz zaś, rześiste światło iarzące, nietylko na lichtarzach porządnie ułożone, ale y na licznych Girydyonach złoco-

122. Putto z dekoracji rzeźbiarskiej katafalku dla nieokreślonej osoby, ok. 1750. Fara w Kazimierzu D o l n y m

123. Putto XI. Fara w Kazimierzu Dolnym

124. Putto z atrybutami roztropności.
Fara w Kazimierzu Dolnym

125. Putto z atrybutami męstwa. Fara
w Kazimierzu Dolnym

126. Waza I. Fara w Kazimierzu Dolnym

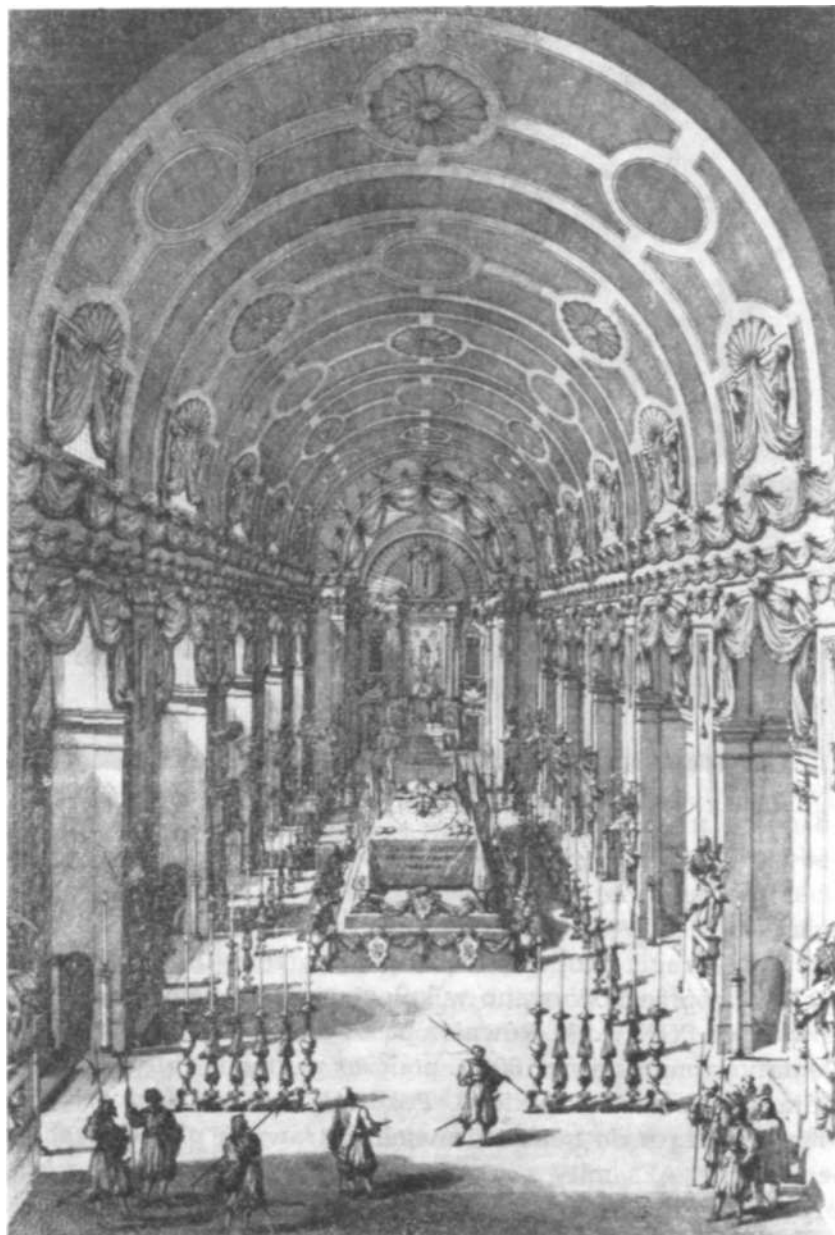
nich [...] dodawało mu ozdoby" (podkr. J. A. C.)¹¹¹. W dekoracji okolicznościowej światło świec odgrywało istotną rolę już na pogrzebie Zygmunta Augusta¹¹². W kilku przypadkach „rzęsiste światło” ustawiano w piramidę lub w formę obelisku (il. 42, 43). Na pogrzebie J. Sołłohuba pierwsza z trzech kondygnacji *castium doloris* składała się m.in. z trzech emblematów iluminowanych „dostatecznym Ogniem iuż z iarzących świec już z oliwnych lamp”¹¹³. Światło i mrok działało silnie na uczestników pogrzebu. „Weszli do kościoła, który był cały czarnym suknem obity, okna zamknięte. Ciemności same strach jakiś wzbudzały”¹¹⁴.

W Polsce od XII w.¹¹⁵ czerń była kolorem żałoby, ale na pogrzebach królewskich używano raczej purpury. Czerń tak bardzo zrosła się w mentalności ludzi XVII i XVIII w. z żałobną dekoracją i architekturą okazjonalną, że Elżbieta Sieniawska zażądała, aby rzeźbiarze nagrobek jej męża „robili z czerwonego marmuru, bo ten czarny jak *Castrum Doloris*”

127. Kartusz z herbem Bruhlów z dekoracji katafalku Marii Amalii Mniszech, ok. 1772. Kościół paraf, w Dukli

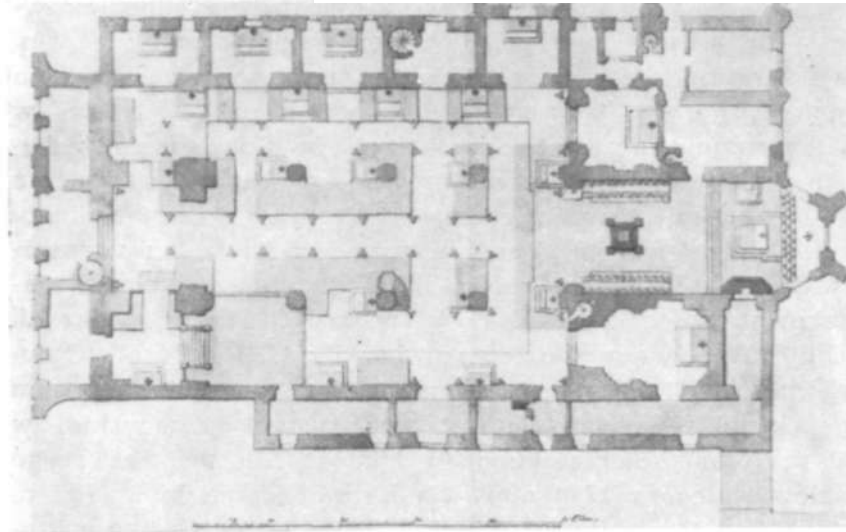
(podkr. J. A. C.)¹¹⁶. Pąsowe tkaniny obiciowe (głównie adamaszek) z dekoracji okolicznościowej z pogrzebu Józefa Potockiego z 1751 r. przechowywano w kolegiacie stanisławowskiej jeszcze w 1 poł. XIX w.¹¹⁷. Również pąsowe obicia okrywały ściany kolegiaty Zamoyskiej w 1800 r. podczas pogrzebu ordynata Aleksandra Augusta Zamoyskiego. Pozostały po nich do dziś haki i klamry służące do napinania wielometrowych płóciennych powierzchni¹¹⁸. Aksamity z pogrzebu Hieronima Radziwiłła z kolegiaty nieświeskiej przewieziono w 1818 r. do katedry w Mińsku specjalnie na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę¹¹⁹. Oczywiście materiały były obszywane frędzlami „srebrnymi” w wypadku czerni, a „złotymi” przy czerwieni. „W środku kościoła na dwu

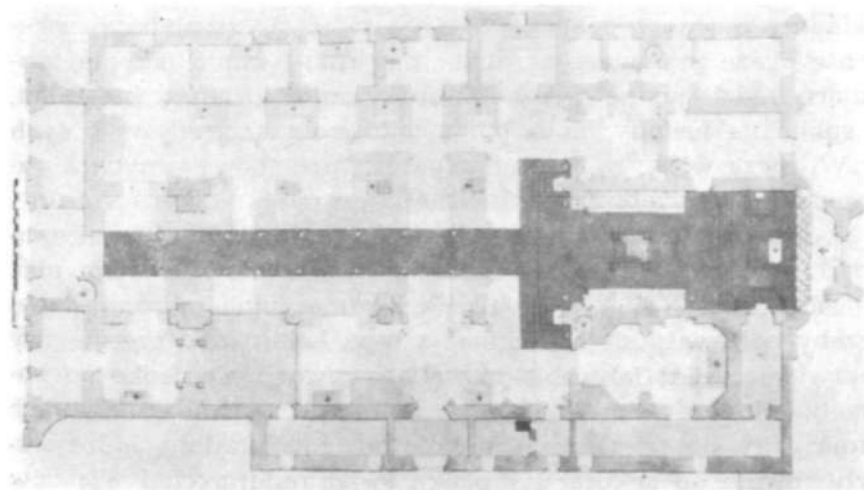
128. Katafalk z ciałem Aleksandra Sobieskiego z kościoła Santa Maria Consolazione w Rzymie, 22 XI 1714. Projekt — A. U. Specchi, miedzioryt — F. Acruila

stopniach karmazynowym suknie dostatnio pokrytych, ułożona była Tumba [...] złoceniem na polor przy perłowej farbie kształtnie ozdobiona, której wierzch pokrywał całun adamaszkowy bogato szamerowany, [...] ciało w bogatej trunnie, axamitem karmazynowym 'powleczone, złotym galonem y frendzlą czterykroć wokół opasane y, blachami [...] srebrno złotemi ozdobioney [...] Nad wierzchem trunny zpod baldakinu adamaszkowego, wypadały na cztery rogi katafalku, 4 welony adamaszkowe bogate, złotogłowym podbite..." (podkr. J. A. C.)¹²⁰. Opisany pogrzeb szlachecki z 1763 r. Doroty Czapskiej nie mógł się jednak równać z wystawnością pogrzebu magnackiego. Z okazji pogrzebów: Krystyny Zamoyskiej w 1580 r., Adama Sieniawskiego z 1726 r., Michała Serwacego Wiśniowieckiego z 1744 r., Pawła Karola Sanguszki z 1750 r., Eustachego i Marianny Potockich z 1768 r., Jana Klemensa Braniczkiego z 1777 r. zakupiono tysiące metrów drogocennych materiałów w magazynach krakowskich, wileńskich, lubelskich i warszawskich. Tkaniny pokryły ściany i podłogi pałaców i kościołów, trumny, karawany oraz starczyły na stroje żałobne dla dworu i uczestników procesji (zob. *Aneksy 1, 6, 10, 15*). Własnoręczna dyspozycja P. K. Sanguszki na pogrzeb żony Marianny świadczy o jego zapobiegliwości. Starając się zmniejszyć „ekspensę” każe przywieźć aksamit „z skarbu”, kupić jedynie brakujące frędzle już po wykonaniu drewnianej struktury katafalku, a sukno na festony na sklepienie kościoła karmelitów bosych w Wiśniczu wziąć ze starych zapasów, przechowywanych z poprzedniego pogrzebu (zob. *Aneks 6*).

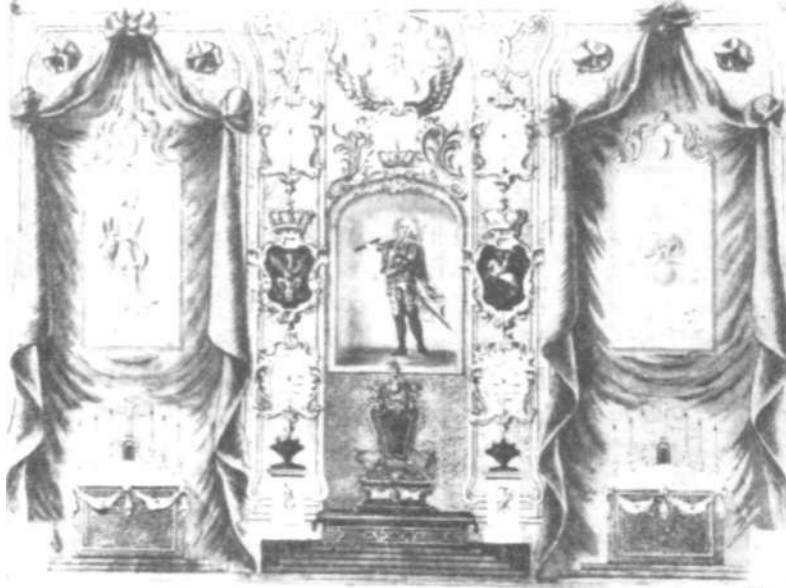
Kolor szary był uważany m.in. za kolor symbolizujący skromność i dlatego Tomasz Zamoyski w testamencie kazał nim obić własną trumnę i niski katafalk¹²¹. Również inne „skromne” pogrzeby odbywały się z dominacją tego koloru nad czernią czy czerwienią. Materiały obciowe ofiarowywano nierzadko po pogrzebie do kościoła¹²². Dlatego w znaczniejszych świątyniach gromadziły się całe bele różnokolorowego materiału, które służyły równie do dekoracji z okazji świąt religijnych i wjazdów królewskich. „August III [...] gdy iedną razą wszedł do kościoła [św. Piotra i Pawła w Krakowie] i cały Obiciami Adamaszkowe-

129. Wariant I rzutu przyziemia dekoracji okolicznościowej na egzekwjach za Augusta II w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1 II 1735 (?). Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha

130. Wariant II rzutu przyziemia dekoracji okolicznościowej na egzekwjach za Augusta II w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie

131. Sala paradna urządzona podczas uroczystości żałobnych za Augusta II w pałacu Saskim w Warszawie, 1 II 1740 (?). Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha

mi w czerwonym i żółtym kolorze wspaniale ustroiony zastał, obligował XX. jezuitów, aby więcej Obiciami na przybycie Królewskie tego kościoła nie zdobiono; gdyż w nim będąc Architektury proporcyą nad wszystkie Obicia [...] piękności wspaniałości i powadze tego Kościoła ubliża" ¹²³. Kolorowe, czarne ze srebrnymi, purpurowe ze złotymi frędzlami obicia były używane do zdobienia architektury okazjonalnej, jak i dekoracji okolicznościowych na pogrzebach polskich od poł. XVI do XIX w.

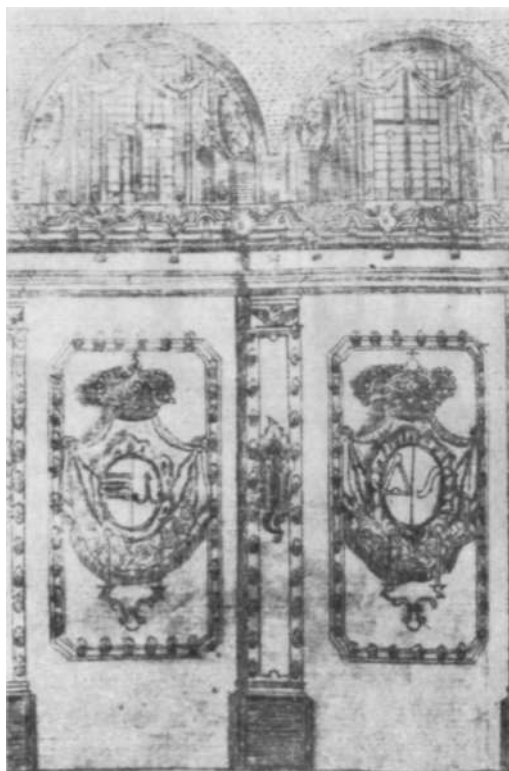
Oprócz materiałów obiciowych wypożyczano również na pogrzeby srebrne lichtarze, lampy i figury. Stanisław Albrycht Radziwiłł, który był na pogrzebie hetmana Stanisława Koniecpolskiego w Brodach w 1646 r. i widział, jak koń poniósł kruszącego kopię Piotra Komorowskiego, nie omieszkał napisać, że „ten pogrzeb więcej niż na sto tysięcy kosztował” ¹²⁴. Dekoracja kościoła nie była mimo to zbyt wspaniała, jak oceniał Krzysztof Opa-

liński „dość magnifice [...] postawiono katafalk o czterech stopniach aksamitem obity, świec kopami stało, lamp na około tuzinami wisiało, a pośrodku anioł srebrny z Sokalskiego klasztoru [podkr. J. A. C] lilię trzymający stał. Kościół adamaszkiem czerwonym od wierzchu aż do ziemi obity”¹²⁵. Na pogrzebie Marianny Sanguszkowej wypożyczono lub przynajmniej starano się wypożyczyć srebrne lichtarze różnej wielkości i wiszące lampy z klasztoru benedyktynek ze Staniątek i klasztoru karmelitów z Krakowa (zob. *Aneks 6*). Na katafalkach u wezgłowa stawiano oznaki władzy: korony, mitry i ordery¹²⁶, a straż nadworna pilnowała precjoza przed kradzieżą. Wincenty Krasieński wypożyczył do kościoła św. Krzyża w Warszawie staropolskie zbroje i chorągwie do dekoracji *castrum doloris* podczas uroczystości sprowadzenia zwłok Józefa Poniatowskiego w 1814 r.¹²⁷

Na terenie całego kraju przetrwało sporo wysokiej klasy artystycznej reliktyw rzeźbiarskich, jak i prymitywnych obrazów, lichtarzy, reflektorów z osiemnastowiecznych dekoracji okolicznościowych. W zachowanym do chwili obecnej zespole rzeźbiarskim w farze w Kazimierzu, a wykonanym na pogrzeb nieznanego osobistości z poł. XVIII w., 14 rzeźb puttów służyło jako wiszące świeczniki. Obecnie przerobiono je na lichtarze z oświetleniem elektrycznym. Sześć stojących puttów (na podstawkach) z atrybutami cnót i dwie wazy płomieniste dopełniają „wyposażenia” katafalku (il. 122- 126). Z tego samego czasu zachowały się rzeźby alegoryczne z pogrzebu Pawła Karola Sanguszki, należące również do późnobarokowych na terenie Lubelszczyzny (il. 117 - -119). Jest to dobrze zachowany zespół składający się z czterech wielkich rzeźb z własnymi cokołami, czterech puttów, czy — jak podaje relacja — „geniuszy z cokołami” oraz czterech łabędzi stanowiących podstawki pod trumnę, ustawionych na dwóch cokołach. Rekonstrukcja katafalku — na podstawie opisu Pawła Giżyckiego — z istniejącymi rzeźbami jest, jak dotychczas, pierwszą próbą ustawienia elementów dekoracji (w skali) we wnętrzu kościoła kapucynów w Lublinie (il. 120 - 121).

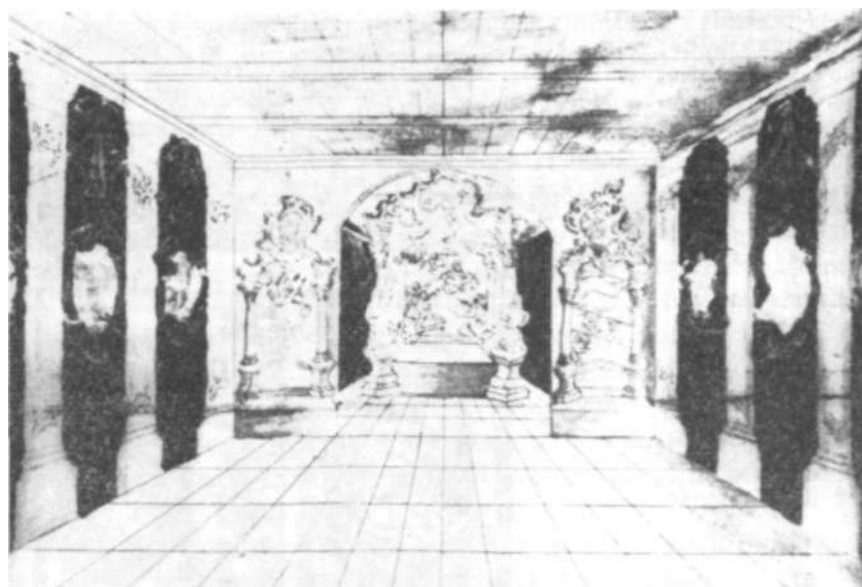
Z pogrzebu hetmana Józefa Potockiego w kolegiacie stanisławowskiej przetrwały najwyższej klasy artystycznej 4 rzeźby z kręgu sztuki lwowskiej¹²⁸ obok 6 rzeźb z Żółkwi związanych

132. Dekoracja okolicznościowa nawy na pogrzeb Anny Mniszkowej w kościele dominikanów w Przemyślu, 4-8 IX 1758. Miedzioryt — J. M. Lohmann. Fragment

z Jakubem Sobieskim (il. 115-116)¹²⁹. Rzeźbę śląską reprezentuje anioł z Henrykowa z ok. 1760 r. W klasztorze kapucynów krakowskich istnieją 4 obrazy o zbliżonym formacie (ok. 190X90 cm), przedstawiające śmierć przedstawicieli różnych stanów¹³⁰. 2 katafalku wystawionego w 1818 r. w katedrze krakowskiej na pogrzebie Kościuszki zachowały się 4 obrazy Michała Stachowicza (il. 88-91). W Wyszynie, w kościele ufundowanym przez Rafała Gurowskiego, przechowuje się czaszki z symbolami władzy ziemskiej z dekoracji katafalku, zapewne z pogrzebu jego żony Ludwicy w 1785 r.¹³¹

Wśród zachowanych klasycystycznych katafalków z kościołów prowincjonalnych tylko trzy: z Kamieńca Ząbkowickiego, Zaremb Kościelnych i Sosnowicy pochodzą z końca XVIII w., a pozostałe z 1 poł. XIX w. Do tych ostatnich należą katafalki

133. Dekoracja okolicznościowa na pogrzebie Doroty Czapskiej w kościele reformatów w Pakości, 26 IV 1763. Akwarela

z kościołów woj. warszawskiego: w Warszewicach (1804), Goźlinie, Górznie, Sawicach Ruskich, Żelechowie i bydgoskiego: w Czernikowie z 1867 r.

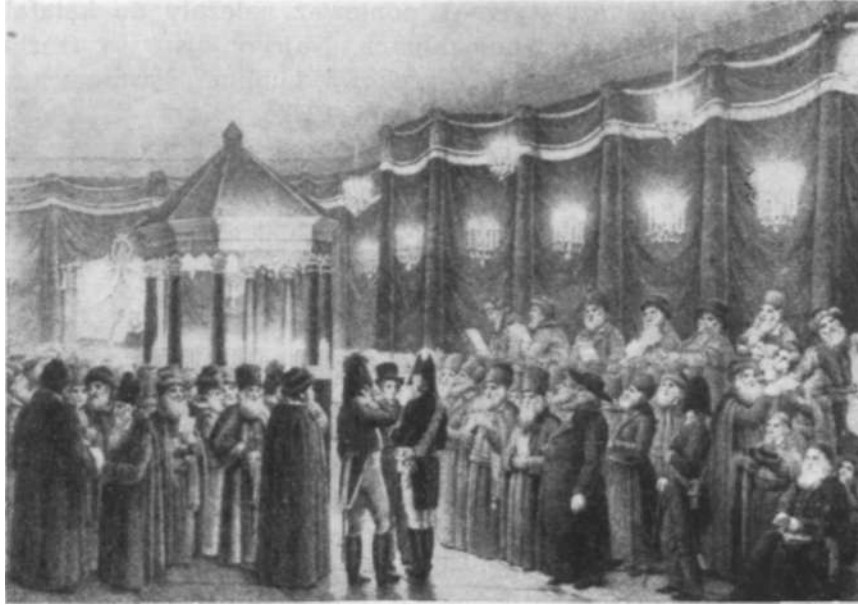
Relacje pogrzebowe z XVIII w., jak i widoki *castrum doloris* przekazują m.in. formę podstawek pod trumnę. Najpopularniejsze były lwy (il. 97, 100), orły¹³³ (il. 101), gryfy (il. 98). W kościołach w Uniejowie, Stężycy, Skępem i katedrze we Lwowie zachowały się barokowe podstawki z XVIII w. Wśród innych gatunków „ptactwa katafalkowego” warto wymienić 4 łabędzie z kościoła kapucynów w Lublinie z XVIII w. (il. 117) i 4 sokoły z Górzna wykonane przez S. Dycia (il. 103). Czaszki, z katafalku, z XVIII w. zachowały się np. w Niepołomicach¹³⁴ (il. 99). W wielu miejscowościach istnieją do dzisiaj całe zespoły świeczników drewnianych i cynowych z XVIII i XIX w.¹³⁵ Stosunkowo rzadko zachowały się „reflektory” i lustra, które miały wzmacniać siłę światła świec i lamp oliwnych¹³⁶.

Zachowane elementy dekoracji pogrzebu najczęściej nie mają

większej wartości artystycznej, ponieważ należały do katafalków w kościołach prowincjonalnych. Najcenniejsze są rzeźby z Kazimierza, Stanisławowa, Henrykowa, Lublina i kartusze herbowe Bruhlów i Mniszchów z Dukli (il. 127).

EWOLUCJA STYLOWA FORM *CASTRUM DOLORIS* I KATAFALKU. ARCHITEKCI I WYKONAWCY

Już na pogrzebie Zygmunta Starego udekorowano salę paradną i żałobną¹³⁷, a katedrę wawelską przybrano czernią. W nawie przed grobem św. Stanisława ustawiono na majestacie trumnę¹³⁸. Analogicznie wyglądały dekoracje i katafalk na pogrzebie Zygmunta Augusta w 1574 r. w katedrze wawelskiej. Katafalk ów, czyli majestat, był „z desek przyrządzony, czarnym suknem przykryty, nie wysoki...”¹³⁹, obok trumny leżała korona, berło i jabłko. W katedrze „chór suknem przykryty i pawiment. Ołtarz wielki ma być czarnym suknem zakryty, na którym krzyż złotogłowy być ma, ławka królowny [...] i pawiment suknem czarnym przykryte, herby królewskie na ścianach przybite będą”¹⁴⁰. Oświetlenie wnętrza stanowiły świece, zgrupowane przed wielkim ołtarzem, i wiszące kandelabry. Pozostałe kościoły krakowskie podczas procesji żałobnej miały ustawiony niski, na czarno obity katafalk z marami oraz ławki i podłogi przykryte suknem w kolorze żałoby. Dekoracje i katafalk na pogrzebie w Krakowie były o wiele skromniejsze niż *castrum doloris* (il. 42) wystawione na egzekwiach w rzymskim kościele San Lorenzo in Damaso w 1572 r. w trzy miesiące po śmierci Zygmunta Augusta. *Castrum doloris* wystawiono przy udziale rodziny Farnese, a w szczególności kardynała Alessandro Farnese oraz duchowieństwa z Polski (kard. Hozjusz, Stanisław Reszke). Składało się ono z budowli (*peripteros*) z doryckim belkowaniem, wspartej na dziesięciu kolumnach oraz piramidy i obelisków na narożach z orłami. Na kolumnach w porządku toskańskim z bazami, wznosiło się przerwane belkowanie doryckie, z fryzem doryckim, w metopach którego przedstawiono herby polskich ziem. Interkolumnium pomiędzy środkowymi kolumnami wyznaczone zostało przez szerokość tablicy zaczynającej się od „SIGISMVNDQ

134. Dekoracja okolicznościowa sali szpitala żydowskiego przy ul. Zielnej w Warszawie zamienionego na synagogę podczas nabożeństwa za Aleksandra I, 19 IV 1826. Rysunek — P. Monvoisin, litografia — Bove

AVGVSTO REGI POLONIAE..." Na flankujących tablicę cokołach (z herbem Polski) mieściły się rzeźby alegoryczne: Fides i Iustitia. Między nimi rycerz na koniu z mieczem, który przedstawiał zarazem postać samego króla, jak i Fortitudo. Na zewnętrznych cokołach obeliski z orłami w koronach flankują wysoką piramidę schodkową z godłem Polski. W dolnej kondygnacji między kolumnami sarkofag nakryty był wzorzystą tkaniną z symbolami władzy królewskiej: koroną, jabłkiem, berłem i mieczem. Na ścianach nawy, na tle draperii, zawieszono szkielety z kosami — a nad gzymsem herby. Wokół *castrum doloris* siedzieli zakonnicy w kapturach ze świecami w ręku. *Castrum doloris*, nazywane tutaj *cenolaphium*, ustawiono zapewne w nawie przed łukiem tęczowym, mimo że ołtarz główny nie jest widoczny na rycinie. O tym, że rycina włoska¹⁴¹ była dobrze znana w Polsce, świadczy jej naśladownictwo z 1641 i 1649 r. (il. 43). Prymitywny drzeworyt z panegiryku po śmierci Zofii Wielopol-

skiej w 1649 r. powtarza ogólny schemat *castrum doloris* Zygmunta Augusta z 1572 r.

Jedno z pierwszych *castrum doloris* zrealizowane zostało na pogrzebie Jana Myszkowskiego 5 V 1591 r. w kościele św. Trójcy w Krakowie: „majestat, po rzymsku przyprawiony, czarnym suknem obity od wierzchu do dołu. Było opus bardzo wielkie. Na tym było lamp 266 [...] białych świec też na wierzchu 12 woskowych co gorzały w koronie, a ośm około dołu w lichtarzach. Pod ten majestat ustawiono ciało [...] przykryte aksamitem ze wszystkimi herbami [...] na trumnę włożono hełm, miecz kirysowy, kopiję”¹⁴². Struktura *castrum doloris* została użyta dnia następnego z okazji pogrzebu Piotra Myszkowskiego. W Lublinie pierwszy katafalk wystawiono 29 IV 1593 r. w kościele jezuickim na pogrzebie Jana Szymona Olelkowicza Słuckiego. „Piękna przybrana Machina”¹⁴³, jak ją nazywa kaznodzieja jezuicki ks. Szymon Wysocki, składała się m.in. z personifikacji czterech cnót, które stały zapewne na rogach. W dekoracji umieszczono również postać śmierci, klepsydry i herb Słuckich — Pogoń¹⁴⁴. Świece oświetlały obitą na czarno strukturę katafalku. Z innego kazania jezuickiego dowiadujemy się o istnieniu katafalku w Brzostowicy w 1595 r., o którym brak zresztą bliższych danych¹⁴⁵.

Stosunkowo obszerny opis złożenia ciała Anny Jagiellonki znajdujemy w pamiętnikach sekretarza kardynała Gaetano, którym był Giovanni Paolo Mucante. W październiku 1596 r. w sali Zamku w Warszawie „wzniesiono katafalk z baldachimem u góry, na wzór kopuły, wsparty na czterech kolumnach, wszystko to powleczone było czarnym aksamitem, wkoło okrażała balustrada z woskowymi świecami; ogromny aksamitny całun przykrywał trunę, gdzie zwłoki królowej były złożone, na wierzchu leżała korona, berło i jabłko złote...”¹⁴⁶. Wspaniałe *castrum doloris* w typie tempietta dla Anny Jagiellonki, porównywane ze skromną dekoracją z 1580 r. (zob. Aneks 1), ukazuje kierunek, w jakim dokonały się zmiany w formach dekoracji pogrzebowej w ostatniej ćwierci XVI w.

W znanych mi materiałach i publikacjach nie odnalazłem nazwisk wykonawców katafalków z wyjątkiem: Marcina Kobera¹⁴⁷, który dekorował kościół św. Anny w Warszawie (por.

135. Widok wnętrza Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie podczas egzekwii za Aleksandra I, 9 IV 1826. Rysunek — K. Liszewski, litografia — Ch. C. Renoux

Aneks 1) i Jana Ziarnko we Lwowie, który dekorował kościół na egzekwie ok. 10 II 1598 r. po śmierci Anny Rakuskiej¹⁴⁸. Szerokie spopularyzowanie różnorodnych form *castrum doloris* i dekoracji okolicznościowej na terenie całego kraju nastąpiło dopiero w latach dziewięćdziesiątych XVI w. za panowania Zygmunta III, którego inspirującą rolę w tej dziedzinie należy podkreślić. Wśród propagatorów nowych „rzymskich majestatów”

trzeba wymienić przede wszystkim zakon jezuitów, doceniający w pełni ekspresję architektury okazjonalnej, wykorzystywanej zresztą jako oręż w walce z indyferentyzmem religijnym i ascetycznym ubóstwem wyznań antykatolickich¹⁴⁹. Jerzy Paszcenda twierdzi, że jezuita tylko wyjątkowo urządzali wystawne pogrzeby, aby „okazać wdzięczność fundatorom i dla uniknięcia plotek i intryg”¹⁵⁰. Ulegając jednak od XVII w. coraz bardziej modzie świeckich zwyczajów, próbowali wykorzystywać je dla celów krzewienia potrydenckiej kultury moralno-religijnej. Dlatego też ks. Szymon Wysocki w kazaniu na pogrzebie Olekowicza Słuckiego dowodzi konieczności wznoszenia katafalków, a w kazaniu na innym pogrzebie ocenia pompę pogrzebową jako niepotrzebną¹⁵¹. Wśród najwspanialszych „machin” związanych z jezuitami należy wymienić przede wszystkim katafalk z 1627 r., „uformowany” (?) w Ostrogu przez superiora J. Borszyńskiego¹⁵², i katafalk Karola Ferdynanda Wazy z 1655 r. W *Relacji abo Przełożeniu...* opisu wspaniałego katafalku wykonanego w Rzymie w kościele profesów w 1639 r. dla uczczenia pamięci wszystkich fundatorów i dobrodziejów zakonu jezuitów brak ryciny. W tłumaczeniu polskim, które ukazało się rok później, nie ma ilustracji, ale jest opis. Na wstępie tego druku znajduje się pochwała „Inwencyey P. Andrzeia Satta [...] Malarza i Architekta [...] kardynała Antoniego Barberyna”¹⁵³, który w ciągu 16 dni zdołał postawić katafalk w formie ośmiobocznego tempietta. Stulecie Zakonu w 1639 r. było okazją do wykonania wspaniałej budowli na trzydniowy okres nabożeństwa.

Przyjęcie zwyczajów pogrzebu katolickiego przez protestantów dokonało się jeszcze przed połową XVII w. Dekoracja kościoła kalwińskiego w Birzach na pogrzeb Krzysztofa II Radziwiłła w; 1641 r. nie różniła się od normalnie przyjętych form (*Aneks 3*). Ściany obito czarnym falandyszem, podłogę czerwonym sukniem. Na środku prezbiterium ustawiono *castrum doloris* okryte aksamitem karmazynowym; nad baldachimem wisiał orzeł. Po bokach stały dwa obeliski obwieszane orężem, a nad nimi unosiły się orły, wśród nich jeden czarny z herbem radziwiłłowskim Trąby, drugi — dwugłowy czerwono-biały „mający na piersiach Topór”¹⁵⁴ Tęczyńskich. Na osobnych podwyższeniach obok ciała wystawiono mitrę, buławę i szablę Krzysztofa

Radziwiłła. Niestety nie zachował się obraz *Pogrzebu księcia*¹⁵⁵. Usytuowanie orłów na obeliskach przypomina *castrum doloris* katolickiego króla Zygmunta Augusta, jak i późniejsze *castra doloris* z 1649 r. Według Niny Miks-Rudkowskiej architekt G. B. Gisleni był projektantem „sztucznie wyrobionego katafal-ku”¹⁵⁶ w katedrze wawelskiej na pogrzebie Zygmunta III i Konstancji w dn. 4 II 1633 r. Katafalk w katedrze krakowskiej na pogrzebie królewicza Aleksandra Karola w dn. 6 II 1635 r. wznosił inny architekt¹⁵⁷. Król Władysław IV w dn. 15 I 1635 r. pisał do wielkorządcy krakowskiego: „Nie wątpimy, żeś [...] co jeno należy i wedle podanego rejestru, do odprawienia przystojnego aktu pogrzebowego rozkazał sporządzić, i Architektowi naszemu Trevaniemu dojrzyć, aby wcześniej katafalk stanął [podkr. J. A. C.] i to wszystko co [...] przystym bywać zwykło”¹⁵⁸.

W wieku XVII, a zwłaszcza w jego 2 i 3 ćwierci, nastąpił niebывały rozwój *castrum doloris*, katafal-ku i dekoracji okolicznościowej w całej Europie. W Polsce na pogrzebach rodziny królewskiej powstawały niezwykle formy zaprojektowane przez G. B. Gisleniego, a wykonane zapewne przez serwitatorów królewskich i miejscowych rzemieślników.

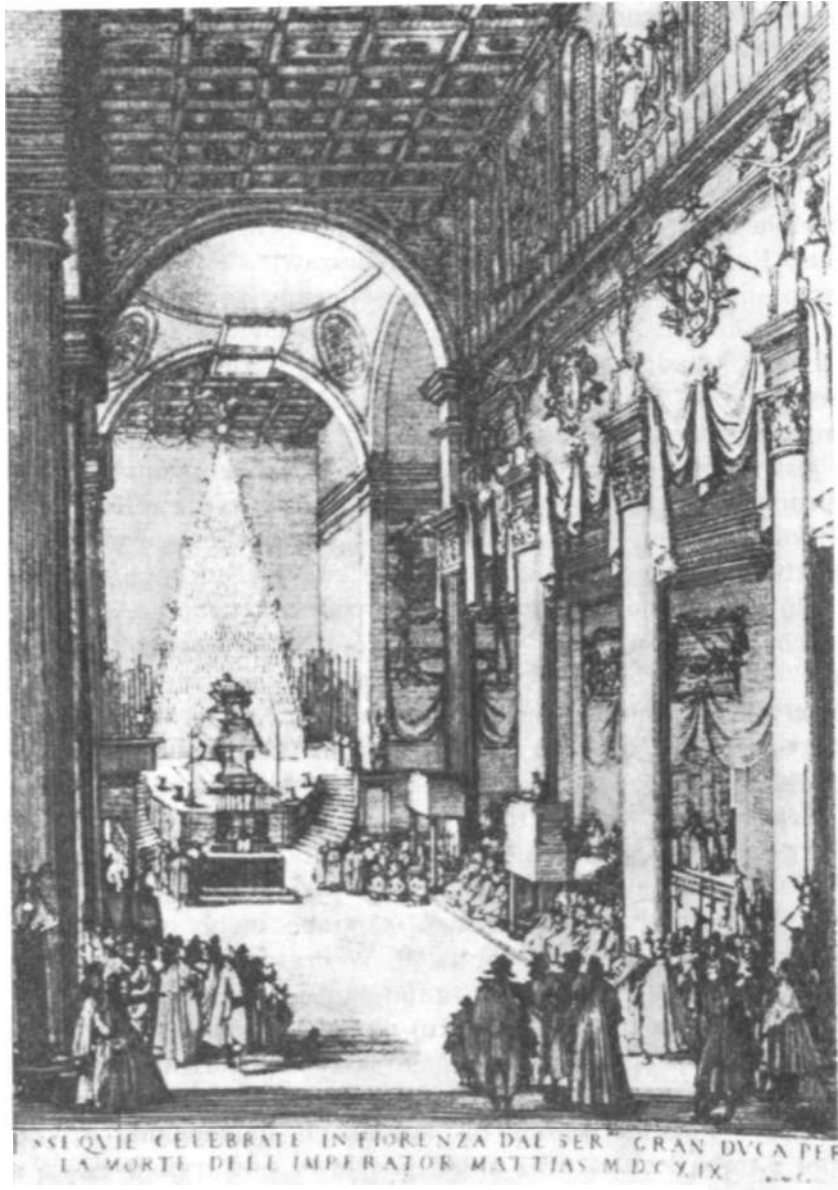
Żeby docenić niezwykłość pomysłów architektoniczno-dekoratorskich Gisleniego, warto zwrócić uwagę na projekt najprostszego katafal-ku, znanego w dwóch wersjach (il. 93). W partii górnej rysunku na trzystopniowej podstawie umieszczono katafalk z zaznaczonymi narożnymi cokołami i kartuszem rollwerkowym z inskrypcją. Na stopniach i obok trumny na cokołach stoją świeczniki¹⁵⁹. Z dwóch różnych rozwiązań świeczników, bardziej „scenograficzny” wydaje się kościotrup utrzymujący na głowie trójramienny świecznik. Projekt dolny ukazuje trumnę (z portretem trumiennym) ustawioną na czterech stopniach; kartusz herbowy i księgę podtrzymują nad trumną anioły. Zewnętrzne podstawy świeczników są nieco inaczej rozwiązane niż poprzednio, a na czaszkach ustawiono pochodnie. Oba projekty Gisleniego (zapewne na pogrzeb K. Gosiewskiego) mogły być wykonane nawet w końcu XVIII i na pocz. XIX w. w kościołach prowincjonalnych i służyć na pogrzebach tzw. II klasy.

Bed of state z ciałem Zygmunta Kazimierza Wazy projekto-

136. Katafalk wystawiony na pogrzebie Marii Caesii Altaemps, 18 XII 1609. Rycina

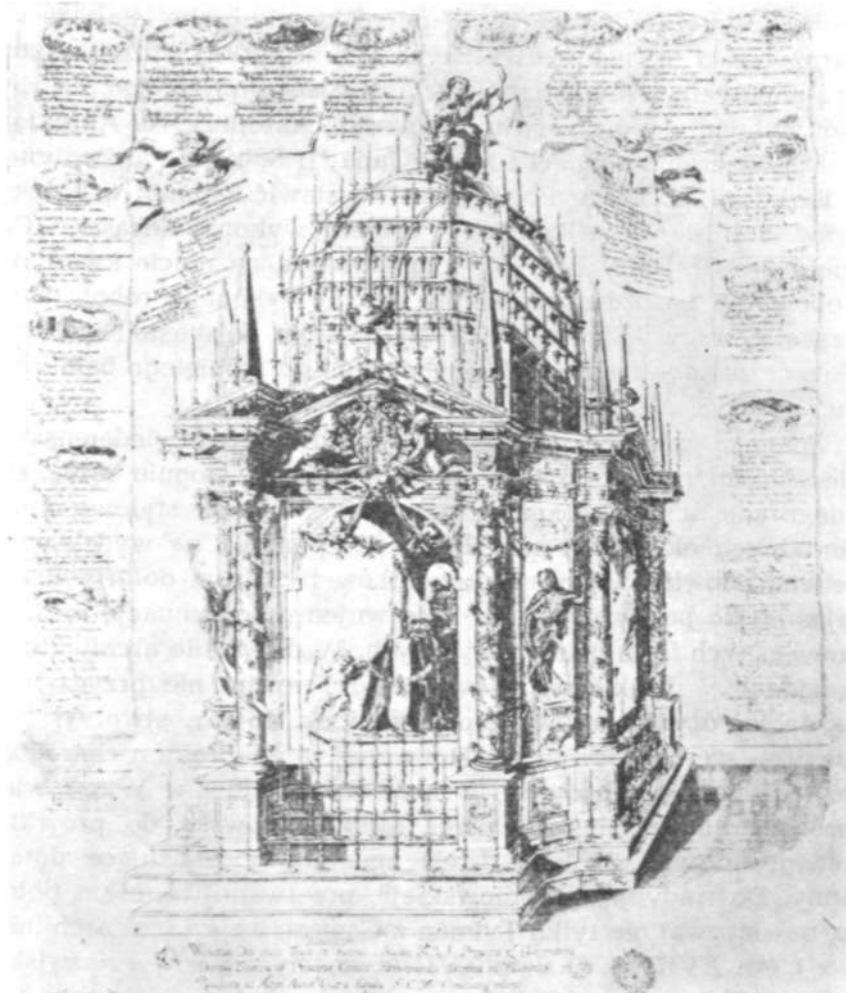
wał Gisleni. Na trzech stopniach ustawiono łożo z ciałem zmarłego królewicza. Dwie postacie przedstawiające Polskę i Szwecję trzymały chorągwie, a nad łożem przedstawiona została galeria portretów Wazów ze spadającą gwiazdą (il. 33). Na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy w kościele jezuitów w Warszawie (il. 77) w prezbiterium ustawił Gisleni „Ołtarz na wzór starożytny [...] ponad [...] gorejący stos i orzeł ulatujący z płomienia [...] Wokół stosu wyobrażona była Polska i Szwecja w postaci dwóch niewiast klęczących, biskupstwo wrocławskie i płockie przedstawiali dwaj biskupi [...] księstwa Opolskie i Raciborskie [...] Wszystkie te osoby hołdowały z kadzidłem w ręku”¹⁶⁰. Konceptem dekoracji były *apotheosis*, „jakie odbywały się w Rzymie na polu Marsowym, gdy Rzymianie konsekrowali swoich zmarłych imperatorów”¹⁶¹. Katafalk, zaznaczony na rysunku tylko trzema stopniami, stał w nawie kościoła (il. 78). W jego „rogach stały cztery statuy wyglądem przypominające żywe osoby [podkr. J. A. C], a [...] wyobrażały cnoty księcia”¹⁶² Czystość, Czujność, Wspaniałość i Żarliwość. Przy trumnie, od strony wejścia, umieszczono inskrypcję epitafijną. Ponad ołtarzem na tle ściany wykonano wielki obraz iluzjonistyczny, przedstawiający piramidę z biustem portretowym i alegoriami, flankowany przez dwa obeliski zakończone snopkami Wazów. Pomiędzy ołtarzem antycznym z orłem *apotheosis* a katafalkiem znajdował się ołtarz. Boczne ściany zasłonięte były kolumnadą, traktowaną iluzjonistycznie, w porządku jońskim i doryckim. Punkt zbiegu wszystkich elementów iluzji przestrzennej znajdował się w „ogniu płonącym” na ołtarzu *apotheosis*. Oświetlenie zgrupowano wokół katafalku, ołtarzy i nad gzymsem kordonowym. Kościół przybrany w „żałobną czerń” rozjaśniał się bielą, złoceniami kolumn i ołtarzy. Projekty związane z pogrzebem Władysława IV w 1649 r. (il. 44) były wcześniejsze od dekoracji kościoła jezuitów. Projekt "nr 1 Miks-Rudkowska uznała początkowo za przyścienny nagrobek z iluzjonistycznym obrazem przedstawiającym wnętrze kościoła. Pomyłka może być łatwo wykryta po zapoznaniu się z projektem nr 2, który jest jego rozwinięciem. W tym projekcie łatwo rozszyfrować analogiczne elementy użyte później na pogrzebie Karola Ferdynanda (il. 45): dwie grupy klęczących mnichów i żebraków, piramidę,

137. Dekoracja na egzekwie za cesarza Mateusza w katedrze florenckiej.
Miedziortv — J. Callot

personifikacje cnót przy ciele zmarłego Władysława IV na *bed of state*, wreszcie — zamiast przedstawienia antycznej apoteozy — obraz iluzjonistyczny. Poprzez nawę kościoła i piramidę ludzkich czaszek, dostrzegamy w głębi budowlę architektoniczne: kościół (w typie kościoła św. Piotra w Krakowie) obelisk i ruiny Koloseum. Na obrazach emblematycznych w prezbiterium kościoła dostrzec można również inne formy architektoniczne m.in.: Kolumnę Zygmunta III w Warszawie. Nad gzymsem postaci antycznych wojowników, kościotrupy ze świecami i *devises*. Około poł. XVII w. odbyły się pogrzeby: Adama Kazanowskiego w katedrze św. Jana w Warszawie i Aleksandra Ludwika Radziwiłła w jezuickiej kolegiacie w Nieświeżu. Na pierwszym z nich wystawiony został „katafalk [...] na kształt herbu jego, to jest z bramy o trzech wieżach zrobionej i kopiami usarskimi z proporcami czerwono-złotymi na znak, iż był żołnierzem”¹⁶³. W kolegiacie nieświeskiej, pod kopułą, ustawiono ośmioboczną strukturę ośmiostopniowego katafalku, na którego szczycie 6 orłów „srebrno-złocistych” podtrzymywało trumnę. Niżej, na dwóch stopniach, ustawiono 12 orłów trzymających „w szponach” insygnia władzy książęcej i pochodnie. Nad katafalkiem wisały 2 baldachimy, między którymi jarzył się zodiak obwieszony znakami dostojęństw rodzinnych. Pod kopułą umieszczono wielkiego orła, jak pisze panegiryk „Phidio operę”¹⁶⁴.

Trzy warianty projektu Tylmana z Gameren z 1672 r. (il 64-66) przedstawiają ewolucję koncepcji katafalku. Rzut poziomy I wariantu ukazuje przenikanie się narożnych cokołów z układem geometrycznie regularnym osmiobocznego podwyższenia pod trumną, którą unoszą putta¹⁶⁵. W części środkowej rozwiązanie to jest analogiczne do katafalku w Nieświeżu z 1655 r. Wariant IV (na trzecim rysunku) ukazuje płaską skrzynię katafalku, z podziałami dekoracji malarskiej, z dostawioną pośrodku fasady od strony wejścia formą sarkofagu z herbem Wiśniowieckich. Pomimo braku na rysunkach baldachimu, wiszący anioł z trąbą i mitrą oraz układ podstawy pod trumnę zdają się potwierdzać jego konieczność dla zamknięcia całości kompozycji. W ostatecznej wersji katafalk Tylmana z Gameren nawiązuje do projektu G. B. Gisleniego dla nieznanego magnata z ok. 1650 r.

138. *Castrum doloris* wystawione na pogrzebie Wacława Lobkowitza. Projekt — A. Porta, miedzioryt — G. Weckhart

Katafalk w formie herbu Grzymała, „który w zamek albo twierdzę o trzech wieżach, a w bramie zbrojnego męża z dobytym mieczem reprezentuje”¹⁵⁶, wzniesiono w 1687 r. w kościele lwowskim jezuitów na pogrzebie Anny z Kazanowskich Jabłonowskiej. „Herb ten stolarską robotą uformowany wzwwyż miał

łokci 29, a wszerz [...] 18" ¹⁶⁷. W perspektywie bramy stała „urna starożytności rzymskiej zwyczajna" ¹⁶⁸, na której złożono trumnę z portretem wykonanym przez J. E. Siemiginowskiego. Rzeźby cnót wykonał z gipsu serwitor królewski Antonius (*vel* Antonio).

Dla uczczenia pamięci i zasług Jana III Sobieskiego kardynał C. Barberini, protektor Polski, kazał wystawić katafalk w kościele św. Stanisława w Rzymie ¹⁶⁹. Projekt wykonał Sebastian Cipriani (ii. 67). Katafalk, typu pomnikowego, na rzucie kwadratu z obciętymi narożami miał dolną partię wykonaną robotą snycerską. Obrazy upamiętniające czyny króla polskiego, były powiązane ze sobą festonami, niezależnymi od rozpiętego baldachimu.

Znane z opisów i przekazów ikonograficznych siedemnastowieczne *castra doloris* i katafalki w różnym stopniu łączą się z dekoracją ścian kościoła. Brak wyraźnych cezur stylowo-ornamentalnych ok. 1600 i ok. 1700 r. nie pozwala na wydzielenie siedemnastowiecznej grupy katafalków i *castrum doloris*. Przynajmniej do połowy XVII w. obserwujemy kontynuację szesnastowiecznych form manierystycznych. W dziedzinie architektury okazjonalnej działalność Giovanniego Trevano nie przyczyniła się do jej ożywienia. Dopiero Gisleni ok. 1640 r. stworzył typ nowej — szeroko później naśladowanej — dekoracji o charakterze teatralnym, kulisowym, w kościele jezuitów w Warszawie, porównywany niesłusznie przez Miks-Rudkowską do projektu scenograficznego ¹⁷⁰. Jego dzieła zmieniły obowiązujące dotąd formy. Do tradycji „gisleniowskiej”, przerwanej okresem potopu, nawiązywał nie tylko Tylman z Gameren, ale i inni architekci z I ćw. XVIII w. O ile z XVII w. znamy właściwie nazwiska trzech wybitnych architektów serwitorów królewskich oraz inżyniera wojskowego J. M. Linka [*Aneks* 5] i kilku wykonawców (Zacherla ^m, E. Paritiusa, J. E. Siemiginowskiego, Antonia, T. Wiesiołowicza ¹⁷²), to w XVIII w. znamy ich kilkadziesiąt (zob. *Słownik*). Do najwybitniejszych projektantów działających w kraju na polu architektury okazjonalnej w XVIII w. należą: Kasper Bażanka, Andrzej Castelli, Jakub i Paweł Fontanowie, Daniel Joachim Jauch, Jan Chrzyciel Knakfus, Jakub Pawłowski, Franciszek Placidi, Józef Sacco, Jan Sękowski i Szymon Bogumił Zug. Najbardziej cenionym twórcą architektury (jak i pro-

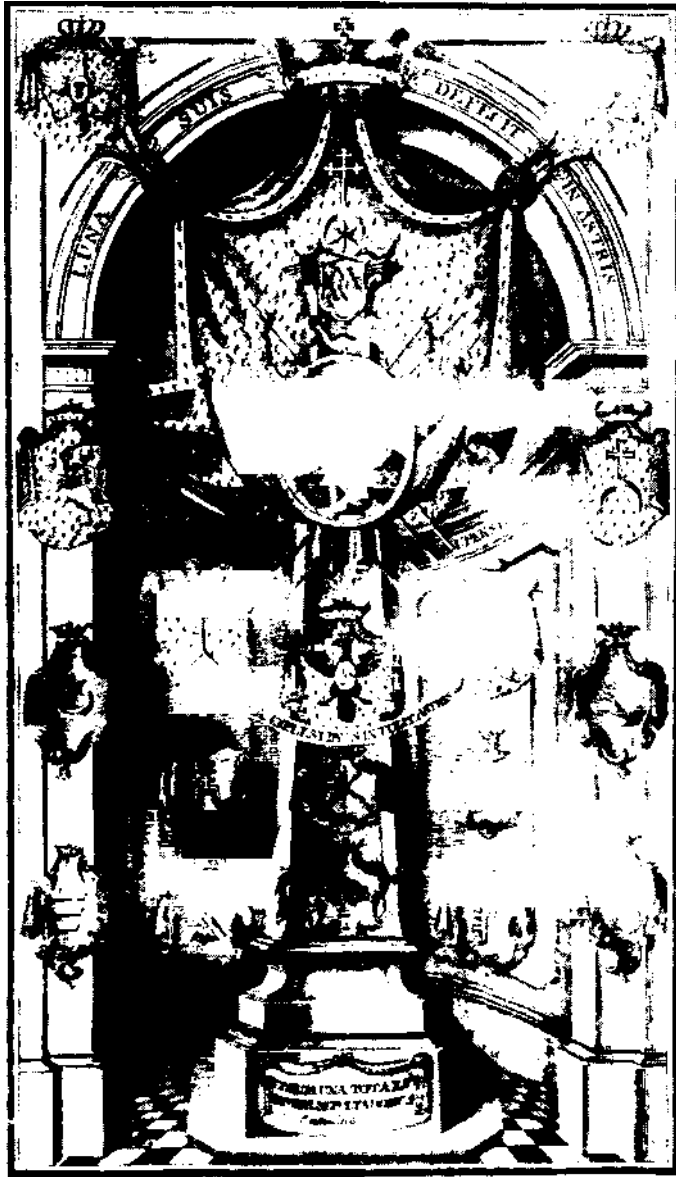
139. Projekt katafalku Delfina, J. I. Berain, 1711

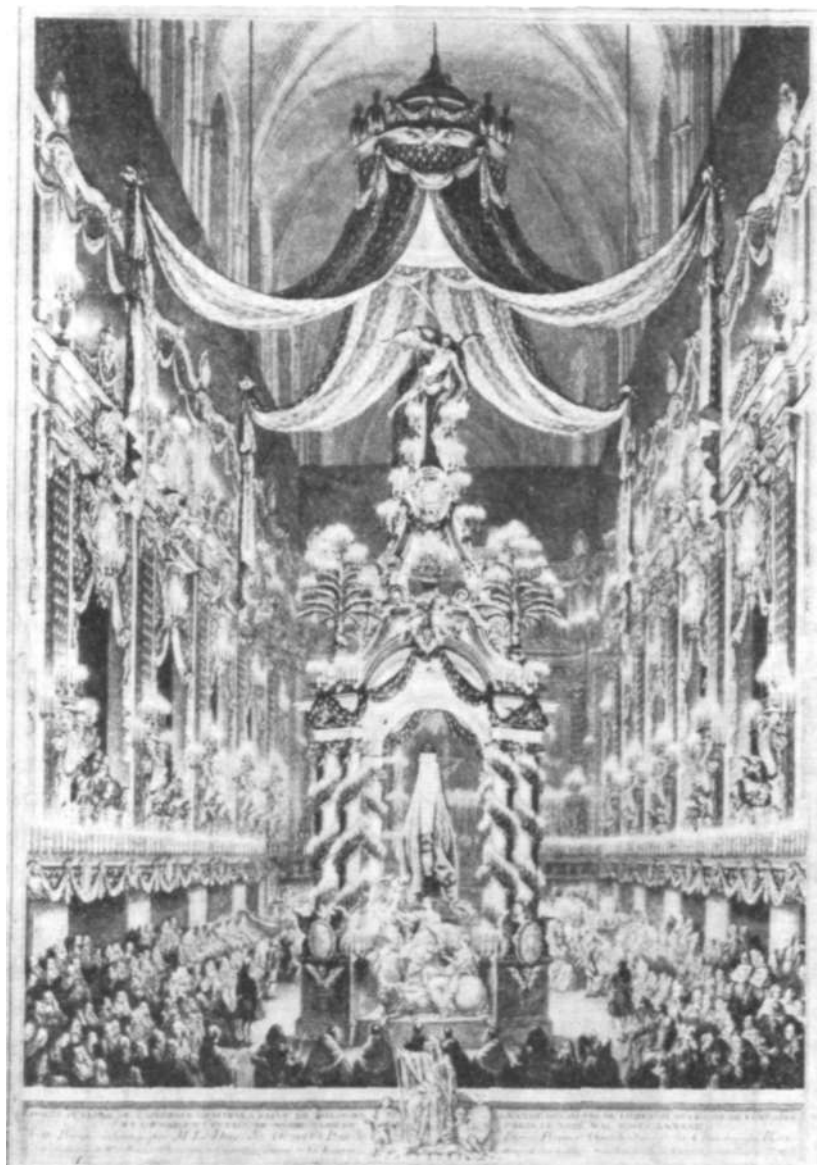
140. Projekt urny z wnętrzościami Augusta II przeznaczonej do kaplicy królewskiej w kościele kapucynów w Warszawie. Wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha, ok. 1736

gramów treściowych) wystawianej z okazji pogrzebu był jednak w oczach współczesnych Paweł Giżycki, jezuita z Krzemieńca. Wśród amatorów, którzy samodzielnie projektowali dekoracje był m.in.: jezuita Adam Naramowski¹⁷³ i proboszcz Fryderyk Niemirycz¹⁷⁴. W rysunkach z epoki saskiej należących do królewskiego Urzędu Budowlanego w Warszawie istotny był udział jego kierownika (m.in. D. J. J. Jaucha — il. 114). W kościołach zakonnych katafalki były wykonane wspólnym wysiłkiem i pomysłem miejscowych księży i braci. Wyjątkowy w tym względzie jest pogrzeb Józefa Siemieńskiego w kościele reformackim w Wiszni, którego dekorację wykonali lwowscy franciszkanie. Skromniejsze dekoracje wykonywano na wielu pogrzebach w ogóle bez udziału architekta, wykorzystując przechowywane w kościele materie obciowe i czerpiąc doświadczenia z poprzednich dekoracji w tym samym wnętrzu. „Odprawiały się egzekwie u nas p. Denhoffowej [...] bez architekta ale z większą dyspozycją i magnificencją [podkr. J. A. C] niżeli przeszłoroczny pogrzeb śp. Radziejowskiego kardynała”¹⁷³. Dekorację w kościele św. Krzyża w Warszawie na egzekwiach za Zofię Denhoffową w dniu 22 XII 1720 r. wykonali sami zakonnicy.

Olga Paris Berendsen¹⁷⁶ pisząc o formach architektury okazjonalnej na pogrzebach nowożytnych wyróżnia 5 rodzajów budowli: tempietto, *baldtechino*, pomnik, obelisk, piramidę (antyczne pyros). Liselotte Popelka opierając się już na wynikach badań poprzedniczki proponuje nieco inny podział na typy: baldachimowy, wieżowy, obeliskowy, pomnikowy, w formie bramy triumfalnej oraz budowli centralnej¹⁷⁷. Oczywiście istnieją również formy pośrednie, łączące np. piramidę i obelisk. W Polsce do najpopularniejszych form należą bez wątpienia: typ budowli centralnej, baldachimowy, pomnikowy, a przede wszystkim obeliskowy i kolumnowy. Do pierwszego typu zaliczamy znane jedynie z opisu konstrukcje na sześciu kolumnach z kościoła mariackiego w Krakowie z 1700 r.¹⁷⁸, z 1716 r. na Śląsku¹⁷⁹ i z 1717 roku w Łasku¹⁸⁰ oraz z 1742 r. w Krakowie¹⁸¹. *Castrum doloris* na egzekwiach za Augusta II (il. 46) w Dreźnie oraz za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w Fano (il. 47) z lat trzydziestych XVIII w., pomimo różnic dekoracyjno-ornamentalnych, zbliża ośmioboczny rzut, liczba i porządek kolumn, wreszcie dy-

141. Dekoracja na egzekwiach za Michała Serwacego Wiśniowieckiego w kościele jezuitów w Krzemieńcu, 4 VI 1745. Projekt — P. Giżycki, miedzioryt — J. Labinger

142. *Castrum doloris* wraz z dekoracją okolicznościową na egzekwiach za Katarzynę Leszczyńską w Notre-Dame w Paryżu, 18 V 1747. Projekt — M. A. i S. A. Slodtz, miedzioryt — C^h N. Cochin, syn

spozycja. Jednak najciekawsze tempietta pojawiają się w okresie wczesnej fazy klasycyzmu europejskiego. *Castrum doloris* Juliusza Heinricha Schwartzego wystawione w Dreźnie w 1763 r. łączy formę pomnikową na rzucie późnobarokowym z oszczędnością rokokowej dekoracji ornamentalnej (il. 51). Niezwykle są także surowe formy *castrum doloris* z 1768 r., a szczególnie niezrealizowana wersja projektu Charlesa M.-A. Challe (il. 145). Na podeście stoją cztery kolumny korynckie dźwigające zwieńczenie z siedzącymi cnotami i aniołem na postumencie. Rzuty poziome estrady i plafonu stanowią doskonały przykład surowej klasycystycznej formy. Zrealizowana wersja *castrum doloris* wydaje się bardziej konwencjonalna. W narożnikach między kolumnami porządku jońskiego znajdują się rzeźby cnot, a anioł został zastąpiony wazonem płomienistym (il. 146). Projekt Jana Sękowskiego dla kościoła krakowskiego z 1776 r. razi „barokowością” form w porównaniu z omówionymi projektami Ch. M.-A. Challa. Pomimo różnic w części środkowej i zwieńczeniu dość wyraźnie powtarza on tradycyjny schemat kompozycyjny. Najciekawszym niewątpliwie przykładem z pol. XVIII w., trudnym do sklasyfikowania w ramach jednego typu, jest *castrum doloris* z 1747 r. Jest to połączenie późnobarokowej formy tempietta (widok od strony wejścia), z formą bramy triumfalnej (widok od strony ołtarza). Projekt Maurycego Pedettiego został skorygowany zapewne przez Giżyckiego, który układał program treściowy (il. 49) dekoracji kolegiaty w Nieświeżu¹⁸². Omawiane *castrum doloris* (na rzucie półkola) wykracza swoją szerokością poza wymiary przęsła, sięgając w głąb obu ramion transeptu, pod kopułą.

Należy żałować, że nie istnieje żaden przekaz ikonograficzny z *castrum doloris* dla Józefa Potockiego, wzniesionym „figurą cytadelli na łokci dziewięć [...] w cztery bastiony...”¹⁸³.

Paweł Giżycki¹⁸⁴, jak Gisleni, sam układał programy treściowe i projektował formy. To, co Lione Pascoli napisał o Gislenim można częściowo odnieść i do Giżyckiego. Jego *castra doloris* „zadziwiały ludzi swoimi niezwykłymi pomysłami” tak, iż „stawali z otwartymi z podziwu ustami i mówili, że ten architekt mógł w takich rzeczach robić to, co chciał”¹⁸⁵. O ile jednak Gisleni starał się uzyskać przede wszystkim efekt iluzji przestrzen-

143. Katafalk na egzekwiach ks. Maurycego Saskiego w kościele nowym w Strasburgu, 8 II 1751. Muz. Nar. w Krakowie, Gab. Ryc. i Rys., Zb. Czart.

nej we wnętrzu kościelnym traktowanym jak scena teatru, podobnie jak Jean I. Berain, to Giżycki dostosowywał dekorację ścian i oświetlenie do *castrum doloris*, opierając się na zasadach Wyrażonych przez Menestriera¹⁸⁶. Inaczej mówiąc, Gisleni był rewelacyjnym, nie tylko w Polsce, „scenografem”, a Giżycki liczącym się z potrzebami liturgii, zapóźnionym na tle europejskim wyznawcą *concettismo* i architektem mniejszej klasy.

Typ baldachimowego katafalku dość często spotykany w prowincjonalnych kościołach polskich był również stosowany w Rzymie (il. 40). Najczęściej jednak łączył się z podstawą, której formy były wykonane „modnie ręką stolarską”¹⁸⁷. Regularne podstawy pod trumnę (il. 148, 149, 150) na pocz. XVIII w. zostały zastąpione w 2 poł. wieku przez układy nieregularne, o skomplikowanych profilach (il. 94, 95). Baldachimy wyglądały najczęściej dosyć podobnie, zwłaszcza, że zawieszane były wielokrotnie w jednym wnętrzu kościelnym (por. il. 142, 147).

Najbardziej rozpowszechnione w XVIII w. były katafalki w typie kolumnowo-obeliskowym. Terminologia z relacji pogrzebowych nie jest oczywiście precyzyjna i często nie sposób jest ocenić, o jakie formy chodzi rzeczywiście. W relacji z 1732 r. czytamy m.in. „k o l u m n y [podkr. J. A. C.] alias Piramidy”¹⁸⁸; kiedy indziej np. obeliski określane są jako „m o d n e [podkr. J. A. C.] śmiertelne kolossy”¹⁸⁹. Najczęściej obeliski lub kolumny obwieszane były herbami, emblematami i orężem, a na ich szczycie znajdowały się posągi¹⁹⁰, wieńce laurowe¹⁹¹, herby¹⁹² i chorągwie. Spełniały również funkcje oświetlenia wnętrza, jak i ulic prowadzących do kościoła¹⁹³. W wielu wypadkach nie marny do czynienia z czterema obeliskami czy kolumnami, ale ich wielokrotnością, np. wokół katafalku hetmana wielkiego Stanisława Mateusza Rzewuskiego wystawiono 8 kolumn¹⁹⁴. W rozumieniu współczesnych obeliski pełniły rolę symboliczną. Na fasadzie kościoła reformatów w Łabiszynie wzniesiono „dwa mauzolealne obeliski [...] na szesnaście łokci wysoko, wkoło ogniem otoczone, na podestach, na nich dwie Famy głoszące następujące wiersze w arkadę ułożone:

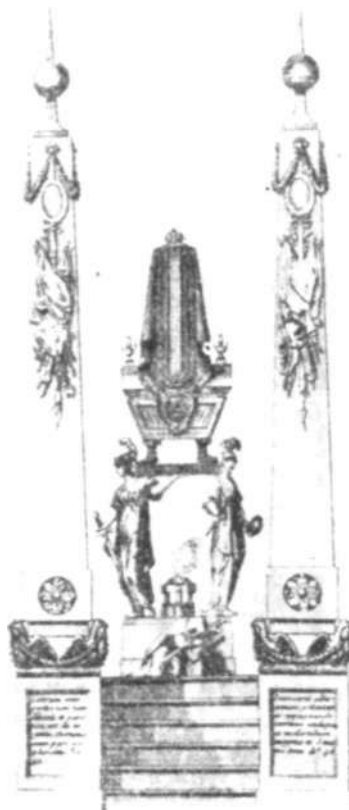
„Sis memor oro mei cineres cum aspicias istos
Cum prece, cum gemitu, dic sibi parce Deus”.

Pod tymi wierszami „...Geniusze Familii, ieden z cyrkułem wieczności, drugi z nachyloną ku Ziemi zgaszoną pochodnią”¹⁹⁵ Dla uczczenia pamięci Michała Serwacego Wiśniowieckiego Giżycki zaprojektował obelisk z herbami, monogramem, portretem na tle chorągwi, z inskrypcjami zaczerpniętymi z dzieł autorów antycznych¹⁹⁶ (il. 141). Zupełnie inaczej, mimo iż widnieje na nich wiele herbów i inskrypcji, wyglądają klasycystyczne obeliski ustawione w Nôtre-Dame w 1766 r. podczas egzekwii za Stanisława Leszczyńskiego: ustawione na narożach *castrum doloris* otaczają grupę postaci dźwigających sarkofag (il. 144).

Na czterech kolumnach, wystawionych przy katafalku Mikołaja Władysława Bułharyna, znajdowały się posagi, z których każdy spełniał inną czynność wykonywaną zwyczajowo na pogrzebach rycerskich, a mianowicie: „Łamiący chorągiew [...] miecz [...] buzdygan [...] kruszący Kopię”¹⁹⁷. Znamy również przykłady świadomego zastosowania dekoracji w formie ruin, jak i połamanych obelisków sławy. Na pogrzebie Doroty Gembickiej w 1731 r. obok katafalku wystawiono „cztery marmurowe łamane o ośmiu perspektywach kolossy, na wspaniałych [...] pozłocistych postumentach stojące”¹⁹⁸. Umieszczono na nich aż 160 herbów rodzin spokrewnionych ze zmarłą szlachcianką. W dolnej kondygnacji *castrum* na pogrzebie Kazimierza i Jana Jabłońskich przedstawiono Samsona „dwie kolumny kruszącego” [podkr. J. A. C.]¹⁹⁹. Na zwałonych kolumnach antycznej Troi ułożono trumnę z ciałem Trojana Łosowskiego²⁰⁰. Zamiast dolnej partii ołtarza głównego na pogrzebie Doroty Czapskiej, wykonano „architekturę na optykę malowaną [...] z gzymśów, y kolumn, sztucznie [...] n a d r u y n o w a n y c h [podkr. J. A. C.] ... obok [...] osoba pod upadającymi kolumnami ołtarza”²⁰¹. Typ pomnikowy katafalku czy *castrum doloris* rozwijał się równolegle, jak już pisałem, z rzeźbą nagrobną.

Pomnik czy katafalk wystawiony dla Augusta II w Rzymie był naśladowany w Polsce. Andrzej Castelli współpracując z ks. Jerzym Mockim przy wznoszeniu w Żółkwi katafalku Jakuba Sobieskiego²⁰¹ wzorował się na rzymskim monumencie. Do materiałów archiwalnych opublikowanych już przez Osińskiego²⁰³, odnalazłem szczegółowy opis, który nie może w pełni zastąpić przekazu ikonograficznego. Analiza opisu potwierdza jednak in-

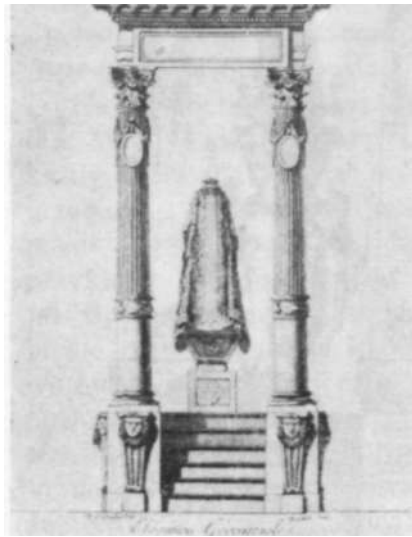
144. Katafalk wzniesiony na egzekwiach za Stanisława Leszczyńskiego w Notre-Dame w Paryżu, 12 VI 1766. Projekt — Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Marinet

formację o naśladownictwie zaczerpniętą z „Kuryera Polskiego”²¹⁴. Do najciekawszych, późnobarokowych katafalków pomnikowych należy niewątpliwie projekt Zachariasza Longuelune (il. 72) na egzekwie za Karola VI w 1740 lub 1741 r.²⁰⁵. Szymon Bogumił Zug projektując katafalk w 1757 r. wzorował się na tym projekcie. Zredukował postacie alegoryczne, w partii środkowej zamienił obelisk na orły z koroną, skrócił narożne świeczniki i dodał ornamentykę rokokową (il. 74). Skala katafalku Marii Józefy przeznaczonego do kaplicy jest mniejsza, co tłumaczy częściowo zmiany w projekcie Zuga. Rzut poziomy cokołu katafalku Anny z Potockich Mniszkowej z 1758 r. należy niewątpliwie do znanych i obiegowych form późnobarokowych (il. 94). Różne typy architektury okazjonalnej powiązane były ściśle

145. Katafalk na egzekwie za Marię Karolinę w kościele Notre-Dame w Paryżu, 9 IX 1768. Projekt Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Martinet. Wersja niezrealizowana

146. Katafalk na egzekwie za Marię Karolinę w kościele Notre-Dame w Paryżu. Wersja zrealizowana

z dekoracją okolicznościową wnętrza kościelnego. Przestrzeganie „przezroczystości struktury” od strony wejścia w kierunku ołtarza głównego było dla projektantów jedną z najważniejszych zasad. Gislener ustalał nawet punkt złudzenia perspektywicznego na osi przebiegającej przez katafalk, mensę ołtarzową i stos *apothosis* (il. 77, 78).

Istniały dwie koncepcje dekoracji okolicznościowej. Pierwsza, droższa, polegała na zasłonięciu elementami stolarskimi i obrazami iluzjonistycznymi wszystkich okien, arkad, portali w celu stworzenia jednolitego, jednonawowego wnętrza, w którym rozgrywało się *theatium* śmierci (por. dekoracje po śmierci Karola Ferdynanda Wazy, Anny z Potockich Mniszkowej, Pawła Karola Sanguszkę). Oczywiście więcej przykładów podobnej dekoracji znajdziemy w XVIII w. Na pogrzebie Hetmana Stanisława M. Rzewuskiego ołtarz główny został zasłonięty „perspektywą malowaną”²⁰⁶ i mensą wystawioną wyżej niż zwykle, aby dostosować do „proporcji katafalku nowo wystawionego”²⁰⁷.

Druga koncepcja — dekoracji oszczędnej — polegała na redukcji zasłon, draperii i stolarskich ram w celu ozdobienia wnętrza, a nie zasłonięcia. „Kościół [Lubartowski] sam przez się piękny, y zdobny, apparencyi Pogrzebowej [...] nie potrzebowa ł...” [podkr. J. A. C]²⁰⁸. Również dla ks. Benedykta Roszkowskiego w 1763 r. (il. 133) istotne było także, aby „najmniejszey iednak architektury cząstki zasłonioney niebyło”²⁰⁹. Oczywiście oba sposoby dekoracji stosowano wymiennie w tym samym kościele. Wzorniki pogrzebowe Menestriera²¹⁰ uzasadniają korzyści obu typów dekoracji. Skrócona relacja pogrzebu Szymona Rucińskiego, w kaliskim kościele jezuitów, ujmuje podstawowe zasady, które wiążą architekturę okazjonalną z dekoracją. „Dnia [...] 21 Maia uroczyście odprawiony porządek pogrzebowy, przy którym Wielkiego Ołtarza architektoniczna postawa, cała wybita żałobną materią, z gałanowaniem, cyfrowaniem, frendzlami, z baldachimem [...] według t e r a z n i e y s z e y m o d y [podkr. J. A. C], tak należycie było stosowane, że wielu poważnych gości sądziło ... iakoby Ołtarza Kolumny były marmoryzowane. Podobnym sposobem Katafalk we trzy kondygnacje [...] wystawiony, przezroczysty, aby nie zasłaniał struktury Ołtarzowej” [podkr. J. A. C]²¹¹.

147. *Castrum doloris* na egzekwiach za Delfina w kościele Notre-Dame w Paryżu. Projekt — Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Martinet

Do najwybitniejszych projektantów architektury okazjonalnej wieku XIX i końca wieku XVIII można zaliczyć: Adama Bajanowicza, Vincenzo Brennę, Antoniego Corazziego, Andrzeja Golońskiego, Jakuba Kubickiego, Jana Rustema, Antoniego Sacchettiiego, Teodora Bogumiła Seyfrieda, Hilarego i Sylwestra Szpilowskich. Amatorami, którzy „parali się” dekoracją kościoła na pogrzeb, byli m.in. Karol Geiger i G. Olszewski. Zygmunt

Vogel, rysownik i malarz Stanisława Augusta, był niewątpliwie najpłodniejszym i najciekawszym projektantem architektury i dekoracji na pogrzeby w 1 ćw. XIX w. Nie on jednak, a Vincenzo Brenna „ubierał” kościół św. Katarzyny w Petersburgu na pogrzeb Stanisława Augusta Poniatowskiego (il. 80). Katafalk w formie piramidy na wysokim cokole ustawiony był pomiędzy obeliskami. Zapewne przypadkowo powtórzono koncepcję górnej kondygnacji rzymskiego *castrum* Zygmunta Augusta z 1574 r. Szersza działalność Vogla przypada już na okres Królestwa Kongresowego. Przy pierwszym projektowanym katafalku, w kościele św. Krzyża (1813), Vogel współpracował ze Stanisławem Kostką Hoffmannem (il. 82). Z boku katafalku stanęły „obeliski” z kopii, sztandarów, tarczy i hełmów rycerskich, przypominające „piramidę” żałobną z 1783 r. (il. 79). Projekt Hilarego Szpilowskiego (1814) w formie mauzoleum doryckiego, znany z rysunku Vogla, miał wpływ na szereg realizacji z 1 poł. XIX w. (il. 54). Jako samodzielny projektant Vogel po raz pierwszy wystąpił w 1815 r., projekt niestety nie zachował się.

Podobnie jak w wieku XVIII, również w wieku XIX katafalki naśladują formy znanych rzymskich budowli. Według relacji pogrzebowej, katafalk Kościuszki z 1818 r. wzorowany był na cokole Kolumny Trajana (il. 87). Niewątpliwie znał ją również Vogel projektując katafalk na egzekwie za poetę, twórcę hymnu *Boże coś Polskę*, Alojzego Felińskiego w 1821 r. (il. 92). W tym samym kościele św. Krzyża w Warszawie Vogel dwukrotnie: we wrześniu i listopadzie 1821 r. ustawił katafalki na egzekwie za Stanisława Potockiego (il. 55) i Stanisława Mokronowskiego (il. 81). Łatwo można dostrzec wspólne tym katafalkom elementy: wazę z krzyżem wewnątrz struktury i świeczniki. Inwencja projektanta szła jednak w kierunku całkowitej odmienności form „egipskiego grobowca” z kolumnami lotosowymi i „obeliskowo-kolumnowego” katafalku z kolumnami doryckimi. Mimo zapowiedzi wydawniczej osobna publikacja katafalków zaprojektowanych przez Vogla nie ukazała się²¹².

Przykładem tempietta jest *castrum doloris* z katedry warszawskiej z 1826 r. wg projektu Jakuba Kubickiego i Andrzeja Gołłońskiego (il. 58). Projekt ten wykonany przez amatora Olshewskiego razi zarówno nieporadnością rysunku, jak i eklek-

tyzmem form (il. 63). Trumna z orłami i baldachimem — to powtórzenie urny Augusta II z kościoła kapucynów, a obelisk przypomina projekt Vogla (il. 81). W dziewiętnastowiecznych projektach powróciły wszystkie zasadnicze typy architektury okazjonalnej, wykształcone już wcześniej.

W znanej pracy Ericha Forssmanna²¹³ o porządkach architektonicznych znajdujemy szereg ważnych spostrzeżeń o ich symbolice i zastosowaniu. Ostatnio uzupełniła je Popelka²¹⁴. Porządek dorycki stosowany był w katafalkach całej Europy w koń. XVI i na pocz. XVII w. Znane są również realizacje w stylu doryckim z XIX w., m.in. Szpilowskiego z 1814 r., jak i późniejsza Vogla (il. 81). Porządek joński zastosował np. G. B. Gisleni w I i III projekcie *castrum doloris* Władysława IV (il. 44, 45) i na egzekwie za Karola Ferdynanda Wazę w 1655 r. (il. 77). Z połowy XVIII w. znane są dwa projekty architektów pracujących dla Wersalu (il. 142, 144). Porządek koryncki w katafalkach polskich pojawił się w XVIII w. i na pocz. XIX w. (il. 148, 52), podobnie zresztą jak kompozytowy (il. 151). Najbardziej rozpowszechniony w architekturze okazjonalnej realizowanej na pogrzebach jest porządek tokański (il. 34, 42, 44, 47, 132). Kręcone kolumny²¹⁵ pojawiają się ok. 1700 r. na karcie tytułowej panegiryku pogrzebowego (il. 149).

ANALOGIE I PORÓWNANIA STYLISTYCZNE Z OBĄ ARCHITEKTURĄ OKAZJONALNĄ

Castrum doloris wystawione na egzekwiach za Zygmunta Augusta w S. Lorenzo in Damaso w Rzymie w 1574 r. (il. 42), z inicjatywy Alessandro Farnese, było rozwinięciem form jednego z trzech pierwszych nowożytnych katafalków włoskich. Po śmierci cesarza Karola V w trzech miastach wzniesiono *castra doloris*: w dniu 21 XII 1558 r. w katedrze w Piacenzy, 21 III 1559 w San Giacomo degli Spagnuoli w Rzymie i 7 IV 1559 r. w Kolegium Hiszpańskim w Bolonii. *Castrum doloris* w Piacenzy wzniesiono jako świątynię dorycką zwieńczoną piramidą z orłem cesarskim²¹⁶. Pierwszym prawdziwie włoskim, zaprojektowanym przez Włochów dla Włocha, było dopiero *castrum doloris* ku

czci Michała Anioła zamówione przez Akademię florencką w 1564 r.²¹⁷. Na terenie Rzymu nowożytnie *castrum doloris* budziło silne opory Camera Apostolica. Wiadomo m.in., że ciało Piusa IV nie zostało ostatecznie złożone na *castrum doloris* wskutek sprzeciwu konserwatywnych przedstawicieli duchowieństwa. Tak więc można uznać *castrum doloris* Zygmunta Augusta za pierwszą dekorację rzymską po Karolu V, w typie pogrzebu *all'antica*, z *pyros* i orłem jako elementami *apotheosis*. W Rzymie dla pierwszego duchownego, kardynała Alessandro Farnese, wzniesiono *castrum doloris* w 1589 r. Od tego momentu rozpoczyna się szybki rozwój nowożytnego *castrum doloris* spopularyzowanego w całych Włoszech dopiero w I ćw. XVII w. W świetle tych dat realizacje polskie z lat dziewięćdziesiątych XVI w. nie są zbyt zapóźnione, jeśli porównamy je z włoskimi. Pierwsze nowożytnie *castrum doloris* w krajach Europy Środkowej wzniesiono w dniu 29 XII 1558 r. w Brukseli²¹⁸. Opis *castrum doloris* dla Anny Jagiellonki przypomina nieco wcześniejszą realizację z Innsbrucka, wystawioną po śmierci cesarza Ferdynanda II²¹⁹. Grobowce antyczne stały się prototypami nowożytnych form *castrum doloris*, jak relacjonuje nieznany rzymski kaznodzieja z 1623 r.: „Wznoszenie katafalku jest imitowaniem zwyczajów antycznych ludzi, którzy budowali wielkie, różnorodne grobowce [...] Mauzolea, w Afryce piramidy, obeliski, a w Rzymie wszystkie wymienione [...] oraz Mauzoleum Augusta, Hadriana, obelisk Cezara, grób Cestii, [...] Sewera, Scypiona, i także [...] pyro i rogu [pire, et roghi funebri], na których palono uroczyście ciała...”²²⁰. Cytat, pochodzący z relacji z pogrzebu papieża Pawła V, wydaje się dosyć typowy dla I poł. XVII w. i nie można wykluczyć, że relacja ta była znana również w Polsce. Wyjaśnia, jako jeden z licznych dokumentów epoki, concept Gisleńskiego zrealizowany na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazv, jak i poprzedzające go polskie *castris* z 1641 i 1649 r. z piramidą na wzór *pyros* (il. 43, 44, 77). Nie bez znaczenia dla powstania koncepcji Gisleńskiego mogła być również rycina Jacques Callota z egzekwii florenckich po śmierci cesarza Mateusza w 1619 r. (il. 137). Na tle wielkiej piramidy światła z orłem ustawiono w prezbiterium *rogus* trójpoziomowy z trumną. Ołtarz znajduje się pod kopułą, bliżej wejścia. Zresztą mo-

tyw *opotheosis* jest w XVII i XVIII w. tradycyjnie związany z pogrzebami Habsburgów (il. 72).

Jedna z wersji *castrum doloris* na egzekwiach za Cosimo I we Florencji w 1574 r. może być ewentualnie źródłem inspiracji artystycznej dla *castrum doloris* zaprojektowanego przez Gisle-niego na pogrzeb Władysława IV²²¹. *Castrum doloris* w formie herbu Kazanowskich nie ma odpowiednika w znanych mi przy-kładach z terenu Europy. W wieku XVII używany był powszechnie element baszty lub wieży: znamy projekty m.in. Jean I. Be-raina, Menestriera, Paula Ramireza i Paulo Villafranca. Palmy zamiast obelisku, wprowadzone na pogrzebie Teresy Potockiej w 1746 r. we Lwowie²²², mogły być zainspirowane przez Jean I. Beraina, który połączył je z herbem Wieżą rodziny de Turen-ne²²³ lub przez wcześniejszy projekt Enrico Benedettiiego z 1661 r.²²⁴. Projekt katafalku Augusta II w Rzymie z 1773 r. (il. 68) był rozwinięciem form z 1707 r. ustawionych na egzek-wiach za króla Portugalii w kościele św. Antoniego w tym samym mieście. Szkielet ze skrzydłami, personifikacja śmierci, za-pisuje na sarkofagu: *Augustus Secundus Poloniae Rex*²²⁵. *Ca-strum doloris* drezdeńskie projektu Giovanni Battista Grone (il. 46) niewątpliwie zbliżone było mimo klasycyzującej formy do schematu kompozycyjnego dzieł z kręgu G. G. Bibieny²²⁶. Na pogrzebie Marii Karoliny z Sobieskich Stuart w Rzymie w 1735 r. (il. 40, 41) architekt wykorzystał zapewne na podstawie ryciny projekt Federigo Delfino z 1689 r.²²⁷.

Według Rodolfo Pallucchiniego — Michele Marieschi, a nie Francesco Tasso, jak głosi sygnatura ryciny, był autorem *ca-strum doloris* w Fano w 1735 r. (il. 47, 48). Potwierdzeniem tej hipotezy wydaje się być projekt okazjonalnej budowli, wysta-wionej podczas Bożego Ciała przy Ca d'Oro w Wenecji, o bar-dzo zbliżonej kompozycji, a dołączony do zbioru widoków we-neckich, wydanych przez Marieschiego²²⁸. Projekt Longuelune z 1740 r. (il. 72), naśladowany przez Zuga, mógł być również zna-ny Efraimowi Szregerowi²²⁹. Dekoracja okolicznościowa i archi-tektura okazjonalna z Nôtre-Dame w Paryżu projektowane przez braci Slodtz na wielu pogrzebach z lat czterdziestych XVIII w. są sobie bardzo bliskie. Sarkofag oraz kilka rzeźb ustawiano zawsze jednakowo (ii. 142). Inna treść wymagała przedstawienia

kolumn w miejsce wieńców laurowych oraz wykonania nowej grupy rzeźb alegorycznych. Natomiast usytuowanie *casirum doloris*, ław dla widzów, sposób oświetlenia, rodzaj dekoracji — były identyczne²³⁰.

Katafalk ustawiony przez Roszkowskiego w Pakości w 1763 r. był przekształconym w duchu rokoka katafalkiem Maurycego de Saxe (1751 r.) z kościoła w Strasburgu (il. 50, 143). Elementy orientalne obok uzbrojenia stanowiły dekoracyjno-sarmackie uzupełnienie piramidy wystawionej w Wilnie na stulecie odsieczy pod Wiedniem. Jan Chrzyciel Knakfus znał zapewne surowy projekt Challe'a z 1767 r. (il. 79, 147). Szukając analogii dla dzieł Vogla natrafiłem na siedemnastowieczny projekt Millera z Tyrnawy, wg którego mógł Vogel projektować²³¹ (il. 55), ale korzystał on zapewne również z innych rycin powtarzających schemat czterokolumnowego *castrum doloris* z baldachimem. Inne przykłady nasuwają przypuszczenie, iż Vogel znał ryciny *castrum doloris* projektu Challe'a z 1767 r. (il. 81, 147). Oczywiście najłatwiej dowieść, że poszczególne elementy, jak wazy, kandelabry, świeczniki zaczerpnięte zostały z rycin Piranesiego²³², ponieważ wiadomo, że Vogel korzystał z nich wielokrotnie nie tylko w okresie młodości. Antoni Sacchetti wznosił w 1859 r. w kościele reformatów w Warszawie „jeden z najpiękniejszych katafalków” wg modelu, „jaki wystawiony był w Rzymie dla hr. Colloredo, zmarłego przed kilku laty”²³⁴.

W *Opisie Żałobnego Obchodu Po [...] Aleksandrze I* w katedrze św. Jana Chrzciciela w Warszawie czytamy m.in., iż dekoracja po śmierci Augusta III Sasa (1763 r.) była „wzorem do ubrania świątyni przeznaczonej na smutny obrzęd” w 1826 r. Wydaje się, że naśladowano tu nie tyle cechy stylowe dekoracji późnobarokowej w okresie Królestwa Kongresowego, ale powtórzono usytuowanie *castrum doloris*, trybun dla publiczności, jak również typ dekoracji filarów i ścian. W wielu wypadkach architekci naginali się do miejscowej tradycji ustawienia dekoracji w określonym wnętrzu kościelnym.

Źródłami inspiracji dla projektantów architektury okazjonalnej były niewątpliwie formy antycznych grobowców, mauzoleów oraz inne realizacje współczesne, należące zarówno do trwałych, jak i prowizorycznych. Odnalezienie pierwowzoru lub źródła

inspiracji przy braku ryciny, a jedynie na podstawie opisu z relacji pogrzebowej, np. w przypadku urny „ad instar starożytności Rzymskiej kształtnie wyrobione”²³³ jest dziś niemożliwe. Można jednak stwierdzić, że w oczach współczesnych nawet dość odległe od antycznych form elementy, lub przekształcone dowolnie układy kompozycyjne, posiadały znaczenie *all'antica* czy wręcz *imitatio Romae*.

POLSKIE REALIZACJE JAKO WYRAZ UPODOBAŃ ESTETYCZNYCH I ARTYSTYCZNYCH FUNDATORÓW

Słuchacze wielogodzinnych kazań panegirycznych nie okazywali publicznie znudzenia, jak również nie protestowali podczas rozdawania po sumie wydrukowanych wierszy okolicznościowych. Byli przyzwyczajeni do „dzikich obyczajów” wpadania jeźdźca na koniu w pełnym galopie do kościoła i jego przerażającego upadku przy katafalku. Nieliczni tylko protestowali przeciwko zwyczajowemu marnotrawstwu na pogrzebie czy kilkundniowej stypie. Dla większości mieszkańców miast i wsi niezwykłość pompy pogrzebowej była dużą atrakcją. Dlatego w protestanckim Wrocławiu gromadziły się tłumy na pogrzebach katolickich²³⁶. Pomijam oczywiście pogrzeby magnackie, na które siłą ściągano chłopów, a duchowieństwo i szlachtę szaraczkową przekupywano podarkami w naturze i pieniądzech.

Jaka była reakcja dysponentów i uczestników pogrzebu na dekoracje i katafalk? Odpowiedź na to pytanie znajdziemy w pamiętnikach, listach i dyspozycjach pogrzebowych (przykładem są zwłaszcza pogrzeby: Józefa Poniatowskiego, Stanisława Mokronowskiego). Cytowałem już wypowiedź S. A. Radziwiłła, że ciemność w kościele i żałobna czerń dekoracji budziła grozę. Dla Elżbiety Sieniawskiej czerń utożsamiała się z kolorem *castrum doloris*. W kazaniach wielokrotnie czytamy „o zupełnym zadowoleniu” słuchacza, a zapewne i widza. W pamiętnikach Kazimierza Sarneckiego spotykamy się z cennym opisem katafalku ustawionego w kolegiacie warszawskiej w 1694 r. podczas egzekwii za Katarzynę Radziwiłłowa. „Postument bardzo pięknie akomodowany, subtelny, proporcjonalny [podkr. J

A. C] ... złotem malarskim wszystek pozłocony"²³⁷. Sarnecki skrytykował nadmiar lichtarzy srebrnych wokół katafalku. Jego reakcja na tle innych, mniej wyrobionych artystycznie, wydaje się być niezwykła. Przykładem reakcji bardziej typowej może być Michał Kazimierz „Rybeńko” Radziwiłł (por. *Aneks 4*). Dwudziestopięcioletni magnat pisze w diariuszu o inspekcji przygotowań w kolegiacie nieświeskiej do pogrzebu swego ojca, a potem o „wielkiej apparencji” wyprowadzenia jego ciała, wreszcie o groźbie tumultu między żołnierzami, zakończonego zbiorową pijatyką. Jego zachwyty budzi iluminacja kościoła i katafalku („Kunsztownie y barzo Pięknie był illuminowany”). Ponieważ codziennie zmieniane jest oświetlenie, codziennie zapisuje, że „kościół jako też i Castri Doloris, który wcale Nowemi ogniami i inszą Manierą odwczorajszej illuminowane...” (por. *Aneks 4*). W kilkanaście lat później umarła jego matka. Syn zdecydował, pod nieobecność rodzeństwa, żeby ciało matki zawieziono do Mira. Tam „w kościele obić adamaszkowe obicia [...] nieczekając tym sposobem obijają jak za ojca mego” [podkr. J. A. C]²³⁸. Równocześnie zaleca, aby nie czekano na przywiezienie tkanin obiciowych z Żółtkwi²³⁹. Żona „Rybeńki” zajmowała się gorliwie urządzaniem egzekwii za teściową w Mirze. Donosi o tym księciu M.R. Owsiany w liście z 11 II 1747 r. Egzekwie w Mirze „ze wspaniałą katafalku apparencją” [podkr. J. A. C] udały się dzięki całonocnej pracy księżnej i architekta Jakuba Pawłowskiego. Katafalk „tak przedziwną symetrią [podkr. J. A. C] wyarchitektowany wypisać trudno, dość z podziwieniem [podkr. J. A. C] Spektatorów wszystkich Nacji tu przytomnych” (*Aneks 11*). Pozytywną oceną dekoracji kończy list Owsiany: „albo Nic, albo Mało co przydać Należy [podkr. J. A. C] według Mego zdania do Jeneralnej Pogrzebu Samego apparencji” (por. *Aneks 11*). Znając dalszą „historię” pogrzebu można zrozumieć intencje Owsianego. Popierał on kandydaturę Pawłowskiego na generalnego projektanta architektury okazjonalnej na pogrzebie Anny Radziwiłłowej. Na rycinie *castium doloris* podpisany jest Maurycy Pedetti jako nadworny architekt nieświeski. Z kolei Giżycki, który przyjechał dopiero w maju do Nieświeża, czyli na 3 miesiące przed datą pogrzebu, wydał opis dekoracji. Nie jest

on jednak podpisany na rycinie jako rzeczywisty autor programu treściowego. Dalsze losy Pedettiego były dość dramatyczne: uciekł z Nieświeża i wrócił do Eichstatt. W zachowanych listach do księcia „Rybeńki” jeszcze przed wyjazdem narzeka na brak pracy²⁴¹. Wydaje się więc, że wielu artystów na dworze radziwiłłowskim intrygowało, walcząc o możliwość podpisania się pod projektem katafalku. Najlepszą drogą do tego ambitnego celu było przypodchlebianie się księciu „Rybeńce”. Dramatyczną wymowę ma list zrozpaczonego Jakuba Pawłowskiego po śmierci żony Marii, w 1757 r. Z powodu braku gotówki architekt radziwiłłowski zmuszony był oddać ciało żony „na kredyt [podkr. J. A. C] ... do Wielebnych Oyców Reformatów w [Białej]. Ja sam nie wiem co się ze mną dzieje lub dzieć będzie, żebrząc tedy miłosierdzia y dalszey Protekcji...”²⁴². Szczery i przejmujący list Pawłowskiego ma pewien konwencjonalny fragment. „Jej ciało ze wszelkimi należącymi Okolicznościami... [podkr. J. A. C] złożone...”²⁴³. W wielu źródłach z epoki wyczuwa się wprost niezwykłą konwencjonalność reakcji na pogrzeb najbliższych. Z wielu sformułowań retorycznych warto zacytować charakterystyczny początek mowy szesnastoletniego chłopca²⁴⁴. „Mając przed oczyma żałosne y żałobne Theatrum śmierci, okropne Sceny y Ściany, tu Zamkniętą trumnę, tu otwarte groby, trudno się nie żalić młodości moiej”²⁴⁵. Nad uczuciami żalu, grozy, niepokojem sumienia, czy wzruszeniami estetycznymi przeważają stereotypowe refleksje nad śmiercią innego człowieka, budząc „odwieczne” pytania o sens życia i czas jego trwania²⁴⁶. I tak chyba należy rozumieć oczywisty dla zamawiających cel wystawiania pośrodku kościoła pompatycznego katafalku z trumną.

Przypisy

¹ O materiach zob. hasła: *Ehrenpierte*. W: *Reallexikon zur Deutschen Kunst*. T. 4. Stuttgart 1958, szp. 1495 oraz *Castrum doloris*. iw., t. 3. Stuttgart 1951, szp. 372.

² Witruwiusz *O architekturze książ dziesięć*. Warszawa 1956, s. 16.

* A. Roltermund *Doktryna J. N. L. Duranda w architekturze polskiej w I poł. XIX w.*, (rkps pracy doktorskiej na UW).

* H. Mitterer *Zasady budownictwa cywilnego* przez („.) z Niemieckiego przetłumaczył i potrzebami dodatkowymi pomnożył Tadeusz Jakob Wagner [...] Warszawa 1846, s. 6 n.

* Podobnie było w dawnej architekturze. Wielokrotnie wykorzystywano bramy triumfalne skonstruowane w Gdańsku w 1646 r., a istniejące jeszcze ok. 1700. Są na to dowody w postaci *rycin* z wjazdu Ludwiki Marii Gonzagi i Augusta II (il. 21, 22). Zob. także wzmiankę archiwalną: J. Stankiewicz *Strakowscy, architekci i budowniczowie gdańscy*. Gdańsk 1955, s. 79. Opublikowano również rachunki z 1651 za reperacje bram pochodzących z 101C r., wzniesionych na wjazd Jana Kazimierza. Por. M. Foltz *Geschichte der Danziger Stadt Haushalle*. Gdansk 1912, s. 133 - 134. Tych samych bram użyto na wjazd Jana III Sobieskiego w 1677 (I. Fabiani-Madeyska *Palatium Regnum* w Gdańsku. „Rocznik Gdański” t. 15-16. 1956-1957, s. 175 - 176), jak i Augusta II w 1698 — il. 11, 12. Podobny przykład powtórnego wykorzystania bramy triumfalnej z 1637 w 1691 podaje A. Wejneit *Opis historyczny zaślubin królewicza Jakuba Sobieskiego*. „Biblioteka Warszawska” t. 4, 1851, s. 151, 156.

¹ O „architekturze wystawowej” piszą m.in.: S. Giedion *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji*. Warszawa 1968, s. 273 nn.; — A. Osęka, A. Piotrowska *Styl „EXPO”*. Warszawa 1970, s. 44 nn.

² J. A. Chrościcki *Architektura okazjonalna XVI-XVIII w. w Polsce. (Próba charakterystyki)*. W: *Treści dzieła sztuki. Materiały sesji SHS, Gdańsk, grudzień 1966*. Warszawa 1969, s. 215 nn. Zob. także o okazjonalnej scenie teatralnej J. Okoń *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*. Wrocław 1970, s. 108 nn. oraz tenże *Jezuicka scena okazjonalna*, referat wygł. 30 XI 1971 na sesji IBL pt. *Teatr i dramat staropolski XVII wieku*.

³ K. Matwijowski *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, s. 21 «Monografie śląskie Ossolineum» t. 18, oraz J. A. Chrościcki *Barokowa architektura okazjonalna*. W: *Wiek XVII — Kontrreformacja — Barok. Prace z historii kultury*. Wrocław 1970, s. 342, przyp. 1, 3. «Studia Staropolskie» t. 29. O podobieństwach dawnej *fête* do współczesnych targów czy ekspozycji międzynarodowych pisze m.in. J. Galligo *Vision et symbole dans la peinture espagnole du Stiele d'Or*. Paryż 1963, s. 341; — Osęka, Piotrowska, op. cit., s. 104.

⁴ M. Petzet *L'architecture comme décor de théâtre dans l'ait de Louis II, Roi de Bavière*. „Gazette des Beaux-Arts” Seria G, t. 72, 1970, z. 10. s. 209-236.

⁵ J. Vanuxem Racine, */es machines et des iètes*. „Revue d'Histoire Littéraire de France” 1954, s. 285-319; — Matwijowski, op. cit., s. 28.

⁶ G. R. Kernodle *From Art to theater. Form and convention in the Renaissance*. W yd. 4. Chicago 1964, s. 52 nn. — O związkach architektury okazjonalnej i teatru zob. Okoń, op. cit. oraz Chrościcki *Barokowa architektura...*, s. 233, przyp. 12.

⁷ Kernodle, op. cit., s. 61; — F. Mademowsky *Barockes Fest — Barockes Theater*. „Alle und moderne Kunst” t. 5, 1960, nr 5. s. 24 on.

⁸ Chrościcki *Architektura okazjonalna...*, s. 215.

⁹ A. Marino hasło *Apparat!*. W: *Dizionario di Architettura e Urbanistka*. T. 1. Rzym 1969, s. 128 - 131.

¹⁰ Okoń, op. cit., ii. 22.

¹¹ *Pamiętniki Stanisława Albrychta Radziwiłła Kanclerza wielkiego litewskiego*. Wydał 2 lekopismu E. Raczyński. T. 2. Poznań 1839, s. 109.

¹² Relacja [...] *Zacnego testu, który odprawował [...] kardynał Antoni Barbery n [...] w kościele Domu Proiesorów Soc. J. Va podziękowanie Panu Bogu, iż zachować raczył ten Zakon [...] od 27 dnia Września, Roku 1540 [...] Drukowana w Rzymie [...] 1639, A teraz z Włoskiego przetłumaczona [...] (1640), k. bj.*

¹³ Brama krakowska we Lwowie została przyozdobiona dekoracją z okazji Założenia Bractwa Jezusa Nazareńskiego. Por. T. Minkowski *Genealogia sarmatyzmu*. Warszawa 1945, s. 114 - 117.

¹⁴ „Kuryer Polski” 1748. nr DCXII.

¹⁵ A. Chastel, R. Klein *Die Welt des Humanismus. Europa 1480 - 1530*. Monachium 1963, s. 224.

¹⁶ V.-L. Tapie *Baroque et Classicisme*. Paryż 1957, s. 178 nn. Zob. U Lie S. Lorentz *Z dziejów kształtowania się sztuki okresu Oświecenia w Polsce*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 23: 1963, nr 3. s. 201.

¹⁷ F. Kimball *Le Style Louis XV. Origine et évolution du rococo*. Paryż 1949, s. 202 nn.

Ostatnio na ten temat pisał A. C. Gruber *Les Grandes fetes et leurs decors a l'epoque de Louis XVI (1763 - 1790)*. Paryż 1972.

²³ Gdańsk. Jego dzieje i kultura. Pr. zbior. Warszawa 1969, s. 328; — Chrościcki *3irown architektura...*, s. 240 n.

« J. C. Gevartius *Pompa Introitus honoris Ser. Principis Ferdinandi Austriaci* [...] Antwerpia 1641. — O wystawianych do Polski egzemplarzach pisze P. Arents *Pompa introitus Ferdinandi Bijdrage tot de Rubensbibliographie*. „De Gulden Passer” R. 27: 1949-1950, s. 81 n. — Por. także J. R. Martin *The decorations for the Pompa Introitus Ferdinandi*. Bruksela 1972. „Corpus Rubenianum Ludwig Burchard” t. 16. — O inspiracji kompozycją artystyczną tej bramy pisze również Gallego, op. cit., s. 141 - 163, ii. 20. Dziełko Gevartiusa, otwarte na karcie z ryciną bramy Van Tuldena, jest jedną z wielu książek, po których stąpa śmierć na obrazie pędzla Juan de Valdes Leala z kościoła Miłosierdzia w Sewilli. Wiadomo również, iż pomysł bramy Rubensa nie pozostał bez wpływu na dekorację wystawioną w 1671 r. podczas kanonizacji świętego Ferdynanda w katedrze w Sewilli. Pracowali przy niej: Bartolome Murillo. Wildes Leal, Francisco de Herrera i Bernardo Simon de Pineda; porównaj Gallego, op. cit., s. 141, il. 10-12.

²⁵ E. Schneider *Die Zeichnungen Paul Deckers d. A. im Germanischen Nationalmuseum*. „Anzeiger, Germanisches Nationalmuseum Niirnberg” t. 1, 1938-1939, s. 175-187.

Projektantów i wykonawców działających w Polsce cytuję w swojej pracy: *Barokowa architektura...*, s. 346 nn.

²⁷ 104 nazwiska projektantów i wykonawców wymienia J. Landwehr *Splendid Ceremonies. State Entries and Royal Funerals in the Iow Countries, 1515 - 1791. A Bibliography*. Leyda 1971, s. 185 - 190. Tylko niewielka część z nich pokrywa się z następującym zestawieniem nazwisk architektów: A. Abel, C. F. Adelcrantz, A. Allart, P. Amato, F. Aquila, S. D. S. Attinelli, V. Benacci, A. Benoist, A. Baratta, G. B. Barella, F. Barigioni, S. della Bella, C. i I. Benedetti, H. Bernuevo, D. Bertotti-Scamozzi, G. G. Bibiena, G. Bidloo, F. Blondel, P. J. J. Bontous, M. Borbonus, T. Borgonio, G. Borghiani, E. Bouchardon, H. Böllmann, J. A. Brambilla, F. Brunelleschi, J. C. Buchau, G. Burnacini, L. Cagnola, J. Callot, A. Canevari, L. F. H. Canatus, A. Cardano, F. M. Cassianus, A. Castellamonte, C. F. Castiglione, G. Chamant, G.-B. Chiappa, S. Ciprianus, Ch. Coch, B. Contini, C. G. Costella, L. S. de Creuznach, F. Croce, J. de Churriguera, E. I. Dahlberg, F. Delino, C. C. Deruet, G.-A. Dossio, A. Dumesnil, D. K. Ehrenstrahl, C. Eisen, T. Ch. F. Enselin, J. B. Fałda, W. Feistenberger, A. Felibien, I. Felipe, A. Feltrini, A. Ferri, A. Fleischmannse, P. Flettner, P. Floding, C. d'Floribus, C, D. i P. Fontana, P. F. L. Fontaine, J. Francguart, J. Frech, H. Frezza, F. Fuga, J. Furttenbach, J. Gibril, F. Geffels, H. Gissey, M. Gleichmann, F. Gotho, E. Góthe, M. Goulet, F. Granacci, A. de Grande, D. Gregorini, J. B. Grone, R. Gualterotti, C. H. Hirlerrian, S. Harrison, L.] Hennert, C. G. Heraus, G. Herreyynns, J. Holst, J. B. Hoywart, Ch. Hulin, F. Juvara, A. von Kamp, R. Keyert, T. de Keyser, J. Kierulf, E. Knoblauch, J. Kolderer, M. i M. Kiisel, Z. Lastricati, F. da Laurana, A. Le Brun, J. Lemaire de Belge, G. Lodi, Logeay, Z. Longuelune, L. J. le Lorrain, M. Lottici, J. Lucas, M. A. Magnus, P. Malpoy, P. Matthieu, J. G. Membaradt, J. Le Mercier, D. Meschini, J. T. Meyer, L. Midart, J. B. Monegro, P. Minozzi, P. P. Montufia, J. M. Moreau, J. Motet, B. Mourik, J. B. Mullers, E. della Nave, J. F. Nette, I. Ostertag, J. de Oviedo, G. Palazzi, A. Palladio, J. P. Pannini, D. Parafaccus, G., A. i P. Parlgi, C. Patino, G. Pelliccioli, E. Pentini, C. Percier, S. Perez, C. Perrault, J. F. Perret, E. A. Petitot, A. Picchiatti, J. Piermarini, A. Pio, N. T. Porrot, P. Porta, P. Posi, F. Preziidio, H. i C. Rinaldi, M. Rauchmiller, V. Re, A. Rechius, Ch. Reichelt, F. M. Ricbino, V. Rossi, J. Rothmuller, G. S. Rosch, C. de la Ruelle, J. L. Rugendas, F. Ruggieri, A. Sacchi, I. E. Sochetti, A. SaNadori, J. Sambucus, F. Sanfelice, V. Scamozzi, O. Scarabelli, J. G. Schmidt, G. P. Schor, J. Ch. Schutze, J. H. Schwartze, J. Schweizer, Ch. le Serre, Ch. Se:vmdoni, J. A. SiWestre, G. Soderini, Ph. J. Spener, G. Strozzi, N. Stuber, P. de Swart, F. Tacco, M. Tauernier, P. J. J. Tiberghien, N. Torniolus, A. Torrone, J. Trancon, M. Turiani, S. Ullen, G. L. Valesio, L. Vanvitelli, I. Velazquez, S. Venturi, Ch. Vigarini, P. de Villafranca, B. A. Vittone, G. Volckamer, J. M. Weis, I. E. Wodniansky, I. Woronichiri, Ch. Zach, G. Zauli, M. Zupalli.

²⁸ R. A. Weigert Jean /. *Beraln Dessinateur de la Chambre et du Cabinet du Roi (1640 • 1711)*. Paryż 1937, t. 1-2.

²⁹ E. Panoflky *The Lite and Art of Albrecht Durer*. Wyd. 4. Princeton 1955 (Wyd. 1: 1943).

- s. 176 nn.; — E. Forssroan *Saule und Ornament*. Sztokholm 1956. s. 53; — M. Zlat *Brama Zamkowa* w Brzegu. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 24: 1962, nr 3-4. s. 291, il. 16.
- ³⁹ O. P. Berendsen *Taddeo Zuccaro's Paintings lor Charles V's Obsequies in Rome*. „The Burlington Magazine” t. 112, 1970, nr 12, s. 809-810.
- ³¹ E. Du Gue Trapier Valdes *Leal, Baroque Concept ot Death and Sullering*. Nowy Jork 1956; — oraz też *Valdes Leal, Spanish Baroque Painter*. Nowy Jork 1960.
- ³² A. Bonet Correa Velazquez *Arquitecto y Decorador*. „Archivo Español de Arte” t. 33, 1960, s. 30 nn.
- ³³ D. Lloyd Dowd Pageanf Masler *of the Republic, Jacques-Louis David and the French Revolution*. Lincoln (Nebraska) 1948. «University Studies Nebraska, Lincoln.
- ³⁴ J. Burckhardt *Odrodzenie we Włoszech*. Wyd. 3. Warszawa 1964, s. 201.
- ³⁶ W. Tomicka *Prace badawcze w pałacu w Wolborzu*. „Ochrona Zabytków” R. 9: 1956, nr 3, s. 188; — A. Miłobędzki *Zamek w Pińczowie za Myszkowskich. U początków nowożytnej rezydencji w Polsce*. W: *Sarmatia Artistica. Księga pamiątkowa ku czci Proiesora Władysława Tomkiewicza*. Warszawa 1968, s. 39 nn.
- ³⁶ S. Sawicka *Festyn dla postów polskich w ogrodach Tuileries w 1573 r. RysuneA-Antoine Carona*. W: *Sarmatia....* s. 17.
- ³⁷ Resztki bramy triumfalnej znajdują się m.in. w opactwie w Mogile, a pozostałości po katafalkach w kościele śś. Piotra i Pawia w Krakowie, u kapucynów w Lublinie, w kolegiacie w Kaliszu oraz w Stężycy, Bobrownikach, Kłoczewie, Niepołomicach, Zabience.
- ³⁸ W Muz. Nar. w Warszawie znajduje się obraz przedstawiający apoteozę Radziwiłłów, nr inw. 164230: jest to *Triumf słońca*, z datą 25 I 1764 r. W Muz. Nar. w Krakowie przechowywana jest rzeźba gryfa, związana z pogrzebem Jana Klemensa Branickiego.
- ³⁹ B. Paprocki *Herby Królestwa Polskiego*. Kraków 1858, s. 880, cyt. wg K. Targosz-Kretowej *Teatr dworski Władysława IV*. Kraków 1965, s. 177.
- ⁴⁰ R. Heidenstein *De nuptiis Joannis de Zamoscio [...] ac Griseldis Bathorrea (...) Cracoviae* 1583, k. 10 v.; tłum. pol. wg Targosz-Kretowej, op. cit., s. 177.
- ⁴¹ Chrościcki *Architektura okazjonalna...*, s. 219 - 220.
- ⁴² Jw.. s. 218.
- ⁴³ Drukarnia Daniela Vetterusa, Leszno 1643, przedrukowany tamże 1645. Do pierwszego wydania dołączona była rycina przedstawiająca pałac. Ostatnio T. Witczak utrzymuje, że jest to pałac Leszczyńskich w Gołuchowie (przed przebudową wg projektu Viollet-le-Duca).
- ⁴⁴ Cyt. wg *Zbiór Rożnych Rytmów Samuela z Skrzypny Twardowskiego*. Przedrukowany w Wilnie 1770, s. 35 - 49.
- ⁴⁵ Rkps *Manuale septimanale...*, 1642 - 1643, s. 41 r.-v. Cyt. wg T. Wilczak *Do genezy „Pałacu Leszczyńskiego” Samuela Twardowskiego*. W: *Munera iiteraria ku czci Romana Poitaka*. Poznań 1962, s. 343.
- ⁴⁶ E. M. Gombrich *Celebrations in Venice of the Holy League and ot the Victory of Lepanto*. W: *Studies in Renaissances and Baroque Art presentcd to Aniony Blunt on his 601/1 birthday*. Londyn—Nowy Jork 1967, s. 62 - 68.
- ⁴⁷ T. Witczak *Epizod teatralny „Pamiętników” Jana Chryzostoma Paska*. „Pamiętnik teatralny” R. 18: 1969, z. 4, s. 547-561.
- ⁴⁸ Rekonstrukcja wg rys. Janowskiego na s. 557.
- ⁴⁹ J. Starzyński *U podstaw religijnej sztuki baroku (Uwagi z powodu dzieła Emila Małe „L'art religieux apres le Concile de Trente”*. Paryż 1932). „Biuletyn Historii Sztuki i Kultuiy” R. 1: 1932, nr 2, s. 88.
- ⁵⁰ W. Husarski *Jan Joachim Jauch, dyrektor budowli z czasów saskich*. „Prace Komisji Historii Sztuki PAU” t. 2, 1922. s. 28.
- ⁵¹ S. Wysocki *Kazanie na pogrzebie [...] Jana Symeona Otelkowicza [...] W kościele teyże Societatu. W Lublinie 29 Aprilis 1593*, s. 42. Zob. J. A. Chrościcki *Castris et asiris. Kazania i relacje pogrzebowe jako źródła historii :ztuki*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 30: 1968, nr 3, s. 394.
- ⁵² *Porządek Pogrzebu króla Zygmunta Augusta [...] W: Zbiór pamiętników hislo/ycznych o dawney Polsce* przez J. U. Niemcewicza. T. 1. Lipsk 1838, s. 178.
- ⁵³ A. Fischinger *Kaplica Myszkowskich w Krakowie*. „Rocznik Krakowski” t. 33, 1955, z. 3, s. 84; — por. także *Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575-95*. Kraków 1930. s. 90-91. «Biblioteka Krakowska* nr 70.

⁵⁴ J. U. Niemcewicz *Dzieje panowania Zygmunta III*. T. 2. Warszawa 1822, s. 460; — por. także S. Wiliński *Wielkopolski portret trumienny*. „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” R. 11: 1949, nr 3-4, s. 263. — O „theatrum” pisze także N. Miks-Rudkowska *Theatrum in exequis Karola Ferdynanda Wazy. Z badań nad twórczością G. B. Gistenięgo*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 30: 1968, nr 4, s. 419 n.

⁵⁵ *Wowy słownik języka polskiego*. T. 3. Warszawa 1933, s. 1433; — *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965, s. 301; — *Słownik języka polskiego*. Pod red. W. Doroszewskiego. T. 3. Warszawa 1961, s. 611; — *Dizionario etimologico italiano*. T. 1. Florencja 1950, s. 803 - 804; — E. Littré *Dictionnaire de la langue française*. T. 1. Paryż 1959, s. 1513; — S. Diez *Etymologisches Wörterbuch der Romanischen Sprache*. T. 1. Bonn 1853, s. 93 I wyd. 2: s. 118; — Du Cange *Glossarium*. T. 2. Paryż 1937, s. 13; — *The Oxford English Dictionary*. T. 2. Oksford 1961, s. 170; — Webster's *Third New International Dictionary of the English Language Unabridged*. Springfield, Mass. 1966, s. 350.

⁵⁶ *Słownik staropolski*. T. -t. Warszawa 1963, s. 164.

⁵⁷ *Vocabolario degli Accademici della Crusca*. T. 1. Wenecja 1806, § 1, s. 312; cyt. wg E. Panofsky *The Tomb Sculpture. Four Lectures on its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. Nowy Jork [1964], s. 89; — zob. także Ch. de Toina y Michelangelo. Princeton 1954. t. 4, s. 84, przyp. 7.

⁵⁸ R. E. Giesey *The Hoyal Funerat Ceremony in Renaissance France*. Genewa 1960, s. 5 nn. „Travaux d'Humanisme et Renaissance» t. 37.

⁵⁹ *Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła kanclerza W. Litewskiego*. Wydane z rękopisu przez E. Raczyńskiego. T. 1. Poznań 1838, s. 12; por. oryginalny tekst *Memoriale rerum gestarum in Polonia (632-/656)*. Oprac. A. Przyboś i R. Zelewski. T. 1: 1632-1633. Wrocław 1968, s. 15, 165 - 167.

⁶⁰ A. Grabowski *Dawne zabytki Krakowa*. Kraków 1850, s. 202.

⁶¹ J. Burchard *Diario*. (bm.J 1434, I, 13. Cyt. wg Du Cenge. op. cit., t. 2, s. 214; hasło *Castrum doloris*. W: *Reallesikon...*, t. 3, s. 372.

⁶² Hasło *Castrum doloris*. loc. cit.

⁶³ M. Nowodworski *Encyklopedia kościelna podług teologicznej Witzeta i Wctęgo z licznymi jej dopełnieniami*. Warszawa 1874, t. 3, s. 140- 141. Zob. np. relację z pogrzebu: *Opisanie dzienne pogrzebów [...] Anny z Mycielskich Radziwiłłowej [...] y J. O. Xcia Hieronima [...] 1787 w Wilnie*, s. 106.

⁶⁴ L. Popelka *Trauergeruste. Bemerkungen zu einer ephemeien Architekturgottung*. „Rumische Historische Mitteilungen” 1966- 1967, z. 10, s. 184 nn.

⁶⁵ O. P. Berendsen *The Italian calaiagues oi the 17th Century*. Nowy Jork 1960, rkps pr. doktorskiej w posiadaniu autoia.

⁶⁶ C. Guichard *Funerailles et dnersees manieres d'ensevelir des Rommains. Grets, et autres nations, tant anciennes que modernes*. Lyon 1581, s. 525. Zob. publikacje z XVII - XVIII w., np. *Process Pogrzebu [...] Chryzstopha Radziwiłła Woiewody Wileńskiego Hetmana Wielkiego [...] etc starosty*, [bmr.], k. B; — Reiacya [...] *Zacnego iestu*, op. cit., k. bs; — *Castrum doloris [...] Rudolpho [...] Gaschin [...] Die 24. Julii Anni 1715 [...] in Templo Parochiali Hultschinensi instructum, ibidemgue sub solemntis Paientalibus Die 18. Febr. Anni 1716 spectatum [...] Nissae 1716*.

⁶⁷ Du Cange, op. cit., t. 2, s. 214.

⁶⁸ M. Masciotta *Dizionario di ter mini aittistici*. Florencja 1967, s. 43.

⁶⁹ J. Kębtowski *Pomniki Piastów Sla.skkh w dobie średniowiecza*. Wrocław 1971, s. 45-71. Monografie Śląskie Ossolineum* t. 20.

⁷⁰ E. Małe *L'art religieux de la lin du Moyen-Age en France*. Paryż 1922, s. 410 n.; — M. Gumowski *Grobowiec Henryka IV*. „Zaranie Śląskie” t. 40, 1935, s. 155 n.; — T. Cieński *La stulpture tombale d'Henri IV, Duc de Silesie et de Cracovie par rapport a fart tombale occidental contemporain*. „Roczniki Sztuki Śląskiej” t. 3, 1965, s. 30 n.; — Z. Rozanow *Średniowieczni ikonograiia muzyczna*. „Musica Medii Aevi” t. 2. 1968, s. 101.

⁷¹ H. s'Jacob *Idealism and Realism. A Study of Sepulchral Symbolism*. Lejda 1954, s. 87, tamże o przemianie motywu płaczków w tarczowników symbolizujących polićczną siłą państwa lub rodu.

⁷² O. Schmitt hasło: *Baldachin-Grabmal*. W: *Realteikon...* T. 1. Stuttgart 1937, s. 1402 - 1414.

- ⁷¹ J. Muczowski *Pomnik Kazimierza Wielkiego w katedrze na Wawelu*. „Rocznik Krakowski” t. 19, 1923, s. 139; — P. Skubiszewski *Rzeźba nagrobna Wita Stwosza*. Warszawa 1957. s. 40.
- ⁷² *Tiie Oxford...* t. 5. Oksford 1961, s. 158; — *Diez Etymologische Wörterbuch...*, t. 1, Bonn 1853, s. 94; — Du Cange *Glossarium...* t. 2, [bm.] 1937, s. 13; E. Littree *Dictionnaire...* t. 1, Paryż 1959, s. 1513.
- ⁷³ K. Estreicher *Geneza pomnika Marii Amalii Mniszchowej w Dukli*. „Dawna Sztuka” t. 1, 1938, s. 233-234.
- ⁷⁴ T. Mańkowski *Bernardyńskie pomniki grobowe*. „Prace Komisji Historii Sztuki” t. 9 1948. s. 193 - 198.
- ⁷⁵ J. Zieliński *Grobowiec Anny Wazówny w Toruniu*. „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki” t. 7, 1903.
- ⁷⁶ *Katedra Gnieźnieńska*. T. 1-2. Poznań—Warszawa—Lublin 1968. — W Uniejowie zachowały się fragmenty barokowego baldachimu.
- ⁷⁷ A. Szymańska *Pomnik Zoi Lubomirskiej w Końskowoli*. „Roczniki Humanistyczne” t. 6 1958, z. 4, s. 145 - 150; — M. Karpowicz *Sztuka oświeconego sarmatyzmu. Antykizacja i kiasycyzacja w środowisku warszawskim czasów Jana 111*. Warszawa 1970, s. 66 n.; — T. Grzybowska *Uwagi o nagrobku Zofii Lubomirskiej w Końskowoli*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 33: 1971. nr 3, s. 251.
- ⁷⁸ A. Bochnak *Ze studiów nad rzeźbą lwowską w epoce rokoka*. Kraków 1931, s. 64; — Estreicher *Geneza...*, s. 233-236.
- ⁷⁹ Panofsky, op. cit., s. 56 n.
- ⁸⁰ M. Zlat *Leżące figury zmarłych w polskich nagrobkach XV7 w*. W: *Treści...*, s. 106 n.
- ⁸¹ Arnolfo di Cambio wykonał grobowiec kardynała dla kościoła S. Domenico w Orvieto; por. Panofsky, op. cit., ii. 333.
- ⁸² Giovanni Cosmati wykonał nagrobek dla Santa Maria Sopra Minerva w Rzymie; por. Panofsky, op. cit., ii. 334.
- ⁸³ Nino Pisano wykonał nagrobek dla św. Katarzyny w Pizie; por. Panofsky, op. cit.⁸⁴
- ⁸⁵ 336.
- ⁸⁶ Francois Girardon wykonał nagrobek dla kościoła Sorbcny w Paryżu; por. Pjnofskv, op. cit., ii. 377.
- ⁸⁷ Czterostrefowy nagrobek z baldachimem z kościoła S. Chiara w Neapolu; por. Panofsky, op. cit., il. 398.
- ⁸⁸ S. Bieniek *W sprawie grobowca Piotra Włostowica*. „Roczniki Sztuki Śląskiej” t. 3. 1965. s. 12.
- ⁸⁹ Grobowiec w San Miniato we Florencji; por. Panofsky. op. cit., ii. 318; — F. Hartl, G. Corti, C. Kennedy *The chapel of the Cardinal of Portugal 1434 - 1459 at San Miniato in Florence*. Filadelfia 1964.
- ⁹⁰ O symbolicie kotary i draperii Ch. Steinbrucker hasło *Draperie*. W: *Reallexikon...* t. 4, 1958, szp. 372 - 382.
- ⁹¹ F. Kopera *Jan Maria Pado\ ano*. „Prace Komisji Historii Sztuki” t. 7. 1938. s. 253.
- ⁹² Jw., s. 254.
- ⁹³ Grobowiec Baldassare> Coscia z baptysterium florenckiego; por. Panofsky, op. cit., il. 324.
- ⁹⁴ Muzeum Narodowe we Wrocławiu, sygn. VIII, 1770, Mag. 155. — Księżna Ziebicka zmarła I II 1630 na zamku w Oleśnicy.
- ⁹⁵ Tzw. *double-decker tomb*; por. m.in. Panofsky, op. cit., s. 65 n.
- ⁹⁶ Z. Ostrowska-Kęłowska *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*. Poznań 1969. s. 34.
- ⁹⁷ B. Roszkowski *Widok Żałobny Dwoc/i znakomitych Pogrzebów [...] Augustyna [...] Działyńskiego [...] (759: Dnia 1. Czerwca Pochowanego [...] 1762: Dnia 30. Września Pogrzebionej [...] Brygilty z Działyńskich Czapski (...) Podany*. W Poznaniu (1762), Poznań 1762, k. Av.
- ⁹⁸ A. Pigler *Portraying the Dead. Painting-Graphic Art*. „Acta Historiae Aitium” t. 4 1956. z. 1-2. il. 17.
- ⁹⁹ A. Novotny *Pražsky ceremonie! smrti* [katalog wystawy Muz. m. Pragi]. Praga 1936
- ¹⁰⁰ Pigler, op. cit., ii. 70, 71. 74, 76. 77.

¹⁰¹ V. Wagner *Pražské umění slavnosti XVIII století*. „Dilo“ t. 14, 1917, s. 17; P. Preiss *J. O. Jahn a Cesky klasicismus*. „Sbornik Narodniho Musea“ t. 12, s. A, 1958, z. 3, s. 121 n.

¹⁰² J. Czarnecki *Mały Król na Rusi i jego stolica Krystynopol*. Kraków 1939, s. 200 n.

¹⁰³ Starzyński, op. cit., s. 88; — M. Walicki, J. Starzyński *Dzieje sztuki polskiej*. (Warszawa) 1938, s. 202.

¹⁰⁴ Lorentz, op. cit., s. 201. Dekoracja maneżu saskiego przez E. Szregera świadczy, iż znał on projekt M. Slodtza, zapewne wg ryciny F. Martineta.

¹⁰⁵ A. Bochnak *Kraków barokowy*. W: *Kraków. Jego dzieje i sztuka*. Pod red. J. Dąbrowskiego. Warszawa 1965, s. 344.

¹⁰⁶ A. Lorencowicz *Kazania Pogrzebne Miane w Różnych Żałobnych okazach [...]* Kalisz 1670, s. 146.

¹⁰⁷ O motywach piramidy i obelisku w sztuce nagrobnej zob.: Q. Tossati *L'Evoluzione del monumento sepolcrale nell'eta barocca. II monumento a Piramide*. „Bolletino d'Arte“ t. 7, 1913, s. 137 n.; — J. Shearman *The Chigi Chapel in Santa Maria del Popolo*. „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes“, t. 24, 1961, s. 129 n.; — W. Tomkiewicz *O pomnikach Wazów w Polsce (projekty i realizacje)*. W: *O naprawę Rzeczypospolitej XVII - XVIII. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplińskiemu w 60 rocznicę urodzin*. Warszawa 1965, s. 73 - 87; — J. Białostocki *Symbolika drzwi w sepulkralnej sztuce baroku*. W: *Sarmatia...*, s. 118; — S. Moszakowski *Mauzoleum Morsztynów w Warszawie*. W: *Funkcja dzieła sztuki. Materiały sesji SHS, Szczecin, listopad 1970*. Warszawa 1972, s. 243.

¹⁰⁸ *Dyariusz pogrzebowy* [...] Ignacego z Rycht *Humanieckiego Stolnika Koronnego Brodowskiego, Lisiatyckiego-etc* [...] Dnia 11. Stycznia, Roku P. 1753. W kościele Archikatedralnym *Metropolitańskim Lwowskim, odprawionego*, [bmr], k. A-v;

¹⁰⁹ Rkps rachunków z pogrzebu (30 VII 1726 w Brzezinach). Bibl. Czart. Sygn. IV, 2599, k. 330.

¹¹⁰ *Opisanre istotne Publiczney Expozycji* [...] Jana III [...] Maryey *Kazimiery* (...) *Wnuka* [...] 1733 (...) *Maia Dnia 15*. [br.J, k. A v. W: *Katalog wystawy jubileuszowej zabytków z czasów króla Stetana i Jana III w gmachu Muzeum Wojska w 400 lecie urodzin Stelami Batorego i 250 odsieczy wiedeńskiej*. Warszawa 1933, nr 310, s. 214-215.

¹¹¹ *Dyariusz Trzydniowey pogrzebowey pompy* [...] *Jozela Siemienskiego* [...] W kościele *Wiszenskim* [...] *Retormaiow, pracą y wynalazkiem* [...] *Franciszkanów Konwentu Lwowskiego odprawioney*. Dnia 1. 2. y 3. Czerwca Roku 1761.

Zbiór pamiętników historycznych o Dawney Polsce [...] przez J. U. Niemcewicza T. 1. Warszawa 1827, s. 181.

¹¹³ *Relarya wspaniałego konduktu I* [• 1 aktu pogrzebowego [...] *Jana Michała z Ursynów Dowoyny Sołohuba* [...] w kościele *mińskim Soc. Jesu* [...] 1749 ad 18 maj ad 21. euvidem I...J [Wilno 1749).

¹¹⁴ *Pamiętniki St. A. Radziwiłła*... t. 2. [bm.] 1839. s. 144.

¹¹⁵ W Czechach dopiero Ferdynad wprowadził oficjalnie kolor czarny jako żałobny. Zob. W. Pocięcha *Anna Jagiellonka*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 1. Kraków 1935, s. 128.

¹¹⁶ P. Bohdziewicz *Korespondencja artystyczna Elżbiety Sieniawskiej z lat 1700 - 17-9* w Zbiorach Czartoryskich w Krakowie. Lublin 1964, s. 156. Por. list z 20 X 1727, rkps 5946, l. 38080.

¹¹⁷ Sadok *Baracz Pamiętniki miasta Stanisławowa*. Lwów 1858, s. 115.

J. Kowalczyk *Kolegiata w Zamościu*. Warszawa 1968, s. 47. przyp. 117,

Chrościcki Caslris et astris..., s. 391. przyp. 39.

¹²⁰ B. Roszkowski *Obwieszczenie Wspaniałego Pogrzebu Doroty* (...) *Czapski* (...) w *Pakostkim* [...] *Oyców Relcrmatow Kościoles* (...) 1763 [...] 25. Kwietnia (...) *Rozgłoszone* (...) w *Poznaniu 1763*, s. A.

¹²¹ M. Laurynowicz *Stella quasi Cadens abo kazanie na Annwersarz Thomasza Zamoyskiego* (...) w *Zamościu w kościele Św. Krzyża* [...] 7. Stycznia. Roku 1639. Przez (...) *We Lwowie 1639*. k. EV.; — B. Silwiusz *Kopie Zamoyskich Przyozdobione Abo Kazanie Na Pogrzebie Thomasza Zamoyskiego Kanclerza Wielkiego Koronnego* (...) w *Kościele Farskim, S. Thomasza Apostoła, Dnia 9. Lutego* (...) 1638 (...) W *Zamościu 1638*, s. B2-B,v.; — tamże o symbolice rodowej koloru szarego od „Szaryuszów” na podstawie *Hieroglyphica* P. Valeriano.

¹²² W katedrze sandomierskiej przechowywano jeszcze na pocz. XX w. zielone i czerwone sukno obiciowe, ofiarowane z Krakowa. Znane są również wypadki rozdzierania obicia

katafalku przez plebs. W 1627 w Ostrogu „Superior [...] tak misternie uformował katafalk, że zachwycona tern hetmanowa Sukna, obicia [...] cały aparat podarowała do zakrystii”. Cyt. wg S. Zaleskiego *Jezuici w Polsce*. T. 4. Kraków 1905. cz. 4, s. 1256.

¹²³ W. Sierakowski *Architektura cywilna dla Młodzi Narodowej* [...] w Krakowie 1796, s. 80.

¹²⁴ *Pamiętniki St. A. Radziwiłła...*, t. 2 [bm.] 1839, s. 198; — *Diariusz St. Oświęcima...*, s. 126-128.

¹²⁵ *Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku*. Wyd. S. Przyłęcki. Lwów 1842, s. 294; — Zob. A. Sajkowski Krzysztof *Opaliński, wojewoda poznański*. Poznań 1960, s. 238.

¹²⁶ „Nópdtrzymv się na pysznych katafalkach, czy to świeckich czy duchownych Panów, przy pogrzebowych, albo exequialnych pompach. Tu na bogatych wezgiłowach Korony, Mitry, Ordery, Senatorskie Insygnia, Kawalerskie Buńczuki, buzdygany, Sceplra, buławy y inne ozdoby, owdzie woienne insygnia, indziey infuly, Pastorały, Triregia, kardynalskie kapelusze, krzyże, Palliusze leża; cóż po tym wszystkim, kiedy tym kto władać nie ma, y iuż nie może”; zob. *Relacya wspaniałego Konduktu y [...] aktu pogrzebowego [...] 1749 1...*, s. B.

¹²⁷ *Gazeta Warszawska* 1814, nr 4, s. 1316.

¹²⁸ *Chrościcki Projektanci...*, s. 263.

¹²⁹ Muzea gminy miasta Lwowa. Lwów 1929, s. 63, ii. 35; — Z. Hornung *Na śladach działalności artystów francuskich w Polsce*. „Teki Komisji Historii Sztuki” t. 1, 1959, ii. 15, 16; — *Chrościcki Projektanci...*, s. 265.

¹³⁰ K. Gadacz *Inwentarz zbiorów sztuki prowincji krakowskiej zakonu oo. Kapucynów*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 11, 1965, s. 147, nr 48, 49, 50, 51.

¹³¹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 5: Województwo poznańskie. Pod red. T. Ruszczyńskiej i A. Sławskiej. Z. 26: Powiat turecki. Opr. M. Kwiczała. Warszawa 1919.

¹³² Pogrzeb Józefa Lipskiego. „Kuryer Polski” 1753, nr 856. W katedrze lubelskiej z tzw. drugiej zakrystii zachowały się podstawki w formie orłów-.

¹³³ I. Soszyński *Iasny Nad Naisnieyszemi Splendor Pogrzebu [...] Alexandra Ludowika Radziwiła Xiqzęcia [...] Woiewody Polockiego* [...] W Roku 1655, s. B,V; — Egzekwie za J. Szembeka w kościele karmelitanek w Krakowie. „Kuryer Polski” 1732, nr 76; — *Pogrzeb Kanonika Sulkowskiego w kościele św. Anny w Warszawie*. „Kurver Polski” 1749, nr 622; — *Relacya Pogrzebu [...] Humanieckiego Woiewody Podolskiego [...] 28. Stycznia w kościeci? Archi-Katedralnym Lwowskim Odprawionego*. We Lwowie 1737; — A. Czarnołuski *Pierwszey w Polsce [...] Be(ńnov [...] We Lwowie Die 18 Martli 1744, przy Exportacy Ciata [...] lablonskizy* Wojewodziny Generaiowey Ziem *Ruskich w Pałacu*, [bmr.], k. A.v.

¹³⁴ Świeczniki z XVII w. zachowały się w kościołach: cynowe w Stężycy, Bobrownikach fpow. Lipno, woj. bydgoskie), drewniane u kapucynów w Lublinie, w Kłoczewie (pow. rycki¹ i Trutowie pow. lipnowski). Dziewiętnastowieczne w następujących kościołach woj. warszawskiego: Skrzyszew, Zambrów, Łazówek, Kosów Lacki, Rusków, Ryki, Bobrowniki, Górzno. Lutówka, Osuchów, Kotuń, Postoliska.

¹³⁵ W Czernikowie (pow. lipnowski) zachowały się lichtarze z 1867. Dopiero wydawane ostatnio katalogi zabytków wymieniają obiekty określając przeznaczenie — „katafalkowe”,

¹³⁶ Osiemnastowieczny reflektor zachował się w kościele w Dębowej Łące. Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 11: *Województwo bydgoskie*. Pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego. Z. 19: *Powiat wąbrzeski*. Opr. T. Chrzanowski i M. Kornecki. Warszawa 1967, s. 4, ii. 196.

¹³⁷ M. Strykowski *Kromka*. T. 2. Warszawa 1846, s. 402; — Zbiór pamiętników... Lipsk 1839, t. 4, s. 32. Por. również kroniki: Bielskiego, Szarffenberga, Sibeneychera i Górnickiego.

¹³⁸ S. Gołąb *Śmierć i pogrzeb króla polskiego Zygmunta I na podstawie współczesnych źródeł*. W: *Dwunaste sprawozdanie c. k. U Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok 1916*. Kraków 1916, s. 3-48 oraz odb.: *Pogrzeb króla Zygmunta Starego*. Kraków 1916; — *Zabłocki Polskołaciński epicedium renesansowe na tle europejskim*. Wrocław 1968, s. 168 n. «*Studia Staropolskie** t. 12.

¹³⁹ *Zbiór pamiętników...*, t. 1. Lipsk 1839, s. 126.

¹⁴⁰ Jw.

¹⁴¹ E. Mile *L'art religieui apres le Concile de Trenie*. Paryż 1932, s. 217 - 218; — L. Butes *Aoles on the „Speculum Romanae Magrificentiae” and related publicatton*. „*Art Bulletin*”

t. 34, 1952, 1, s. 46; — Marino hasło: *Apparati*, op. cit., s. 130; — J. Białoostocki *Still und Ikonographie*. Diezno 1966, s. 204, il. 49; — M. Brix *Triumph und Toten-Feier-Bemerkungen zu einem unbekanntem Werk det Grazer Hotkunst*. „Alte und Moderne Kunst” t. 111, 1970, s. 24, il. 3.

¹⁴² *Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575-1595*. Kraków 1930, s. 91-93. «Biblioteka Krakowska» nr 70. Por. A. Fischinger *Kaplica Myszkowskich w Krakowie*. „Rocznik Krakowski” t. 33, z. 3, s. 84.

¹⁴³ Wysocki *Kazanie na pogrzebie (...) J. S. Olelkowicza...*, s. 44. Na podstawie udokumentowanej obecności w Lublinie ok. 1593 budowniczego brata Michała Hintza, można hipotetycznie przypisać mu udział w powstaniu architektury okazjonalnej na pogrzebie Olelkowicza Sluckiego. Por. B. Natoński *Hintz Michał*. W: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wrocław 1960 - 61, s. 524.

¹⁴⁴ Por. Chrościcki *Castris et astris...*, s. 394.

¹⁴⁵ J. Brant *Kazanie Pogrzebne [...] Jerzego Chodkiewicza starosty z mudzkiego* [...] w Brzozwicy 30. dnia Octobra [...] 1595, w Wilnie [...] 1596, k. A.

¹⁴⁶ *Zbiór pamiątek...* t. 2. Lipsk 1339, s. 110; — Por. *Pamiętki Zamku Królewskiego w Warszawie*. Warszawa 1971, s. 26; — Koszty przyjęcia ciała przez rajców krakowskich 12 XT 1596 por. A. Grabowski *Skarbniczka naszej archeologii*. Lipsk 1854, s. 123. Niestety nie znam szesnastowiecznej kopii Mticantego znajdującej się w Bibl. Czartoryskich — rkps 2134: *Itenerario overo relationi [...] in Polonia a servire (...) Cardinal Legatlo (1596 - 1597)*.

¹⁴⁷ Z. Batowski *Marcin Kober, malarz śląski XVI w.* „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” t. 20, 1927, z. 1.

¹⁴⁸ Za wymalowanie herbów, orłów i trupich głów otrzymuje on 4 fi. 23 gr. Zob. T. Mańkowski *Lwowski cech malarzy*. Lwów 1936, s. 47; — S. Szymański *Zródła i początek działalności M. Teofilowicza*. „Rocznik Historii Sztuki” t. 4, 1964, s. 120. — O dalszej działalności Ziarnki w Paryżu m.tn. przy dekoracjach pogrzebowych zob. S. M. Sawicka *Jan Ziarnko Peintre-Graveur Polonais et son activite a Paris au premier du XVIIe siecle*. „La France et la Pologne dans leurs relations artistiques” t. 1, 1938, nr 4-10, s. 201, il. 8.

¹⁴⁹ Chrościcki *Castris et astris...*, s. 390.

¹⁵⁰ J. Paszenda *Problem stylu w architekturze jezuickiej*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 29: 1967, nr 2, s. 155, przyp. 86.

¹⁵¹ S. Wysocki *Kształt Pobożności to iest Żywot Świątobliwy, y Smierc chwalebna [...] Katarzyny* [...] Wapowskiej [...] z kielką eczemplarzow. Przez (...) Kalisz 1606. — Por. P. Kałwa *Działalność kościelna Katarzyny Wapowskiej w Ziemi Sanockiej*. Lwów 1931.

¹⁵² Chrościcki *Barokowa architektura...*, s. 248, przyp. 68.

¹⁵³ A. Gerard *Relacja Abo Przełożenie Zacney Pamiętki y Spanialego Kataialku wczynionego Od Oyców Societatis Iesv w ich kościele Domu Protessow w Rzymie. Wszystkim fundatorom y Dobrodzieiom ich po wszystkim świecie zmarłym* [...] przez całe trzy dni [...] w Rzymie, 1639, *Znowu w Krakowie* [...] 1640, k. A.

¹⁵⁴ *Process Pogrzebu [...]* Chrzyszfopa Radziwiłła [...], k. B. Topór to aluzja do herbu matki zmarłego, Katarzyny z Łęczyńskich. Inne uroczyste pogrzeby protestanckie, por. A. Węgierski *Kazanie o Stateczności w Wierze* [...] *Na Pogrzebie* [...] *Raphata* [...] *Leszczyńskiego* [...] *we Włodawie W kościele Ewangelickim 14 XI 1644* [...] *Baranów 1644*; — *Leich-Piocsion* [...] *Boguslav Radzivil* (...) 6 Martii Anno 1670. Królewiec 1670.

¹⁵⁵ *Pogrzeb księcia Krzysztofa* wykonany na papierze przechowywano do 1671 r. w zbiorach Ludwika Karoliny Radziwiłłowej; zob. T. Sulerzyska *Inwentarz Galerii obrazów Radziwiłłów z XVII w.* „Biuletyn Historii Sztuki” R. 23: 1961, nr 3, s. 283, nr kat. 876.

¹⁵⁶ *Pamiętniki A. SI. Radziwiłła...*, t. 2, 1838, s. 135.

¹⁵⁷ *Władysława IV Króla polskiego wielkiego Xiążęcia litewskiego etc. Listy i inne pisma urzędowe*. Kraków 1845, s. 80 - 92.

¹⁵⁸ *Jw.*, s. 84. Por. Grabowski *Skarbniczka...*, s. 95; — A. Bochnak *Kościół św. Piotra i Pawła w Krakowie i jego rzymski pierwowzór oraz architekt królewski Jan Trevano*. „Prace Komisji Historii Sztuki” t. 9, 1948, s. 121.

¹⁵⁹ *Wiliński U źródeł...*, il. 3.

¹⁶⁰ *Miks-Rudkowska*, op. cit., s. 422.

¹⁶¹ *Jw.*, s. 422.

¹⁶² *Jw.*, s. 424.

- ¹⁶³ *Diariusz S. Oświęciana...*, s. 223.
- ¹⁶⁴ Soszyński *Isny (...)* *Splendor...*, k. B,v.
- ¹⁶⁵ Podstawki w formie putta zob. *Relacya Pogrzebu [...] Rzewuskiego woiewody bełzkieno, hetmana Wielkiego Koronnego (...)* 17 Julii w kościele WW. OO. Karmelitów Dawney Obserwancyi Lwowskim [...] We Lwowie 1730, k. A₂; — *Egzekwie za J. Szembeku w kościele wizytek w Warszawie*. „Kuryer Polski” 1732, nr 79, s. 336.
- ¹⁶⁶ *Opisanie y wykład kataialku Marii Anny z Kazanowa Jablonowckiey Woiewodziny y Generalowey Ziem Ruskich, Hetmanowey Wielkiej Koronney, etc. w Kościele Lwowskim W. O. Iezuitów wystawionego anno 1687, 26 y 27 dnia Maia*. s. A.
- ¹⁶⁷ Jw.
- ¹⁶⁸ Jw.
- ¹⁶⁹ *Relafione delie Pompa Funebre [...] Giovanni 17/. Re di Polonia Sella Chiesa di S. Stanislao [...] Carlo Barberini Proteltore [...] Roma 1696*.
- ¹⁷⁰ Miks-Rudkowska, op. cit., il. 6; projekt dekoracji scenicznej zamieszczony w dziele O. Boldoniego *Theatrum temporaneum [...] 1636*, zob. \t. Praz *Studies in Seventeenth-Century Imagery*. Rzym 1964, t. 1, s. 200, il. 74.
- ¹⁷¹ Grabowski *Skarbniczka...*, s. 58 - 59; — K. Bąkowski *Hislorya Krakowa w zarysie*. Kraków 1898, s. 98. «Biblioteka Krakowska» nr 6.
- ¹⁷² M. Gębarowicz *Szkice z historii sztuki XVII w*. Toruń 1966, s. 267.
- ¹⁷³ Na pogrzebie J. Szembeka kanclerza koronnego „X. Naramowski... inwencyą swoją wystawił machiną”; cyt. wg „Kuryer Polski” 1732, nr 76, s. 531; por. A. Naramowski *Giowa y serce Publicznego Dobra za Żywota A po Śmierci [...] Jan ze Stupowa Szembek Kanclerz Wielki Koronny [...] od [...] Brala [...] Krzysztofa Szembeku Biskupa Warمیńskiego [...] w Kol-Jegiacie Warszawskiej S. Jana (...)* 1731. 5 lunij... Warszawa 1731, s. M.
- ¹⁷⁴ Pogrzeb Karola Niemiryca w Równem w dn. 9 VI 1755. Zob. Przydatek do gazet po nr 103 „Kuryera Polskiego” 1755.
- ¹⁷⁵ *Diarum (...) Domus Varsaviensis S. Crucis Circa quotianae terę negotia percipuo in anno 1716-1720*. Rkps w Bibl. Sem. Metropolitalnego w W-wie. Rkps sygn. C-5-9, inw. 271.
- ¹⁷⁶ Berendsen nazywa wszystkie formy okazjonalne związane z pogrzebem w okresie nowożytnym — k a t a f a l k a m i ; zob. *The Italian Catalalques...* loc. cit.
- ¹⁷⁷ Popelka, op. cit., s. 184 - 199; — też *Das Trauergeruste der Wiener Unhersital tur Kaiser Joseph I. W: Afeue Aspekte im Werk Johann Bernhard Fischers v. Erlach*. Wiedeń 1970, s. 239.
- ¹⁷⁸ *Opisanie Pogrzebu [...] Marcyana Scibora Chełmskiego... w Kościele Archipresbiteralnym (...) Craco\iensis (...) 1700*.
- ¹⁷⁹ *Castrum Doloris (...) Rudolpho (...) Gaschin...*, loc. cit. Por. S. Gumiński *Domus Sapientiae Svidnicensis*. W: *Funkcja...*, s. 243.
- ¹⁸⁰ Pogrzeb Trzydniowy (...) *Urszuli z [...] Tarnowskich W-ierzbowskiej (...) w kolegiacie W [...] Łasku [...] 1717*.
- ¹⁸¹ *Opisanie Zalobney Apparencyi [...] Zolij z Rozwadowskich Morszlynowy (...) w (toście/e krakowskim Soc: Jesu (...) Dnia 25, 26 y 27 Października R. 1742*.
- ¹⁸² Chrościcki *Projektanci...*, s. 261.
- ¹⁸³ (P. Giżycki) *Dyaryusz Czterodniowego pogrzebu (...) Józefa Potockiego [...] w Stanisławowie (...) w Kościele Kolegiackim. Ann (1751) expedyowanego*. k. A₂.
- ¹⁸⁴ „Wystawiony (...) p r z e p y s z n y k a t a f a l k o w e g o inwencyą Architekta, którego się podobne prace wszystkie potym naysolenniejsze takowe akty zaszczycały”. Cyt. wg J. Legucki *Kazania na Solennyh Pogrzebach (...) 1750*, s. 471; — J. Paszenda *Nowe wiadomości o pracach Pawia Giżyckiego*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 34: 1972, z. 1, s. 57 n.
- ¹⁸⁵ L. Pascoli *Vi(e de pitlori, scultori ed architetti...* T. 2. Rzym 1736, s. 535, cyt. wg Miks-Rudkowskiej, op. cit., s. 430.
- ¹⁸⁶ Chrościcki *Projektanci...*, s. 259 n.
- ¹⁸⁷ P. Giżycki *Eicubiae Dolorum (...) Casimiri Alexandri Pociy (...) 1729. 11 Octobris. Leopoli (1730)*. k. R.
- ¹⁸⁸ „Kuryer Polski” 1732, nr 78.
- ¹⁸⁹ *Relacya Pogrzebu Serca (...) Pawła Karola Lubartowie/a Sanguszka (...) w kościele Farnym Lubartowskim. R. P. 1751. 28 Maia odprawionego*, k. Av.
- ¹⁹⁰ Np. *Opisanie Krótkie pogrzebu Wielmożnego Chorążego Mozyrskiego*, k. F., dołączo-

- ne do: S. Kmita *Niebo Ziemskie* (...) *Mikołaja Władysława Bulharyna* [...] w *Kościele Nieświęskim Soc: Jesu* (...) 1741. *Dnia 6. Listopada* (...) *W Wilnie* 1742.
- ¹⁹¹ *Grot Zwycięski Herbowego Proporca* (...) *Stelana Zawiszy Czarnego, łowczego Ziemi Bielskiej* (...) *Od Rezydencji Drohickej S. J.* (...) 1722, 20 Kwietnia, w Warszawie, k. Av.
- ¹⁹² *Relacya O Depozycyi Serca* [...] *Teodora Lubomirskiego...* *Przy solennych Exekwiach w kościele Warszawskim XX Scholarum Piarum* (22 II 1746).
- ¹⁹³ Jw.; — *Relacya z Pogrzebu* [...] *Wojewodziny Podlaskiej w kościele Wiśniowieckim WW. OO. Karmelitów 4 Februarii Roku 1748* odprawionego.
- ¹⁹⁴ *Relacya pogrzebu* (...) *Rzewuskiego* (...) 17 lullii w *Kościele WW. OO. Karmelitów Dawney Obserwancyi Lwowskim Odprawionego, W Lwowie* 1730.
- ¹⁹⁵ *Dyariusz Apparencyi* (...) *Dorothy z Grothów Gembicki Starościny Nakielskiej Herbu Rawicz w kościele labiszyńskim Retormatow erygowaney Dnia Czwartego Czerwca 1731*, k. A..
- ¹⁹⁶ P. Giżycki *Relacya* (...) *Aktu Pogrzebowego* (...) *Michała Serwacego Wisnowieckiego* (...) w *kościele* (...) *karmelitów Bossych Wisnowieckim* (...) 1745 (...) 6 octobris. *Czterodniowa ... Pobożnością...* (1745).
- ¹⁹⁷ *Kmitd Niebo Ziemskie...*, s. F.y.
- ¹⁹⁸ *Dyariusz Apparencyi* (...) *Dorothy z Grothów Gembicki...* loc. cit. Zapewne „perspektywa” jest równoznaczna z płaską powierzchnią, na której wykonano iluzjonistyczne malowidła.
- ¹⁹⁹ (M. Rithovey?) *Relacya Pogrzebu* (...) *Kazimierza* (...) y *Jana Jabłońskiego* [...] w *kościele Potockim* [...] 30 lanuari odprawionego f(735), s. I.
- ²⁰⁰ *Relacya pogrzebu* [...] *Troiana de Łosa Łosowskiego Stolnika Rzeczyckiego, Rotmistrza Województwa Potockiego, mającego za herb Prus 3ci to jest pułtora Krzyża, puł Podkowy y Kosę, W Kościele Potockim Soc. Jesu dnia 5. 6, y 7. 9-bra odprawionego RP 1742* (bmr.).
- ²⁰¹ *Roszkowski Obwieszczenie...*, loc. cit.
- ²⁰² (J. Mockij) *Relatio Pompae Funerbalis* (...) *Iacobi Ludovici*. Opis jest dołączony do dwóch różnych panegiryków. Zob. *Chrościcki Projektanci...*, op. cit., s. 265.
- ²⁰³ M. Osiński *Zamek w Żółkwi*. Lwów 1933, s. 131. Por. *Chrościcki Projektanci...*, op. cit., s. 265.
- ²⁰⁴ R. 1744, nr 359.
- ²⁰⁵ A. Rottermund *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*. Warszawa 1970, nr kat. 13.
- ²⁰⁶ *Relacya Pogrzebu* (...) *Rzewuskiego...*, loc. cit.
- ²⁰⁷ JW.
- ²⁰⁸ *Relacya Pogrzebu Serca* (...) *Pawia Karola... Sanguszka...*, k. A
- ²⁰⁹ *Roszkowski Obwieszczenie...* loc. cit.
- ²¹⁰ Menestrier loc. cit.
- ²¹¹ „Kuryer Polski”, Addytament, z dn. 9 V 1757.
- ²¹¹ K. Sroczyńska *Zygmunt Vogei, rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, s. 30.
- ²¹² E. Forssmann *Dorish, Jonisch, Korinthisch. Studien uber den Gebrauch der Saulenordnungen in der Architektur des 16 - 18 Jhs*. Sztokholm 1961.
- ²¹⁴ *Popelka Trauergeruste'...*, s. 185.
- ²¹⁵ E. W. Palm *Elementos Salomonicos en la argüitectura del barroco*. W: *Actas Congreso International de Americanistas 1966*. T. 3. Buenos Aires 1968, s. 233 - 239.
- ²¹⁶ *II Funerale delio Imperatora Fatto della M. Comunita di Piacenza nella Chiesa maggiore Con dietro le ultima parole che S. M. ... in Italia*, (bmr.). Cyt. wg Berendsen, op. cit., s. 10. Wzniesienie *casirum duloris* zostało zainicjowane przez księżną Parmy i Piacenzy Małgorzatę, naturalną córkę Karola V.
- ²¹⁷ R. i M. Wittkower *The Divine Michelangelo: The Florentine Academy's Homoge on his Death in 1564*. Londyn 1964; rec. tejże książki O. P. Berendsen w: „Art Bulletin” t. 52, 1970, nr 3, s. 102 - 104.
- ²¹⁸ E. Borsook *Art and Politics at the Medici Court I: The Funeral oi Cosimo I de Medici*. „Mitteilungen des kunsthistorischen Institutes in Florenz” t. 12, 1965, z. 1-2, il. 2- — *La Magniligue et sumptuose Pompe funebre laile aux obsegues et iunirailles du* (...) *Charles cinguieme, celebrees en la ville de Bruxelles, le XXIXe* (...) *roy catholiques d'Espagne, son fils*. Antwerpia 1559.
- ²¹⁹ Brix, op. cit., ii. 4.

- ²²⁰ *Breve racconto della transportatione del corpo di Papa Paolo V dalla basilica di s. Pietro a quella di s. Maria Maggiore...* Roma 1623, s. 14. Cyt. wg Berendsen *The catalques...*, s. 15.
- ²²¹ Borsook, op. cit., il. 10.
- ²²² „Cztery Palmy in modum Piramid...”, cyt. wg *Relacya... Pogrzebu* [...] 26. Kwietnia [...] 1746. we Lwowie u... *Dominikanów...* (1746).
- ²²³ A. Tessier *Le genre decoratif luebre. Esquisse d'une histoire de ses debuts en France.* „Revue de l'art ancien et moderne” t. 16, 1924; — Tapie, op. cit., il. przy s. 177.
- ²²⁴ Popelka, op. cit., il. 4.
- ²²⁵ Motyw spopularyzowany przez Berniniego w grobowcu Urbana VIII. Por. E. Panofsky *Mors vitae testimonium. The positive Aspect of Death in Renaissance and Baroque Iconography.* W: *Studien zur Toskanischen Kunst. Festschrift für Ludwig Heinrich Heydenreich zum 23. März 1963.* Monachium 1964, s. 221; — tenże *The Tomb...*, loc. cit.
- ²²⁶ G. G. Bibiena *Architettura, e prospettive dedicate alla Maesta di Carlo Sesto Imperador de Roman! da..., suo primo ingegner teatrale, ed architetto, inventore delle modesime, Augusta 1740.* (Liczne późniejsze reedycje.)
- ²²⁷ *Die Kunst des 17. Jahrhunderts.* Pod red. E. Hubala. Berlin 1970, ii. 385 a. «Propylaen Kunstgeschichte» t. 9.
- ²²⁸ M. Marieschi *Magnificeniores selectioresque Urbis Venetiarum prospectus, quos olim [...] Venefus Pictor, et Architectus...* Venetia 1761. il. 22.
- ²²⁹ Lorentz, op. cit., il. 8 (plansza z projektami z „Vitruve BaVarois”, projekt B).
- ²³⁰ F. Souchal *Les Slodtz, sculpteurs et decorateurs du Roi (1685 - 1764).* Paryż 1967, s. 634 nn.
- ²³¹ Pigler, op. cit., il. 72.
- ²³² G. B. Piranesi *Vasi, Candelabri, Cippi, Sarcofagi...* [Roma] 1778. Wazy ze s. 9 powta rza Z. Vogel na swoich katafalkach (ii. 108, 93).
- ²³³ Sroczyńska, op. cit., s. 18 n., il. 1, 2, 3, 4.
- ²³⁴ „Kuryer Warszawski” 1859, nr 297.
- ²³⁵ *Dyariusz... Dorothy z Grothów Gembicki...*, s. C.
- ²³⁶ Matwijowski, op. cit., s. 70 n.
- ²³⁷ K. Sarnecki *Pamiętnik z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691 - 1696.* Opr. J. Woliński. Wrocław 1958, s. 150 - 151.
- ²³⁸ List Michała „Rybeńki” Radziwiłła z dn. 29 X 1746. AGAD. Sygn.: Arch. Radz., IV, teka 30, nr 1345.
- ²³⁹ *Chrościcki Projektanci...*, s. 259.
- ²⁴⁰ Jw.
- ²⁴¹ Cztery listy w zb. AGAD. Sygn.: Arch. Radz., V, teka 258, nr 11457.
- ²⁴² List z 17 VIII 1757. AGAD. Sygn.: Arch. Radz., V, teka 258, nr 11428.
- ²⁴³ Jw.
- ²⁴⁴ Z. Rynduch *Sauka o stylach i retorykach polskich XVII wieku.* Gdańsk 1967, s. 95 n.
- ²⁴⁵ Pogrzeb K. Skarbka. „Addytament do Gazet Roku 1755 R.89.
- ²⁴⁶ A. Chastel *La Baroque et la Mori.* W: *Relorico e Barocco. Aftl del III Congresso Internazionale di Studi Umanistici. Venezia 15 - 18 giugno 1954.* A cura di E. Castelli. Rzym 1955, s. 32 - 54.

PROGRAMY TREŚCIOWE KATAFALKÓW I *CASTRUM DOLORIS*

TWÓRCY PROGRAMÓW I ICH REALIZACJE

Na program treściowy architektury okazjonalnej i dekoracji okolicznościowej wystawionej podczas uroczystości pogrzebowych składały się różnorodne elementy: posągi personifikujące cnoty zmarłego, obrazy, *devises*, emblemy, przedstawienia heroicznych czynów, osobne wierszowane inskrypcje itp. Program zawierał mniej lub bardziej czytelne aluzje do pochodzenia, zajmowanego stanowiska, posiadanych godności i tzw. zasług zmarłego. Ambicje polityczne i rodzinne fundatorów wysuwały się niekiedy na plan pierwszy, zwłaszcza w wypadku konieczności obrony praw do sukcesji korony czy dziedziczenia urzędów i dóbr, tak jak to było na pogrzebach Jana III Sobieskiego, Augusta II Sasa czy Jakuba Sobieskiego.

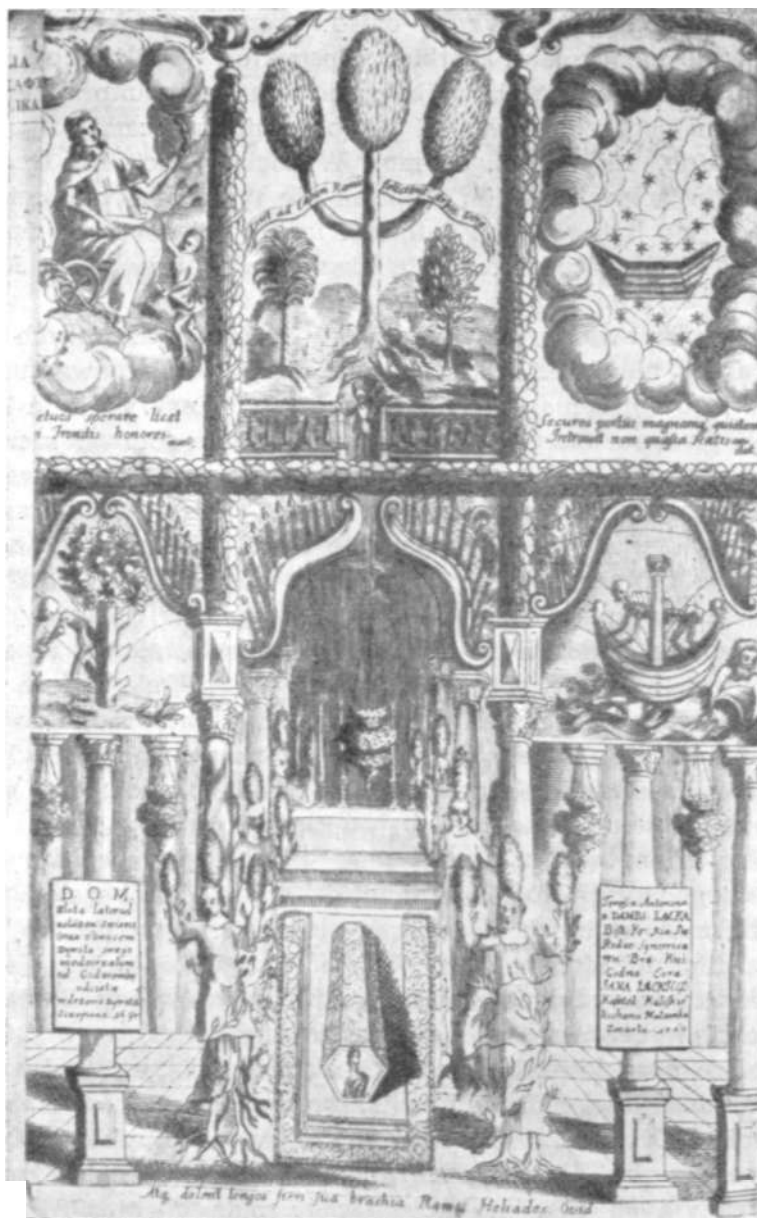
ConceŃto programu — jego zasadnicza idea — jak zalecał najgruntowniejszy „podręcznik” (dla organizatorów pogrzebów) C. D. Menestriera¹ powinno być zgodne tak z okolicznościami śmierci, pochodzeniem, dostojnością, jak i zasadniczymi rysami charakteru zmarłego. Zasadnicza idea programu powinna być rozwinięta w poszczególnych obrazach, rzeźbach, emblemach i inskrypcjach. Dlatego twórca programu treściowego na uroczystościach pogrzebowych układał nie tylko ogólne idee, ale dobierał poszczególne cytaty, tworzył nowe emblemy i oryginalne inskrypcje epitafijne. Twórcami programów byli najczęściej wykształceni w literaturze antycznej i pismach Ojców Kościoła teolodzy i świeccy poeci panegiryczni, a w sporadycznych tylko wypadkach architekci lub dyletanci. Programy treściowe znamy z drukowanych i rękopiśmiennych relacji pogrzebowych, kazań,

wierszowanych panegiryków, opisów koronacji (m.in. Michała Wiśniowieckiego), jak i krótkich konspektów². Ich twórcy pozostają często anonimowi. W kilku przypadkach autorzy relacji czy kazań pogrzebowych byli jednocześnie twórcami programu treściowego, jak np. ks. Szymon Wysocki. Poeci, ks. Andrzej Kanon i Wacław Scherffer, napisali nie tylko teksty ulotek żałobnych, ale byli również autorami inskrypcji dekoracji na pogrzebach królewicza Zygmunta Kazimierza Wazy i ks. Jerzego III (il 32, 33).

O szesnastowiecznych twórcach programów treściowych wiemy bardzo niewiele. Biskup Samuel Maciejowski (ewentualnie ktoś z jego otoczenia) ułożył zapewne teksty inskrypcji na katafalku Zygmunta Starego, skoro przedtem przygotował szczegółowy program trzydniowego pogrzebu w katedrze krakowskiej. Na egzekwiach za monarchę polskiego, które odbyły się w 1548 r. w Augsburgu, śląski poeta, Jerzy z Łagowa³ (Logus), proboszcz z Nysy był autorem inskrypcji przybitej do katafalku⁴. Napisy na *castrum doloris* wystawionym w 1572 r. w Rzymie podczas egzekwii za Zygmunta Augusta ułożył zapewne przebywający tam wówczas duchowny polski⁵, ale twórcą programu treściowego, opartego na znajomości antycznego pogrzebu cesarskiego (*apotheosis*), był wykształcony humanista włoski, kardynał Alessandro Farnese⁶, który oglądał wielokrotnie egzekwie za Habsburgów w Italii.

Wygłoszone w 1593 r. kazanie Szymona Wysockiego podkreśla sens moralizatorski żałobnej dekoracji ścian kościoła i katafalku, m.in. czterech alegorycznych postaci cnót (Wiary, Nadziei, Miłości i Męstwa), herbu Pogoń i stosu czaszek z klepsydrami. Prawdopodobnie sam kaznodzieja, opisujący dokładnie dekorację był twórcą programu treściowego⁷.

Dalsze poszukiwania powiększą zapewne listę autorów programów treściowych z XVI w.⁸. Programy katafalków zrealizowanych w XVI w. na terenie Polski były stosunkowo proste i łatwo czytelne. Opierały się one na elementach heraldyczno-inskrypcyjnych, personifikacjach cnót zmarłego oraz tradycyjnych atrybutach wanitatywnych, jak szkielety, czaszki i klepsydry. Wzmiankowany już podręcznik Menestriera dzieli dekoracje pogrzebowe na dwa rodzaje: „Jedna pospolita i zwykła, która

148. Katafalk i dekoracja okolicznościowa na pogrzebie Teresy Antoniny Łąckiej w kościele jezuitów w Poznaniu, 7 VI 1700. Miedzioryt

składa się tylko z obić i świateł; druga bardziej uroczysta, której towarzyszą obrazy, inskrypcje, emblemy, *devises...*¹⁰. Rozpowszechnienie się drugiego typu dekoracji w Polsce nastąpiło w końcu 1 poł. XVII w. na skutek wpływu działalności G. B. Gisleniego, architekta trzech kolejnych królów z dynastii Wazów. Nie mogąc zrobić kariery w Rzymie, mimo wielkich zdolności i szerokiego wykształcenia w wielu dziedzinach, przyjechał do Polski w 1632 r. i działał tu przez blisko 35 lat. Wielkie bogactwo conceptów połączone z łatwością projektowania architektury okazjonalnej wysuwają go na pierwsze miejsce wśród twórców programów i projektantów katafalków działających w Polsce w okresie nowożytnym. Królewskie pogrzeby Zygmunta III, Cecylii Renaty i Władysława IV oraz Zygmunta Kazimierza i Karola Ferdynanda Wazów różnią się między sobą nie tylko formami stylistycznymi, ale przede wszystkim *congetti*. Oto niektóre z nich: *impresa* z pogrzebu Władysława IV — imago, z oczodołów czaszki wychylają się kłosa zboża z lemmą „Mors vitae initium”¹⁰, Parki przecinające nić życia na pogrzebie Cecylii Renaty oraz *apoteosis* i orzeł jako *psychopompos* na pogrzebie bpa Karola Ferdynanda Wazy. Gisleni nie poprzestaje na rozwinięciu *congetto* przez cały ciąg obrazów, rzeźb, *devises* i embleatów, ale publikuje także dwukrotnie własną interpretację „dla zaspokojenia ciekawości ludzkiej”¹¹ 1649 i 1655 r. Był również projektantem form i twórcą programów treściowych co najmniej dwóch katafalków na pogrzebach magnackich (Krzysztofa Gosiewskiego i N. N. z ok. 1650 r.).

Jezuita Andrzej Kanon współpracujący z G. B. Gislenim jest autorem subskrypcji w ulotce żałobnej po śmierci królewicza Zygmunta Kazimierza Wazy¹² (por. inskrypcja na rycinie). Wyjaśnia ona częściowo treść dekoracji *bed of state*. Pod orłem z wizerunkami głów zmarłych członków rodziny królewskiej czytamy: „...Orle prędkolotny [...] Jagiellonów śliczny gwiazd orszak w sercu twoim [...], których Ciebie Ziemia kryje, Duch króluje w Niebie”. Do zmarłego królewicza, którego portret umieszczono w spadającej gwieździe odnosi się dalsza część wiersza: „ta gwiazdeczka, która sobie stała w sercu [...] orła, a jednocześnie króla ojca stanowisko [...] uleciała”. Autorstwo programu tej dekoracji (a nie tylko wiersza) przypisuję pol-

skiemu jezuitcie, m.in. na podstawie zależności konceptu od znanych wówczas *Icones* (zbiorów wizerunków władców).

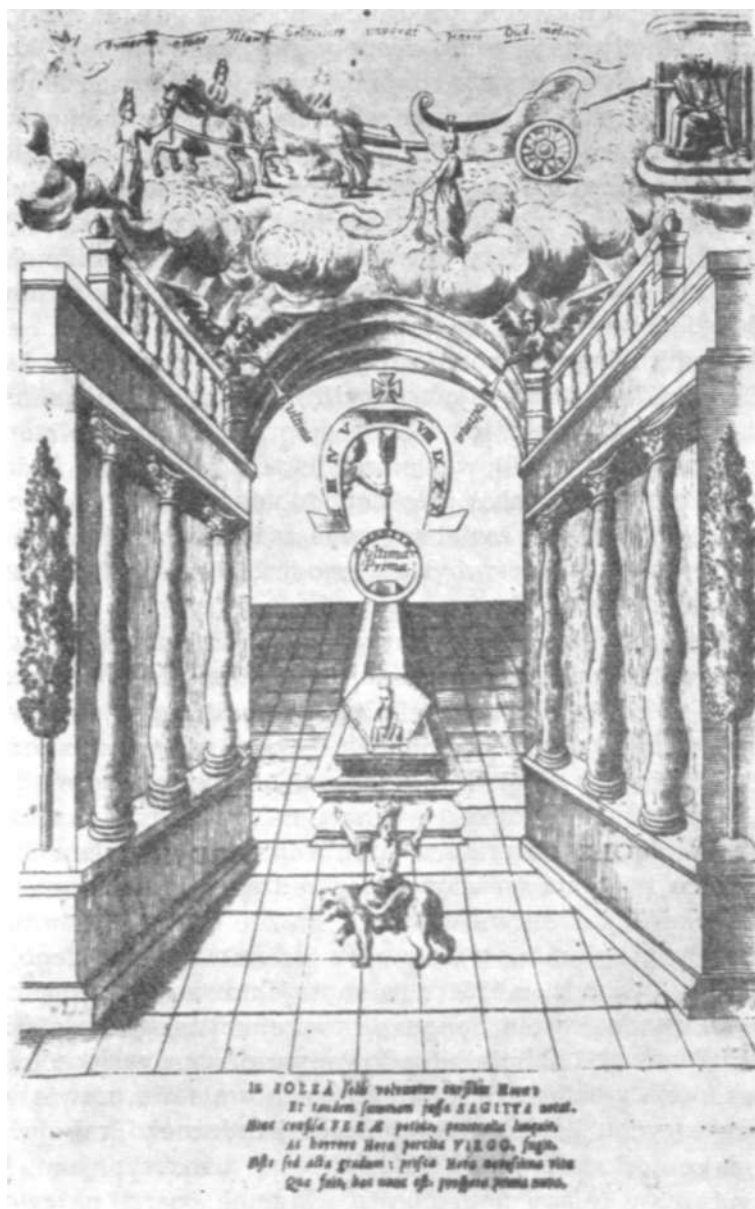
Wśród siedemnastowiecznych twórców programów treściowych można wymienić śląskiego poetę Wacława Scherffera i jezuitę Jana Borszyńskiego.

Z około 1700 r. zachowały się programy treściowe, których twórcami byli: jezuita Stefan Sczaniecki, cysters Jakub Kossowicz i kanclerz poznański Wojciech Padniewski. Pełnili oni funkcje nie tylko kaznodziejskie na pogrzebach szlachcianek Teresy A. Łackiej, Marianny Przyjemskiej i Katarzyny Skrzetuskiej, ale przede wszystkim byli twórcami programów. Ksiądz Sczaniecki napisał, że „wieczny żywot [...] Pod Herbowną Dwoyga [...] Drzew (Godziemby i Nieczui) [...] allegoryą [...] na katafalku, wyrażają...”¹³. Tytuł kazania uzupełnia główną myśl programu: ciągle żywe drzewo herbowe (rodzin Skrzetuskich i Smoszewskich) jest znakiem wieczności.

Nierzadko są to pomysły zakonników z jednego klasztoru, jak np. na pogrzebie Józefa Siemieńskiego w Wiszni w 1761 r. Na egzekwiach w kościele kapucynów warszawskich za Marię Kazimierę Sobieską w 1717 r. wzniesiono katafalk¹⁴. W relacji czytamy: „Inskrypcje na całym Castris doloris [...] były dosyć piękne y Spektatorowi wdzięczne y przyjemne dla swych krótkości ingenio et compositione iednego z Ichmosciow OO: Scholarów Piarum”¹⁵. Kiedy indziej autor relacji pogrzebowej i zapewne twórca programu pisze o sobie: „Zgadnij jako się zowie Author aktu tego, Imię ma pierwsze w Polsce od Leszka białego”¹⁶. Reformat prowincji wielkopolskiej miał zapewne na imię Mieszko.

W roku 1732 na pogrzebie Jana Szembeka w kolegiacie warszawskiej jezuita „X. Naramowski [...] inwencyą swoją wystawił machinę [...] przy dwugodzinnym Kazaniu wywodził [...] trzy punkta, że [...] kanclerz W. Kor. [...] był głową Senatu Polskiego, [...] był wyborem y czołem zaszczytu domowego, w pobożności był prawdziwie łanem Kochankiem od Serca Jezusowego...”¹⁷. Retoryczne wątki panegiryczne (zwłaszcza *genus demonstrativum*), które znalazły się w kazaniu, posłużyły uprzednio do ułożenia programu dekoracji.

W wieku XVII architekt projektujący *castrum doloris* mógł

149. Katafalk i dekoracja okolicznościowa na pogrzebie Marianny Przyjemskiej w kościele bernardynów w Kole, 9 V 1701. Miedzioryt

być jednocześnie twórcą programu, podczas gdy w następnym stuleciu istniały najczęściej zespoły projektantów i wykonawców, w których ważniejszą rolę odgrywał twórca programu treściowego niż architekt. Na pogrzebie Jakuba Sobieskiego, fundowanym przez sukcesora dóbr żółkiewskich, „Rybeńkę” Radziwiłła, *castium doloris* zaprojektowali ks. Jerzy Mocki, tytularny opat żółkiewski i miejscowy architekt Andrzej Castelli¹⁸ (il. 115- 116). Rachunki i listy potwierdzają ponadto dodatkową funkcję twórcy programu treściowego, który był również nadzorcą całości robót z ramienia księcia¹⁹ (il 115- 116).

Najwybitniejszym twórcą programów w XVIII w. był ks. Paweł Giżycki, który układając *conchetto*, jak i poszczególne emblemy i epitafia współpracował na pogrzebie Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z architektem Maurycym Pedettim. Paweł Giżycki przyjechał prawdopodobnie na około 4 miesiące przed datą pogrzebu i zastał zapewne zaawansowane prace przy projekcie Pedettiego, przebywającego już od dawna w Nieświeżu. Musiał się więc dostosować z koncepcją treściową do już istniejącego projektu formy plastycznej. W rezultacie ich współpracy powstała najdoskonalsza forma *castium doloris* z ok. poł. XVIII w. w Polsce. Jednak definitywne rozstrzygnięcie czy najpierw powstało *conchetto* i kolumna — herb mitycznego przodka zmarłej, a dopiero potem forma łącząca tempietto z bramą triumfalną, czy było odwrotnie, jest w tym przypadku niemożliwe, pomimo licznych materiałów archiwalnych. Na wielu innych pogrzebach program treściowy poprzedzał projekt formy katafalku i dekoracji okolicznościowej.

Z wielu programów treściowych autorstwa Giżyckiego, najważniejszy pochodzi z 1751 r., a zaprojektowany został z okazji pogrzebu Pawła Karola Sanguszki w kapucyńskim kościele św. Piotra i Pawła w Lublinie, ufundowanym przez zmarłego magnata. Dekoracja rzeźbiarska katafalku zachowała się prawie w całości na strychu kaplicy Matki Boskiej Śnieżnej. Brak już niestety dekoracji malarskiej, jak i kartuszy z inskrypcjami, które znamy tylko z relacji pogrzebowej. Trumna oparta na czterech herbowych łabędziach (z inskrypcjami, które zachowały się na piersiach ptaków) wzniesionych na cokołach stała na ośmiogranistym cokole, otoczonym przez wysokie cokoły 4 cnót (il 117,

118). Nad katafalkiem zawieszono portret zmarłego, który otaczały 4 „famy” wyrażające żal duchowieństwa, przodków, dalszej rodziny i uczestników (il 121). Sześć inskrypcji opisywało żal — wdowy, syna, siostry, siostrzeńca, ciotki i rodziny Lubomirskich. Na gzymsie obiegającym wewnątrz kościoła umieszczono herby skoliigaconych rodzin: Giedroyciów, Koreckich, Zasławskich, Wiśniowieckich, Radziwiłłów, Sapiehów, Lubomirskich, Chodkiewiczów itd. Obok ołtarza, pod chórem muzycznym, umieszczono popiersia (niezachowane) biskupów, zakonników i zakonnic z rodziny Sanguszków. Obok katafalku stały personifikacje żalu Korony Polskiej (il 119) i Księstwa Litewskiego. Cnoty księcia wyrażały Roztropność, Sprawiedliwość, Męstwo, Wstrzemięźliwość. Czyny zmarłego i jego fundacje kościelne wymalowane były na okolicznościowych przegrodach międzykaplicznych. Ołtarz wielki i fasadę kościoła ozdobiono wielkimi malowidłami przedstawiającymi św. Franciszka z Asyżu, który przyjmuje do nieba duszę zmarłego, godnego nagrody niebieskiej.

Streszczając wielostronicowy tekst Giżyckiego *Relacya Pogrzebowa w przód Apparencyi a Potym, samego Aktu...* starałem się podkreślić zasadnicze elementy, które można odnaleźć w dziesiątkach innych programów treściowych. Różnice między nimi polegały przede wszystkim na doborze cytatów, panegirycznych inskrypcji, ilości herbów rodziny. Bowiernie stereotypowość programów w poł. XVIII w. była niezwykła, co starałem się już nieraz wykazać.

Autorem *conchetto* dekoracji (ale nie twórcą całości programu) mógł być nawet dyletant. Poeta, Michał Sapieha, późniejszy wielki łowczy litewski, był właśnie autorem „dowcipnej inwencji tej pompatycznej pogrzebowej aparencyi”²⁰ na pogrzebie Józefa Franciszka w kościele reformatów w Boćkach. Na pogrzebie Karola Niemirycza, oboźnego polnego ks. lit. w 1755 r. kościół w Równym „był wspaniale Adornowany przez [...] Fryderyka Niemierycza Kantora Archikatedry Lwowskiej Proboszcza Rowińskiego a Syna [...] tak w różne Symbola z Inskrypcjami...”²¹, jak i ozdoby.

Można zaryzykować twierdzenie, że najczęściej twórcami programu treściowego dekoracji żałobnej byli zakonnicy w kościo-

łach własnej kongregacji. Prefekt jezuickiej fary poznańskiej, Karol Rychłowski, był prawdopodobnie autorem programu co najmniej jednej dekoracji pogrzebowej²². Najdobitniejszym przykładem na potwierdzenie tej tezy jest działalność reformata wielkopolskiej prowincji, Benedykta Roszkowskiego, w kościołach reformackich w Pakości²³, Warszawie²⁴ oraz innego zakonika, Marchiana Wierzbickiego, w kościele w Bieczu na pogrzebie Walentego Ankwicza. „Inskrypcje zaś po Obrazach Ołtarzowych y Herbach, od [...] Wierzbickiego [...] S. Teologii Lektora Reformata [...] były skoncyrowane”²⁵. Dwudniowy pogrzeb rozpoczął się 16 VI 1766 r., ale „Abrys castrum iako y wszelkiew Apparencyi pogrzebowey z Warszawy był przesłany”²⁶ wcześniej do wykonania na miejscu. Program treściowy dostosowano więc do projektu architektury i dekoracji. Fabian Franciszek Piaskowski, administrator chełmiński, ułożył program dekoracji m.in. na pogrzeb bpa Wojciecha Leskiego w katedrze chełmińskiej w 1758 r.²⁷

Wiadomo że Stanisław Rostowski, jezuicki historyk prowincji litewskiej, opracował program treściowy dekoracji na pogrzebie Józefa Sapiehy w Wilnie. Trudno jednak stwierdzić czy była to dekoracja w kościele św. Kazimierza, św. Jana czy w katedrze wileńskiej (grudzień 1758 r.)²⁸

Wśród osiemnastowiecznych „ikonografów” wysuwają się, zwłaszcza w ciągu pierwszej połowy wieku, jezuita Paweł Giżycki, a w drugiej — reformata Benedykt Roszkowski. Porównując ich obu należy pamiętać, że z reformatami powiązana była raczej średniozamożna szlachta, a Giżyckiego, jako najwybitniejszego specjalistę w dziedzinie dekoracji pogrzebowej przewożono z jednego magnackiego pogrzebu na inny (il 49, 120, 121, 141). Roszkowski musiał ponadto zredukować swój repertuar emblematyczno-erudycyjny ze względu na ogólne tendencje w 4 ćw. XVIII w. (il 50, 95, 133, 153). Obaj zakonnicy nie byli, jak Gislani, przedstawicielami *conceitissimo*, ale raczej przeładowanej maniery panegiryczno-heraldycznej. Emblemy wymyślone przez Giżyckiego rażą gadulstwem w stosunku do czytelnych siedemnastowiecznych embleatów; np. Giżycki posługiwał się emblematem, aby opisać dobrodziejstwa zmarłego dla kościoła i zakonów²⁹. Dla obu zakonników charakterystyczne są „żale” wier-

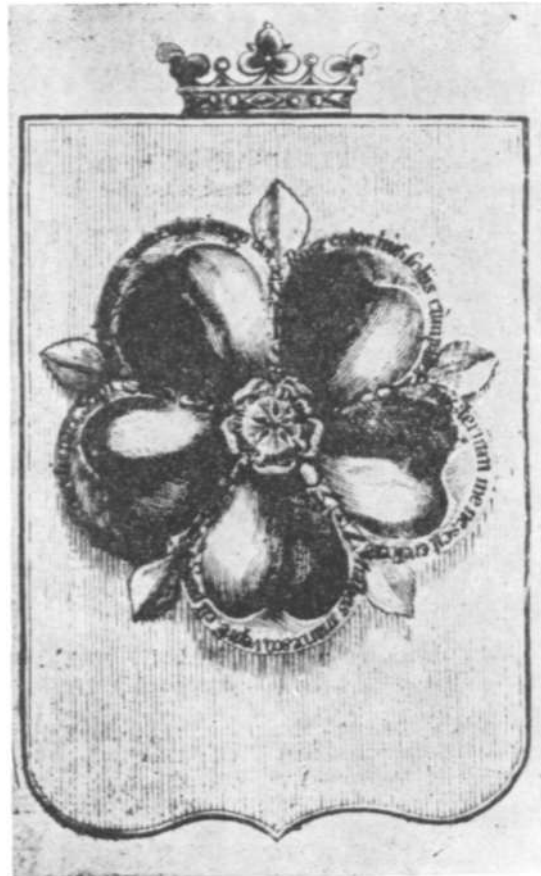

150. Katafalk z dekoracją okolicznościową na pogrzebie Katarzyny Skrzetuskiej w kościele franciszkanów w Poznaniu, 22 IX 1701. Projekt — malarz Józef. Miedzioryt

szowane pisane w imieniu poszczególnych członków rodziny czy instytucji. Ogólnie jednak można uznać Roszkowskiego za naśladowcę i zapóźnionego kontynuatora Giżyckiego w zmienionych warunkach historycznych i obyczajowych.

W okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego uroczystości organizowane po śmierci bohaterów narodowych nie odbiegały od tych, które odbywały się w wieku XVIII. Mimo to z katafalków zniknęły emblemy i personifikacje cnót. Wyjątek stanowi *castrum doloris* projektu nieznanego bliżej G. Olszewskiego (il. 63). W „nowych” programach treściowych zaczęły odgrywać większą rolę sentencje pozbawione najczęściej przedstawienia plastycznego. Pomysłowość twórców programów wyrażała się więc przez dobór cytatów, pochodzących najczęściej z *Pisma św.*, podkreślających cechy charakteru zmarłego, jak i wybór „stosownej” konwencji stylistycznej opierającej się na zasadzie pluralizmu estetycznego (il. 56, 81, 89).

Śmierć Kościuszki odbiła się szerokim echem w społeczeństwie polskim. W Wilnie podczas egzekwii w kościele św. Kazimierza wzniesiono katafalk wg pomysłu Jana Rustema, do którego napisy ułożyli profesor uniwersytetu Godfryd Ernest Groddeck (łaciński tekst) i Franciszek A. Grzymała (tekst polski). Warto podkreślić udział Groddecka, znanego filologa i wybitnego masona, przy dekoracji świątyni katolickiej³⁰. W katedrze poznańskiej architekt J. Mielcarzewicz (ojciec) wznosił katafalk z tej samej okazji pod kierownictwem kanonika Leona Przyłuskiego, który ułożył także odpowiednie napisy pod postaciami personifikującymi Amerykę i Polskę³¹. Wydaje się, że układ relacji: twórca programu — architekt jest typowy nie tylko dla XIX w. Duchowny reprezentujący kapitułę poznańską nakreślił dokładnie program treściowy realizowany następnie przez architekta. Jak podaje *Słownik Łoży*³², w kościele św. Katarzyny w Petersburgu architekt D. Viscanti wykonał w 1823 r. dekorację po śmierci Piusa VII wg wskazówek i dyspozycji miejscowego proboszcza ks. Józefa Tomaszewicza. Najwybitniejszy z pocz. XIX w. projektant treści i formy katafalków był jednak osobą świecką. Zygmunt Vogel nosił, jak wiadomo, tytuł rysownika gabinetowego Stanisława Augusta Poniatowskiego i mimo otrzymanego fachowego wykształcenia właściwie nie był architektem.

151. Herb Róża z dekoracją okolicznościową na pogrzebie Józefa Siemieńskiego w kościele reformatów w Wiszni, 1 - 3 VI 1761. Miedzioryt

W roku 1813 Vogel pomagał jedynie przy wznoszeniu katafalków znanym architektom Hilaremu Szpilowskiemu i Stanisławowi Kostce Hoffmanowi, aby w kilka lat później być już twórcą w pełni samodzielnym (il. 54, 55, 82, 83, 92). Podziwiano powszechnie powstające w latach dwudziestych XIX w. w kościele św. Krzyża katafalki na egzekwiach za Stanisława Mokronowskiego (il. 81), Stanisława Kostkę (il. 55), Adama Czartoryskiego (il. 57). Właśnie w tych projektach Vogla możemy nawet dzisiaj

152. Fragment dekoracji okolicznościowej głównego ołtarza kościoła reformatów w Pakości podczas pogrzebu Doroty Czapskiej, 26 IV 1763

odnaleźć doskonałą syntezę formy i treści. Nie odczuwamy, że jest to program ułożony przez wykształconego teologa czy humanistę, a narzucony do realizacji przez architekta. Pomimo wielu istotnych różnic, nasuwa się od razu porównanie pomiędzy Voglem a Gislenim i Giżyckim. Niezwykle, scenograficzne pomysły Gisleniego wyznaczyły niejako kierunek rozwoju treści form

castrum doloris i katafalków w Polsce. Giżycki miał właściwie niewiele do dodania do formuły zaproponowanej przez Gisléniego. Jeśli Gisléniego pragnął być zrozumiany przynajmniej w kręgu dworskim, ludzi bardziej znających emblematykę i wyrobionych estetycznie, to działalność Giżyckiego mimo panegirycznej grandiloquencji, odpowiadała zapotrzebowaniu daleko szerszych warstw społecznych magnaterii i szlachty. Działalność Vogla świadomie obejmowała szerokie warstwy społeczeństwa Warszawy, ponieważ opisywane uroczystości u św. Krzyża traktowano jako manifestacyjne pogrzeby wielkich Polaków. Gisléniego dostosowywał swoje niezwykle koncepty do wymogów polityki i interesów państwowych, Giżycki czynił zadość rodowej pysze magnatów, a Vogel starał się w sposób sugestywny pokazać uczestnikom egzekwii świetną przeszłość zniewolonego narodu i niezłomność jego bohaterów.

Wśród twórców programów znalazło się kilku humanistów, architektów i amatorów³³, ale w większości przypadków są to wykształceni w literaturze antycznej i biblijnej księża jezuici, reformaci, franciszkanie, pijarzy czy bernardyni.

PODRĘCZNIKI POMPY POGRZEBOWEJ I „WZORNIKI”

Opisywani w poprzednim podrozdziale twórcy programów treściowych korzystali w różnym stopniu z „wzorników”, najczęściej bez powoływania się na źródła inspiracji. Wśród „wzorników” istniały zasadniczo trzy rodzaje³⁴: księgi ze wzorami inskrypcji (używany m.in. do dekoracji pogrzebów), podręczniki emblematyczne oraz opisy zwyczajów pogrzebowych i liturgicznych różnych narodów. Twórcy programów korzystali także z wydanych relacji pogrzebowych ze szczegółowymi opisami wyglądu katafalków czy *castrum doloris*. Jest to jednak odrębne zagadnienie oddziaływania zrealizowanych poprzednio dekoracji treściowych na późniejsze.

Zanim omówię pierwszy rodzaj „wzorników”, tzw. inskrypcyjnych, należy zwrócić uwagę na odrębną formę literacką — w stylu eligijnym — wierszowane epicedium i elegię żałobną³⁵. Za wzorami antycznymi³⁶ pierwsze takie utwory powstają w

Polsce w XV w. Do kazania pogrzebowego „nagrobek” dołączony jest po raz pierwszy z okazji pogrzebu władcy — Zygmunta Starego w 1547 r.³⁷. Znane są oczywiście osobne wydania wierszowanych epitafiów wybitnych poetów³⁸ lub kaznodziei³⁹ z przełomu XVI i XVII w.⁴⁰ Utwory o podobnym charakterze były nie tylko drukowane, ale i ryte na kamieniu⁴¹, jak i na metalowych tabliczkach. Teksty inskrypcji nagrobkowych układali utalentowani poeci⁴², kaznodzieje⁴³, również amatorzy, najbliżsi krewni⁴⁴, a nawet sami zainteresowani na kilka lat przed śmiercią⁴⁵. Miedziane czy srebrne tabliczki⁴⁶, zawieszane na trumnie stojącej na katafalku podczas pogrzebu, były następnie wkładane do trumny (*Aneks 2*). Zachowały się nawet niektóre nazwiska autorów inskrypcji rytowanych na metalu. Są to: ks. Stanisław Brzechfa, ks. Jan Dionizy Łobżyński, ks. Działyński⁴⁸, ks. Andrzej Węgiński⁴⁹.

W kazaniach pogrzebowych drukowanych w XVIII w. pojawia się na końcu „compedium [...] życia zmarłego⁵⁰. Przykładowy tekst „nagrobka” zaczyna się od słów:

D. o. M.
ET
PERENNI MEMORIAE
ILLUSTRISSIMUS EXCELLENTISSIMUS
AC MAGNIFICUS DOMINUS
JOANNES CHRYSOSTOMUS
Z BOŻY
RADOIEWSKI

Patrie...
Matre...
Haeres et Possesor..."⁵¹

Jest to więc według słów samego kaznodziei zebrane „w krótką sumuškę (podkr. J. A. C.) Zycie, cnoty, talenta, godności [...] na tym tu katafalku”⁵² leżącego zmarłego. W końcu XVII w. powstało wiele utworów, jak elegie, treny, epicedia, epitafia, naenia, czy tzw. żale, które mogły być użyte w dekoracjach pogrzebowych, jak np. *Inscriptio Sepulchralis* dołączone do panegiryku ks. Hieronima Godebskiego pt. *Oriens Immortalis Gloñae in Occidente [...] Catherine Radivillae...* 1695. Ponieważ

większość inskrypcji z programów zaginęła lub istnieje w rękopisach⁵³, warto zwrócić uwagę na podobne utwory, jak Godebskiego, które pomimo innego zastosowania są identyczne lub zbliżone do tych, które zdobiły dekoracje kościołów.

Powracając do właściwego tematu rozważań, należy przypomnieć, że pierwszym drukowanym zbiorem inskrypcji jest dzieło Apianusa zatytułowane *Inscriptiones Sacro-sanctae Vetus-tatis*. Nieco później wydali swe zbiory G. Marochi, C. Peutinger, L. Schrader, F. Fendt. W wieku XVII ukazały się inne kompendia takich utworów, jak S. Starowolskiego, E. Tesaura, D. Prascha, a w wiekach następnych ich kontynuatorów i naśladowców: O. Baldona, J. Ostrowskiego-Daneykowicza, A. Marcellego i S. Marechala. Wymieniłem tylko niektóre z nich, ponieważ wydana przed kilku laty bibliografia podaje pozostałe⁵⁴. John Sparrow⁵⁵ podkreśla m.in. rolę, jaką pełniły inskrypcje w programach treściowych architektury okazjonalnej na pogrzebach w całej Europie. Renesansowy „styl” inskrypcji przekształca się w XVII w. w krótkie, ale wieloznaczne sentencje, aby w 2 poł. XVII W. odejść całkowicie od lapidarności. Również wydawnictwa o charakterze „archeologiczno-naukowym” z tekstami inskrypcji nagrobków antycznych były wykorzystywane przez twórców programów⁵⁶.

Wśród innych źródeł cytatów czy to w formie sentencji, czy dłuższych form wierszowanych należy zwłaszcza podkreślić rolę *Starego Testamentu* dla siedemnastowiecznych dekoracji⁵⁷. Cytowane są m.in. *Księgi Machabeusz*, *Księga Hioba* i *Księga Królowa*. W wieku XVIII posługiwano się również Horacym, Kasjodorem⁵⁸, Stacjuszem, Prudencjuszem, Owidiuszem, Sofoklesem⁵⁹, Wergiliuszem i Grzegorzem z Nazjansu⁶⁰. Na pogrzebie Trojana Łosowskiego (koncept dekoracji związany był z wojną trojańską) pojawiają się wielokrotnie cytaty z Seneki i Klaudiana⁶¹. W wielu dekoracjach z XVIII w. sentencje i lemmy są brane z *Pisma św.*, ale utwory wierszowane z pisarzy antycznych⁶²: Stacjusza, Marcjalisa, Wergiliusza, Owidiusza, a z polskich poetów jedynie Macieja Kazimierza Sarbiewskiego i Andrzeja Kanona. Najczęściej jednak autorzy relacji pogrzebowych Wykorzystujących cytaty nie podają ich pochodzenia⁶³.

Wydaje się, że można także zróżnicować sposoby użycia in-

skrypcji i cytatów przez poszczególnych autorów programów. Gisleni, jako obcokrajowiec nie korzystał z polskiego tłumaczenia Wujka *Księgi Hioba*, ale na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy zacytował fragment, jak sam pisze, „według etymologii hebrajskiej i greckiej”⁶⁴. „Umrę w moim gnieździe i jak feniks [podkr. J. A. C] rozmnożę moje dni”⁶⁵. Gisleni tłumaczy się dlaczego nie korzystał z polskiego tłumaczenia Wujka, w którym zamiast feniksa opisana zostaje palma.

Paweł Giżycki stosował najczęściej jako lemmy emblemów cytaty ze *Starego Testamentu*, a jako subskrypcje własne utwory wierszowane. Czynili tak prawie wszyscy znani twórcy z XVIII w.

Drugim rodzajem wzorników są podręczniki emblematyczne⁶⁶, z których obficie korzystali twórcy programów. Najbardziej charakterystycznym elementem treściowym dekoracji pogrzebowej XVII i pocz. XVIII w. jest *impresa* i emblema. W przeciwieństwie do innych krajów Europy *concettismo* i emblematyka pojawiają się w Polsce stosunkowo późno⁶⁷, ale od razu na większą skalę w wersji moralizatorsko-jezuickiej⁶⁸, zmodyfikowanej przez traktaty typu Possevina⁶⁹. W dekoracjach pogrzebowych polskich kościołów emblematyka została użyta po raz pierwszy przez włoskiego architekta G. B. Gisleniego w XVII w. Rozpowszechnienie tego typu dekoracji treściowej nastąpiło już ok. 1640-1650 r. na terenie całej Rzeczypospolitej. Były to *devises*, emblemy⁷⁰, jak *icones*⁷¹, *stemmata*⁷², czy emblemy tzw. literackie⁷³.

Kiedy pisałem przed kilku laty o wpływie emblematyki na kaznodziejstwo końca XVII w. i 1 poł. XVIII w.⁷⁴ nie umiałem jeszcze wskazać na jej bezpośrednie oddziaływania na programy treściowe. Podręcznik J. Typotiusa⁷⁵ znany był niewątpliwie Stefanowi Sczanieckiemu, który oparł się na *impresie* nr 25 z lemmą „sic ad astra”. Emblemy F. D. Saavedry i J. Sambucco, znane były na dworze nieświeskim w poł. XVII w.⁷⁶. G. B. Gisleni znał różne podręczniki emblematyczne, ale lemmy przekształcał i dostosowywał do okoliczności i sytuacji⁷⁷. Z wersji łacińskiej *Mundus Symbolicus* Picinello⁷⁸ korzystali zwłaszcza jezuici układający programy treściowe dekoracji pogrzebowych. Na 48 *devises*, które znajdowały się na cokołach personifikacji cnót,

wystawionych na pogrzebie Marii Anny Jabłonowskiej z Kazanowskich w lwowskim kościele jezuitów, większość została zaczerpnięta z Picinello, a poszczególne z A. Novariniego⁷⁹, J. Masena⁸⁰, J. Camerarius⁸¹ i S. Pietrasanty⁸². Nie udało się odnaleźć źródeł jedynie do ok. 10 *devises* z tego programu. Z Picinello, jak i relacji pogrzebowej pt. *Apollo*⁸³ korzystał układając program jeszcze w 1735 r. nieznanemu jezuita na pogrzebie Jana i Kazimierza Jabłońskich. Na pogrzebie Radolińskiego, źródła cytatu z Lukiana zamieniono omyłkowo na Klaudiana⁸⁴. O szerokim rozpowszechnieniu wydań łacińskich w końcu XVII w. w bibliotekach klasztornych może świadczyć następujący fakt. Na jednym z egzemplarzy, przechowywanych obecnie w Dziale Starych Druków BUW, znajduje się znak własnościowy znanego kaznodziei Innocentego Pokorskiego, paulina z klasztoru w Topolnie, z datą 1688, a więc o 1 rok późniejszą niż data drugiej edycji kolońskiej. W ciągu 1 poł. XVIII w. następuje proces powolnego odejścia od bezkrytycznego przejmowania wzorów z podręczników emblematycznych wydawanych na zachodzie Europy, i tworzenia sarmackiej emblematyki opartej na herbach szlacheckich⁸⁵. Omawiane już galerie rodzinne, zwłaszcza z poł. XVIII w*, możemy zaliczyć do *icones* emblematycznych. Źródłem ikonograficznym orła z wizerunkami władców Polski nad *bed of state* Zygmunta Kazimierza Wazy jest ulotka Tomasza Tretera *Reges Poloniae* dedykowana Zygmuntowi III⁸⁶. Jak wiadomo Andrzej Kanon wydał również swoje *Icones* w 1643 r. i musiał znać wcześniej wydane analogiczne publikacje Szymona Klonowicza, Jana Achacego Kmity, Tomasza Tretera i in. Tym samym utwierdza się prawdopodobieństwo jego autorstwa programu treściowego dekoracji powstałej w 1647 r. w Warszawie. W *V Eklodze* Wergiliusza Dafne złączona z gwiazdami świeci wraz z gwiazdozbiorem całej rodziny. Jest to typowe zakończenie w antycznych epicediach poświęconych członkom rodziny panującej. Wzorowali się na nich również poeci nowożytni piszący w Polsce, jak np. Kallimach⁸⁷.

Prawie wszystkie emblemy używane przez twórców na pogrzebach można zaliczyć do kategorii tzw. heroicznej⁸⁸.

Pisząc w rozdziale 1 o pogrzebie antycznym podałem ważniejsze „wzorniki” pogrzebowe. W wiekach XVI, XVII i XVIII

wydano 20 dzieł (wielokrotnie wydawanych) poświęconych całkowicie obrędom różnych narodów, również niechrześcijańskich. Dobra znajomość w XVI i XVII w. pogrzebu cesarskiego z okresu antycznego Rzymu niewątpliwie ma swoje źródło we wzornikach Gyraldusa, Porcacchiego, Guicharda, Kirchmanna i innych. Gisleni w swojej dekoracji z 1655 r. mógł oprzeć się na jednym z nich. Warto jednak zastanowić się, które wzorniki specjalnie oddziaływały na twórców programów treściowych polskich pogrzebów.

Paweł Giżycki nie tylko znał podręcznik Menestriera — francuskiego teoretyka emblematów i twórcy programów — ale stosował się do jego zasad przy wyborze konceptu dekoracji. Menestrier podał także bibliografię najważniejszych publikacji⁸⁹, poświęconych zagadnieniom pogrzebu pogańskiego i chrześcijańskiego oraz ponad 130 relacji pogrzebowych z XVI i XVII w.⁹⁰ Wśród licznych wskazówek dla twórców programu i architektów znalazły się następujące uwagi o temacie — „należy podzielić tematy na dwie, cztery, sześć czy osiem elewacji castrum doloris. Podobnie jak „cztery części świata, cztery etapy życia, cztery cnoty...”⁹¹ I dalej: „dekoracja pogrzebowa, tak jak pogrzeb ma 5 części [...] dekoracja wejścia, ołtarza, kaplic, nawy, sklepień i samego castrum [...] Dekoracja wejścia odnosi się do zaproszonych. Dekoracja nawy wiąże się z konduktem (prowadzeniem ciała). Przy ołtarzu odprawia się liturgię. Inskrypcje i inne ozdoby odnoszą się także [...] do modlitw [...] ceremonii”⁹². Mimo że szereg spostrzeżeń na temat *conchetto* zawartych u Menestriera stało się już ok. 1680 r. całkowicie anachronicznymi, to właśnie w Polsce bezpośredni i pośredni jego wpływ był tak olbrzymi, że w jakimś stopniu przyczynił się do przetrwania tej tradycji aż do 2 poł. XVIII w.

Nie można również zapomnieć, że w 1 poł. XVIII w. istniała tendencja do świadomego upierania się przy anachronicznych koncepcjach treściowych według ówczesnych haseł sarmackich⁹³. Podsumowując wpływ i zasięg poszczególnych rodzajów wzorników należy podkreślić przede wszystkim inskrypcje (do których można czasami zaliczać i pogrzebowe) emblematyczne i związane z nimi pogrzebowe, oddziałujące bezpośrednio w XVII w. i pośrednio w 1 poł. XVIII w., a całkowicie zapomniane

w końcu XVIII w. Początek wieku XIX przynosi ponowne zainteresowanie rytuałem pogrzebu królewskiego (Aleksander I), hetmańskiego (Tadeusz Kościuszko), jak również pewne wzbogacenie treści programów, poprzez odwoływanie się do formy tradycyjnych katafalków z okresu niepodległości narodowej.

Przenosząc pojęcie konwencji stylowej do problematyki treściowej łatwo można określić sytuację pewnej stagnacji inwencji i upodobnienie programów z pierwszych trzech ćwierci XVIII w.

NAJCIEKAWSZE *CONCETTI*

„Obacz tu [na katafalku] Leonidę drugiego, Jana Boratyńskiego”⁹⁵. Podobne wezwania mnożą się w literaturze staropolskiej przez okres XVII i XVIII w. W poemacie Samuela ze Skrzypny Twardowskiego hetman Stefan Żółkiewski staje się rzymskim wodzem Lucjuszem Emiliuszem⁹⁶. Nawet kozak Hawrył Hołubek, który zginął pod Byczyną nazywany jest „słowiańskim Scevolą”⁹⁷.

Identyfikowanie sarmackiego bohatera z antycznym herosem wydaje się być początkowo zręcznym zabiegiem literackim, ale w poł. XVII w. pojawia się pogląd o wyższości Polaka nad innymi narodami, co prowadzi do przekonania, że nasz bohater przewyższył również starożytnych⁹⁸. Nie przeszkadza to jednakże „opłakiwaniu” tekstami antycznych poetów również zmarłych żon urzędników koronnych i litewskich, np. Anny z Potockich Mniszkowej. Przy innej okazji *conchetto* programu zostało wybrane od imienia zmarłego Trojana⁹⁹ Łosowskiego. Tak więc kilkanaście embleatów poświęcono historii Troi i jej dzielnym mieszkańcom, a wędrówka ocalałych do Italii porównana została z drogą do nowego świata-Nieba¹⁰⁰. Na pogrzebie pułkownika Marcjana Chełmskiego w 1700 r. „tumba [...]” more Romano wystawiona, przy której były przykute cztery Persony Captivorum, Turek, Tatar, Kozak, Szwed”.¹⁹¹

Najdoskonalszym zespoleniem tradycji pogrzebu antycznego i chrześcijańskiego jest *conseciatio*. Zwyczaj ten opisują dokładnie wszystkie wzorniki pogrzebowe. W całej Europie od uro-

czystości pogrzebowych Karola V używano powszechnie dekoracji z elementami stosów apoteozy (*bustum*, *rogus*, *pyra*). Dla sztuki polskiej niewątpliwie najważniejsze jest *castrum doloris* z 1572 r. wystawione w Rzymie po śmierci Zygmunta Augusta. *Castra doloris* wystawione dla Zofii Wielopolskiej (1649 r.) i Karola Ferdynanda Wazy (1655 r.) nawiązywały prawdopodobnie do realizacji rzymskiej. W kazaniu z 1639 r. wygłoszonym na pogrzebie szlacheckim znajdujemy fragment ciekawie interpretujący antyczny zwyczaj, „... throny od ognia nazywano pyras [...] na sto stopniow i niektórych wybudowanemu [...] stawiano [...] maiestaty z drzew iesionowych, sosnowych, dębowych, a przy szlacheckich ciałach z Cypryssu [...] wieszano kosztowne szaty, misterne złota [...] aż Lex 12 Tabularum tak kosztów wielkich zakazać musiało, po którym zakazaniu, rzucił się gmin do wystawiania na takich katafalkach Herbów, Obrazów, Wizerunków Cnot, y dzieł ludzi zmarłych, y tak długo przy tym zwyczaj trwał, az też za czasów Chrześcijańskich na takich [...] katafalkach, zaczęto wystawiać, naprzód Ognie [...] bytność Boską przy zmarłym wyrażać”¹⁰². Na podstawie tego cytatu można sądzić, że i w prowincjonalnym środowisku znany był również zwyczaj antycznej apoteozy. Wykonanie zapewne w Krakowie *castrum doloris* po śmierci Z. Wielopolskiej, naśladowującego zwyczaj *apotheosis*, nie było więc tak niezwykle. G. B. Gislениemu w 1655 r. mógł być ponadto znany opis pogrzebu kardynała infanta Ferdynanda¹⁰³. W twórczości Poliziana odnajdujemy porównanie chrześcijańskiego ołtarza do stosu *apotheosis* (por. rozdz. 1 a także panegiryk *Publici In Funere [...] Thomae Oborski Episc. [...] Crac. [...] Cracoviae* 1645). Gislени mógł znać również renesansowe opisy pogrzebów wzorowane na poezji antycznej, skoro skupił uwagę widzów na ołtarzu-stosie, *apotheosis* wystawionym w kościele jezuitów w Warszawie.

Uwagi Miks-Rudkowskiej¹⁰⁴ na temat źródeł *conchetto* dekoracji Gislениego na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy są niewystarczające, a wpływ ryciny zamieszczonej przez Jakuba Laurę¹⁰⁵ wiąże się raczej z programem treściowym architektury pałacu Krasieńskich¹⁰⁶.

Z *apotheosis* złączony jest motyw orła przenoszącego duszę zmarłego do Elizjum lub Nieba¹⁰⁷. W Polsce istnieje wiele przed-

stawień orła *psychopompos*, oprócz już wymienionych z pogrzebu Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła z 1681 r.¹⁰⁸, Karola VI z 1740 r.¹⁰⁹, Anny z Potockich Mniszkowej z 1758 r.¹¹⁰.

W kazaniach pogrzebowych natrafiamy najczęściej na koncept oparty na aluzjach symbolicznych do herbu zmarłego lub jego dalszej rodziny¹¹¹. Nie inaczej tworzono koncept większości dekoracji pogrzebowych, zwłaszcza w 1 poł. XVIII w. Emblematyka odnosi się nie tylko do własnego herbu zmarłego czy herbów babki ojcowskiej i macierzystej, ale do kilkunastu skoliganych rodzin. Koncept dekoracji związany był najczęściej¹¹² z Leliwą¹¹³, Kluczem¹¹⁴, Klamrami¹¹⁵ i Kolumną¹¹⁶. Na pogrzebie Rocha Walewskiego herbu Colonna „Facyata [katafalku] jedna reprezentowała Herb kolumnę [...] cum Inscriptione: Ipse ducetur ad sepulchrum Patrum [...] Druga facyata Herb Bogoryę [bpa Wołłowicza] ... Cztery katafalku Kolosy reprezentowały Herby skolligowanych Nałęcz [...] Małżonki [...] Matki Herb Podkowę [...] Druga kolumna herb [...] Babki [...] Trzy Róże [...] y Herb Mączyńskich [...] Trzeci [...] Bogorya [...] y Rawicz [...] Czwarty [...] Jarzynów Podkowę y Radoiewskich Strzałę z Pułpiersciem [...] Trunna stała na Herbowney Kolumnie, y dwóch uzbroionych Smierciach wsparta...”^m.

Typ obeliskowo-kolumnowy był nierzadko różnorodnie uzasadniony. Najczęściej na kolumnach umieszczone były wielkie herby lub postacie opłakujące zmarłego. Na pogrzebie M. Ponińskiego „Castrum doloris formułowiała struktura 28 łokci w górę wyniesiona, z czterech kolumn złożona, na których uzbroieni Rycerzy, oręż y chorągwie trzymali (stosując się do Urzędu Chorągwa Wschowskiego), które górą kształtnie y wspaniale wiązały. Trumnę na herbowych łodziach złożoną otaczały geniusze [...] Domów żale wyrażające”¹¹⁸. Na pogrzebie Mikołaja Władysława Bułharyna na 4 kolumnach stały postacie żołnierzy łamiących według zwyczajów na pogrzebach wojskowych: chorągiew, miecz, buzdygan i kopię¹¹⁹.

Dla Kazanowskich-Grzymalitów wznoszono *castrum doloris* w formie twierdzy lub bramy o trzech wieżach¹²⁰. Giżycki wznosił dla Józefa Potockiego zamek na planie czworoboku z czterema wieżami w kolorze herbu Pilawa. Często w kościele powstawały grobowce¹²¹ czy antykizujące sarkofagi¹²². Wszyst-

kie „katafalki, Mauzolea, Cmyntarze [...] to śmierci [...] składy, stodoły, gumna”¹²³. Na tym twierdzeniu, a także na *Księdze XIII Machabeuszy* opiera się koncept dekoracji Macieja Ponińskiego: w kościele jezuitów w Poznaniu znajdowały się bowiem w podziemiach trumny Ponińskich, tworząc jakby wielkie mauzoleum sławy tego rodu. Dla podkreślenia dawności i wielkości rodziny zmarłego, na pogrzebie Hieronima Radziwiłła w Nieświeżu w 1781 r. wystawiono na katafalku wiele cennych pamiątek rodzinnych i najcenniejszych przedmiotów ze zbrojowni radziwiłłowskiej¹²⁴. Nie był to wówczas zupełnie nowy sposób dekoracji na pogrzebie wojskowym. Na początku XIX w. pamiątki rodzinne utraciły swoje znaczenie. Pogrzeby i egzekwie za Józefa Poniańskiego, Tadeusza Kościuszkę, Stanisława Kostkę Potockiego, Aleksandra I, odbywały się z użyciem „trofeów” wojennych, chorągwi i znaków wojskowych oraz cennych zbroi, stanowiących pamiątki narodowe¹²⁵. „Hetmańskie” katafalki wyglądały jak projekty wnętrza arsenału Ch. P. Aignera. W kościele w Puławach „na 4 działach wzniesiono wysoki katafalk ozdobiony znakami wielu królów i bohaterów, których oręża i trofeów dostarczył zbiór starożytności Sybilli i Domku Gotyckiego w Puławach, umiejętnie, stosownie i nader gustowne ich użycie”¹²⁶. Tak więc w XIX w. tradycja „hetmańskich” katafalków pozostała, ale zmienił się ich sens ideowy.

Wyjątkowym pomysłem było ukazanie wśród form architektonicznych *castrum doloris* czy dekoracji kościoła elementów zniszczonych, tracących równowagę, czy po prostu ruin. Na pogrzebie Doroty Gembickiej nad całością dominowały „cztery marmurowe ł a m a n e k o l o s s y”¹²⁷ [podkr. J. A. C] Do szczególnych efektów ekspresyjnych musiał należeć obraz, na którym Samson „dwie kolumny kruszył”¹²⁸ lub widok ruin Troi¹²⁹. Innym obrazem wykonanym w 1763 r. jest „architektura na optykę malowana [...] z gzymsów y kolumn, sztucznie nadruinowanych [...] obok osoba pod upadającymi kolumnami ołtarzy”¹³⁰. W tym samym kościele przy innej okazji Benedykt Roszkowski ustawił cały „katafalk [...] ułożony [...] z okoliczności rychley śmierci [...] Różę, śmiertelna ręka podrzynając spychała w otworzoną Trumnę przy napisie: Jako kwiat wynika i skruszony zostaje (Job. 14) tedy tak ukształcono cały garnitur, że iako kwiat w trumnę

zpadał, tak y Trumna z katafalku, y katafalk z Trumną walił się na ziemię, tak zaś w sztuce naśladowano natury, że wchodzącym do Kościoła [...] zdawało się, iakoby [...] nieszczęście widziane przyniosło zpuszczenie, zgoła do udania walącej się [...] struktury, łoskotu tylko brakowało"¹³¹.

Równie pospolitymi są symbole przemijania czasu, jak np. Parki¹³², klepsydry i zegary¹³³ i ostatnia godzina życia¹³⁴, będąca jednocześnie początkiem życia wiekuistego (il. 149).

Rebusy o układzie gamy muzycznej¹³⁵ i herbowej Róży mają charakter igraszki umysłowej, podobny do innego druku panegirycznego¹³⁶ (il. 151, 159). Dowodzi to, jak daleko odeszli twórcy programu od stereotypowych konceptów, gdzie główną rolę odgrywały przedstawienia cnót, jak również inskrypcje odnoszące się do godności i zasług zmarłego.

Wymogi polityczne i ambicjonalne niewątpliwie utrudniały twórcom ułożenie programu treściowego dekoracji. Pogrzeby Jana III Sobieskiego, Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III były manifestacją na rzecz roszczeń do korony polskiej ich następców i pretendentów do korony. Są to sprawy znane. Książd Sebastian Sierakowski długo walczył o tytuły przedstawień malarskich na katafalku Tadeusza Kościuszki, z triumwiratem rezydentów reprezentujących interesy zaborców (il. 84 - 91). Manifestacje patriotyczne, w jakie przerodziły się pogrzeby wielkich bohaterów narodowych w 1 ćw. XIX w., mówią same za siebie. Niekiedy nawet jedno przedstawienie było powodem zgorszenia jednych, a zadowolenia oponentów. „Kuryer Warszawski” doniósł o uroczystym pogrzebie wygnanego malarza Jacques-Luis Davida w Brukseli w kościele św. Michała. „Niezmierny natłok ludu odwiedzał zwłoki [...] Davida [...] na stopniach katafalku umieszczono [...] obraz [...] Przejście Napoleona przez górę św. Gotarda¹³⁷. Warto przypomnieć, że jeden z projektów dekoracji malarskiej na pogrzebie Kościuszki na Wawelu miał otrzymać temat: „Góra Gotard, na ktorey kaplica a zniey Kościuszko wyimuie Kamień wolności” lub inny „Kościuszko wyjmuje kamień wolności z świątyni z trumną Wilhelma Tella na górze Gotarda”. Góra Gotarda, jak sama postać Wilhelma Tella, nie wspominając już kamienia wolności, urosła do symboli „napoleońskich” i „narodowo-patriotycznych” (il. 84).

Skrócony przegląd ciekawszych *conchetti* programów treściowych ukazuje wyraźnie ich różnorodność. Od zaspokojenia ambicji rodziny zmarłego, przez dostarczenie niezwykłych wrażeń zebrany i ich zaskoczenia, nauki moralnej metodą alegorycznej interpretacji mitologii, aż do poruszenia serc „mirażem” Polski niepodległej. Oto jest skala dążeń i osiągnięć twórców programów treściowych od 4 ćw. XVI do pocz. XIX w. Ich pomysły były realizowane z dużym nakładem pracy i środków, ale architektura okazjonalna jako forma ulotna nie pozostawiła licznych materialnych śladów istnienia, jak pisał L. K. Sturms. — „... Dobry poeta wymyśla napisy [...] ale główna dyspozycja przypada budowniczemu, który musi rozumieć i znać rzeźbę, malarstwo i [...] treść poetyckich inskrypcji, kiedy indziej potrzebny jest poeta, który rozumie architekturę”¹³⁸.

Przypisy

¹ C. F. Menestrier *Des Decorations Funebres ou il est Amplemenl Traile de Tentures, des Lumieres, des Mausolies, Catalalgues, Inscrlptions et aulres Ornaments funebres...* A Paris 1683, s. 151 - 152; — przedruk tego istotnego fragmentu podaje ponadto A. Tessier *Le Genre Decoratif Funebre. Esguise d'une histoire de ses dčbuts en France*. „La Revue de l'Art Anciene et Moderne” R. 28: 1926, t. 47, s. 184.

² Np. *Investycja Grobu Pańskiego w Kościele S. J. Warszawskim R. P. 1741. Z okazji Roku zeszłego 1740, wielu Panów śmierciami wstawionego y teraznieyszego Elekcyjnego Cesarza* [bmr.]. Bibl. Czartoryskich, sygn. Rkps 581, nr 32, k. 266.

³ Portret Logusa z ok. 1546 znajduje się w zbiorach Muz. Nar. w Warszawie; por. *Malarstwo śląskie 1520 - 1620*. Katalog wystawy opr. B. Steinborn. Wrocław 1956, s. 42, nr kat. 14.

⁴ *Teka Naruszewicza*, vol. 66, nr 63, 64. Rkps. Cyt. wg Z. Wurst *Legacya Stanisława Hozjusza do cesarza Karola V i króla Ferdynanda / w roku 1549*. „Przewodnik naukowy i literacki” R. 31: 1903, z. 1, s. 3 - 4.

⁵ Mowa St. Hozjusza wygłoszona przez ks. Stanisława Reszke nie zachowała się; — zob. X. Mecharzyński *Historia wymowy w Polsce*. T. 2. Kraków 1858, s. 563.

⁶ O. P. Berendsen *The Italian Catalalgues of the 17th Century*. Nowy Jork [br.] Rkps, -s. 14. Tamże o wpływie tego *castrum doloris* na późniejsze rzymskie realizacje.

⁷ J. S. Chrościcki *Castris et astris. Kazania i relacje pogrzebowe jako źródła historii sztuki*. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 30: 1968, nr 3, s. 385.

⁸ Można przypuszczać, że J. Pułtowski był autorem inskrypcji pod herbami na pogrzebie pierwszej żony J. Zamoyskiego w kościele św. Anny w Warszawie. Zob. Aneks I.

⁹ Menestrier, op. cit., s. 37.

¹⁰ Emblem opublikowany został po raz pierwszy przez G. Rollenhagena w dziełku pt. *Nucleus Emblematum...* [Anheim] 1611, nr 21 — zob. także R. Wittkower *Death and Resurrection in the picture by M. Vos*. W: *Miscellanea' L. V. Pyuwelde*. Bruksela 1949, s. 117.

¹¹ Cytat zaczerpnięty z przedmowy drukarza (wdowy Andrzeja Piotrkowczyka) do czytel-

nika z dziełka G. B. Gisleniego *Varieta de Prospetti veduti nella Chiesa Cathedrale...* Cracovia 1649, k. Av.

¹² Pogrzeb w katedrze krakowskiej odbył się 24 IX 1647. Gisleni wystawił biały i złocony katafalk typu rzymskiego, jak pisał L. Pascoli [*Vite de pittori, scultori ed architetti...* Roma 1736, t. 2, s. 531]. Katafalk istniał jeszcze (na strychu nad bramą przy katedrze) w 1739 r. (wg Lustracji Wawelu). Z opisu wynika, że rycina Tscherninga przedstawia *bed of state* na Zamku Królewskim. Świadczą o tym również inskrypcje z rkps diariusza Oświęcima (przechowywanego w Bibl. Ossolineum) s. 996 - 999.

¹³ S. Szczaniecki *Godziemba śmiertelny na ziemi cień z Ciałem zostawiwszy do Górnego Raiu Przesadzona. Kazanie [...] W kościele koleium Poznańskiego teyże Societati [...] 1700.* Dnia 7 czerwca w Poznaniu [1700], k. B. W Archiwum krakowskim jezuitów (57 f 81. Hist. Coli. Posnan.) zachowała się notatka profesora retoryki Gabriela Rzączyńskiego z 1700 r. również dotycząca tego pogrzebu: „Septima junii, in templo Nostro institutae sunt exquiae pro anima „Terensiae” Łącka apparatus magno atque splendido. Mausoleum altitudine fornicerna attingebat Templi [...] pro eferrebat stemmata, Helyades deplorantes Phaetontis fatum cum allusione ad Avitum Decus Godziemba Continebat [podkr. J. A. C.J ... Panegyris [...] Joanni Łącki Casteilanides Calissiensi est dedicata Collegii nomine. Concio habita a P. Stephano Szczaniecki et impressa and instantiam Domus Illustrissimae”.

¹⁴ Katafalk istniał do 1944 — por. egzekwie za Jana III Sobieskiego i Augusta II; — Por. — *Opisanie istotne Publiczney Expozycji [...] Jana III [...] Maryey Kazimiery [...] 1733 [...] Maja Dnia 15.* [bmr.]. k. Av.

¹⁵ Relacya *Solennych Exekwiy, [...] Mariey d'Arquin Janowey Trzeciey, które z Woli y Rozkazu [...] Augusta II, Odprawiły się w Warszawie u (...) Kapucynów, Roku Pańskiego 1717.* Die 17 Martij [bmr.]

¹⁶ *Dyariusz Apparencyi [...] Dorothy z Grothow Gembicki Starościny Nakielskiej Herbu Rawicz w kościele Labiszynskim [...] Retormatow crygowaney Dnia Czwartego Czerwca 1731.* k. A,v.

¹⁷ „Kuryer Polski” 1732, nr 76; — A. Naramowski *Głowa y Serce Publicznego Dobra za żywota A po Śmierci, [...] Jan ze Słupowa Szembek Kanclerz Wielki Koronny [...] od [...] Brata [...] Krzysztofa Szembeka Biskupa Warmińskiego w Kollegiacie Warszawskiej S. Jana [...] 1731. 5 Junij [...] W Warszawie 1731; — O retoryce i kaznodziejstwie polskim zob. M. Korolko *O prozie Kazań Sejmowych Pietra Skargi.* Warszawa 1971, s. 36 n.*

¹⁸ M. Osiński *Zamek w Żółkwi.* Lwów 1933, s. 131.

¹⁹ Istnieją zależności programu żółkiewskiego od rzymskiego w zakresie personifikacji alegorii, jak i inskrypcji. Por. J. A. Chrościcki *Projektanci i wykonawcy katafalków z I poł. XVIII w.* W: *Rokoko. Studia nad sztuką I połowy XVIII w. Materiały Sesji SHS zorganizowanej wspólnie z Muzeum Śląskim we Wrocławiu, Wrocław, październik 1968.* Warszawa 1970, s. 265.

²⁰ B. Malinowski *Potencya Herbowey [...] Sapiehów Strzały [...] Józefa Franciszka [...] Sapiehy [...] Podskarbiego Wielkiego Xięcia Litewskiego [...] Fundatora [...] Konwentu Boćkowskiego OO. Reformatów [...] trzydniowego [...] Aktu, w Boćkach [...] 1744. Dnia 2 Septembra w Warszawie 1745.*

²¹ Pogrzeb Karola Niemiryca w Równym w dn. 9 VI 1755. Zob. Przydatek do Gazet, po nr 103 „Kuryera Polskiego” R. 1755 (pogrzeb 9 VI 1755).

²² K. Rychłowski *Zebrane Żale Senatu. Woiewodztw, Familii Nad Stratą w radach pomocy, w piastowaniu dostoiństw, przykładu; w wywyższaniu Krwi ozdoby, to iest Krótkie Opisanie Pogrzebowey Uroczystości [...] Władysława Szoldrskiego Woiewody Inowrocławskiego Generała Wielkopolskiego Kawalera Orderu Białego [...] Za staraniem [...] Franciszki z Radomickich Szoldrskiej Osierociałey Małżonki w Kościele Poznańskim Societatis Jesu. Roku 1757 Dnia 12. Grudnia.* W Poznaniu, w Drukarni Collegii Soc.: Jesu.

²³ Pogrzeby: Augustyna Działyńskiego (1 VI 1759); Brygidy (30 IX 1762, 7 X 1762) i Doro-oty Czapskiej (26 IV 1763).

²⁴ Pogrzeb Antoniego Lubomirskiego (22 IV 1788).

²⁵ *Dyariusz Pogrzebowy [...] Walentego (...) Ankwicza Kasztelana Konarskiego Sieradzkiego, Roku Pańskiego 1766. Opisany.*

²⁶ Jw. Na pogrzebie wygłosił kazanie F. A. Bętkowski *Wielkość Chwalebna* (...) w kościele *Bieckim OO. Relormatow pogrzebowym kazaniem przez [...] 1766, dnia 16 czerwca*. Kraków [1766]; — Sam M. Wierzbicki był autorem „uczzonej” rozprawy pt. *Demonstratio Caecitatis... Ex Scripturis \eterls...* Cracoviae 1767.

• „Kuryer Polski” 1758, nr 44, 52.

²⁷ Wypis z archiwum jezuickiego zawdzięczam ks. J. Paszendzie. ARSI, Lith. 51, k. 93v.; — Por. także *Krótkie Opisanie Okoliczności śmierci, solennego Konduktu y depozycji ciała [...] Jozefa Hrabiego Sapielhy Biskupa Diocezaryjskiego (...) Reierendarza Wielkiego W. X. L. 1754*.

²⁹ Chrościcki *Castris et asris...*, 8. 387; — O emblemach rozwijających wątki mecenatu por. także *Mecenat magnacki i szlachecki*. „Rocznik Historii Sztuki” (w druku); — Dekoracja ołtarza głównego (fundacji zmarłego) na egzekwiach za Stanisława Wincentego Jabłonowskiego, wojewody rawskiego (która miała miejsce w archikatedrze lwowskiej 14 XI 1754 r.) przedstawiała adorację figury Chrystusa Miłosiernego przez zmarłego fundatora jego kultu. Samo „castrum doloris” było erylowane z okoliczności fundacji y nabożeństwa tego”, cyt. wg „Kuryer Polski” 1754, nr 71.

³⁰ Kościół św. Kazimierza w Wilnie (10-15 XII 1817); — Zob. *Zbiór mów w różnych miejscach mlanych, oraz obchodu żałobnego nabożeństwa po zgonie sp. Tadeusza Kościuszki*. Wilno 1818; — „Kuryer Polski” 1817, nr 100, 102.

³¹ Katedra w Poznaniu 19 XII 1817; — Zob. *Zbiór mów...*, loc. cit.

³² S. Łoza *Architekci i budowniczy w Polsce*. Warszawa 1954, s. 312.

³⁴ M. Vorbek-Lettow *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*. Opr. E. Galos i F. Mincer. Pod red. W. Czaplńskiego. Wrocław 1968, s. 118.

³⁵ Pomijam tu wykorzystywanie do cytatów zarówno poezji, prozy antycznej, jak *Pisma św.*

³⁶ S. Zabłocki *Polsko-lacińskie epicedium renesansowe na tle europejskim*. Wrocław 1968. «Studia Staropolskie» t. 22.

³⁷ S. Zabłocki *Antyczne epicedium i elegia żałobna. Geneza i rozwój*. Wrocław 1965; — także *Polsko-lacińskie epicedium...*, s. 65-66; — J. Pelc „Treny” *Jana Kochanowskiego*. Warszawa 1969, s. 59 - 62.

³⁸ S. Maciejowski *Sermo* (...) *in tunere l... \Sigismundi Premi...* Cracoviae 1547. Znane są również inne wydania. Na końcu kazania wierszowane epitafium wzorowane na rzymskich. — Zob. także utwory A. Trzecieckiego, P. Hozjusza (Zabłocki *Polsko-lacińskie epicedium...*, s. 164 - 170).

³⁸ Np. liczne utwory J. A. Kmity (m.in. *Silicernium [...] Pawła Czernego...* 1610; — *Akatergaston* (...) *Spyrka Stanisława Faliboga z lanowic...* 1622), A. Zbylitowskiego (*Lamenty na żałobny pogrzeb Elżbiety Ligęzianki...* Kraków 1593) oraz J. Biezanowskiego, który napisał ich ok. 100.

³⁹ Kaznodzieje: A. Kraiński, B. K. Malicki, A. Pikarski, I. Soszyński i in.

⁴⁰ M. Plezia *Najstarsza poezja polsko-lacińska*. Wrocław 1952, s. 7 n.

⁴¹ K. Łepkowski *Poezja polska na nagrobkach z XVI w.* „Rocznik Filarecki” R. 1: 1886, s. 545-57S.

⁴² J. Kochanowski, K. Janicki, J. Giwiński, Z. Moisztyn, W. Potocki. D. Naborowski, S. H. Lubomirski.

⁴³ A. Kuzaniarski, B. Gliński, S. F. Fańciszewski, B. Roszkowski.

⁴⁴ M. Vorbek-Lettow, J. Fenig, J. S. Tyszkiewicz, J. K. Wielopolski.

⁴⁵ M. Radziwiłł „Sierotka”, J. Skumin-Tyszkiewicz.

⁴⁶ Zachowała się m.in. tabliczka z trumny Ludwiki Mjrii Gonzagi w zbiorach Skarbc i Archikatedry Krakowskiej z 1667; — Por. także Aneks /, w katedrze lubelskiej przechowywana jest m.in.: tablica miedziana M. Klimontowicza z 1661 r. Ponadto wiele tablic wmurowano w kamienne ramy epitafiów na ścianach wielu świątyń m.in. w Krakowie, Wrocławiu czy Gdańsku.

⁴⁷ J. D. Łobżyński *Zaćmienie na Nowiu Księżyca* (...) *Teodora Karola* (...) z *Tarnowa* (...) w kościele *Krzepickim...* Kraków 1647.

⁴⁸ S. Brzechfa *Wzory [...] Zolii z Tylic Tomickiej...* 1634 (przedruk 1728), k. Q.

⁴⁹ A. Węgierski *Kazanie O Stateczności w Wierze [...] na pogrzebie* (...) *Raphała* (...) *Leszczyńskiego* (...) we *Włodawie...* 14 XI 1644. Baranów 1644.

⁵⁰ Ch. Gorzkowski *Sława... Nieśmiertelna... Przy Solennym Pogrzebie w kościele... Retormatów na Podgorzu Prowincji Pruskiej, kazaniem... Ogłoszono...* 1752. Dnia 28 Marca... k. M.

⁵¹ Jw., k. M-M.v.

⁵² Jw., k. m.v.

⁵³ Z materiałów rękopiśmiennych m.in.: *Inskrypcje na kataialku* [Jana Fryderyka] ... Sapięhy *kasztelana W. X. Lit. podczas depozycji Ciała w Kodniu, który sprawowała* [...] z *Radziwiłłów Konstancja Sapiężyna Małżonka Roku 1752*, AGAD, Arch. Radz., II, ks. 46, s. 793 - 808; — Emblematy z katafalku Anieli Febronii Koniecpolskiej (zm. 1663) oraz Konstancji Krystyny Komorowskiej (zm. 1675), małżonek Jana Wielopolskiego. Rkps z Bibl. Baworowskich we Lwowie (ob. Ukr. Akad. Nauk). III, E. 12, nr uniw. 318, s. 81 - 91; — Dzień... Dwudniowym Pogrzebem *obchodzony* (...) Michał Raciborowski *starosta ulanicki* (...) od *Marianny z Piaskowskich Raciborowskiej* (...) w *kościelce Zaturzeckim ww XX Augustynów* (po 1644), rękopis Biblioteki Czartoryskich 2343, II (wierszowany opis dekoracji kościoła i jego inskrypcji).

⁵⁴ J. Sparrow *The Inscriptions and the Books. Sanders Lectures in Bibliography*. Cambridge 1963.

⁵⁵ J. Sparrow *Visible Words. A Study of Inscriptions in Art and as Books and Works of Art*. Cambridge 1969, s. 25.

⁵⁶ W nieznanym mi publikacji *Roma subterranea* wg Menestriera (op. cit., s. 14) można odnaleźć szereg cennych inskrypcji.

⁵⁷ Oczywiście znamy również dekoracje z XVIII w., w których cytaty pochodzą tylko z *Pisma św.*, np. *Opisanie Pogrzebu* (...) *Michała i Marcjanny Potockich Woiewodów Wołyńskich* (22 - 24 IX 1766, Sendziszów, kościół kapucynów).

⁵⁸ *Dyariusz Apparency* (...) *Dorofny z Grothow Gembicki* (...) 1731 loc. cit.

⁵⁹ (M. Rithovey?) *Relacya Pogrzebu Kazimierza* (...) y *Jana Jabłońskiego* (...) w *kościelce Połockim* (...) 30 *Ianuarii odprawionego* (1735).

⁶⁰ D. Szyszka *Droga w Prawo* (...) *Grzegorzowi Antoniemu* (...) *Gimbutowi* (...) W Wilnie 1756; dołączone: *Opisanie Pogrzebu...* 1755. *Dnia 1 Marca w kościelce Bernardynów w Nieświeżu* (...) *odprawionego*.

⁶¹ *Relacya pogrzebu... Trojan de Los Losowskiego Stolnika Reczyckiego, Rotmistrza Woiewództwa Potockiego, mającego za Herb Prus 3ci to jest pułtora krzyża, puł Podkowy y Kosę. W Kościelce Połockim Soc: Jesu Dnia 5, 6 y 7. 9 bra odprawionego R i P. 1742...*; — Cytowani są także Owidiusz, Wergiliusz i Statius.

⁶² W ks. XVIII *Bibliotheca Selecta* Possevin zalecał tworzyć antologie poświęcone zagadnieniom etycznym z oderwanych cytatów i sentencji z pisarzy antycznych.

⁶³ Np. *Jasny Widok* (...) *Antoniemu* (...) *Rogalińskiemu Sędziemu Wschowskiemu...* w *Kościelce Poznańskim OO. Bernardynów sporządzony Wspaniałym y przyzwoitym Godnym Familion nakładem* (...) *Synów* (...) *Kaspra* (...) *Stanisława* (...) Wystawiony. Roku *Pańskiego* 1762, *Dnia 26 stycznia*; — *Relacya Eiportacyi Ciała y Pogrzebu* (...) *Krzysztofa Andrzeia Jana z Słupowa Szembeka, Biskupa Warmińskiego...* (1740).

⁶⁴ N. Miks-Rudkowska *Theatrum In exequiis Karola Ferdynanda Wazy*. Z badań nad twórczością G. B. Gisieniego. „Biuletyn Historii Sztuki” R. 31: 1963, nr 4, s. 422.

⁶⁵ Ks. 29; 18.

⁶⁶ M. Praż *Studies in Seventeenth-Century Imagery*. T. 2: *A Bibliography of Emblem Books*. Londyn 1947 [Wyd. 2 uzupełnione: 1964].

⁶⁷ Świadomie upraszczam wpływ emblematyki na literaturę i sztukę XVI w., nad którym to zagadnieniem pracuje obecnie doc. dr Janusz Pelc; — tenże *Old Polish Emblems [Introduction to the Problems]*. W: „Zagadnienia rodzajów literackich”, R. 12, nr 2, s. 21-53; — tenże *Emblematy staropolskie — wstęp do problematyki* (Streszczenie referatu wygłoszonego na zebraniu naukowym Oddziału Warszawskiego w dniu 8 XI 1967). „Biuletyn Historii Sztuki” R. 31: 1969, nr 2, s. 248; — tenże *Obraz — Słowo — Znak. Studium o emblematyce w literaturze staropolskiej*. Warszawa 1973; dzięki uprzejmości autora miałem możliwość zapoznać się z manuskrypcją pracy; — por. też J. Białoostocki *Kompozycja emblematyczna epitafiów śląskich XVI w.* W: *Ze studiów nad sztuką XVII wieku na Śląsku i w krajach sąsiednich*. Wrocław 1968, s. 77.

⁶⁸ R. Klein la *Theorie de l'expression figuree dans les traites italiens sur les impreses (1522-1612)*. „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance” t. 19, 1957, s. 328 n.

⁶⁹ T. Bienkowski „*Bibliotheca selecta de ratione studiorum*” Possewina jako teoretyczny fundament kultury kontrreformacji. W: *Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury*. Wrocław 1970, s. 303. «*Studia staropolskie*» t. 29.

⁷⁸ A. Wituński *Tyara wieczności [...] Katarzyny z Potoka Radziwiłłowej...* Wilno 1643. (Pogrzeb w katedrze w dn. JO II 1643).

⁷¹ J. Mylius *Principum et Regum Polonorum Imagines...* Coloniae 1594; — S. Neugebauer *leones et Vitae...* Francoforti 1620; — A. Kanon *Liber poematum complectens...* Cracoviae 1643; — A. Ines *Lechias, ducum, principum ac regum Poloniae ab usque Lecho deductorum, elogium historico-politica...* Cracoviae 1655.

⁷² Emblemy z wierszami na herby, czyli *Stemmata*, pojawiają się w dziełku Adama Kraińskiego *Sublimis In potenti Arcu Sagitta [...] Pauli (...) Działyński (...) Symbolis Virtutum et Gentilicio Stemmate In lunere (...)* 1650. *Die 21 Mensis Februarij Praesentata. Posnaniae.*

⁷³ Układ tzw. emblemu literackiego odnajdujemy w dziełku Jana K. Dachnowskiego *Pamiętka żałobna przy Pogrzebie (...) Pawia z Działynia Działyńskiego Wojewody Pomorskiego (...) W Nowym Mieście d: 10. Pochowanego (...)* w *Chełmnie napisana: Roku 1643.*

⁷⁴ Chrościcki *Castris et astris...* s. 393 - 4.

⁷⁵ J. Typotius *Typus Mundi...* AnWerpie 1627.

⁷⁶ I. Soszyński *lasny (...) Splendor Pogrzebu... Aleksandra Ludwika Radziwiłła (...)* 1655, s. C₄; — por. F. D. Saavedra *Idea de un Principe politico...* 1640, nr 101, s. 786; (być może wykorzystano inną edycję); — A. Sajkowski *Od Sierotki do Rybni. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu.* Poznań 1965, s. 49 - 50; — Por. J. Sambucci *Emblematum...* Wyd. 2. Antverpiae 1566.

⁷⁷ Gisleini projektem dekoracji na pogrzeb Władysława IV i Karola Ferdynanda Wazy wykazał się znajomością emblematów, które znane były m.in. z wydań; T. Beza *leones...* Genui 1530; — J. Camerarius *Symbolorum et Emblematum...* Wyd. 3 z końca XVI w.; — S. Covarrubias Orozco *Emblemas morales...* Madrid 1610; — N. Neusner *Emblemata...* Francoforti 1581. Por. reedycja przygotowana przez A. Henkel i A. Schone *Emblemata Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jhs.* Stuttgart 1968.

⁷⁸ F. Picinelli *Mondo Simbolico...* Milano 1635; wyd. łac: *Mundus Symbolicus in emblematum universitate iornatus...* Coloniae Agrippinae 1681 (oraz 1687).

⁷⁹ A. Novarini *Electa Sacra. In Ouibus Qua ex Latino, Graeco, Hebraico, et Chaldeo Fonte...* Lugduni (1619), ks. 2, nr 259, s. 215 („kompas słoneczny”).

⁸⁰ J. Masen *Speculo imaginum veritatis occultae...* Coloniae 1650 (wg zbior. Wyd. 3 1681) cap. 68, VII, nr 25, s. 776 („żelazo ogniste w wodzie hartują”).

⁸¹ J. Camerarius *Symbolorum et Emblematum ex Aquatilibus...* Norimbergae 1604, I v, XX. 279, s. 385 („gołębnica”).

⁸² S. Pietrasanta *De Symbolis Heroicis Libri IX.* Antverpiae 1634, s. 60 („kostka albo los”).

⁸³ [M. Strunck] *Apollo, Sol. (...) Symbolice explicatus honori et immostati gloriae (...)* *Francisci Arnoldi Episcopi Paderbornensis {...}* Gymnasji Paderani Societatis Jesu... (1705). Paderbornae, Typis J. F. Buch.

⁸⁴ Lemma — „Nec Licuit populis parvum ta Nile Videre” — (Lucanus, 10). Por. Picinelli *Mundus Symbolicus...*, ks. 2, cap. XXV, par. 471, s. 121; — Zob. *Opisanie Żałobney Apparencyi na Solemnych Exequiach... Jozela Szczepana Radolinskiego Podkomorzego schowskiego (sic!) W Kościele Poznańskim Societatis Jesu Odprawionych Piątego y Szóstego Dnia Września... 1741.*

⁸⁵ Pisałem o tym zagadnieniu szerzej w artykule *Barokowa architektura okazjonalna. W: Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok ... s. 248-9.*

⁸⁶ Wyd. w Rzymie w 1588. Por. także publikacja późniejsza, *Regum Poloniae icones.* Roma 1591. W dniu narodzin królewicza Wergiliusz Pucitelli prezentował *devises* z gałązkami jabłoni i orłem trzymającym w dziobie korony Szwecji i Polski, a na grzbiecie pisklęta. Por. Vorbek-Letzow *Skarbnica...*, s. 118.

⁸⁷ K. Kumaniecki *Twórczość poetycka Filipa Kallimacha.* Warszawa 1953, s. 48; — tenże *Scripta minoru. Wratislavia 1967,* s. 526; — Zabłocki *Północno-lacińskie epicedium...*, s. 107.

⁸⁸ Tzw. kategoria I: heroiczna, a, indywidualna, b, egzekwie i *castrum doloris*-, — por. hasła W. S. Heckschera i K.-A. Wirtha *Emblem i Emblembuch. W: Reallexikon tur Deutschen Kunst.* T. 5. Stuttgart 1967, szp. 153.

⁸⁹ Menestrier (op. cit., s. 10 - 14) podaje następujących autorów: Barreau (nieznany mi), Gutherus, Guichard, Pomey, Colombiere i (bez autora) *La Ceremonie funebre de VEgypte.*

⁹⁰ Jw., s. 19 - 36. W tym spisie nie zabrakło 4 pozycji poświęconych polskim pogrzebom. Niestety są to tylko panegiryki bez opisu dekoracji.

⁹¹ Jw., s. 87.

⁹² Jw., s. 142.

⁹³ Por. m.in. dyskusję nad sarmatyzmem na konferencji IBI-u (24 X 1970) poświęconej dyskusji nad książką M. Karpowicza *Sztuka oświeconego Sarmatyzmu. Antykizacja i klasycyzacja w środowisku warszawskim czasów Jana III*. Warszawa 1970,

⁹⁴ Chrościcki *Barokowa architektura...*, s. 249.

⁹⁵ W. Kunicki *Obraz szlachcica polskiego...* Kraków 1615, cyt. wg J. Pelc *Konfrre/ormac/a, Sarmatyzm a rozwój literatury polskiej (Od renesansu do barok>i)*. W: *Wiek XVII...*, s. 148.

⁹⁶ Z. Szmydtowa *Zółkiewski jako Lucjusz Emiliusz we „Władysławie IV” Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*. W: *Poeci i poetyka*. Warszawa 1964, s. 159-173.

⁹⁷ S. Grochowski *Poezje*. T. 1, s. 28; cyt. wg J. Pelc *Kontrreformacja, Sarmatyzm...*, s. 158.

⁹⁸ Jw.

⁹⁹ Wybór *conchetto* programu od imienia zmarłego radził Menestrier (op. cit., s. 47), który podał do naśladowania dwie inskrypcje z dekoracji kościoła św. Stanisława w Rzymie na egzekwiach za Cecylię Renatę. Jedna z nich mówi o śmierci polskiej królowej, a rozpoczynająca się od słowa RE-NATA opisuje jej śmierć jako powtórne narodzenie. — Por. także J. B. von Rohr *Einleitung zur Zeremonial Wissenschaft der grossen Herren...* Berlin 1729. Cz. 1, rozdz. 26, s. 25-28.

¹⁰⁰ Bez trudu można znaleźć podobne przykłady popularnej metody alegorycznej interpretacji mitów antycznych w teatrze, zwłaszcza szkolnym, np. *Trojanie dążący do Italii* wystawienie ok. 1696 (zob. T. Bieńkowski *Fabularne motywy antyczne w dramacie staropolskim i ich rola ideowa. Studium z dziejów kultury staropolskiej*. Wrocław 1967, s. 34) oraz *Descriptio Trotanorum varii successus* po 1691 r. (por. J. Okoń *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII w.* Wrocław 1970, s. 355) na scenach teatrów jezuickich.

¹⁰¹ *Opisanie Pogrzebu [...] Marcyana Scibora Chełmskiego [...] w Kościele Archipresbiterajnym [...] Cracoviensis [...] 24 Maja 1700; — Skuci niewolnicy utrzymywali trumnę również i na innym pogrzebie. Por. Relacya [...] Rzewuskiego [...] Hetmana Wielkiego Koronnego [...] 17 Julii, w kościele [...] karmelitów Dawney Obserwancyi Lwowskim Odprawionego. We Lwowie 1730, s. A. 3. Por. także opis literackiego nagrobka Sędziwoja z Czarnkowa. Zob. Chrościcki *Castris et astris...*, s. 392.*

¹⁰² J. Różycki *Żałobny Kataphalk (...)* Annie z Czacza *Gajewskiej [...] Przy pogrzebie wystawiony. Przez [...] w Jtoście Czackym. 20 Iunij R. P. 1639* [bmlr k. A3 - A3 v. — *Z apotheosis* niewiele poza tytułem ma wspólnego panegiryk J. A. Kmity *Apotheosis starożytny Familii [...] Woyciecha Szydłowskiego [...] kanonika krakowskiego...* Kraków 1617.

¹⁰³ J. G. de Varola *Pyra Religiosa, Mausoleo Sacro, Pompe funebre [...] erigo [...] Cardinal Inlante D. Ferdynando de Austria 1644*; cytowany przez Menestriara (op. cit., s. 23).

¹⁰⁴ Miks-Rudkowska, loc. cit.

¹⁰⁵ J. Lauri *Antiquae Urbis Splendor...* Romae 1612 (il. 37); — Por. Miks-Rudkowska, il. 4.

¹⁰⁶ S. Mossakowski *Pałac Krasieńskich w Warszawie (1677-1699)*. „*Foliae Historiae Artium*” t. 2, 1965, s. 182; — tenże *Pałac Krasieńskich*. Warszawa 1972, s. 12.

¹⁰⁷ O orle — *psychopompos* zob. G. Weicker *Der Seelenvogel in der alten Literatur und Kunst*. Lipsk 1902; — L. Wegrhahn-Stauch *Aquila-Resurrectio*. „*Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*” t. 21, 1967, z. 3-4, s. 105-127; — U. Geyer *Der Adlerflug im Römischen Konsekrationszeremoniell*. Bonn 1967 (Diss.); — Karpowicz *Sztuka oświeconego sarmatyzmu...*, s. 131; — D. Roloff *Gottähnlichkeit, Vergöttlichung und Erhöhung zu seligem Leben. Untersuchungen zur Herkunft der platonischen Angleichung an Gott*. Berlin 1970.

¹⁰⁸ Wiersz na *Obraz orła do słońca nieśmiertelności odlatującego*; — por. *Obraz Żałobny Przy Fabrice żalu pod Herbową Tarczą (...) Katharzyny z Sobieszyna Radziwiłłowy [...] Po śmierci [...] Michała Kazimierza Radziwiłła [...] Małżonka swego Załosney, Wystawiony, W Warszawie. Drukował Karol Ferdynand Scheiber R. 1681, k. D;V - D;.* Pomijam inne „radziwiłłowskie” orły *psychopompos*.

¹⁰⁹ Dekoracja egzekwii w Warszawie, Kamieńcu i Wrocławiu — „*Kuryer Polski*” 1740 nr 205 i 208; — *Beschreibung der Frauer — Gerusies... S. Joannis in Breslau* [1740]. Szerzej o uroczystościach w państwie Habsburgów piszę w katalogu pracy pozostającym w rękopisie.

¹¹⁰ Chrościcki *Barokowa architektura...* s. 233, il. 12. Pomijam orły jako znaki i herby narodo-rodzinne, jak również emblemat „Orła z Ganimedem Trojańczykiem do Nieba ulatujących” z pogrzebu Trojana Łosowskiego. W podręcznikach emblematycznych znane jest wyobrażenie orła z pisklęciem, lecącym do słońca z lemmą „Sustinere diem”, np. I. Camerarius, *Symbolorum* op. cit., k. III, s. 9.

- ¹¹¹ Np. herb Silnickich — 3 Róże, które były symbolami Nobilitas Generis, Vitae probitas, Nescitudo Maritalis — por. K. Łącki *Doliwa. Albo Trzy Róże (...)* *Na Żalonym kalatalku Przy Pogrzebowym Akcie y Apparacie (...)* Zollię z *Silnice Kwiatkowskiej (...)* w *kościelie Farnym Pleśnińskim Przez (...)* w *Herbach upatrzone y Auditorowi z Ambony zalecone... 1661. Dnia 27. Stycznia. W Krakowie [1661]*
- ¹¹² Relacja z pogrzebu Katarzyny ze Smoszewskich Skrzetuskiej. Zob. W. Padniewski *Epilog (...)* 22 IX 7701, w Poznaniu.
- ¹¹³ *Pogrzeb Trzydniowy (...)* Urszuli z *Hrabiów Tarnowskich Wierzbowskiej Starościny Łęczyckiej od (...)* Stanisława Wierzbowskiego... w *Kollegiacie (...)* w Łasku (...) Anno Domini 1717.
- ¹¹⁴ [Rithovey?]J, loc. cit.
- ¹¹⁵ *Relacya Pogrzebu (...)* *Humanieckiego... Lwów 1737.*
- ¹¹⁶ *Castrum doloris* Anny Radziwiłłowej w 1747 wystawione w Nieświeżu przez P. Giżycyckiego i M. Pedettiego. Zob. Chrościcki *Projektanci...* op. cit., s. 262.
- ¹¹⁷ Addyarnent nr 113 do Gazet R. 1755 (pogrzeb w kościele w Buczku 2 IX 1755); — O herbowej kolumnie Walewskich zob. s. 5- S. Szaniecki *Kolumna z Złotą na Mecie szczęśliwej Wieczności Korona (...)* *Zana Franciszka (...)* Walewskiego (...) w *Kościelie Buczkowskim (...)* 7692. Kalisz 1692.
- ¹¹⁸ *Deskrypcya Depozycji Ciała... Macieia Łodzią Ponińskiego Chorążego Wschowskiego.* Addyarnent nr 8 do Gazet R. 1758.
- ¹¹⁹ *Opisanie Krótkie pogrzebu wielmożnego Chorążego Mozyńskiego, dołączone do S. Kmita Niebo Ziemskie (...)* *Mikolaia Władysława Bulharyna w Kościelie Nieświeskim Soc: Jesu (...)* 1741. *Dnia 6 Listopada... W Wilnie 1742.*
- ¹²⁰ *Castrum doloris* dla Adama Kazanowskiego w kościele św. Jana w Warszawie (13 I 1650) i Marii z Kazanowskich Jabłonowskiej w kościele jezuitów we Lwowie (1687).
- ¹²¹ S. Witwicki *Kazanie na Pogrzebie [...]* *Doroty Gniński Woiewodziny Chetmńskiej. Miane (...)* U Oycow *Relormatow* w *Warszawie.* Dnia 30 Stycznia 1680, s. A; — Por. projekty Tylmana z Gamera i Z. Vogla (il. 64, 65, 81).
- ¹²² Projekt Z. Vogla na pogrzeb Alojzego Felińskiego (ii. 92).
- ¹²³ S. J. Witwicki *Kazanie (...)* *Na Pogrzebie (...)* *Doroty Gniński Woiewodziny Chetmńskiej. Miane dnia pierwszego Pogrzebu u Oycow Reiormatow, W Warszawie. Dnia 30 Stycznia Roku 1681. k. A.*
- ¹²⁴ Chrościcki *Castris et astris...* s. 391.
- ¹²⁵ Gen. Wincenty Krasinski wypożyczył szereg b. cennych przedmiotów ze swoich zbiorów na II egzekwie za Józefa Poniatowskiego. Por. il. 54.
- ¹²⁶ „Kuryer Warszawski” 1826, nr 89, s. 361 (egzekwie za Aleksandra I w dn. 4 IV 1826).
- ¹²⁷ *Dyariusz Apparencyi... Dorothy z Grothow Gembicki... loc. cit.*
- ¹²⁸ M. Rithovey?) loc. cit.
- ¹²⁹ *Relacya pogrzebu (...)* *Troiana de tosa Łosowskiego..., loc. cit.*
- ¹³⁰ B. Roszkowski *Obwieszczenie Wspaniałego Pogrzebu Doroty (...)* *Czapski (...)* w *Pakolskim [...]* (Oyców *Relormatow Kościelie (...)* 1763 (...) 25 Kwietnia (...) Rozgłoszone... W Poznaniu 1763, k. C2
- ¹³¹ B. Roszkowski *Widok Żalobny Dwóch znakomitych Pogrzebów... Augustyna Działyńskiego (...)* 7759: *Dnia 1. Czerwca Pochowanego... 1762; Dnia 30. Września Pogrzebaney (...)* *Brygidy z Działyńskich Czapski (...)* Podany. W Poznaniu 1762 k. F,v.
- ¹³² Projekt G. B. Gisleńiego *castrum doloris* Cecylii Renaty opublikuje wkrótce N. Miks-Rudkowska.
- ¹³³ Miedzioryt z portretem O. Kłokockiego dołączony do kazania M. Kuczwarewicz z 1685.
- ¹³⁴ J. Kossowicz *Godzina Doczesna (...)* *Maryanny z Mycleńskich Przemyskiej, Choiąiny Kaliskiej (...)* w *Kole u (...)* Bernardynów (...) 7707. Dnia 9. *Maia.* W Poznaniu.
- ¹³⁵ *Dyariusz... J. Siemieńskiego..., op. cit.*
- ¹³⁶ K. Sroczyński *Abrys... 1769* (z życzeniami imieninowymi dla A. Potockiej). Por. także wcześniejsze *Epitaphium Stephani I Poloniae regis numerum annonem Continens.* Toruń 1586. Zob. L. Jarzębski *Druki Toruńskie XVI wieku.* Warszawa 1969, nr 60, il. 33.
- ¹³⁷ „Kuryer Warszawski” 1896, z 22 I, s. 79.
- ¹³⁸ L. K. Sturms *Vollständige Anweisung, Grabmale zu Ehren (...)* *Paradę Betten und Castra Doloris...* Augsburg 1720; cyt. wg *Reallexicon...*, t. 3, szp. 376.

ZAKOŃCZENIE

Pogrzeb królewski, magnacki i szlachecki w okresie nowożytnym w Polsce odbywał się najczęściej przy zachowaniu liturgii katolickiej i obyczajowości świeckiej, wywodzącej się zarówno z pogrzebów słowiańskich, jak i obrzędów antycznych. Pogrzeby szlacheckie i magnackie nawiązywały do rytuału królewskiego z okresu panowania ostatnich Jagiellonów.

Rodzinę królewską grzebano w katedrze wawelskiej (tradycja średniowieczna), a magnatów w kościele będącym mauzoleum rodzinnym (np. w Wiśniowcu — Wiśniowieccy). W wyjątkowych wypadkach pogrzeb odbywał się w kościele związanym fundacjami ze zmarłym (np. bpa Karola Ferdynanda Wazy w kościele jezuitów w Warszawie). Nierzadko z powodu oddalenia miejsca śmierci i pogrzebu odbywano długie wędrówki z trumną.

Architektura okazjonalna i dekoracja okolicznościowa towarzyszyły zarówno wystawianiu ciała wkrótce po śmierci w rezydencji zmarłego (*lit funebie w salle funebre* oraz *lit de parade w salle parade* *), jak na egzekwiach (katafalk, *castrum doloris*), które miały miejsce już po złożeniu ciała do grobu. Znane też są wypadki przechowywania przez kilka lat trumny z zabalsamowanym ciałem, do czasu uroczystego pogrzebu. Odraczano pogrzeby nie **tylko** z **powodu** niekorzystnego splotu warunków politycznych, ale i gospodarczych (*Aneksy źródłowe*). Kilkudniowe uroczystości poprzedzające złożenie ciała do grobu połączone

* Na pogrzebie królewskim używa się terminu *bed of state*. W pogrzebach magnackich już w XVII w. i szlacheckich w XVIII w. zredukowano dwa rodzaje dekoracji sal do jednego.

były z wielkim zjazdem gości, duchownych i rodzin. Równocześnie była to manifestacja siły i możliwości ekonomiczno-politycznych rodzin, zwłaszcza magnackich. Pogrzeb był okazją do tajnych rokowań politycznych, jak i spisków. Wybuchwały nowe konflikty rodzinne, zwadzone strony dochodziły do kompromisów i pojednań na tle spadkowym, rodziły się nowe uczucia. Przypominając o tych zwykłych ludzkich sprawach, warto podkreślić olbrzymie koszty i wysiłek, które ponoszono, aby dorównać i przewyższyć wspaniałości dawniej odbywanych uroczystości pogrzebowych. Dla uatrakcyjnienia gościom pobytu dokonywano nawet codziennie częściowych zmian elementów architektury okazjonalnej i oświetlenia wnętrza kościoła.

Niezbędnym elementem dekoracji katafalku czy *castmm doloris* były *effigies* zmarłego, jego herby, odznaki godności i władzy, tablica inskrypcyjna z datami życia i tytułami. W rocznicę śmierci, rocznice imienin zmarłego, rocznice pogrzebu odprawiano uroczyste aniwersarze, które dorównywały lub przewyższały zbytkiem same uroczystości pogrzebowe. Tak więc w ciągu kilkunastu miesięcy, od chwili śmierci magnata lub króla, odbywało się nawet kilkaset nabożeństw żałobnych z mniej lub bardziej wspaniałymi katafalkami, a nawet bramami triumfalnymi. Na pogrzebach szlacheckich wieszano w kościołach chorągwie nagrobne w miejscu przyszłych nagrobków. Zdjęte z trumny herby, portret trumienny i inskrypcje odnajdujemy często na ścianach kościołów, przeniesione tam z podziemi i krypt grobowych. W ten właśnie sposób kościoły stawały się mauzoleami rodzinnymi z galeriami portretów.

Wspaniałość pogrzebów katolickich była naśladowana przez protestantów, zwłaszcza Radziwiłłów i Piastów śląskich.

Wystawne pogrzeby szlacheckie, magnackie (w mniejszym stopniu królewskie) budziły wśród nastawionego ascetycznie duchowieństwa, jak i moralistów protestanckich wątpliwości w celowość tak wielkich wydatków. Z jednej strony była to ostra krytyka doktryny katolickiej i tradycyjnych zwyczajów z nią związanych, z drugiej — niechęć wśród katolików do zwyczajów świeckich lub nawet uznanych za pogańskie (testament Lwa Sapiehy). Gwałtowność dyskusji na temat celowości *pompa Iunebris* dowodzi, jak skrajne zajmowano stanowiska. Próby ograni-

czenia wystawności pogrzebów i styp napotykały jednak na opór tradycyjnie nastawionego kleru i rodzin zmarłych. Dla większości zebranych na pogrzebie atmosfera wystawności i poczucie święteczności chwili były ważnymi elementami ich życia, przyjemnością przerywającą zwyczajną codzienność. Ascetyczne tendencje musiały zamilknąć wobec pychy rodowej czy wreszcie interesów politycznych. Wspaniały pogrzeb królowej Anny Wazówny, który odbył się na koszt jej katolickiego brata Władysława IV, stał się okazją do zjazdu możnowładców i szlachty protestanckiej. O skutkach politycznych tego zjazdu pisano już niejednokrotnie. Wykonanie woli zmarłego, dotyczącej skromnego pogrzebu, było przykre i kłopotliwe dla egzekutorów testamentu. Posądzano ich o skąpstwo czy wręcz o wyłudzenie pieniędzy przeznaczonych na pogrzeb. Dlatego też łamano surowe postanowienia testamentu organizując w ciągu kilku dni dwa pogrzeby: jeden uroczysty, a drugi skromny. Właśnie taki pogrzeb miał król Aleksander Sobieski w 1714 r. w Rzymie na wyraźne życzenie papieża Klemensa XI. Tradycja dwuczłonowego pogrzebu była dobrze znana w rodzinie Sobieskich, skoro już w 1661 r. król Jan III w ten sam sposób pochował swoją matkę Zofię Teofilę z Daniłowiczów.

Do zbyt licznych świeckich obrzędów pogrzebu magnackiego i szlacheckiego katolicy zaliczali tradycje: łamanie kopii, tarczy i buławy przy katafalku, wjeżdżanie archimimusa na koniu do kościoła, niesienie zbędnych mar przy wyprowadzaniu ciała, prowadzenie koni, udział oddziałów wojskowych, panegiryczne kazania i mowy, bogate stroje zmarłych, cynowe sarkofagi, portrety i herby malowane na srebrnych blachach.

Portret trumienny przedstawiał zmarłego jako osobę żyjącą, a wymiarami i kształtem był dostosowany do czworobocznej lub sześciobocznej trumny. Rozpowszechniony od ostatniej ćwierci XVI w. (pogrzeb Stefana Batorego), związany był początkowo z pogrzebem królewskim i magnackim, aby w ciągu XVIII w. objąć także inne stany. W większości, zachowane portrety (typowe ujęcie — popiersie zmarłego), które zostały wykonane przez malarzy prowincjonalnych na podstawie maski pośmiertnej lub wizerunku wykonanego za życia, oznaczają się realizmem. Portrety trumiennie namalowane na blasze miedzianej,

ołowianej (wyjątkowo na desce) można przeciwstawić portretom magnackim wykonanym na blasze srebrnej, w formie owalnej, wieszanym podczas pogrzebu ponad trumną ustawioną na katafalku. Portrety na srebrnej blasze uległy w znacznie większym stopniu zniszczeniu, przetapiano je bowiem na kruszec. Było ich jednak znacznie mniej i były daleko bardziej idealizującymi portretami. Chorągwie nagrobne, związane z obrzędami pogrzebu szlacheckiego w XVII w., przedstawiały najczęściej „wieczystą adorację krzyża”, sceny z życia zmarłego i herby. Wieszano je nie tylko w świątyniach katolickich.

Tradycjonalizm liturgii i obrzędów był jedną z najbardziej typowych cech pogrzebu w Polsce. Uroczystości po śmierci Aleksandra I w 1826 r. i uroczystości z okazji przeniesienia do grobu szczątków Kazimierza Jagiellończyka w 1869 r. odbyły się jeszcze wg wzorów z XVI w.

W katalogu pozostającym w rękopisie zająłem się uroczystościami pogrzebowymi 43 osobistości polskich, z których prawie jedna trzecia, to postacie władców. W każdej pozycji katalogu konfrontowałem zapisy i relacje pisemne z materiałem ilustracyjnym lub zachowanymi relikwiami rzeźbiarskimi i malarskimi dekoracji. Wyłączyłem z rozważań (również i w tekście pracy) wiele uroczystości pogrzebowych znanych jedynie z opisów literackich. W ten sposób zgromadzony został materiał pozwalający na dokładniejszą analizę i interpretację:

Tabela 1

Wiek	Pogrzeby cesarskie i królewskie	Pogrzeby magnackie	Pogrzeby szlacheckie
XVI	1		
XVII	11	5	
XVIII	9	7	4
XIX	2	3	1
Razem	23	15	5

W katalogu omówiłem 266 dzieł plastycznych, z których większość została opublikowana w niniejszej pracy. Z odnalezionych

obiektów pominięto tylko najśłabsze lub przykłady nie wnoszące nic nowego. Dlatego pozostawiam w niezmienionej formie Tabelę nr 2. Grupuje ona obiekty klas jednorodnych: projekty i widoki dekoracji (materiał ikonograficzny) oraz zachowane relikty malarskie i rzeźbiarskie w podziale na stulecia:

Tabela 2

Wiek	Projekty		Widoki dekoracji i inne przekazy ikonograficzne	Relikty	
	oryginalne	rytowane		obrazy	rzeźby
XVI			1		
XVII	13		12		
XVIII	25	15	35	4	70
XIX	19	2	13	8	40
Razem	74		61	122	

Z obu tych tabel wynika, że dokumentacja ikonograficzna (lub relikty) z pogrzebów królewskich zachowały się stosunkowo najlepiej. Pogrzeb królewski z bogatymi formami architektury okazjonalnej, na którym wzorowali się magnaci, będzie naśladowany przez szlachtę począwszy od przełomu XVI i XVII w. aż poprzez wiek XVIII. Projektom, widokom i reliktom malarskim i rzeźbiarskim z XVIII w. odpowiada wzrost liczby pompatycznych pogrzebów. Bogactwo dekoracji na pogrzebie stało się wówczas jedną z konwencji stylu życia klas posiadających. Do pracy nad tymi dekoracjami zostali wprzęgnięci już nie tylko artyści dworscy, ale rzemieślnicy cechowi z terenów całej Polski. Około 200 projektantów i wykonawców zebranych w *Słowniku* różni się znacznie wykształceniem, umiejętnościami i możliwościami twórczymi; obok wybitnych, jak G. B. Gisleni czy P. Giżycki, istnieją nieudolni, jak T. Roussel. W *Słowniku projektów, wykonawców i rytowników* (patrz stronica 291) znalazły się również nazwiska znane tylko z wypisów archiwalnych (Por. *Aneksy źródłowe*). Zestawienie projektantów, wykonawców i rytowników pracujących w Polsce, wg podziału chronologicznego przedstawia Tabela 3:

Tabela 2

Wiek	Projektanci					Rytownicy
	architekci	twórcy programów treściowych	malarze rysownicy	rzeźbiarze	inni	
XVI		3	2	—	1	—
XVII	4	5*	5	2	4	2
XVIII	16	15*	13*	5	28	7*
XIX	17	5	14	3	6	10
Razem		28	34	10	39	19

W poszczególnych rubrykach zaznaczono gwiazdkami te pozycje, co do których istnieją wątpliwości. Twórca programu treściowego po dłuższej praktyce mógł bowiem zamienić się swoim zadaniem z architektem, a malarz z rytownikiem. I tak np. serwitorka królewska Gislén, który pełnił częściej funkcję architekta niż twórcy programów musi być zaliczony do pierwszej rubryki.

W wieku XVIII uroczystości pogrzebowe polskich władców i rodziny królewskiej odbywają się stosunkowo często poza granicami kraju. W większości wypadków projektantami, wykonawcami i rytownikami są wówczas wybitni artyści pracujący na dworach władców Rosji i Francji (Ch. M.-A. Challe — pogrzeby Stanisława Leszczyńskiego w Paryżu, Vincenzo Brenna — Stanisława Augusta Poniatowskiego w Petersburgu), co ilustruje poniższa tabela:

Tabela 4

Wiek	Projektanci		Wykonawcy	Rytownicy
	architekci	twórcy programów treściowych		
XVI		3		
XVII	1			
XVIII	16*	4	9*	15*
Razem	17	7	9	16

Katafalki nazywane w XVI w. „majestatami” były niezbędnym elementem dekoracji kościoła podczas pogrzebów królew-

skich, jak i magnackich w 2 poł. XVI i pocz. XVII w. Barokowe *castrum doloris* wprowadza do Polski dopiero G. B. Gisleni z okazji pogrzebu Zygmunta III, Cecylii Renaty i Władysława IV. Brak odpowiedniej liczby przekazów z końca XVII w. utrudnia ukazanie ewolucji formy pogisleniowskiej. Jak się jednak wydaje, Tylman z Gameren nie był zapewne jedynym kontynuatorem tej tradycji artystycznej. Gisleni nie używał tylko jednej formy rozpowszechnionej we Włoszech, a mianowicie tempietta, które na Śląsku pojawiło się wcześniej, a w Polsce dopiero w poł. XVIII w. Typ ten przetrwał aż do 3 ćw. XVIII w. Na początku XIX w. rozpowszechnione były zwłaszcza eklektyczne formy budowli grobowych w postaci piramid i sarkofagów. Warto podkreślić surowość form projektów H. Szpilowskiego i K. Podczyńskiego, w przeciwieństwie do przeładowanych detalami architektonicznymi projektów Z. Vogla i A. Gołońskiego.

Dworskie budowle okazjonalne dostosowywały się zarówno detałem, ornamentyką, jak i kolorytem do modnych wzorów. Prowincjonalne realizacje były najczęściej opóźnione w stosunku do kolejnych etapów baroku i klasycyzmu. Identyczne fazy, jak przy rozwoju stylowym, można wyodrębnić również przy programach treściowych. Pierwsza — od poł. XVI w. aż do ok. 1640 r., druga — do 2 ćw. XVIII w., trzecia — trwa do ok. 1780 r., a czwarta obejmuje także XIX w. Przez cały omawiany okres można też zaobserwować trwanie dwu równoległych nurtów: ascetyczno-surowego i bardziej pompatyczno-panegirycznego. W fazie pierwszej, w przeciwieństwie do drugiej, trudno odnaleźć ślady typowo włoskiego *conchetto*. W trzeciej, jest to już na pewno „sarmacki” koncept herbowy wzięty z retoryki ówczesnie panującej, a w ostatniej nastąpiło uproszczenie i redukcja wątków rodowo panegirycznych na rzecz treści ogólnonarodowych (zwłaszcza w projektach Vogla).

Na typowy program treściowy drugiej i trzeciej fazy składają się trzy przenikające się układy odniesień: do jednostki, rodu i społeczeństwa. Program treściowy był zbudowany na podstawie znajomości życiorysu zmarłego, a więc jego urodzenia, stanowiska w hierarchii społecznej, zasług dla kościoła, narodu i okoliczności śmierci. Na tej kanwie „budowano” panegiryczne inskrypcje, jak i przedstawienia (*devises*, emblemy, portret zmar-

łego, obrazy czynów heroicznych czy fundacji). Ród, w którym rozgraniczano bliższą rodzinę od dalszych krewnych, był chwਾਲny herbami (nierzadko *stemmata*) galeriami portretowymi (m.in. *icones*) czy rzeźbiarskimi z inskrypcjami (tzw. żale).

Okazjonalne mauzoleum sławy osoby zmarłego i jego rodziny, to niewątpliwie najważniejsza część programu. Do zwykłych uczestników pogrzebu, przedstawicieli różnych warstw i grup społecznych zaadresowane były wyrazy powitania (w myśl retorycznej figury zwanej prozopopeją) na fasadach kościołów czy bram triumfalnych: „Przybywajcie, witajcie w świątyni żalu...”. Dekoracja z kościotrupami czy z wizerunkiem śmierci miała przypomnieć zebranym o czekającym ich końcu życia, sędzie ostatecznym i zachęcić do życia w wierze i cnocie. Niekiedy pojawiało się też w inskrypcjach wezwanie do modlitwy za zmarłego. Zadośćuczynienie pysze rodowej, obok zwykłego moralizatorstwa, to ważniejsze wątki programów sarmackich, zwłaszcza z drugiej i trzeciej fazy. Przy układaniu programów treściowych dekoracji wykorzystano różnorodne źródła literackie: poezję antyczną i renesansową, wzorniki pogrzebowe, inskrypcyjne i emblematyczne. Przy opracowaniu inskrypcji posługiwano się często figurami retorycznymi zaczerpniętymi z kaznodziejstwa.

Mimo różnorodności *concelli* inspirowanych także tradycją pogrzebu antycznego, zwyczajami żołnierskich pogrzebów polskich, czy też aluzjami do herbów rodzinnych, treść poszczególnych wątków nie ulega większym zmianom w okresie nowożytnym.

Tradycje wystawnych pogrzebów oraz typowych dla nich form architektury i dekoracji dotrwały do XX w. Świadczą o tym pogrzeby „pięciu poległych”, wielkich pisarzy z przełomu XIX i XX w., czy niezrealizowany *Sarkofag z prochami ojców-bohaterów i matek-męczenniczek, przeznaczony dla wotywnego kościoła Opatrzności...!*. Ten nie wykonany projekt nie zamyka jednak rozwoju form i dekoracji „majestatu”, na którym zapewne i w przyszłości spoczywać będzie trumna wybitnego męża stanu, sławnego uczonego czy wielkiego artysty. W dekoracji treści-

• mającego być wzniesionym w Warszawie. Sprojekował Aleksander Borowski. Warszawa 1937.

wej nawet najbardziej funkcjonalnego katafalku wzniesionego na uroczystym świeckim pogrzebie pozostanie inskrypcja z nazwiskiem, datami życia, a niekiedy także godło narodowe. Tak łatwo nie rezygnuje się z długiej tradycji uroczystych pogrzebów odbywających się przy głuchych dźwiękach werbli, w czerni żałoby, z wieńcami i wiązkami kwiatów. Od stuleci wiadomo, iż żyjącym łatwiej jest pogodzić się z myślą o śmierci, jeśli narzuci się udrapowany płaszcz na ramiona nagiej prawdy: TEMPUS FUGIT!

ANEKSY ŹRÓDŁOWE

Aneks 1

RACHUNKI Z POGRZEBU KRYSZTYNY Z RADZIWIŁŁÓW ZAMOYSKIEJ,
KANCLERZYNY KORONNEJ, WYPRAWIONEGO W KOŚCIELE ŚW. ANNY
W WARSZAWIE W 1580 R.

*Regestra Przychodu i Rozchodu Pieniędzy w Skarbie JW Jana Zamoyskiego
Kanclerza, Hetmana Koronnego [...] przez Jana Pudłowskiego sługę utrzy-
mywane przez czas od dnia 10 Lipca 1579 do 9 Sierpnia 1582 r.*

AGAD, sygn.: Aren. Zamoyskich, 2519, s. 38-42

Szatha w ktorei ciało przibrano

Hatlasu czarnego na szatę długą w ktorei ciało iest przibrane, y w trunne ułosone łokci 14 s gr 45.	fi.	21	
Jedwab do tego szcicia	fi.		3
Płótno belo miedzi rzeczami nieboščki którego koszula przesieradło do nakriwania ciała poko w trunne. niebyło włożone [...] Złotij lancurzek ktorij iesth został na nieboszce y znim do trunny do grobu włożona robotłia panczerzowa walory. Pierszczien z robinem złoty walory.			

Truna

Za którą	fi.	3	—
Aksamitu do obicia	fi.	6	
Zielie		12	
Vapnc.		8	
Mąka		5	
Skło		12	
Bratnalie y świeczki		3	9
		31	13 9

"Tabliczka złotha z napisem, która na cziele z łańcuszka srebrnego wisi, tak że druga mosiądzowa na która przibita iesth na wierzchu trunny	fi.	8	
Płótno grube do obicia trunn.	fi.	1	7
Za smole y smolenia tey trun.		3	6
Stuka płótna białego na trunne.		7	
Aksaminthu czarnego na trunne łok 45 3/4 gr 70 łok.		106	22 9
Świece woskowe postawniki które gorzałi po wszistek czas ez do pogrzebu			
Przi cziele		7	25
Babom które kilka dni przy cziele bili			27

Żałoba

Sukna prostego czarnego, o trzech zeglach postawów 4 per flor. 7. Szukna o z zeglach postawów 32 po fi. 6. Sukna o iednim zeglu postawo 41 po fi. 5 czini za nie.	425
Tho sukno obroczone iesth na obijanie wszelkich szcian y na żałobne szati	
Od postrzigania y maczania tych sukien z których żalobę szito, według rachowania na łokcie y karty postrziganie	12 11
Czapek 66 [...]	11 25
Prac Jego Mci grubrimi z zenczki na kabathi ubranie.	10
Jersinku czarnego łokci 2 — Je. M. na pum. Żałob.	2 25
fi.	596 28

Akssamithu kosmatego do czapki Je° M. łokci 1.	2 22
Czapka Je° Mci	13
Krawcom od robotni szat Jego Mci także podług karty za wszistkie potrebi do tego należąc się, tho iest płótna, bawełnę, iedwab [...] według karti y zachowania z krawcem	22 12
Kussnierzowl od podszcicia [...] Jego Mci	1 5
Pannom y insi czeladzi czamsiethu na czapki łokci 8 na czapek 9	5 10
Pilszni do tych czapek	18
Od podpiczia tych czapek futrem swoim	1 1 5
To płótno żałobne tym pannom.	9 10
Płótna czarnego sztuczek 4 łokczy zi które się obróciło pod Akksamimth ktori na grobie został, pod dek na kon powodni, pannom pod szathi sukien, pod poponę do karethi Jego Mci.	10 24
Sukna na karethę Jego Mci łokci 17 per 40.	22 20
Nici, Haffki do żałobi	4 12
Wosk krawczom.	15
Płótno grube pod poporzę kuchenną	2 20
Sukno Mogilnickiego na kapi y na obiczie miejsca gdzie ciało stało w koszciele postawione 41 Postawów 21 p gr 12 fi p 80.	fi. 102 4
	186 26

Jedwab do zsziwania akssamithu	1
Krawcom od robienia żałobi wszistkiei tho iest z sziwania Akssamithow, sukien, robienia na sługi, y panni szat, czapek, deki na konie, poponi na karethę, na masą kuchenni na masthalerzi, woźnice, dało się in toto i cde — 156	26 6
Krawcowi Namietnikowi za płótno łokci 9 czarnego per gr 2	1 6
Temusz 8, l-lotha iedwabii	9
Czwieczki do oby anią ścian, doma w koszciele w izbie gdzie iedzono w klasztorze.	1 9
Od farbowania z popon na Ridwan [?] y na kolebkę	3 11

Grob y sklep

Czegli 1000 ostatek mieszczanie darowali	3
Chłopu czo czegli strzegł y nosił	14
Chłopu czo czegli wniósł	1 10
Vapno	4 24
Od zniesienia wapna	26
Piassek y kamień wożenie	1 7
Tarcziczek do sklepienia	16

Dało się szin 11 zalaza na sztaby na których truna z czałem leżł w grobie od urobienia tych Antabow kowalowi	28		
Grubarzowi od wikopania miesca sklepowi y wyniesienia ziemie	2		
	48	16	12
Murarzowi od roboti tego sklepu y na wierzchu grobu tali. 5	5	25	12
Za farbą do malowania grobu i za pomoci maliarczikowi, Malarzowi koszt	2	6	
Kosztuie grób fi.	23	11	12

Akssamit na grób

którego łokci lą y pul [...]	41	11	9
Ha tła su żółtego {...} do herbu			
Złota z 1/2 czemki p gr 48.	4		
Płona lokiecz		6	
Srebro, leletu, y iedwab swoje, stych reszti wzięło się czo po nieboszcze zostali Haczki do zawieszenia tego akssamithu		9	
Od roboty herbu tego	8		
Kosztuie tho wszystko fi.	54	14	9

Miejsce, gdzie stało ciało w koszciele

Tarczice na tho	1	15	
Gózdzie do tego		9	
Od roboti tego	1	5	

Swiece

Wosku na swiece krenczone do ubogich czo s kapami także na 2 świece Wielgie, iedna z nog druga z głów, do tego na 8 postawnikow około ciała, kamień wosku 8 fi. 4, kamień 3 po fi. 3 gr 13 A	45	6	9
	110	3	9
Knothi do tych swiecz	4	2	9
Od roboti tich swiecz Mniszkom	6		
Kije do swiecz krenczonych	2	11	
Chłopom czo swiece do kijew prziwierzali		9	
Paczi [?!] do tego		6	
Szwiece sarnich woskowich 40	39		
Kosztuią świece	96	12	9

Herbi malowane do szcian, w murze kościelnym y na mari

Herbów 8 ze słotem a 12 bez złotha. Ze słotem p gr 17 1/2 a bez złota per gr 12	9	14	
---	---	----	--

Ciała prowadzenie

Dzwonnego przez niedziel 4, dni 10 dzwoniono per veces 3 na dzień. Ostatek dni po razu od każdego zadzwonienia gr 20 od psałterza przez the wszistkie czasi	59	20	
Bractwom szeszcziom z nowego miasta	3		
Bractwom 1 stharego miasta Burmistrzom z Radą darmo prowadzicz rozka-			

zali Mnichom od s. Marcina	6		
Mnichom od s. Jerzego	2		
Tamże zakom od dzwonienia y processyey.	2		
Od S. Ducha kapłanom 2		20	
	137	22	9

Bakalarzowi dzwonnego	2		
Kantorowi tamecznemu		10	
Od kościoła Pannej Mariej s Nowego Miastha Mansionarzom	2		
Cantorowi	1		
Bakałarzowi od dzwonienia			

S Jan

Psalterzystom	3		
Mensionarzom	3		
Vicariom	5		
Cantorowi	2		
Thim czo pilnowali y rządzili processiami	1		

Kaznodzieiom

X Ramie	1	26	
X Jakub	1	5	
X Gąsieczi	1		
X Passielowski	1		
Kaznodziey od S Ducha	1		
Kaznodziey S Marcina	1		
Bernardinom Jałmużny y za rniesce	70		
Mniszkom tamże iałmużny	12		
X Stharemu za prośbą P. Rekt	1		
Temusz sukna łokci 12 Na odieznim kaznodzieiom dla wspomniania rocznego	4	6	
Osobliwe za roskazaniem Jego Mc. P. Polszczę Mnisze		15	
		117	22
Ofiara sthim czo Jeg mcz sam kładł		27	
Obiad klasztorni y tu domowi (...) ze wszitkim	fi.	199	14

[Za usługi różne chłopom]. 1 15

Widanie pieniędzy na posłanie około tego pogrzebu

Tarkowskiemu do Litwi	12		
Piskowskiemu do Krakowa y po maliarza	12		
			[podwodami]
Krakowskiemu do Russi	8		
Sigowskiemu do Biskupa Krak. do Stężicze	3		
Oleśnickiemu do Łowicza			
Potem iego chłopczu	1		
Chłopu do Pana Czerskiego Starosty dwa kroc.	1		
	Summa	33	
Malarzowi który controfektował nieboszczkę Panią po smierci posłało się na drogę do Krakowa	8	8	
Temusz na odiezdni	25		
Za puzdro na obras		6	

Ubogim y na offiarę u Bernardinow gdzie obchód pogrzebu był w rok	6	3	
Jego Mczi samemu na offiarę Philipkom y z ki	2	16	
Thamże księdzu ubogiemu.	1		
	fi.	76	20 17
Summa wydatku wssitkiego na lem pogrzeb facitt per 30 Mfl. 1534, 14, 6			

A n e k s 2

TEKST INSKRYPCJI Z DWÓCH SREBRNYCH TABLIC, Z TRUMNY I CHORAĞWI NAGROBNEJ KRZYSZTOFA RADZIWIŁŁA, HETMANA WIELKIEGO LITEWSKIEGO

[Wg *Process pogrzebu* [...] 1641. s. A₂ - A₄]

[1. Tablica na trumnie:]

„Na tym Catafalku stało Ciało w Trunnie Axamitem Karmazynowym y ćwiekami wielkimi Srebrnymi po szynym pasamunie srebrnym bogato Obitey. Nad okienkiem Tablica Srebrna z napisem w głowach druga Tablica wielka także z napisem, koło ktorey trybowana złotnicza robota rozmaite Armatury y Woienne Insignia, zrobione były w nogach takoważ tobota insignia y Herby Radziwiłłowskie z Titulami. Po bokach Trunny trzy głowy Lwie z których niby na Kitaykach iakich do Kolców w paszczekach Lwich będących, owiazane wisiały rozmaite Martis insignia, y Trophaea, barzo piękna złotniczą robotą. Na trunnie na wierzchu leżała Czapka Xiązeca bogatymi Kleynotami oszyta. Buława przy tym y Szabla oboie złote z Kamieńmi.

Na Tablicy nad okienkiem napis taki:

E P I G R A P H E
T A B U L A E A R G E N T E A E
O F A T U M ! O F E L I X ! O F A T U M !
O F A T U M J A M N O N I N D Y V I D U M S E D I N V I D E N D U M .
C H R I S T O P H O R V S R A D I V I L I V S
B I R Z A A C D U B I N G A E D U X
I M P E R I I P R I N C E P S
V I L N A E P A L A T I N U S
L I T H V A N I A E I M P E R A T O R
Q V E M
P I E T A T E I N D E U S , C H A R I T A T E I N R E G N U M , F I D E I N R E G E M
C O N S P I C U U M
F A M A I M M O R T A L I T A S
O B R E S I N S A G O F O R T I T E R , I N T O G A M P R U D E N T E R
V B I Q U E F E L I C I T E R G E S T A S ,
O B M O S C H O R U M S T U P E N D O S A B O R I E N T E E X E R C I T U S
P R O F I L I G A T O S , F U S C I G A T O S , A T T R I T O S
O B S V E C O R U M V I C T R I C E S , A S E P T E N T R I O N E C O P I A S
F A T I G A T A S , C O E R C I T A S , R E P U L S A S .
O B R E G I A M M A I E S T A T E M C U L T A M
R E G N I L I B E R T A T E M D E F E N S A M
R E L I G I O N I S P U R I T A T E M , S T R E N U E A S S E R T A M
T O T I Q V A S Q V A M V E R S U M P A T E T , U N I V E R S O C O N S E G R A V I T :
E U M

IN MEDIO GLORIAE ADEPTAE ET ADIPISCENDAE CVRRICVLO
CALCATA INVIDIAM
TRIUMPHATAM CALUMNIA
RETENTAM FIDE ET BONA CONSCIENCIA
LAUREIS ET ADOREIS STRIUMPHALIBVS MACTUM
REGI, REGNO, RELIGIONI DESIDERATUM
FILLI SVCCESORIS INDOLE HEROICA BEATUM
NATURAE MORTALITAS
MORTE SUBITANEA, PLACIDAM, PIAM
STITIT DEPOSUIT ET HOC QVEM VIDES LOCULO,
SOLIDAE VIRTVTIS, VERIQVE LABORIS, MANIBUS
COMPOSUIT.
O FATUM!
O FELIX FATUM!
O FATUM IAM NON INVIDUM
SED INVIDENDVM
NATUS M. D. LXXXV. DENATUS M. DC. XL.
CUM VIXISSET
ANNOS LV. MENSES. V. DIES XX VIII.
PROH DOLOR? QVANTUM REFERT, IN QVE TEMPORA VEL
OPTIMI CUIUSQVE VIRTUS INCIDAT

A. R

[2. Tablica w głowach:]

D. O. M. S.
AETERNA IMMORTALIUM VIRTUTUM MEMORIAE
ILLUSTRIS HEROIS
CHRISTOPHORI DVUCIS RADIVILII. SAC. ROM. IMP.
PRINCIPIS DUCIS IN BIRZE ET DUBINKI PALATINI VILNENSIS EXER
TITUM MAG. DUC. LITH. SUPREMI DUCIS
QVI
POST LIBERTATEM PATRIA OLIM TOT SPEI AC FORTVNARVM SVARVM IMPENDIIS
ASSERTAM
POST FATALEM MAGNIS IMPERIIS BELLATORIS REGIS
IMPETVM RARO IMPERATORIAE ARTIS AC SOLLERTIAE
SPECIMINE EDITO
FRACTVM
POST INTERREGNI AESTUS NON MINVUS FACYNDI ELOQVII
FLVMINE QVAM INTEGERRIMI ANIMI MODERATIONE
ET CONSILIO
PLACATOS
POST OBSIDIONEM SMOLENSCI
LABORIBVS VIGILIIS VHAE AC VALETVDINIS PERICVLO
STVPENTE ORBE
PROPVLSATAM
POST NAVATAM SERENISSIMO VLADISLAO IV REGI
IN RELIQVA ADVERSVS MOSCHOS EXPEDITIONE
FORTISSIMI AC FELICISSIMI BELLI DVCIS OPERAM
ERECTIS TOTIES DE FVSO AVT REPVLSO HOSTE TROPHAIS
PACIS BELLIQVE ARTIBVS DOMI FORISQVE MEMORABILIS
NON MODO
DERIVATAM AB ILLVSTRISSIMA GENTE LVCEM
PATRI NOMINIS CLARITVDINE MAIORIBVS REFVNDENS
SED ET
POSTEROS INGENTIVM LAVDVM EXEMPLIS IRRADIANS

>272{

VITIMVM DEBELLATA INVIDIA TRIVMPHVM EGIT
SUBLATVS E COMMERCIO MORTALITATIS
XIII A. D. KAL OCTOBR. MDCXL.

S. P.

[3. Napis na chorągwi:]

MARTE POTENS, ET PACE, DOMIQVE, GORISQVE, PROBATVS,
CVI VITA IMMENSI PLENA LABORIS ERAT:
HEIC, RADIVILE, IACES: HEROS HEROIBVS ORTE:
MAGNE ATAVIS: MERITIS MAJOR AT IPSE TVIS.
QVEM PIETAS SVPERIS: VIRTVS AEQVAVIT OLYMPO:
QVO NIL IN TOTO CLARIVS ORBE EVIT.
RES GERERE; INFESTOS PROPELIERE FINIBVS HOSTES:
PELLERE: SVECIGENAS MOSCIGENASQVE: SIMVL.
PAR HECTOR PRAESENTE MANV TIBI: ET IMPETE MENTIS:
PAR CVNCTANDO TVIS: SCIPIO MAGNE: DOLIS.
ELOQIO TIBI PAR: PAR OREQVE: MELLE NESTOR:
VIRTUTE INCERTVM MAIOR AN INGENIO:
LITAVE NOTA TIBI SVNT COETERA: NAMQVE PROBATVM
SE TIBI IVDICIO SAEPE FIDEQVE DEDIT.
QVERE, VBI RADVILII INVENIS SIMILEMVE PAREMVE
CONSILIO: ARTE: ARMIS: PECTORE: VOCE: MANV:

Verte

CONSILIS CALCHAS: ANIMO HECTOR: ROBORE ACHILLES:
ELOQVIO NESTOR: IACEZ HIC RADIVILIVS HEROS.

P. S."

A n e k s 3

RACHUNKI Z POGRZEBU MARCINA ZAMOYSKIEGO ZA DEKORACJE PAŁACU
I KOLEGIATY ZAMOYSKIEJ, 1689

Regestr roboli Wielmożney Dobrodziejyki Nakaznie [...] Dobrodzieia zeszłego
[AGAD, sygn.: Arch. Zamoyskich, 2582, s. 858, 862]

Item katafalk w zamku obiialiśmy odtego zło = 15
Item druga trunna examitem od tego zło = 15
Item katafalk w kościele wielki obiialiśmy odtego zło = 15
Fecit in Summa czyni sto piędziesi^t złotych sto y siedmiedziesiąt y ieden grosz 5 dałem
nanciz dotey roboty zło. 171 gr. 5

Według tego Regestru Wionszy Trunnę y Kata Falku, kturęgo zatigodniowego Regestru Pisa-
łem, Przychodzisze Przed tavom [?] Złotych czterdzieszy y Szescz Działo W Zamościu Die
23 Julii 1689

Jann Michał Link
Artillery Maior JWP

Anno 1689 Die 16 Julii [...]	zł	gr
Za 5 Snopów Szelaza do Kar, y Anker do Katafalku y na Spernale do Listew	fe.	25
Za 22 kop Bretnało do Katafalku y do Drugie Truny	fe.	14 20
Za 2800 Czwiekow Do ubiere w kościele y w Zamku	fe.	10 24
Za Jedne Czerwone Skurka do Katafalku	fe.	2 6
Stoliarom Zamoiskim y Sczebreskim Za 13 Stolow, Przystawkow 3, Stolnie 13, Siedlikow 68, Trune na obsequim Jedne, Piramidę 14, Cukiernikom Za to Przechodzie	fe.	95 4
I-I		
Pawłowy Snieirowy od katafalku Resta	fe.	60
Tobiaszowy Stolarowy około oltara Wielkiego	fe.	40
Krawcom Na Wieży do kiru	fe.	5
Maliarowy Iacentemu Z Mikolaieim Maliarem od katafalku koło oltara kopy Jedna y Drzewce Do Chorangwy	fe.	85
Rusinowy Maliarowy od Po Sribrenia Compardimentu Do Truny y od Po Sribrenia i 2 Lichtarow Na katafalk	fe.	38

Jann Michał Link
Artillery Maior JWP

Aneks 4

DIARIUSZ MICHAŁA KAZIMIERZA „RYBENKI” RADZIWIŁŁA
Z LAT 1712-1761, FRAGMENTY DOTYCZĄCE POGRZEBU
KAROLA STANISŁAWA RADZIWIŁŁA, OJCA, 1720 R.

(AGAD, sygn.: Arch. Radziwiłłów, VI, II, 80, s. 46-62)

26 VI 1720 [s. 46] „...Jeździliśmy z Imci Xiądzem Biskupem Łuckim do Nieświeża, gdzieśmy widzieli różne Roboty około Pogrzebu Oyca mego [...] powróciliśmy do Mira.

8 VII [s. 49], [Egzekwie w Mirze] Rano celebrował Imc Xiądz Przependowski [sic] Biskup Łucki Pontyficaliter, kazanie miał Imć Czerniewski, Arcydiakon Białoruski po nabożeństwie wyprowadzali Ciało z wielką apparencyą, ... my zas z Całą familia szli za Ciałem Piechotą az za miasto potym Ciało ustawiono do Wozu nato Zgotowanego, przy [s. 50] którym ustawieniu Regimenty trzy razy Salvę dali, ... [s. 51] tumult, wpadliśmy z Xięciem Miecznikiem na konie w Pończochach y Żałobnych Płaszczkach, Znaleźliśmy Hetmana Zagniewanego y Wyszczeczko buntujące się aleśmy Perswazią uśmierzyli y natem Polu nim Ciało nadeszło Dziewięć Beczek wina wypili... [s. 52] [Nieśwież]. Odprawiona Oyca w Wieczór w Godzinie Dziewiątej, tym sposobem, szli do Samey Radawki az do kościoła farnego Nieswieskiego Gromady y Murowie Całego Xięstwa [...] parami każdy w ręku Swice nisący potym Cechy y Miasto [...] po nich Regiment Piechoty [...] Pocięcia Hetman WXL: Litt. także Regiment Piechoty Hett. Polnego WXLitt Prowadził [...] Zienowicz stta Oszmianski [...] Za nimi Petyhorya [...] szła [...] za nimi Szli Bractwa w Kapach potem OO Bernardyni, Dominikanie, OO Jezuici w komżach potym Cleriis Diocecyzey Łuckiey y wileńskiey Za nimi szło trzech Infułatów [...] Czterech Biskupów [...] Za nimi woz Szesciokonny na którym Ciało Stało konie y Ludzie w kapach Karmazynowych, Axamitnych, Galonem Złotym y całun takiz, Pokoiowych Dwudziestu Czterech z Pochodniami, także w kapach [...] Za całun trzymaliśmy się za wozem idąc nappierwiey Rodzeństwo potym Książę Im Jan Radziwiłł wojewoda Nowogrodzki, z synem [...] Marcinem [...]

y tak z tą funebralno Pompą przeszliśmy przez miasto [...] Oycowie Iezuici z wozu zdjęli trumny y sami Zaniósłszy do kościoła postawili na katafalku który wespół z kościołem kosztownie y barzo Pięknie był Illuminowany, w tym Regiment a Pisze y Dragonia trzy razy Salve wydali [...] przy Hucznym biciu w Zamku z Armat.

9 VII [Jan Zebrowski, prałat wileński] „funebralem barzo Godnie miał Orationem podczas kączącej się Mszy [...] tak kościoła iako tez y Castri Doloris, który wcale Nowemi Ogniami y Inszą Manierą odwczorayszey Illuminowane było...

10 VII [s. 57] w tymże kościele diverso Splendore et Apparatu odwczorayszey adornowanym Xięza Bernyrdyni a ponich Dominikanie Wigilie śpiewali... kondukt w grobie fundatorskim którego Ja Sam Iuncitis manibus z Xiężą Jezuitami miałem szczęśliwie Exportare, Ciało S. Pamięci Xięcia Im. Oyca y Dobrodzieia mego... oddając mnie Panegiryki po tym Ci Wszyscy [...] na obiad zaproszeni y traktowani byli odemnie.

11 VII Insza Znowu Apparencyja kościół przyozdobiony był...

12 VII Inszą znowu apparencyja kościół przyozdobiony był...

13 VII Znowu Insza apparencyja która in dies odmienianą w kościele była... [s. 61].

15 VII Przy odmienianiu co Dzień Ozdób y Apparencyi kościelnych po odśpiewanych Wigiliach...

16 VII Kościół tak iak zawsze insza maniera y apparencyja był przyozdobiony.

17 VII [s. 62] Apparencyja kościoła y tego Dnia odmieniona była [...] tak się ten akt funeralny zakńczył który trwał przez dni Dziewięć. Po Zakończonym Pogrzebie, Goście się [...] roziechali..."

A n e k s 5

Z ZAPISKÓW MALARZA ANDRZEJA RADWAŃSKIEGO

Memorijał zawdzięczenia krotka zebrany, ab a 1731 ad 1738, za pokazana dobrodzieystwa ab a 1725, ad a 1730

[Archiwum m. Krakowa i woj. krakowskiego, sygn.: E. 111, s. 270]

INowy Sącz]

..Trupich głów 40, a iednym słowem, cały katafalk co tylko potrzeba było. [...] Konkluzy 17, na każdy herb i podpis, których wierszy było na wszystkich 235. —

A n e k s 6

DYSPOZYCJA I MEMORIAŁ NA POGRZEB MARIANNY Z LUBOMIRSKICH SANGUSZKOWEJ, MARSZAŁKOWEJ W. KS. LIT..

Dyspozycya na Walny Pogrzeb Świętej Pamięci Xiężney Imci z Lubomirskich Sanguszkowey Marszałkowey W XL. a w Koibuszowey A° 1729 a 12 Ianuarii o godzinie 9 w Nocy Zmarley

[Archiwum m. Krakowa i woj. krakowskiego, Oddział na Wawelu, sygn.: Sang. 486]

1.mo
Drzewo w kostkę oprawnego długości po łokci grubego na wszystkie boki calow 8 sztuk in N° 20 Z. Dóbr Wiszni-
Item takiego drzewa grubego ale krótszego po łokci N° 15 ckich im P. Ko-
sztek wszystkich potrzeba fn N° 55 chanowski pro-
videbit

2.do
sztakiet per modum łat ale kostkowych cztery cale szerokich na N° 40
wszystkie strony o długich na łokci piętnaście sztuk
Item takize sztakiet dwa cale dobre grubych w kostkę a po łokci
piętnaście długich sztuk N° 80

3.tio
Tarcie sosnowych czyli iodłowych po łokci piętnaście długich szero- N° 5
kich iako mogą bydz na cal grubych krom hebla kop
Item teyże długości tarcie tylko pułtora cala grubych kop N° 2

4.to
Torsztow alias tarcie mięszych na cztery cale aszerokie iakie bydz
mogą adługich na łokci dwanaście sztuk N° 30

5.to
Lipiny w klockach długich na łokci dwanaście sztuk in N3 Lipiny iezeli
Tarcie lipowych teyże długości które mają bydz grube po dwa cale N 10 nie blizey Wiśnicza
sztek dostanie
Item takichze tarcie długich a grubych po trzy cale sztuk N 10 dana i znadz
do Dworu

6.to
Żelaza dobrego ciągłego nie kruchego na różne potrzeby, iak do
katafalku tak do sztuk wiszania y inszego adormowania snopów N° 19
zwycaynych po szyn dwnascie in
Żelazo ponie-
waż w Rudziach
Pańskich nie
masz kupić
gdzie naytansze

[...]

9.no
Inszych zas potrzeb do tego aktu należących iako to złota malarskiego y Srebra Metalu farb różnych kolorów, drutów różnych [...] aby tylko była determinacya skąd nato będzie expensa

[...]

12.do
[Świece i wosk]
Summa swic fl° 25 32 wosku zas fontów Fl 2729
Wosk y Swice
ze Skarbu będą
wiele potrzeba

[-]

Datt w Kolbuszowej 5 Iuni 1729

P. Xiaże Sanguszko
Mpp

Memoriał necessariorum na tenże pogrzeb co
bydz z majątności należy

(sygn. iw.)

1.mo

Zamek z Officynami gdzie zły dach nowymi gontami będzie pobity,
okna nowe y drzwiwe zas pieców ad minimum czterech stawiać nie-
będzie kafle skąd mają bydz

7.mo

Piechoty nowoiowskiej wiele ma bydz do tego aktu na usługę in N°

Piechoty 60 po-
trzeba

[...]

13

Aiamitu karmazynowego, albo ponsowego tyle wyindzie ponieważ
kościół mo osm Filarów naymniey łokci piętnaście wysokich, każdy
Filar bierze na się po trzy bryły Summa łokci na te Filary FI° 360
Na katafalk Mitrę Wielko y inne insignia Xiążęce takiegoż koloru
axamitu łokci FI° 90

Ze Skarbu przy-
wioza

Galonu za y frandzli złotych podług wydanej miary szerokości, iak
się drewniano figura katafalku zrobi powi się siła będzie potrzeba

Skąd może bydz
najtaniey ku-
piony provido-
wać ma Imc Ko-
chanowski

14

Tegoż koloru iako y azamit sukna do tegoż katafalku na niższe gra-
dusy y ustawie ziemi koło niego potrzeba postawów Falendyszu FI° 3

Ze skarb.

15

Pod sklepienie na cały kościół osobliwie inprima navis potrzeba Bas-
sy tegoż kolom na Festony sztuk FI° 1

Zeskarbu

16

Prochów ile razy będzie wola dac ognia, ze wszystkich armat łatwo
ten porachuie, siła wynidzie kto będzie miał dyspozycją onych, czy-
ni się iednak refleacya ze trzeba ognia dawać w te czasy Im° iak
się Nabożeństwo w sam dzień pogrzebu przededniem zaczynawac
będzie o godzinie trzeciej wtenczas pierwsze hasło dac trzeba ze
wszystkich Armat, których iest sztuk N° 37
różne w sobie biorących prochu, na iedno strzelanie biorą sobie
Funtów 180 co czyni kamień N° 6 y Funtów 24 2do drugie strzelanie
kiedy się Wilie Biskupów y Prałatów zaczna y przed summo imme-
diate 3tio podczas Conductu wielkiego to iest kiedy Ciało Sp Im.
Dobrodziki spuszczać będzie do grobu. Te zas ognie wydawane bydz
mają za daniem hasła z klasztoru y ten ma kazać ognie wydawać,
przy ktorem będzie Commenda w Zamku który nie będzie dobrze
informowany we wszystkim, na te trzy strzelania kościelne, wyini-
dzie kamień prochu N° 21 bez szesci Funt.

Prochów Ka-
mien N° 30
rachuiąc w ka-
mien po Fun-
tów 26 z Woł-
hynia nadeszło

20mo

Do tey wzyz pomienioney roboty, to iest katafalku y wszelkich
ornamentów do kościoła należących trzeba stolarzow sześciu tylko
tych którzy na przeszłym akcie zemno byli osobliwie Franciszek
Kolisz aby drugich doglądał w robocie Cieślów dwóch tokarza ied-
nego, y Snycerza iednego Malarza Trycyusza życzę Świeczników
Ślusarza y Kowalów naczas...

Tych rzemieśl-
ników circa 20
7 bris 1729 na-
deszło

22do

Do ustawienia zas tego ornamentu prócz zwyż pomienionych Rzemieslników potrzeba na dni kilka do pomocy najmniey	N° 30	Z prowentow Wisznickich
26to Warty na pierwszewyscie do Cmentarza, druga przy Namiocie abo kościele, trzecia przy katafalku ale z officierem tamci ponim względ mieć kogo puscic ci zas przy katafalku z Officierem powinni pa- trzeć aby niebyło tłumy koło katafalku y względ mieć na wszelka tirgenterya y ornamentów a osobliwie mitrę mieć na oko powinni która będzie adornowana kleynotami na trumnie leżało pod która potrzeba poduszki bogatey...		Warta z Kom- mendy Nadwor-
27mo lak na przeszłe akty pożyczają się argenteryi z Krakowa y ze Sta- niątek to iest lichtarzy różnych y lamp wiszących tak y teraz życzę zawczasu mieć upewnione y registrykach mieć skąd co pożyczone		Rozmówi się z Karmelitami o znadz Xciu Imci
28no Cokolwiek było naprzeszłym akcie obciow firanek y różnych orna- mentow czerwonych z ktorem kramie był przysłany tego wszystkiego potrzeba naterazniejszy akt y cokolwiek nadto przybyło nowey bładwatney czerwoności		Ze Skarbu
29ne Blachy Srebrne Toiest iedna do konterfektu adruaga do Herbów z Komerdymentami te omni no trzeba aby były takie y antaby do trumny cztery Srebrne		Ze Skarbu
Suma wosku wszystkiego kamieni N° 109 funt 3		

A n e k s 7

RACHUNKI ZA EGZEKWIE ZA E. SIENIAWSKĄ W KOŚCIELE KAPUCYNÓW W WARSZAWIE, 7 IV 1731.

*Connolacya Expens na Exequie uczynione w kościele OO Kapucynów Ja-
śnie Oiwieconey Jeymci Pani Krakowskiej Hetmanowey W. Koronney
w Warszawie 7 Aprilis 1731 a*

[Bibl. Czartoryskich, sygn.: II. 2901, s. 263]

	Tynf.	Szostak
Za Mszy Świątych Sto piesziesiąt dwie	152	
Za Wigilij Czworo Czerw Złot 4	56	
Ministrom do Mszy słuźycym1	1
Za Mszą Wielką Grana Czerw. Złot. 1.13	1
Assystuiącym Xięzy.6	
Swic trzyfuntowych dwadzieścia76	
Swic dwu funtowych trzydzieści Czteri85	1
Swic funtowych 48.	* .64	
Swic do katafalku 12 a Funtów 7.112	

Swic na Gzysach 80 a funt I.	106	
Swic na Kancellach 30.	40	
Swic na Lustrach 24 a Funt I.	32	
Swic na Churze [sic] 45.	60	
Swic na Conduct 20 a Funt I.	26	2
Za Łoy do Lamp kamieni osm.	101	1
Za Lamp 600.	16	
Stolarzom.	11	
Malarzom.	70	
Pomocnikom.	20	
Za Bawełnę.	1	
Za Gózdzie to iest Bratnali kp 10.	20	
Za Pułbratnali kop 8.	8	
Za Świeczków małych kop 50.	16	
Za Szpilek papirow trzy.	1	
Za papir.	4	
Za obęcze.	1	
Za Obiad.	667	
	Summa Tynfow	1513 8
	Kapelli O. Piarow	54
		1567 8

1731 dn 24 Aprilis odebrałem od P. Jurkiewicza na konto WW Cappucyni prowizy [...] ni Exequie [...] czteri Tynfow. (Podpisany] Andrea.

Aneks 8

LIST A. F. MELANA DO BPA A. ZAŁUSKIEGO

[Bibl. Nar., Koresp. Załuskich, sygn.: III, 3222, t. 2, k. 28 v]

Eccellentissimo

[...] Ora o per le mani un quadro del vice Cancelliere di Lithuanio per l'altare; havendo io havuto l'honore di fargli un Disegno obel Cathafalco del defunto suo Padre ii qual disegno essendo stato molto aplaudito da tutti i Sig Architetti Regii, ma a causa del invidia del Fontana, che l'anno scorso in ordino V: E: di fare il funarale de la Principessa di Bullion lo stesso Fontana volendosi vendicare, m'accuso et sprezo eon mille Calomnie apresso la Principessa, col dirgli che anche havevo inganato V: E: nel funerale de la detta Principessa di Bouillon, offerendosi di far il detto Cathafalco per un prezzo mecanicho, et havendosi fatto dare il mio disegno per metterlo in operazione, et vantarsi de la fatica mia, quello che mi dispiace, il piu si e che ha cambiato il piu bello; Et il detto funerale e costato alla Principessa due volta di piu di quello che pretendeyo, ancora di piu si e vantato, che tutti imali che potraf are sapendoche havero qualche travaglio, vol fare ogni sforzo possibile per rompere i miei disegni et per mettermi in cativo credito apresso di tutti. Suplico la bonta di V: E: di fargli scriver due righe affinche mi lasci star in pace.

Di Vostra Eccellenza
Umilissimo et obbedientissimo
Servitore Anto: France: Melana

Varsavia
13 XII 1741

P. S. Prego di bonta di V: E: di raccomandar mio fratello al Sig. Poloni Pitlore di S. M.

Aneks 9

KOPIA ZARZĄDZENIA W SPRAWIE STROJÓW ŻAŁOBNYCH PO ŚMIERCI KAROLA VI NA DWORZE WARSZAWSKIM

[Bibl. Czartoryskich, sygn.: II, 2901, nr 125, 8. 251/651; por. Aneks 14]

Règlement

Du deuil pour feue Sa Majesté l'Empereur Charles VI à porter quatre mois à commencer le 6me du mois de Novembre de cette année.

Les Cavaliers porteront

- un mois des habits noirs avec des boutons
et boutonnières de Soye, Linge, uni,
l'épée et les boucles d'acier bruni.
- un mois en pareil habillement mais sans
l'épée et les boucles d'acier bruni.
- un mois des habits pareil et linge avec
dentelles,
- un mois bigarré.

Les Dames porteront.

- un mois des habits noirs et des coiffures
noires à petintes, avec une
grande voile,
- un mois des habits pareils, et des coiffures
de gaze blanche avec des engageantes
défilées,
- un mois le linge avec dentelles, et
un mois bigarré.

Il y a à mander que Sa Majesté le Roi Sera demain en deuil, et qu'il Sera très bien fait de venir à la Cour en habits noirs, quoi qu'il ne soit pas dans la forme cy dessus prescrite, qui ne se commence que dimanche qui vient.

Et comme il y aura appartement chez Sa Majesté la Reine le Dimanche prochain Sa Majesté permets aux Dames, qui ne pourront pas être prêtes de leur habillement de deuil d'y paroitre en habits noirs de Soye. Varsoïe le 31me d'Octobre 1740

Par la Maréchaussée de Sa Majesté
le Roi de Pologne et Electeur
de Saxe

Aneks 10

LIST TEOFILI WISNIOWIECKIEJ DO KUPCA J. MANNA W SPRAWIE UDZIELENIA KREDYTU NA MATERIAŁY OBICIOWE POTRZEBNE DO DEKORACJI SAL PO ŚMIERCI M. S. WISNIOWIECKIEGO ORAZ SPECYFIKACJA MATERIAŁU, 1744

[AGAD, sygn.: Arch. Radziwiłłów, IV, 2070, 17514]

Monsieur.

Ponieważ z wyroku Boskiego wypłacił Śmiertelności trybut Xiążę Mąż, moy za którego fatalną apperencyą ze nie jestem teraz przy Pieniądzach, upraszam Imc Pana; abyś mnie

kredytem swoich chciał świadczyć dla mnie łatwość, to jest przyslanemu odemnie axamitu karmazynowego sztuk dwie y Galonu sto będzie potrzeba na to co y Blankiet posyłam z upewnieniem ze z Pro wento w Dóbr moich pobranych jak nayprętszą y nie zawodną każę Imc Panu czynić exolucyą, z obligacyą w dalszy czas za tego co tym świadczona łatwość, o którą upraszając piszę się.

W. Xię. Imc Panu niska sługa;
T. Xiężna Wiśniowiecka

18 IX 1744
W Mereczu

(Specyfikacja towaru i rachunek]

Specyfikacye Galionów Frenzlów y Axamitu Karmazynowego dla [...] W Roku 1744, 21 sep-tembr wziętych mianowicie —

40 łokci Axamitu Karmazynowego po 12 2/3 tynf	506 2/3
50 łokci waży Cewki y Galiony 24 po 10 tynf	190
26 3/4 łokci Frądzly waży 23 V, Cewka po 11 tynf	280 1/2
	977 — 6 Tynt

Czyni słownie Dziewięć set siedemdziesiąt siedem tynf. Na ktore Summa Im Pan Jakub Hertich kapitan IMC Exequo pilno byłem potrzebny piniędzy płacił Swoiemij Czerwono złotyich pięćdziesiąt trzy, a Im Pan Jakub Szoltman Dworzany JO Xiężney [...] Czerwone złotyich Siedemnaście płacił, co czynią Summa Czerwone Złote Siedemdziesiąt Rachuiąc po tymfow czternaście czynią tymfow Dziewięćset osm dziesiąt idem Reste Tynfów Trzy y Poł Szostaka z tym warunkiem jeżeliby nadpotrzeba z tych małych galionów Frezly y Axamitu miało się zostać tego [...] nam przyiąć za Pieniądze z [...] wrocic I M. Pana Kapitanom Hertichowi a jeżeli Dłużey zatrzymane będą Reste według urnowe nie powinien będą przyiąć na co podpisuię się w Wilnie Roku y Dnia

Jan Mana

A n e k s 11

LIST M. R. OWSIANEGO DO MICHAŁA „RYBENKI” RADZIWIŁŁA (11 II 1747)
Z OPISEM EGZEKWII ODBYTYCH W MIRZE 8 II 1747 ZA ANNĘ KATARZYŃ
Z SANGUSZKÓW RADZIWIŁŁOWA

[AGAD, sygn.: Arch. Radziwiłłów, III, s. 109*; uzupełnienia w nawiasach okrągłych wyróżnione wg tek Łopacińskiego, Arch. Ośr. Dok. Zab., wypisy]

Jaśnie Oświecony Mci Xiąże
Panie Moy, y Dobrodzieiu.

Przy odesłaniu Tabeli za Mc: Ianuarii, Czynie Rapport Waszey Xiążęcy Mci Dobrodzielowi o Introdukcji Ciała JO: Świętey pamięci Xiężney Imci Kanclerzyney Wielkiey... **Die 8. pra-**sentij przybywszy JO Xiężna Dobrodzieyka (Franciszka Urszula z Wiśniowieckich) po odprawionych Sumptuosissime pierwey w Nieświeżu, z wspaniałą katafalku apparencyą przez Całą Nocną swoją w kościele fatygą pizygotowanym: (Egzequiach w tuteyszym kościele prawie nie wychodząc z Niego Sama circa Dispositionem z (kapitanem Pawłowskim) także (architektem) katafalku z nie Małym azdrdem Zdrowia pracowała, który tak przedziwno Semetryą w architektowany wypisać trudno, dość ze spodziwieniem Spectatorow Wrzystkich Nacyi tu przytomnych. Kosciot Cały w Illuminacyoch przy niezliczo-

nych Lampach, y Świecach: W kaplicach Dwóch pobocznych bogatym Obiciem adornowanych postawione Dwa katafalki wspaniałymi Całunami okryte. Na lokacyą Trumien. Tandem Dnia 8. eiusdem o godzinie siódmej z południa przy liczney Assystencyj [...] Zakonów [...] prowadzono Ciało, przeciwko którym JO Xiężna kilka za Miasto wyiedzała dla koordynowania takosz. Naypierwicy za Stanowniczym szły Chorągwie Ziemiańskie [...] Za Nimi Szwadron Dragoniy, potym Janczarowie, potym cechy, y Bractwa, po tym Lokaie ze Świecami, potym Ichm PP Dworzanie, potym kapelia Regimentu konnego, tandem Duchowieństwo potym Imć. Pan Generał Adiutant Troubnicz z Im Panem Koniuszym YO: Świętey Pamięci Xiężny JMM kanclerzyny W. X. Litt. przed Trunami. Za Trunami Idący JO: Xiężnie J. Mci cum cara Sobole Assystowali JO Xiężeta (...) Woiewoda Nowogrodzki [...] Panowie J. Woiewoda Arcisławski [...] y Znacznych Obywatelow... in Numero na kilka Tysięcy.

Potym Batalion piechoty Ordynackiey (...) potym koniuszy WXL, potym karety Żałobne, potym Gmin wielki [...] w pierwszey tedy Bramie lucide prime przybraney (inwencya Imci Pana architekta Pawłowskiego) była Staca, na ktorey perorował Imc Xiądz Juraha Societatis Jesu, od tey Bramy (przez tegoż architekta erylgowanym) (az do Drugiey przy kościele) (de novo Architectonicae Errygowaney), Ulica cała oświecona Kolumnami Stojącymi ledwo od drugiey na kilka kroków z goręjącymi lampami [...] (po złożeniu na katafalku) Mowa — ks. ken. Łucki (rektor) Ciągnęła się ta Ceremonia do Godzin fiere Dwunastey. Nazaiutrz zaczęły się Wigilie o godzinie szostey z Rana [...] na summie kazanie [...] Borkowskiego.

Trzeciego Dnia w Sobotę Ich Mc XX Dominikanie mieli Summę z Kazaniem także, po zakończonym Nabożeństwie przy Solennym Condukcie zdjęte Ciała z Szredniego katafalku, lokowano w pomienionych kaplicach pobocznych z wielko apparencyą na to przygotowanych, albo Nic, albo Mało co przydać Należy według Mego zdania do leneralney Pogrzebu Samego Apparencyi [...]

Z Mira, 11 Februarii 1747

M. R. Owsiany

Aneks 12

DYSPOZYCJA NA WPROWADZENIE CIAŁA PAWŁA KAROLA SANGUSZKI DO KOŚCIOŁA KAPUCYNÓW W LUBLINIE, 25 V 1750

Dyspozycya na Introdukcyą Ciąła Sp: I. O. X. Imci Marszałka WXLitt [Pawła Karola Sanguszki] do kościoła WW OO Kapucynów Lubelskich AD 1750.

[Archiwum m. Krakowa i woj. krakowskiego, Oddział na Wawelu, sygn.: Sang. 595, s. 15 - 17]

1. Świece jarzące					
Świec 1/4 Funtowych na Gzyms kościelny wewnątrz	fi.	120	Simul	57	NB. Do tych
			Funtt		krat- czopki do
Na Kraty drewniane w 6 arkadach kaplic		100			
Świec 1/2 Funt. na Processyą dla Ichm Xięzy Zakonów y Gości przynajmniej.	fi.	400			
				200	
Świec Funtowych na 9 Ołtarzy mniejszych: Co w dwóch kaplicach próżnych 3 Ołtarze przyczynie może: na każdy po 6 świec rachuiąc.	fi.	54		54	

Świec 1/2 Funtowych na wielki ołtarz do którego napo- bocznych Ścianach polki przydane bydz mogą	fi. 26	39	
Świec 3. Funtowych na wielki ołtarz z półkami po- bocznymi	fi. 26	96	
Tychże na katafalk	fi. 6		
Świec 6. Funtowych na katafalk	fi. 6	36	
NB w każdym Gatunku dla przypadkowego złamania trzecia świec przyczynie			
Świec wszystkich	fi. 746	482	
NB Jeżeli Funt po tynf. 2 za nich wynosi summę Tynfow N° 964			diet Tynf. 961

2. Pochodnie

Dla Pokoiowych 12 assistujących Ciału tak w Processyi iako y przy kata-
falku — tak w dzień Processyi, iako i w dzień Egzekwi na wielkiej Mszy
św przyszykować Trzeba pochodni 48 144
Jako wyzey Funt po tynf. 2 rachując wynosi Summa tynf. 288

Tynf. 1252

3. Lampy

Lamp nalanych łożem na Gzems kościelny	fi. 120	NB
Na kraty w 6. Kaplicach	78	
Na 9 ołtarzy po 6 dając	54	Simul lamp 492y
Na Wielki Ołtarz	120	
Na katafalk	120	NB. y Druty

NB Na kopę lamp topionego łożu wychodzi kemiań N. 1. Zaczynam na wszystkie trzeba łożu
topionego kamieni N. 8 1/2.
NB Lamp Szklanych dla przypadkowego stłuczenia trzeba 600

4. Żałoba Kościelna

Szrodkowe sciany kościelne zaczawszy zgory od Aichitrawu równo z kapitellami aż do dołu
równno z bazami pilestrowemi y nad arkusami kaplicznemu mają bydz pokryte żałobą albo
kupną w Lublinie y Zamościu, albo pożyczoną z kościołów lubelskich zapłaciwszy od poży-
czenia.
Apparaty y antepedya żałobne, lichtarze, WW OO Kapucynów czyli wystarczy. Tudziesz am-
pułki ette.

5. Żałoba Wozowa

Stangret Foryś y konie w kapach żałobnych. Item Dwór za Ciałem idący y Pokoiowi z po-
chodniami.
Karawan przez drogę całunem kirowym ma bydz nakryty y szory w kur obszyte.
Na mieyscu zas w Lublinie ma bydz inszy woz na niskich y równych kołach nad ktoremi
Teatrum trochę wyzey osadzone bydz powinno y pokryte Całunem Axamitnym galowanym
z kutasami 6. karmazynowymi z złotem przerabianemi, aby idący z pochodniami unieśli całun
zęby się o osi niesmolił y koła nie wplątał.
Dwór w Żałobie za Ciałem y Dragonie. Zaproszono zas milicya przed Ciałem ma swoje Miey-
sce.
Na tym Teatrum na podstawkach złożonych dobrze osadzonych y przybitych ma bydz trumna
osadzona by się na bok nie z sunęła. Na trumnie w Głowach mitra, a w szrodku krzyż
srebrny przybity stojący.

6. Droga

Po wsiach Miasteczkach y Miastach iezeli mają wychodzić przeciw Ciału oto się przystancyi
starać powinni, gdzie w kościołach na trakcie mogą bydz Msze S. zakupione y Ubóstwo opa-
trzone.

7. Cechy i Bractwa

W Lublinie zawczasu zamówione bydz mają y ugodzone aby assistowały Ciału którym iezeli
świece iarzące niebędą dane /: boby ich trze ba więcey zakupić iak wyzey Specyfikowano
trzeba osobno za własne światło z ktoremby assistowały zapłacić według umowy:

8. Kapela

Zamówiona y ztargowana bydz na, dla processyi konduktu y Mszy S. spiewaney w dzlen następujący Ezekwi: w Processyi zas na trasie bydz rozdzieleni powinne.

Pierwsza z Początku Druga za Cechami Trzecia za Bractwami przed Księża aby po każdym wierszu od kapłanów prześpiewanym wszystka kapela wraz przegrywała żałobne ary.

9. Wymowanie Trumny z Karawanu

Tak do tej trumny w ktorej Spoczywa Ciało, iako i do Boga — tej Trumny powinny bydz po dwa pasy rzemienne surowcowe dla łatwiejszego wyięcia obydwu Trumien razem z karawanu y potym wewnątrz trumny do grobu z Ciałem.

10. Ezkorty

1. Białogrodce w Pałacu po Ezekwiach uczynionych Ezhorta 1. Bydz ma niszę Ciało Imieniem IO. Pana zegnaiącego wszystkich Druga w polu pod Figurą Imieniem wszystkich Zegnaiących Pana odchodzącego

2. W Lublinie Pierwsza Ezhorta na miejscu z którego ma Ciało ruszyć nizeli ruszy. Druga w Bramie od Zamku. Trzecia, w Bramie ku S. Duchowi. Czwarta przed kościołem kapucyńskim oddaiąca Ciało pomienionym Oycom. Piąta w Samym kościele od WW OO Kapucynów dziękuiąca za oddany depozyt Ciało.

Dla czego zawczasu na te Exhorty zaprosić kapłanów trzeba.

11. Armaty

Odzywać się tyle razy powinny 1. Dobrą Godzinę przed ruszeniem Ciała na znak zaproszonym aby się zchodzili. 2. Po kazdey Ezhorcie gdy z Ciałem ruszać będą. 3. Na wprowadzeniu Ciała w kościół. 4. Po kondukcie na Salve Reginę, wraz zas z Harmatą zawsze się y ręczna strzelba powinna odzywać,

NB. Specyfikacya Prochów do Harmat y ręczney strzelby.

Dzwony

Według wczesney umowy y Satisfakcyi po wszystkich kościołach y Cerkwiach należy aby przez całą Procesyą dzwoniono podczas Ezhort przestaiąc, y nazaiutr rano, y w południe podczas Ezekwi.

12. Katafalk

W kościele ma bydz wystawione teatrum na 5 ćwierci Łokci wysokie nanim 3 Taborety w Głowach y po bokach azamitem galonowym pokryte, na nich wezgłowia azamitne galowane każde mające po 4 kutasy złote na nich te insignia.

1. W Głowach Mitra z Orderem 2. Na prawym boku Laska Marszałkowska 3. Na lewym boku Szpada, pomiędzy temi Taboretami 3 gradusy suknem czerwonym pokryte a naywyższy gradus azamitem galonowanym odzienny na szesc kawałki azamitne y na nich Trumna z Samym Krzyżem Srebrnym Stoiącym bez mitry bo nizey będzie.

13. Po kondukcie

Jeżeliby się Ciało niezsowało albo czuć się niedało mogłoby bydz zeponowane w kaplicy prozney na 3 Gradusach okrytych, oporządziwszy wprzód tę kaplicę. A jeżeliby się znacznie psowało lepiej go po wszystkim wieczornym Nabożeństwie Zamknąwszy kościół Spuście do Grobu wyiąwszy go z wewnątrzney trumny, a bogatą Trumnę schować na przysły pogrzeb.

14. Ezekwie

Nazaiutr po Introdukcyi Ciała Wigili z Mszami, tak śpiewanymi iako y Czytanemi bydz mają, a na katafalku miasto trumny niech w szrodku na swoim Taborecie Mitra z orderem wystawiona będzie. NB. Wino, Mąka na Hostie ette.

15. Sustencya

Dla Milicyi zaproszoney miejsce zaznaczone bydz na dla Wictualia po skończonym Akcie, dla oficerow Honorarium.

16. Introdukcyi

Jeżeli wszelka gotowość opisana, bydzie, przy tym y pogoda w poniedziałek do S. Trójcy czas by był sposobny do Introdukcyi wieczorem, a we wtorek następuiący do Ezekwii ette.

Aneks 13

SPECYFIKACJA PRAC MALARSKICH J. B. PLERSCHA
Z POTWIERDZENIEM ODBIORU PIENIĘDZY NA POGRZEB
EUSTACHEGO I MARIANNY Z KĄCKICH POTOCKICH
W NIEISTNIEJĄCYM KOŚCIELE JEZUITÓW W WARSZAWIE, 7 III 1768

Na *Akt Pogrzebu* [...] *Pana Potockiego* [...] za Dyspozycyą /W *Pana Fontanego Budowniczego* Jk M y Rzpley
Specyfikacya Roboty Malarskiej.

[Archiwum m. Krakowa i woj. krakowskiego, sygn.: Pot. D. 222]

1. Herb w kompartymencie y złotem blikowany
2. Cyfrow na Tynkturze Malowanych sztuk
3. Palmow pod tez Cyfry na krzyż złożonych sztuk
4. Girydonow w Drzewo Palmowe z Postumentami sztuk
5. Termow które formowali boki kościoła sztuk
6. Bombow na tychrze termach w kolorze Naturalnym pod ktoiem Postumentem w Zołtym kolorze sztuk 14
7. Krakstegnow pod Murem 2
8. Gzyms na około tey Struktury iednym kolorem szatyrowany
9. Na tymże gzymse Ornamentu do utrzymania świec sztuk 12
10. Gzyms czyli korona do Namiotu Wyzłacana, tudziesz Gałka i Lina Wyzlacana do tegoż Utrzymania Namiotu
11. Sznurów do Namiotu pozłacanych Sązni 60
12. Aniołków pozłacanych do unoszenia Rogów Namiotu sztuk 4 do których Sznury Czarne Farbowane
13. Płutna łokci 60 pozłacanego na krzyże do Ołtarzów y na wstęgi do przywiązywania falbany na Gzymse kościelnym.
14. Tarczow pozłacanych y posrzebianych na których Pułtrzecia krzyża sztuk takich. 9
15. Szyszaków y innych Zbroi Pozłacanych sztuk 16
16. Oków Cały pod Armato Posrzebrzany
Do tey wszystkiey Roboty Dostałem

Ruzne Materyały iako to: Farby, Złoto, Srebro, Płutno, Tektura, klej, Ćwiek, etc.

Dnia 9 Marca 1768

J. B. Plersch mp.

Za tę Wrzyska Robotę Zgodziłem się Z MP Plerschem tak iako doniosłem listownie przed Zaysciem Pogrzebu Za Czerwonych Złotych Stopiedziesiont due f1/150

J. Fontana mpp.

Według tego Rejestru odebrałem fi 150 na co się podpisuję J. B. Plersch mp.

Aneks 14

RAPORTY KAPITANA JANA SĘKOWSKIEGO
DLA IZABELLI Z PONIATOWSKICH BRANICKIEJ W ZWIĄZKU Z PRZYGOTOWANIAM
DO POGRZEBU JANA KLEMENSA BRANICKIEGO W KRAKOWIE,
W KOŚCIELE SS. PIOTRA I PAWŁA, 20 VIII 1777

(AGAD, sygn.: Arch. Roskie 66/69. Uzupełnione z oryginałem: teki J. Glin-ki, Arch. Ośr. Dok. Zab., wypisy por. Aneks 15, 16)

Nr 14. Białystok, 10 VII 1776

... w stolarni Robota idzie swoim trybem y pod należyty Dozorem, ten Tydzień robi) wieczory przy świecach. Snycerz w przyszłym tygodniu skończy drugą Figurę a Im P kapitan Miris Trzeci Model oddał snycerzowi.

Stolarzom, w przyszłym miesiącu dwom najętym za ieden Tydzień a Zł: 5 należy się Zł: 10. Dwom Cieślom bez Maistra ordynarynym do Niedzieli następującej, Za Niedziel 2, a Zł: 6 każdemu na tydzień należec będzie obudwom Zł: 20.

Kley od Pana Kaczorowskiego jak odbiorę jeżeli będzie Zdatny dla Stolarzy doniosą ...

Nr 11. Białystok, 19 VII 1776

... Model z mauzoleum, który dla doświadczenia umiejętności Macieja, młodego stolarza, kazałem mu z obrysu zrobić, zostałem w większej Części urobiony. dOskonaley by go był zrobił którego i tak nie ganię, bo bez Praktyki: gdyby Maister go był tak uczył znać Abrys i miarę onego. Ale jak poznaję nim zdolności przy tey robocie i daley wydoskonale go na dobre maistra, gdy go wyuczę poznawać wszystkie Dyspartymenta i rozmiary, potrzebne Jego Proffesyej. (...) Model przez tegoż Macieja jest teraz w Reformie, robią około niego we Trzech z nieodstępnej informacyjnej mojej, a to dla doskonałej egzekucyjnej tego, który in Natura będzie robiony. Kończą ten model o poniedziałku lub wtorku Przy [z]jęm, a już w Poniedziałek zaczną około Formalnego, więc już pomnoży się Stolarzy do Roboty na Najętych dwóch Stolarzy i dwóch Cieśli. Względem płacy onym, potrzebna mi jest dyspozyja J. O. Pani, co zaś dwóch stolarzy, jeden Stefan z Hołowieska, ten w płacy i teraz zostaje drugi. Karol Batnik ten Batnicką płacę robić może, gdyż takie ma ustanowienie i gdy potrzeba aby i w stolarni robił. Od S. Michała będą potrzebne świece stolarzom i snycerzow, y na to rozkaz J. O. Pani będzie potrzebny.

Snycerz jedną figurę podług modelu J. P. Mirisa wypolerował; mało co ma dokończyć, a JP. Mirisa powrotu dotąd nie słyhać, więc z dalszą robotą figur snycerz musi się zatrzymać. Robić będzie teraz kapitale do kolumn i inne Sztuki do tegoż mauzoleum, których więcej dla wspaniałości w guście terazniejszym przydałem. Rozpatrzywszy się na Modelu, że tego potrzeba wyciąga mieć będzie ten Snycerz Roboty nieodstępnie na Całą zimę i to pilnie robić musi, ale sam tylko z Synem, a Syn ustawicznie daje poznawać, że przymuszony Oica porzucić, że oprócz pożywienia u niego, niema nic dla siebie, ale wprowadzie i Ociec niema go sposobu utrzymać, gdyż prawdziwie ubustwa, że odzienia mu sprawić nie może. Martwi się tenże, widząc Macieja stolarza, w równych sobie leciech, że ten już obydzie się bez ojcowskiego Chleba, na co znosząc Jego žal, mówiłem mu, iż ten. Ze zapłatę taką bierze za to, że w niektórych S(z)tukach swojej Profesyej Cieśli dwóch robiło już tydzień [...] robić będą niedziel 3. Potrzebny jest rozkaz J. O. Pani, aby tym dwóm cieślom, bo bez maistra ordynaryjni, po zł. 5 za przeszły i terat idący zapłacono ...

Nr 10. Białystok, 21 VIII 1776

Robota stolarska w nieprzerwanym pośpiechu i pilności kontynuuje się. W tym tygodniu już czwartą część zrobionej roboty liczyć można będzie (...) Snycerz dziś Figurę trzecią skończy, a czwartą znacznie. Kapitel do kolumn jeden także w dokończeniu ma, pilnie i ten robi, którego, równie i stolarzy o pośpiech codziennie napominam ...

Nr 15. Białystok, 10 IX 1776

Roboty Stolarska i Snycerska w pilnym dozorze kontynuują się [...] Snycerz Figur Cztery skończył, teraz Kapitele do Kolumn robi (...) Ale jak teraz ściślej obrachowałem potrzebę, nad ułożony Registr potrzeba jes(z)cze do tych s(z)tuk 1660. To by materiału do zrobienia i za robotę więcej ekspensy przybyło i co wyrachowane jest, że 4300 rurek czyli Lychtarzyków, Blacha, Cyna, Drut, Blacharz i g[w]oździe kosztowały by zł: 1768 [...] Kosztowałyby wszystkie w Ogulności zł: 2598. Próbowałem używać o[s]zczędnosci, dałem model zrobić słusarzowi Hendrychowi jednego Lychtarzyka żelaznego [...] za jedną s(z)tukę Lychtarzyka groszy 15. To by s(z)tuk 5960 kosztowały zł: 2 980...

Nr 16. Białystok, 5 X 1776

Kolumn wszystkie, których iest ośm z piedestałami do Mauzoleum, są już Zupełnie skończone przechodzi Oica swego, on zas jes(z)cze się doskonalić, ale w prawdzie, że oprócz Figur robienia, do których trzeba by mu większes Praktyki nisz u Oica, do czego ma juz początki i wielką Chęć, inne Sztuki robi tak dobrze jak ociec. [...] Podług pierwszego generalnego

o wszystkim podanych J. O. Pani, z obcym ręku ta robota ledwie by za 150 była opłaconą co oni dwóch zrobią, ile że nad ich dwóch więcej już nie masz tu. Drudzy powymierali ...

Nr 12. Białystok, 26 VII 1776

JPan kapitan Miris w przeszły poniedziałek powrócił z Warmii. Robi teraz modele Figur. Zrobioną zaś zgruba przez Snyczyrza, podług modelu jego, nie zganił.

Czytam rozkaz J. O. Pani w liście J Pana sekretarza o przyspieszenia roboty do Krakowa, dla łatwiejszego Transportu zimowego do Tykocina. [...] iak będzie Stefan z Hołowieska, będzie ośmiu, snyczyrów dwóch [...]. Dwóch stolarzy najętych od poniedziałku robi. Tym płacić się zwykło na miesiąc zł: 20. Cieśle jes(z)cze nie są użyci do roboty mieć nie będą. Dopiero gdy przyjdzie do wiązania, donajęci zostaną; a płaceni zwykle na takich dniach maister złotych 6, drugi zł: 5 na tydzień.

Robota do Krakowa, tak co do Stolarski roboty i Snyczyrskiej dość sporno idzie; Snyczyr drugą Figurę kończy, a stolarze na ośm kolumn, to jest na wszystkie kolumn: tyle co do złożenia: Drzewo wygotowali. Teraz robią s(z)tuki kapitelowe pod ręką snyczyry i Krancy s(z)tukują dla Tokarza do Toczenia. Te Sztuki wymierzone są to iedne na wiersch, drugie na spód kolumn [...] i te to są s(z)tuki, które są znaczne, od Roboty i do transportu. Tu dziesz i cztery piedestały pod Fugury gotowe są. Teraz w robocie są s(z)tuki łączające piedestały do Formalnej Figury całego Mauzoleum y wiązania środkowe cieśle robią. Potym nastąpi robota wierschu,

Nr 17. Białystok, 9 X 1776

...Przeszłą pocztą, przy doniesieniu o czynnościach robót do Krakowa, nie doniosłem J. O. Pani, iż do Iluminacyjnej kościoła, jak między innemi Gatunkami przygotowania są wyrażone z Robienie Rurek blaszanych sztuk 4300.

Nr 18. [bm] 15 X 1776

Stolarska i snycerska robota są przy ustawicznym dozorze moim i naleganiu, dość śpieszą [...], aby J. O. Pani z J Panem kapitanem Pileckim umówiła się:

1mo

Aby przystemp statkowi najbliższy Krakowa obmyślił.

2do

Wozy dobre aby były do przewożenia y Ludzi do nakładania i zbierania.

3tio

O Ludzi do Usługi

4to

Jeżeli do okien w tym kościele nie mają zasłon [...] to trzeba Płutna umyślnie do tego przysposobić.

5to

Rzemieśnikom, którzy tam będą, co lepiej? Ponieważ dla drożyzny tam, czy powiększyć zapłaty, czyli lepiej leguminy różnej na to miejsce wyznaczyć.

6ło

Cieśli ztąd tylko dwóch pójdzie, a więcej Ich tam będzie potrzeba. Aby JPan kapitan Pilecki miał z Branic upewnionych do pomocy.

7mo

Malarska robota do bronzowania i złocenia całego Mauzoleum jest nie mała, a stąd jeden tylko Sawicki pójdzie, y to leniuch powolny bardzo w robocie, a innego nie masz tu jak Urbanowicz y to kalika. Niech JPan kapitan Pilecki rozpyła się tam w Krakowie nie o Samych Maistrów, ale Luźnych kilku do pomocy i po czemu by chcieli na tydzień lub miesiąc [...] Którzy będą tańsi tych się weźmie ..

Nr 20. Białystok, 30 X 1776

W przeszłą sobotę i dnia dzisiejszego trzema furmankami i podwodami Boiarskimi przewieziono 8 Kolumn, 7 Piedestałów, 4 s(z)tuk z między piedestałów, 50 Krokwi, 8 s(z)tuk Drzewa, od snyczyrza Figurę, kapitel i innych s(z)tuk drobnych, także z tartaka łat kóp 2 [...] która zawiera w sobie Trzecią część roboty, potym robie będą lustra y bra, 10 będą letsze sztuki Rodo transportu od pierwszych, o których wyraziłem wyżej, że są już gotowe. Transportować ich będzie można jak lud na Narwi bezpieczny [...] to będzie transport pierwszy z tych

sztuk co są gotowe i które się jeszcze robią, a to, jeżeli będzie łatwa Narew, a to i przed świętą nastąpi. Drugi zaś transport reszty roboty stolarskiej] nie prędzej byż może chyba przed końcem Januari, z przyczyn, że choć pilno robią, bo doświadczam sam bywając na dzień razy trzy, a czasem i cztery, miarkuję, że się jesz[cze] niedziel 3 po nowym roku przeciągnie. Snycerskiej roboty są figur 4 gotowych, kapitelów dwa. to te do pierwszego z Stolarską robotą należeć będą transportu. Robić jesz[cze] ma kapitelów 6, Gryfa sporego, Geniusza, który na Wezłowie trzymać będzie Ordery. Geniusza wielkości jak naturalna osoba, który trzymać będzie Portret śp. J. O. Pana y innych wiele festonów. To co resztę roboty zostanie snycerskiej po drugim transporcie w Januarii, będzie potrzebny trzeci transport, jusz to małych s[ztuk] snycerskich in Fubruari. Drzewo należące do rusztowania i wiązania przy pierwszym transporcie będzie odwiezione przy Drugim Łaty i Tarcice, potrzebne do Iluminacyj kościoła, a tym porządkiem niezawodnie uskutecznione będą te transporthy...

Nr 21. Ib.mdJ ok. 1 XII 1776

Podług rozkazu J. O. Pani sprawunku z Wiednia, Uczyniłem pomiarkowanie, który przyłączam. Aksamitu nie wyni[j]dzie jak łokci 400 naszych, Galonów Szerokich i węższych po Łokci 450 także naszych Frandzli łokci 150 mniej /: S[ztuk]nurów łokci 40, Kutasów 8, gazy s[ztuczek] 10, Metalu ksiąg 120 więcej potrzeba nad podanie moje w. Im. Xdza kanonikowi Betańskiemu: f...] a łokieć wiedeński rachowany za naszych pięć ćwierci. Nie włożyłem w notatkę galonek bardzo wąskie, który sądzi jesz[cze] dodać, J. ksiądz Kanonik Betański, ale go 600 łokci nie potrzeba, tylko łokci 360 wiedeńskich...

Robotę do Krakowa przynagłam. Nayznaczniejsze Sztuki Stolarskie, Piedestały pod kolumny już gotowe, Piedestały pod Figur dwa gotowe, dna w robocie, kolumn Cztery gotowych, a Cztery w robocie. Te są stolarskie nayznaczniejsze s[ztuki] i do Transportu, potym nastąpią średnie i mniejsze sztuki do Roboty. Snycerz Figur Cztery skończył, tę liczbę na puł Roboty Snycerskie. Teraz robi około kapitelów do ośmiu kolumn, y Inne s[ztuki] pomniejsze, należeć będą do drugiej połowy roboty. ...Snycerza z synem podzieliłem stem złotych i o dalszych J. O. Pani względach dla nich upewniłem, stolarzowi Maciejowi zŁ. 20...

Nr 23. Białyłstok, 13 II 1777

Za powrotem moim do Białyłstoku, co zastałem gotowego z Robót do Krakowa y tychże przewiezionych do Tykocina, zaraz nazajutrz odchodzącą pocztą, w Lyscie JPana kapitana Makomaskiego, doniosłem J. O. Pani. Resztę S[ztuk] należących do Machiny Katafalkowej, w Następującą sobotę dokończą Stolarze y też resztę s[ztuk] Stolarskich zaraz w poniedziałek odwiozą do Tykocina. Jeszcze tydzień cały mieć będą stolarze roboty około luster y bra. do iluminacyj kościoła, więc dnia 22 tego miesiąca cała stolarska robota do Krakowa Zupełnie zakończona będzie.

Nr 24. Białyłstok, 20 II 1777

Co się tyczy Machiny Katafalkowej, stolarzy skończyli Zupełnie i reszta tych sztuk iest przewieziona do Tykocina. Teraz robią Lustra, Bra...

Dnia jutrzejszego, jeżeli ustanie śnieg, który zasypuje mocno drogę, zrobione niektóre s[ztuki] Snycerskie powiozą do Tykocina. Do odwiezienia jesz[cze] jest 6 kóp łat jak wytnie tartak, lustra y bra. Jak skończą Stolarze Lychtarzyki i reszta Snycerskiej roboty iak dokończą, Świece, z tego wszystkiego cokolwiek będzie nadrobionego, nie czekając zupełnego dokończenia przewozić się będzie...

Nr 25. Białyłstok, 3 III 1777

Ostatki Roboty Krakowskiej w dniach tego Tygodnia pewno się Zakończą to iest Stolarskiej około Luster, koło których nie spodziewałem się aby tak zmuda była, prawda że dla Ozdoby, więcej kazałem zrobić jak w Regestrze iest, by y Swic na te przyczynione Lustra wystarczy.

Robota Snycerska y Tokarska te jeszcze pociagną jednak na Czasz będą gotowe...

Nr 26. Białyłstok, 17 III 1777

W następujące środę odwiozę do Tykocina Lychtarzyków 1200, to jeszcze w robocie zostaje reszty 2000 Lychtarzyków. Odwiozą także w Jasie uładowane bloki, Liny, Sznury, które w przeszłym Tygodniu nie zabrali i Resztę Łat, Zostaje tedy Reszta w robocie. Roby i od odwiezienia wyżej nadmienionych lychtarzyków 2000, jeden Geniusz mały, który na Wezłowie Ordery trzymać będzie, Fryzów z tartaka kopą 1 s[ztuk] i taicic pułcalówek s[ztuk] 24.

Po nadto więcej nic nie zostanie do zrobienia i transportowania. [...] Snyczyrzy [...] oczekuje [...] pieniędzy [...] dostał w początkach złotych 200...

Nr 27. Białystok, 3 IV 1777

...Narew jeszycze nie puściła, dlaczego reszty robót do samego nie przywożą Tykocina, tylko w Choros[z]czy składają, których nie naywięcej iest. Dziś odwieźli resztę Tarcic i Fryzów z tartaku, od Snyczyrza Geniusza, Ramę do Portretu i kilka drobnych sztuk Snycerskich y z bibuły klejonych i Fasę Lychtarzyków od Tokarza w Poniedziałek odwiozą. To potym tylko będzie jedna Fasa Lychtarzyków [...] Portret J. O. Pana, dobrze upakowany, w tymże samym pójdzie pączku, z którym z Warszawy odebrałem. Gdy przyjdzie do ładunku Skut, poiedzie Maciej Stolarz, który dla Spisania Regestru porządnego każdą sztukę nazwiskiem Je powiadać będzie y na każdy numer położy. Tartak gdy już zakończył rznienie ku potrzebie do Krakowa...

Nr 29. Kraków, o VII 1777

W niedzielę przeszła stanęliśmy tu na miejscu. Dnia wczorajszego, obejrzawszy wszystkie sprowadzone spławem Materiały, Ugodziłem teraz na początek do pomocy Stolarza z dwojgiem Czeladzi i chłopcem i cieślę z czeladnikiem, a z Branic J. pan kapitan Pilecki dodał jednego Stolarza, Cieślę i Ludzi do pomocy. Dziś zaczęliśmy w kościele robotę [...] gdy potrzeba wyciągać będzie, więcej przynajmę stolarzy, a malarzy zamówionych jutro ugodzę, którzy zaraz figury złocić będą.

...Z J. Ks. Orłowskim uczyniliśmy pomiarkowanie, iż poznawszy jak wiele się do roboty zrobi. Dopiero w tę sobotę, w którą i poczta wychodzi stąd, bezpiecznie będę mógł decydować dzień Pogrzebu...

Nr 30. Kraków, 19 VII 1777

Robota idzie dobrze y Spieszno; Machinę Katakalkową [...] we wtorek przysły od stolarskiej roboty ustawią, [...] W środę malarze około tey Machiny zaczną, pilnie starać się będą [...] Jest już wiele roboty przez tychże malarzy zrobioney [...] Pozłocili i obronzowali wszystkie figury, gryfła, ramę do portretu, piramidki, wszystkie sztuki snycerskie co osobne były, luster 12, bra 24 pomalowali.

Stolarzy dwóch tylko więcej przyiołem nad piewsze moje J. O. Pani doniesienie, Cieśle nic więcej jak Maistra z Czeladnikiem, Ludzi siekierkowych i do windowania dodaje J. Pan Kapitan Pilecki nierówno, 24, czasem 26 lub 18 bywa i tych wkrótce mniej potrzebować się będzie. Sprawunek Wideński jest zrewidowany, znajduje się wszystko według Regestru.

Tapisier swoją robotę robi, zastony do okien [...] J. Ks. Orłowski doniósł J. O. Pani o determinowanym dniu pogrzebu, który prędzej decydować nie mogłem, ale starania dokładam, aby kilka dni prędzej wygotować [...] Stolarze po ustawieniu Machiny katafalkowej, zaraz użyci będą przy wiazaniu Łat, osadzaniu Lychtarzyków, przybijania w całym kościele, tudziesz na wszystkich Gzysmach, Aichitrafach, Arkadach...

Nr 31. [bmd]

Imo

Stolarzy dwóch najętych robi dnia 23. 7 bra, którym optócz zapłaty na miesiąc teraz zaczęty, za tydzień należeć się będzie.

2do

Zamsznik uie ma kleju i nie wygotuje tak prętko jak potrzeba. Do tego klej tego zamsznika dla stolarzy ja go ganią. Po trzeba, aby J. O. Pani z Warszawy kreju stolarskiego kazała przywieść futt. 50, a tym czasem z kramu tutejszego funtów 10 kazałem wziąć. Cenę jaz się zamsznikowi płaci

3tio

Cieśle już są przyjęci robie, których co tydzień, lub co dwie niedzieli kilka dni lub tygodni robić będą.

Donosie będę J. O. Pani.

Aneks 15

LIST KAPITANA PILECKIEGO DO IZABELLI BRANICKIEJ

[AGAD, sygn.: Arch. Roskie, VI, LXV/83, por. Aneks 14, 16]

Branice, 7 II 1777

...Sukno zgodzone po zł 6 gr 6. Kir po zł 2. na każdą osobę zczapko y pusem potrzeba łokci 14 kiru. Krawców dwóch mamy niezłych w Ruszczy, dwóch dobierzem. Dla JP Tapi-siera niemoże tego cech bronie. Płótno do zgodzone w Myślenicach zaraz wstompiwszy wprost bo w ten czas zawsze płótno robią to podług próby z godzę się y doniosę JO Pani. Zasłon do okien przywieźli Im książd Archydyakon wystara się z ktozem mówiłem podług u JO Xiążęcia Biskupa [...] Farby potrzeba w Warszawie pokupią...

Aneks 16

LISTY PIOTRA PIRAMOWICZA (SEKRETARZA W BIAŁYMSTOKU) DO IZABELLI Z PONIATOWSKICH BRANICKIEJ WYPISY Z TEK J. GLINKI. ODDZ. 370.

[AGAD, sygn.: Arch. Roskie, 66/1. Uzupelnione z oryginałem teki J. Glinki, Arch. Osr. Dok. Zab., wypisy, por. Aneks 14, 15]

Białystok, 3 X 1776

...Im. Pan Mirys już wydał obrisy na figury katafalku...

Białystok, 28 X 1776

...Sękowski obligował mnie, abym doniósł JO. Pani, że robota stolarska znacznie i pilnie idzie, że czwartą część roboty skończyli w przeszłym tygodniu i kontynuują dalej...

Białystok, 3 III 1777

...Oleiu Lnianego Garcy 30. zdatnego do malowania, który próbować będzie Im Pan Kapitan Sękowski /Wino Francuskiego Garncy 40. Liny y Blochy będą posłane do Krakowa...

Białystok, 10 III 1777

...Im Pan Kapitan Sękowski obligował mnie abym doniósł JO Pani, że dnia dzisiejszego Stolarze zakończą robotę krakowska (...) Ze ma w pilney pamięci y staraniu, ażeby wszystkie potrzeby do Krakowa zabrane były, y zadney nie zapomnie...

Białystok, 13 III 1777

...kapitan Sękowski uprasza o przysłanie portretu sp JO Pana, który P. Antoni Herliczk i maluje, każe tu ramę dorobić i upakowawszy pošle do Tykocina [...] Za rozmówieniem się Im P. Komisarza z P. Szypiem stanęła na tym, że dwóch sztuk trzeba do Krakowa dla przewiezienia sacrum [sic] dolorjs Branickiego...

Białystok, 24 III 1777

...Im Pan kapitan Sękowski przysłał mi notatkę, która tu wypisuje.. Dziś przynoszą z Tartaku Fryzów sztuk 40. Geniusz jest gotowy, który ma Ordery trzymać, y Lychtarzyków 600 gotowych, ale do psuającej się Nsrwi, trudno będzie przewieść, chyba jak puści... *

SŁOWNIK PROJEKTANTÓW, WYKONAWCÓW I RYTOWNIKÓW

Słownik jest rozszerzonym indeksem artystów i rzemieślników cytowanych w tekście, jak i w nie opublikowanym katalogu sporządzonym w trakcie przygotowywania rozprawy doktorskiej. Ponieważ katalogiem objęte zostały również pogrzeby lub egzekwie ku czci osobistości polskich (Jan III i Aleksander Sobiescy, August II i III, Maria Józefa, Maria Klementyna Stuart, Stanisław i Katarzyna Leszczyńscy i ich córka Maria Karolina, Stanisław August Poniatowski), które odbyły się w Rzymie, Fano, Paryżu, Nancy, Dreźnie i Petersburgu, uwzględniono zatem i artystów pracujących poza Polską. W kilku przypadkach podano nazwiska kupców, którzy sprzedawali tkaniny i materiały na dekorację okolicznościową, o ile istnieje możliwość, że ich rola przy organizacji pogrzebu była istotna. Wiadomości o artystach jezuickich zostały częściowo zaczerpnięte z przygotowywanej do druku pracy J. Paszendy i J. Poplatka *Słownik jezuitów artystów czynnych w Rzeczypospolitej Polskiej od XVI do XVIII w.* Przy nazwiskach wykonawców i rytowników zastosowano odsyłacze do projektantów architektury i dekoracji.

ADAM VICTOR VINCENT (1801 - 1366)

Znany litograf francuski.

Wykonał litografie do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I [...] w Warszawie 1829 (7-23 IV 1826)* wg rysunków: L. Courtin, P. Momroisin, A. Wysocki, H. Zabiełto.

Por. J. Kubicki.

ALEKSANDER (działal w 1 poł. XVIII w.)

Malarz pracujący w Żółkwi, zapewne identyczny z malarzem lwowskim, odnawiającym obrazy w kościele jezuitów, franciszkanów i św. Ducha w latach 1734-1739.

M.in. w 1739 r. namalował *Trzy śmierci* za 2 fi. 16 gr.

Malował wraz z malarzem Mikołajem nie określone elementy katafalku Jakuba Sobieskiego, zaprojektowanego przez opata J. Mockiego i arch. A. Castellego (19 XII 1744) w kolegiacie żółkiewskiej.

ALEKSANDER -> Kulawski Aleksander

ANTOINE (działął ok. poł. XVIII w.)

Kanonik z Nancy.

Otrzymał nagrodę (złoty zegarek) za zaprojektowanie katafalku, wraz z ks. Grandchamps i Domballe, na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze w Nancy (10- 12 V 1766).

ANTONI (działął w 1 poł. XVIII w.)

Kowal pracujący w Żółkwi.

Wykonywał bliżej nie określone prace przy katafalku Jakuba Sobieskiego projektu J. Mockiego i A. Castelllego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

ANTONIUS VEL ANTONI (działął w 4 ćw. XVII w.)

Sztukator, serwitor królewski Jana III Sobieskiego, zapewne Polak. Pracował w latach 1681 - 1682 pod kierunkiem A. Locciego przy budowie pałacu wilanowskiego.

Wykonał 23 rzeźby z gipsu na pogrzeb Anny Jabłonowskiej w kościele jezuitów we Lwowie (26-27 V 1687).

Por. J. Eleuter-Siemiginowski.

AOUILA FRANCESCO FARAONE (ok. 1676-ok. 1740)

Rytownik rzymski. Uczeń i bratanek Pietra Aquili.

Rytował m.in. katafalki: Aleksandra Benedykta Sobieskiego w Rzymie w kościele kapucynów (22 XI 1714), wg projektu A. Specchi, oraz Klemensa XI (1721), Innocentego XIII (1724), Klemensa XII (1740).

BACCIARELLI MARCELI (1731 - 1818)

Malarz pracujący w Dreźnie, od 1765 w Warszawie dla Stanisława Augusta. Malował m.in. Stanisława Augusta na łożu śmierci w Pałacu Marmurowym w Petersburgu (12 II 1798) wg relacji naocznych świadków; portret ks. Józefa Poniatowskiego wystawiony w kościele św. Krzyża w dn. 19 XI 1813 oraz 10 IX 1814.

Por. Z. Vogel, H. Szpilowski, S. K. Hoffmann.

BARIGIONI FILIPPO (1690-1753)

Architekt rzymski. Uczeń Mattea Rossis.

Zaprojektował m.in. katafalk Klemensa XI, Innocentego XIII, Klemensa XII w bazylice św. Piotra w Rzymie; katafalk na egzekwie za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733); nagrobek dla Marii Klementyny z Sobieskich Stuart w bazylice św. Piotra w Rzymie.

Por. P. Bianchi, C. Marchionni, P. Posi, H. Rossi.

BARTOLI FRANCESCO (1675-1730)

Rytownik i handlarz rycinami działający w Rzymie. Syn, uczeń, i pomocnik swego ojca P. S. Bartolego.

Rytował m.in. (wraz z ojcem) katafalk na egzekwie za Jana III Sobieskiego w kościele św. Stanisława w Rzymie (10 XII 1699) wg projektu S. Cipriani.

BARTOLI PIETRO SANTO (1635-1700)

Malarz i rytownik rzymski.

Rytował m.in. wraz z synem, Francesco, katafalk na egzekwie za Jana III Sobieskiego w kościele św. Stanisława w Rzymie (10 XII 1696) wg projektu S. Ciprianiego.

BAŻANKA KASPER (ok. 1680-1726)

Architekt pracujący w Krakowie.

Projektował m.in. katafalk wraz z dekoracją na pogrzeb Stefana Mikołaja Branickiego (11 X 1711) i jego żony Katarzyny Scholastyki z Sapiehów w kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie (11 V 1720).

BEREZYCKI JAN (działał w l. 1755 - 1789)

Malarz, dekorator teatralny, pracujący w Węgrowie i Warszawie. Malował m.in. dekoracje na egzekwie za Mariannę z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele pijarów w Warszawie (22 II 1768).

Por. J. Fontana.

BEYTNICK VEL BEITNICK, BEYTNIG MATEUSZ ((1705/8-1749)

Malarz, jezuita od 1727 r. Pracował w Wilnie, Nieświeżu (1736- 1737), Mińsku (1737-1745), Reszlu (1745-1746), Połocku (1746-1749).

Malował katafalk na pogrzeb Ignacego Zawiszy w kościele kolegium jezuickiego w Mińsku (22 II 1740).

BIANCHI PIETRO, ZW. IL CREATURA (1694- 1740)

Malarz rzymski. Uczeń Benedetta Luti.

Rysował m.in. portret Augusta II dołączony do opisu egzekwii za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733), rytowany przez H. Rossiego.

Por. F. Barigioni.

BLANK ANTONI (1785 - 1844)

Profesor malarstwa na Uniwersytecie Warszawskim.

Zaprojektował dekorację trumny i mar na egzekwie za Aleksandra I w Warszawie (7-23 IV 1826).

Por. A. Gołoński, J. Kubicki.

BOCCIARDO AGOSTINO (zm. 1781)

Rzeźbiarz, ur. w Genui, pracujący w Paryżu 1761 -1781, a zatrudniony w Menus-Plaisir.

Wyrzeźbił 8 rzeźb do *castrum doloris* na egzekwie za królową Marię Karolinę w katedrze Nôtre-Dame w Paryżu (6 IX 1768) wg projektu Ch. M.-A. Challe'a.

BOJANKOWSKI JAN FELIKS ANTONI (1832 - 1870)

Budowniczy klasy II. Praktykował u A. Kropiwnickiego. Kierował wykonaniem katafalku wg projektu A. Sacchettiiego z okazji 100 rocznicy pogrzebania pierwszych kości na cmentarzu reformatów w Warszawie (9 XI 1859).

Por. Hauboldt, Hibs.

BOJANOWICZ ADAM (1787-1852)

Pułkownik kwatermistrzostwa generalnego Królestwa Kongresowego Architekt-amator.

Zaprojektował: katafalk Tadeusza Kościuszki w katedrze krakowskiej (22-23 VI 1818). Obrazy malował M. Stachowicz wg projektu S. Sierakowskiego.

Por. T. B. Stachowicz, C. Pheiffer, P. Michałowski.

BONNEVAL ANDRE (działał w 1 poł. XVIII w.)

Pełnił m.in. funkcję intendenta i generalnego inspektora Argenterie i Menus-Plaisiris.

Kierował wznoszeniem *castrum doloris* na egzekwie za Katarzynę Leszczyńską w katedrze Nôtre-Dame w Paryżu (18 V 1747).

Por. bracia Slodtz, Ch. N. Cochin mł., J. Querier.

BORSZYNSKI JAN (działał w 1 poł. XVII w.)

Superior jezuitów w Ostrogu ok. 1620 r.

Zaprojektował (?) katafalk i program treściowy dekoracji na pogrzeb Jana Karola Chodkiewicza w kolegium jezuickim w Ostrogu (1627).

BOVÉ (działał w 1 ćw. XIX w.)

Litograf paryski (?).

Wykonał m.in. litografie dołączone do: *Opis 'Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I.*

Por. J. Kubicki.

BRENNA VINCENZO (1745-1820)

Architekt i malarz florencki sprowadzony do Polski przez Stanisława Kostkę Potockiego. W Rosji od 1783 do 1802 r.

Projektował m.in.: *bed of state* Stanisława Augusta w Pałacu Marmurowym w Petersburgu (15-22 II 1798), rysowany przez J. La Peine, rytowany przez J. Kołpakowa i Mieszkowa, oraz katafalk w kościele św. Katarzyny (23 II 1798), jak również *bed of state* Katarzyny II (1796) i Pawła I (1802) w Pałacu Zimowym i katafalków w. ks. Wirtemberskiego w kościele św. Katarzyny (1797).

Por. M. Bacciarelli.

CAMERATA GIUSEPPE (zm. 1762)

Wenecki malarz.

Rytował m.in. dekorację okolicznościową na egzekwie za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w katedrze S. Paterniano w Fano, Pescara (23 V 1735), wg projektu M. Marieschi i S. Paoli.

CASTELLI ANTONI (działał w 1 poł. XVIII w.)

Architekt nadworny Jakuba Sobieskiego w Żółkwi, a następnie Michała Kazimierza Radziwiłła.

Zaprojektował m.in. katafalk i dekorację okolicznościową kolegiaty żółkiewskiej na pogrzeb Jakuba Sobieskiego (19 XII 1744). Program ikonograficzny ułożył opat J. Mocki, który również nadzorował wykonanie.

Por. Leblas, Aleksander, Antoni, Stebański, A. Kulawski, J. J. Markwart, Mikołaj, Jankiel, Leyzer.

CHALLE CHARLES MICHEL-ANGELO (1718-1778)

Malarz, architekt i rytownik. Od 1764 następca M. A. Slodtza jako *dessinateur du Cabinet du Roi*.

Zaprojektował m.in.: *castrum doloris* na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze Nôtre-Dame w Paryżu (12 VI 1766); *castrum doloris* na egzekwie za Marię Karolinę, królową Francji, w tej samej katedrze (6 IX

1768); *castrum doloris* na pogrzeby Filipa Bourbona (13 III 1766) i Ludwika XV w St Denis (24 VII 1774).

Por. F. N. Martinet, A. Bocciardo.

CHYLICKI JACEK (działał w 4 ćw. XVII w.)

Freskant i malarz sztalugowy pracujący w Zamościu w latach 1681 - 1895.

Malował m.in. katafalk na pogrzeb Marcina Zamoyskiego w kolegiacie zamostkiej (18 VII 1689) wg projektu J. M. Linka.

CIPRIANI SEBASTIANO (zm. po 1733)

Architekt papieski. Od 1733 prezes Akademii św. Łukasza w Rzymie.

Zaprojektował m.in.: dekorację na egzekwie za Jana III Sobieskiego w kościele św. Stanisława w Rzymie (10 XII 1696).

Por. F. i P. S. Bartoli.

COCHIN CHARLES NICOLAS MŁ. (1715- 1790)

Syn i uczeń Charles Nicolas st.

Rytował m.in. *castrum doloris* na egzekwie Katarzyny Leszczyńskiej w katedrze Nôtre-Dame w Paryżu (18 V 1747), dokończone przez J. Oueriera wg projektu A. Bonnevala i braci Slotz.

COLLIN DOMINIOUE (1725- 1781)

Rytownik lotaryński. Pracował dla Stanisława Leszczyńskiego.

Rytował m.in. katafalk wystawiony na egzekwiach za króla Stanisława Leszczyńskiego w kościele św. Rocha w Nancy (26 V 1766), zaprojektowany przez J. Girardeta.

CORAZZI ANTONI (1792-1877)

Architekt włoski pracujący w Polsce w latach 1818- 1845.

Projektował m.in.: łóżko paradne gen. Józefa Zajączka w Pałacu Namiestnikowskim (1-2 VIII 1826) oraz katafalk na egzekwie w kościele św. Krzyża w Warszawie (2 VIII 1826).

COURTIN LOUIS (zm. przed 1850)

Malarz francuski, przebywał w Polsce 1819-1821. Dekorator Teatru Narodowego. Uzyskał na konkursie warszawskim medal brązowy w 1821 za „tegoroczne pody kunsztów”.

Rysował m.in. widok Sali Balowej Zamku Warszawskiego na uroczystościach po śmierci Aleksandra I (7 IV 1826), litografowany przez V. V. Adama, dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...*

Por. J. Kubicki i A. Gołowski.

DAMEL JAN KRZYSZTOF (1780- 1840?)

Malarz. Syn pułkownika wojsk saskich, adiunkt przy katedrze w wileńskiej Szkole Sztuk Pięknych 1809-1820. Zesłany na Syberię 1820-1822, od 1822 czynny w Mińsku do śmierci.

Zaprojektował (?) katafalk wystawiony na egzekwiach za Tadeusza Kościuszkę w katedrze w Mińsku (7 III 1818).

Por. Krenpski.

DOMBALLE (działał ok. poł. XVIII w.)

Zawód nieokreślony.

Otrzymał nagrodę (złoty zegarek) za zaprojektowanie katafalku wraz z ks

Antoine i ks. Grandchamps na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze w Nancy (10 - 12 V 1766).

DULFUS JAN FELIKS (działał w 2 poł. XVIII w.)

Kupiec warszawski.

Był zatrudniony przy organizowaniu pogrzebu Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

Por. J. Fontana.

FARNESE ALESSANDRO (1520-1589)

Biskup Parmy, Tours. Kardynał od 1566. Mecenaz sztuki.

Autor (?) *conchetto castrum doloris* wystawionego na egzekwiach za Zygmunta Augusta w San Lorenzo in Damaso w Rzymie (12 XI 1572).

Por. S. Reszka.

FONTANA JAKUB (1710-1773)

Syn architekta Józefa II Fontany, budowniczy królewski.

Projektował m.in. dekorację na pogrzeby: Marii Karoliny z Sobieskich de Bouillon w kościele sakramentek w Warszawie (20 XI 1740); Aleksego Duni-na w kościele w Szymanowie i w kościele reformatów w Miedniewicach (30 IX i 1 X 1750); Doroty Henrietty z Przebendowskich Bielińskiej w kościele reformatów w Warszawie (17-18 III 1755),- na egzekwie w kościele pijarów w Warszawie (22 II 1768) i na pogrzeb w kościele jezuitów koronnych (nie istniejącym) w Warszawie (7 III 1768) Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich.

Por. M. Sztrobel, J. J. Michaelis, M. Melichin, A. Wasilewski, J. B. Plersch, J. Bereżycki, A. Ziembecki, L. Jagrr, J. Miller, A. F. Melana, L. A. Dulfus.

FONTANA PAWEŁ ANTONI (zm. 1775)

Architekt pracujący na dworze Pawła Karola Sanguszki od 1 V .1726 r.

Zaprojektował m.in.: katafalk dla serca i języka Pawła Karola Sanguszki w kościele św. Anny w Lubartowie (28 V 1751); prawdopodobnie katafalk Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej w kościele karmelitów bosych w Wiśniczu (29 IX 1729).

Por. Kolisz, J. A. Trycjusz, F. Staniszewski.

FRANCESCHINI VINCENZO (1680 — ok. 1740)

Rytownik działający m.in. we Florencji.

Rytował m.in. dekorację na egzekwie za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w kolegium Propaganda Fide w Rzymie (1736) wg projektu D. Muratori.

FREY JAN ZACHARIASZ (1769-1829)

Rytownik i malarz. Uczył się u Henryka Fiigera w Wiedniu i Beniamina Westa w Londynie. Pracował w Polsce od 1804 w Puławach, a od 1805 w Warszawie.

Rysował m.in. katafalk ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (19 XI 1813), wzniesiony wg projektu S. K. Hoffmanna i Z. Vogla, rytowany przez W. F. Schlotterbecka.

FUGA FERDINANDO (1600- 1781)

Architekt działający w Rzymie, Neapolu, Palermo.

Zaprojektował m.in. architekturę okazjonalną na pogrzeb Marii Klementyny z Sobieskich Stuart w bazylice San Apostoli w Rzymie (23 II 1735); architekturę okazjonalną na egzekwie za króla hiszpańskiego w San Ildefonso w Rzymie (1746).

Por. B. Gabbuggiani, G. P. Panini.

FUMO FRANCESCO (działął w 1 poł. XVIII w.)

Sztukator pracujący na dworze E. Sieniawskiej w Wilanowie, Sieniawie od 1717 r.

Pracował m.in. przy katafalku Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (zm. 1702).

GABBUGGIANI BALDASSARE (1689 - 1750)

Rytownik rzymski.

Wykonał m.in. ryciny z pogrzebu Marii Klementyny z Sobieskich Stuart w bazylice San Apostoli w Rzymie (23 II 1735) wg projektu F. Fugi i rysunku G. P. Paniniego.

GADOMSKI WALERY (1833-1911)

Rzeźbiarz krakowski, uczeń W. K. Stattlera.

Wykonał m.in. biust Kazimierza Wielkiego ustawiony na katafalku wzniesionym na powtórny pogrzeb Kazimierza Wielkiego w katedrze wawelskiej (8 VII 1869) wg projektu Jana Matejki.

GAMEREN VAN Tylman z Gameren

GEIGER KAROL (działął w 1 poł. XIX w.)

Major, komendant Artylerii Okręgowej we Lwowie.

Urządzał katafalk na egzekwie za Adama Czartoryskiego w kościele jezuitskim we Lwowie (11 IV 1823), rysowany przez K. Rawskiego, litografowany w zakładzie J. Pillera.

GIEDROYĆ JURAHA KAZIMIERZ (1700-1757)

Jezuita, kaznodzieja.

Autor 3 drukowanych kazań z pogrzebu Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej. Jeden z organizatorów pogrzebu. Kierował m.in. prowadzeniem ciała zmarłej z Białej (26 I 1747) przez Mir (8 II). Użankę (9 IX) do Nieświeża (10 IX).

Por. J. Pawłowski, P. Giżycki, M. Pedetti.

GIRARDET JEAN (1709- 1778)

Malarz i rytownik lotaryński. Malarz Stanisława Leszczyńskiego.

Zaprojektował katafalk na egzekwie za króla Stanisława Leszczyńskiego w kościele św. Rocha w Nancy (26 V 1766) z rzeźbami J. J. Söntgena, rytowany przez D. Collina.

GISLENI GIOVANNI BATTISTA (1600-1672)

Architekt rzymski. Pracował dla Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza (do 1666). Członek Akademii św. Łukasza.

Projektował m.in.: katafalk na pogrzeb Zygmunta III w katedrze wawelskiej (4 II 1633); katafalk na pogrzeb Krzysztofa Korwina Gosiewskiego w kościele św. Teresy w Wilnie (po 1642); *castrum doloris* na pogrzeb Cecylii Renaty w katedrze wawelskiej (20 VI 1644); *bed of state* Zygmunta Kazimierza Wa-

zy na Zamku Warszawskim (po 9 VIII 1647) i katafalk w katedrze wawelskiej (24 IX 1647); *castium doloris* na pogrzeb Władysława IV w katedrze wawelskiej (15 I 1649); katafalk i dekorację okolicznościową na pogrzeb Karola Ferdynanda Wazy w kościele jezuitów w Warszawie (5 VII 1655); projekt katafalku i dekoracji na pogrzeb nieznanego magnata (ok. 1650).
Por. A. Kanon, D. Tscherning.

GIŻYCKI PAWEŁ (1692- 1762)

Jezuita. Architekt, rzeźbiarz, malarz i rytownik. Był księdzem w Żywcu i Białej (1723-1724), Jarosławiu (1724-1725), w Kowlu (1726), Połonnem (1726-1728), Kowlu (1728-1729), Brześciu Litewskim (1729-1730), Łucku (1729-1730), Włodzimierzu (1730-1731) i w Krzemieńcu (1731-1762).

Zaprojektował m.in.: katafalk i dekorację na pogrzeb Jadwigi Zahorskiej (matki ordynatowej Zamoyskiej) w kościele jezuitów w Łucku (10 VII 1725); katafalk i dekorację na pogrzeb Tomasza Józefa Zamoyskiego w kolegiacie zamojskiej (14-16 III 1726); katafalk i dekorację po śmierci Kazimierza Aleksandra Pocięja w kościele bernardynów w Brześciu Litewskim (21-23 XI 1729); dekorację na egzekwie za Michała Serwacego Wiśniowieckiego w Krzemieńcu (4 VI 1745) oraz na pogrzeb w kościele karmelitów bosych w Wiśniowcu (6-10 IX 1745); program treściowy *castium doloris* wg projektu Maurycego Pedettiego na pogrzebie Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej i jej wnuka Michała V Kazimierza w kolegiacie nieświeskiej (11-14 IX 1747); katafalk i dekorację na pogrzeb Pawła Karola Sanguszki • w kościele kapucynów w Lublinie (24-26 V 1751); katafalk i dekorację na pogrzeb Józefa Potockiego w kolegiacie w Stanisławowie (20-23 IX 1751). Prawdopodobnie zaprojektował ponadto: katafalk na pogrzeb Mikołaja Faustyna Radziwiłła (18 IX 1747) i katafalk na pogrzeb Jana Mikołaja Radziwiłła (20-22 IX 1747) w kolegiacie nieświeskiej.

Por. J. Labinger, H. Leybowicz, J. Pawłowski, K. Juraha Giedroyć, T. Russel.

GŁOWACKI JÓZEF HILARY (1789- 1858)

Malarz dekorator. Litograf. Wykonywał herby, szyldy i dekoracje teatralne w Mińsku, Wilnie i Warszawie. Przybył z Wilna do Warszawy w 1826.

Malował m.in. katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuskę w kościele ewangelickim w Wilnie (21 XII 1817) wg projektu J. Rustema; wznosił katafalk na egzekwie w kościele św. Kazimierza w Wilnie (10-15 XII 1817) wg pomysłu tegoż; litografował katafalk na egzekwie za Piusa VII wg projektu Karola Podczaszyńskiego w katedrze wileńskiej (1823).

Por. G. E. Grodeck, F. A. Grzymała.

GOŁOŃSKI ANDRZEJ (1799 - 1854)

Architekt. Uczeń Z. Vogla. Praktykował u J. Kubickiego. Patent budowniczego wolno praktykującego w Królestwie Polskim otrzymał 18 X 1825.

Wykonywał wg projektu J. Kubickiego m.in. katafalk i dekorację na egzekwie za Aleksandra I w katedrze w Warszawie (7-23 IV 1826), katafalk na nabożeństwo za Jana III Sobieskiego u kapucynów w Warszawie (1829).

Por. A. Blank, V. V. Adam, Bove. L. Courtin, L. Horwart, A. Noel, K. Liszewski, J. F. Piwarski, M. A. Wysocki, H. Zabiełto, J. Tatarkiewicz.

GRANDCHAMPS (działał ok. poł. XVIII w.)

Kanonik z Nancy. Dziekan kardynała A. C. de Choiseul-Beaupre.

Otrzymał złotą broszę za zaprojektowanie katafalku wraz z ks. Antoine i Domballe na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze w Nancy (10- 12 V 1766).

GRODDECK GODFRYD ERNEST (1762-1825)

Profesor greki i łaciny uniwersytetu wileńskiego. Mason.

Ułożył napis łaciński na katafalku wystawionym na egzekwiach za Tadeusza Kościuszkę w kościele św. Kazimierza w Wilnie (10-15 XII 1817) wg projektu J. Rustema i J. H. Głowackiego; napis polski ułożył F. A. Grzymała.

Por. ks. Laudański.

GRONE VEL GRONI GIOVANNI BATTISTA (1682- 1748)

Malarz teatralny Augusta II i III, pracujący w Dreźnie od 1719 r. Uczeń Valerianiego.

Zaprojektował (?) *castrum doloris* na egzekwie za Augusta II w Hofkirche w Dreźnie (po 1 II 1733), rytowane przez Ch. Ph. Lindemanna.

GRZYMAŁA FRANCISZEK ADAM (ok. 1750-1871)

Publicysta. Emigrant po powstaniu 1831.

Ułożył polskie napisy po obu stronach katafalku wystawionego na egzekwiach za Tadeusza Kościuszkę w kościele św. Kazimierza w Wilnie (10-15 XII 1817), wg projektu J. Rustema i J. H. Głowackiego. Napis łaciński ułożył G. E. Groddeck.

Por. ks. Laudański.

HAUBOLDT (działał w poł. XIX w.)

Mistrz tapicerski pracujący w Warszawie.

Pod kierunkiem J. F. A. Bojankowskiego zrobił obszycia katafalku wystawionego z okazji 100 rocznicy pogrzebania kości na cmentarzu reformatów w Warszawie, w tymże kościele (9 XI 1859), wg projektu A. Sacchettiiego.

HERLICZKA ANTONI (działał w 2 poł. XVIII w.)

Malarz pochodzenia czeskiego, związany w latach 1754 - 1797 z dworem Branickich w Białymstoku.

Malował m.in. portret Jana Klemensa Branickiego zawieszony na *castrum doloris* w kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie (20 VIII 1777).

Por. J. Sękowski.

HERTICH VEL HERTLICH(?) JAKUB (działał 1744-1745)

Kapitan w służbie Michała Serwacego Wiśniowieckiego, hetmana wielkiego litewskiego.

Płacił z własnych pieniędzy wraz z dworzaniem Jakubem Szoltmanem kupcowi Janowi Mannowi za materiały na żałobę na wyprowadzenie ciała Michała Serwacego Wiśniowieckiego z Merecza (21 IX 1744). Prawdopodobnie zaprojektował dekorację wielkiej sali (18 IX 1744) oraz 3 bramy triumfalne w Mereczu na wyprowadzenie ciała (29 IX 1744).'

Por. P. Giżycki, T. Russel.

HIBSZ (działał w poł. XIX w.)

Mistrz stolarski pracujący w Warszawie.

Wykonywał pod kierunkiem J. F. A. Bojankowskiego konstrukcją katafalku wystawionego z okazji 100 rocznicy pogrzebania kości na cmentarzu reformatów w Warszawie, w tymże kościele (9 XI 1859), wg projektu A. Sacchetti.

HILSER J. FRIEDRICH (działał po poł. XVIII w.)

Rzemieślnik pochodzenia niemieckiego pracujący w Warszawie.

Wykonał prace lakierniczo-pozłotnicze przy katafalku Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich, wystawionym w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768) wg projektu J. Fontany.

HOFFMANN STANISŁAW KOSTKA (1765- 1846)

Podpułkownik. Architekt. Posiadał tytuł budowniczego w Królestwie Kongresowym. Mason.

Projektował m.in. katafalk na egzekwie za ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (19 XI 1813), dekorowany przez Z. Vogla. Wykonał sepią rysunek *Wolnomularze ku czci Józefa Poniatowskiego* (1814), zaginiony, dawniej w zbiorach Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie.

Por. J. Z. Frey, W. F. Schlotterbeck, M. Bacciarelli.

HORWART LUDWIK (działał w 1 ćw. XIX w.)

Rysownik i litograf.

Otrzymał nagrodą na konkursie w dn. 10 V 1826 za rysunek *Widok Saskiego placu [...] mary królewskie [...] na środku placu* z uroczystości po śmierci Aleksandra I w Warszawie (4 IV 1826). Litografowany przez L. Courtina i V. V. Adama, a dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandra I...*

Por. J. Kubicki.

HUNKA (działał w pocz. XIX w.)

Rysownik wołyński (?).

Rysował m.in. katafalk ks. Józefa Poniatowskiego, tuszem, in folio (1813?).

JAGRR (?) LUDWIG (działał po poł. XVIII w.)

Mistrz tapicerski pochodzenia niemieckiego pracujący w Warszawie.

Objął trumny i katafalk Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich (22 II 1768).

Por. J. Fontana.

JANKIEL (działał w 1 poł. XVIII w.)

Tokarz pracujący w Żółkwi.

Pracował przy katafalku Jakuba Sobieskiego projektu J. Mockiego i A. Castellego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

JANSZ FILIP (1 poł. XVII w.)

Rytownik gdański.

Rytował m.in. ulotką żałobną z okazji śmierci króla Zygmunta III Wazy z przedstawieniem *bed of state* w Zamku Warszawskim (1632).

JAUCH DANIEL JAN JOACHIM CHRYSYTIAN (1684-1754)

Architekt, generał wojsk saskich, pracujący w Polsce od 1713.

Dyrektor budowli królewskich w Warszawie.

M.in. nadzorował projekty dekoracji kościoła kapucynów i katedry warszawskiej po śmierci Augusta II w latach 1733 - 1739. Projektował samodzielnie dekorację kościoła św. Krzyża na egzekwie za Elżbietę Sieniawską (styczeń 1730).

Por. Podkoński.

JERZY Z ŁAGOWA, ZW. LOGUS (ok. 1500-1553)

Poeta śląski, humanista z kręgu bpa Turzona, doktor praw. Proboszcz kościoła w Nysie.

Ułożył m.in. tekst inskrypcji na katafalk na egzekwie za Zygmunta I w Augsburgu (1549).

JÓZEF (zm. przed 24 III 1734)

Malarz poznański. Pochowany w kościele św. Marcina w Poznaniu.

Rytował dekorację kościoła franciszkanów na pogrzebie Katarzyny Skrzetuskiej (22 IX 1701), dołączoną do wydrukowanego kazania Wojciecha Padniewskiego.

JUCHNICKI MACIEJ (działał w 4 ćw. XVIII w.)

Czeladnik, następnie stolarz białostocki, związany z dworem Branickich od 1776 r.

Wykonał m.in. model w 1776 *castrum doloris* Jana Klemensa Branickiego wg projektu J. Sękowskiego oraz nadzorował montaż elementów w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie (20 VIII 1777). (Wzmiankowany jako Maciej.)

KANON ANDRZEJ (1613-1685)

Poeta jezuicki. Rektor i profesor kolegium sandomierskiego.

Napisał elegię żałobną na ulotce i opracował (?) program treściowy *bed of stałe* Zygmunta Kazimierza Wazy (po 9 VIII 1647) projektu architekta G. B. Gisleniego; ryt. D. Tscherning.

KLAUS JAN (1678 - 1737)

Jezuita.

Zaprojektował m.in. katafalk na pogrzeb Kazimierza Kłokockiego w kościele jezuickim w Słucku (1732); rycina dołączona do wydrukowanego kazania Marcina Kuczwarowicza.

KNAKFUS JAN CHRZCICIEL (zm. 1823)

Pierwszy profesor architektury na Akademii Wileńskiej. Kapitan artylerii, mason.

Zaprojektował m.in. piramidę żałobną i kolumnę triumfalną z okazji 100 rocznicy zwycięstwa pod Wiedniem w kościele św. Jana w Wilnie (11-12 X 1783).

KOBER MARCIN (zm. 1609)

Malarz z Wrocławia, od 1583 nadworny malarz Stefana Batorego. Portrecista. Malował portret trumienny Stefana Batorego; prawdopodobnie wykonał portret trumienny Krystyny Zamoyskiej, żony kanclerza (1582); pracował przy dekoracji kościoła św. Anny w Warszawie na egzekwie za Annę Rakuską (1598).

Por. J. Pudłowski.

KOLISZ FRANCISZEK (działał w 1 poł. XVIII w.)

Stolarz lubelski.

Kierował robotami przy wykonywaniu katafalków na pogrzebach: Aleksandra Dominika Lubomirskiego i jego matki Teofili Ludwici w kościele karmelitów bosych w Wiśniczu (10-12 IX 1723); Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej w tym samym kościele (29 IX 1729) wg projektu Pawła Fontany (?).

KOŁPAKÓW J. (działał w kon. XVIII w.)

Rytownik petersburski.

Rytował m.in. *bed of state* Stanisława Augusta w Pałacu Marmurowym w Petersburgu (15-22 II 1798) wg projektu V. Brenny; rys. J. La Peine.

KOSSOWICZ JAKUB (działał ok. 1700)

Cysters z Łądu.

Autor programu treściowego dekoracji okolicznościowej na pogrzebie Marianny z Mycielskich Przyjemskiej w kościele bernardynów w Kole (9 V 1701).

KRENPSKI VEL KREPSKI (działał na pocz. XIX w.)

Rzeźbiarz (?) pracujący w Mińsku.

Wykonał popiersie Kościuszki, które podtrzymywał „geniusz ojczyzny” na katafalku wystawionym na egzekwiach za Tadeusza Kościuszkę w katedrze w Mińsku (7 III 1818) wg projektu J. K. Damela (?).

KRZYSZTOF (działał w 4 ćw. XVII w.)

Tokarz pracujący dla dworu Zamoyskich.

Pracował m.in. przy katafalku na pogrzeb Marcina Zamoyskiego w kolegiacie zamojskiej (18 VII 1689) wg projektu J. M. Linka.

KUBICKI JAKUB (1758 - 1833)

Architekt. Uczeń Dominika Merliniego. Naczelný budowniczy Księstwa Warszawskiego.

Projektował architekturę okazjonalną podczas uroczystości żałobnych za Aleksandra I w Warszawie, m.in. w Zamku Królewskim, katedrze (1 -23 IV 1826). Por. A. Gołński, J. Tatarkiewicz, A. Blank, V. V. Adam, Bove, L. Courtin, L. Horwart, Noel Aine, K. Liszewski, J. F. Piwarski, M. A. Wysocki, H. Zabiełło.

KULAWSKI ALEKSANDER (działał w 1 poł. XVIII w.)

Szytecz pracujący w Żółkwi dla dworu radziwiłłowskiego.

Wykonywał m.in. bliżej nie określone prace przy katafalku Jakuba Sobieskiego projektu J. Mockiego i A. Castellego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

LA PEINE J. (działał w kon. XVIII w.)

Malarz pracujący w Petersburgu.

Rysował m.in. *bed of state* Stanisława Augusta w Pałacu Marmurowym w Petersburgu (15-22 II 1798) wg projektu V. Brenny; ryt. J. Kołpaków i Mieszków.

LABINGER JAKUB (działał w 1 poł. XVIII w.)

Rytownik pracujący w Krakowie, Warszawie i Lwowie.

Wykonał m.in.: cztery miedzioryty do: *Relacya Pogrzebowey Apparencyi* Tomasza Zamoyskiego (14-16 III 1726); miedzioryt do dziełka *Princeps dolor* z fragmentem dekoracji kościoła jezuitów w Krzemieńcu na egzekwiach za Michała Serwacego Wiśniowieckiego (4 VI 1745) wg projektów P. Giżyckiego.

LAUDANSKI (działał w 1 ćw. XIX w.)

Misjonarz wileński, proboszcz kościoła św. Kazimierza.

Jego staraniem i pod jego kierunkiem wznosił katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę J. H. Głowacki wg pomysłu J. Rustema, a napisy ułożyli G. E. Grodecki i F. A. Grzymała, w kościele św. Kazimierza w Wilnie (10 - 15 XII 1817).

LAVORETTI GIOVANNI (działał ok. 1729)

Rzeźbiarz włoski.

Wykonał m.in. 3 rzeźby z gipsu do katafalku na pogrzeb Stanisława Chomętowskiego w kościele jezuitów w Samborze (15 II 1729).

LEBLAS (działał ok. 1740- 1760)

Rzeźbiarz francuski, pracował w Podhorcach, Olecku, Równem i prawdopodobnie w Żółkwi. Sprowadzony ok. 1740 przez Michała Kazimierza Radziwiłła Rybeńkę.

Wykonał rzeźby do katafalku na pogrzeb Jakuba Sobieskiego w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744) wg projektu J. Mockiego i A. Castelllego.

Por. Aleksander, Antoni, Stebański, A. Kulawski, J. J. Markwart, Mikołaj, Jankiel, Leyzer.

LEGAU VEL LOGAU, LOYAU (?), LOZAU (?) (działał ok. 1726)

Kapitan. Architekt wojskowy. Znany jest jego projekt pałacu w Nowosiółce z Gabinetu Rycin BUW. Prowadził budowę w Brzeżanach ok. 1726.

Projektował i kierował wykonaniem architektury okazjonalnej na pogrzeb Adama Mikołaja Sieniawskiego (?) w Brzeżanach (30 VII 1726).

LETRONNE LOUIS REME (1790-1842)

Malarz i rysownik. Uczeń Davida. Pracował w Polsce 1817-1829, następnie w Wiedniu, skąd powrócił do Paryża. W 1819 założył zakład litograficzny w Warszawie przy ul. Krakowskie Przedmieście 455.

W jego zakładzie odbito m.in. ryciny dołączone do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze /...*

Por. J. Kubicki.

LEYBOWICZ HIRSZ (działał w 2 ćw. XVIII w.)

Rytownik działający w Nieświeżu na dworze Radziwiłłów.

Rytował m.in. *castrum doloris* wystawione na pogrzebie Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej i jej wnuka Michała V Kazimierza w kolegiacie w Nieświeżu (11-14 IX 1747) wg projektu M. Pedettiego i P. Giżyckiego

LEYZER (działał w 1 poł. XVIII w.)

Złotnik żydowski pracujący w Żółkwi.

Wykonywał bliżej nie określone prace na pogrzebie Jakuba Sobieskiego przy katafalku zaprojektowanym przez opata J. Mockiego i arch. A. Castelllego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

LINDEMANN CHRISTIAN PHILIPP (1700-1754)

Rytownik. Pracował m.in. w Dreźnie, Norymberdze, Ratyzbonie.
Rytował m.in. *castrum doloris* dla Augusta II wystawione w Hofkirche w Dreźnie (po 1 II 1733) wg projektu G. B. Grone.

LINK JAN MICHAŁ (zm. 1698)

Inżynier wojskowy i architekt w służbie Zamoyskich od 1652 do 1698.
Zaprojektował m.in. katafalk na pogrzeb Marcina Zamoyskiego w kolegiacie zamojskiej (18 VII 1698).

Por. J. Chylicki, Krzysztof, Paweł, Rusin, Tobiasz.

LISZEWSKI KAROL (działal w 1 poł. XIX w.)

Uczeń Wydziału Sztuk Pięknych UW, dwukrotnie wyróżniony. W 1823 otrzymał srebrny medal na wystawie warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Otrzymał dwie nagrody na konkursie 10 V 1826 za rysunki z uroczystości po śmierci Aleksandra I w Warszawie. Rysunek *Widok wnętrza Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie podczas egzekwii za Aleksandra I* litografowany przez Ch. C. Renoux został dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...*

Por. J. Kubicki.

LOHMANN JAN MICHAŁ (działal w 2 poł. XVIII w.)

Rytownik przemyski.

Wykonał m.in. 5 miedziorytów dołączonych do *Opisanie Pogrzebu Anny z Potockich Mniszkowej*, wśród nich katafalku i dekoracji okolicznościowej kościoła dominikanów w Przemyślu (4 - 8 X 1758).

LONGUELUNE ZACHARIE (1660-1748)

Architekt, uczeń Lepautre'a w Akademii Francuskiej. Od 1715 pracuje w Dreźnie. Od 1728 — zastępca naczelnego architekta krajowego.
Projektował m.in. *castrum doloris* na egzekwie za Karola VI w Warszawie (?; po 20 X 1740).

LOYAU -*> Legau

MACIEJ -*• Juchnicki Maciej

MACIEJOWSKI SAMUEL (1498-1550)

Biskup krakowski, kanclerz wielki koronny.

Ułożył program uroczystości pogrzebowych za Zygmunta I w Krakowie oraz zapewne teksty inskrypcji na katafalku w katedrze na Wawelu (1548).

MARCHIONNI CARLO (1702-1786)

Architekt, inżynier, rytownik działający w Rzymie. Uczeń F. Barigioniego. Członek Akademii św. Łukasza od 1740.

Rytował m.in. katafalk na egzekwie za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733) wg projektu F. Barigioniego.

Por. P. Bianchi, A. i H. Rossi.

MARIESCHI MICHELE (1696-1743)

Architekt, malarz, grafik wenecki.

Projektował architekturę okazjonalną wraz z dekoracją na egzekwie za Ma-

nę Klementynę z Sobieskich Stuart w katedrze S. Paterniano w Fano, Pescara (23 V 1735) wg programu treściowego S. Paolego.

Por. F. Tasso, G. Camerata.

MARKWART JERZY JÓZEF (działał w poł. XVIII w.)

Snycerz pracujący w Żółtkwi.

Pracował przy katafalku Jakuba Sobieskiego wg projektu J. Mockiego i A. Castellego, wystawionym w kolegiacie żółtkiewskiej (19 XII 1744).

MARTINET FRANCOIS NICOLAS (1731 — ok. 1780?)

Inżynier, rytownik działający w Paryżu.

Rytował m.in.: *castrum doloris* na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze Nôtre-Dame w Paryżu (12 VI 1766) wg projektu Ch. M. Challe'a; *castrum doloris* na egzekwie za Marię Karolinę, królową Francji, w tej samej katedrze (6 IX 1768).

MATEJKO JAN (1838- 1893)

Najwybitniejszy malarz historyczny w Polsce.

Zaprojektował m.in. katafalk wzniesiony na powtórny pogrzeb Kazimierza Wielkiego w katedrze wawelskiej (8 VII 1869).

Por. W. Gadowski.

MELANA ANTONIO FRANCESCO (działał w 1 poł. XVIII w.)

Malarz włoskiego pochodzenia działający w Polsce, m.in. w Białej Podlaskiej w 1740.

Wykonał m.in. projekt rysunkowy katafalku dla ks. de Bouillon, zamówiony przez bpa Andrzeja Załuskiego, kanclerza wielkiego koronnego, dla kościoła sakramentek w Warszawie (20 XI 1740).

Por. J. Fontana.

MELICHIN VEL MELCHYN MICHAŁ (działał po poł. XVIII w.)

Majster stolarski pochodzenia niemieckiego pracujący w Warszawie, właściciel „dworu” w Warszawie 1770 r.

Pracował przy katafalku wg projektu J. Fontany wraz z M. Sztroblem i J. J. Michaelisem na pogrzeb Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

MICHAELIS JAN JERZY (działał po poł. XVIII w.)

Majster stolarski pochodzenia niemieckiego pracujący w Warszawie.

Pracował przy katafalku wg projektu J. Fontany wraz z M. Melichinem i M. Sztroblem na pogrzeb Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

MICHAŁOWSKI PIOTR (1800-1855)

Malarz, uczeń m.in. Michała Stachowicza, Józefa Brodowskiego.

Rysował m.in. katafalk Tadeusza Kościuszki w katedrze krakowskiej (23 VI 1818), wystawiony wg projektu A. Bojanowicza, rytowany przez C. Pfeiffera.

MIELCARZEWICZ JÓZEF, ST. (1782-1831)

Inspektor dróg i mostów w Księstwie Warszawskim, następnie radca miejski w Poznaniu. Muzyk, rysownik, malarz, rytownik amator i budowniczy polski.

Projektował między innymi katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w katedrze poznańskiej (19 XII 1817) wg programu treściowego ks. Leona Przyłuskiego.

MIESZKÓW (działał w kon. XVIII w.)

Rytownik petersburski.

Rytował m.in. wraz z J. Kołpakowem *bed of state* Stanisława Augusta w Pałacu Marmurowym w Petersburgu (15-22 II 1798) wg projektu V. Brenny, rys. J. La Peine.

MIKOŁAJ (działał w 1 poł. XVIII w.)

Malarz pracujący w Żółkwi.

Malował katafalk Jakuba Sobieskiego wraz z mai. Aleksandrem, zaprojektowany przez opata J. Mockiego i arch. A. Castelllego, wystawiony w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

MILLER JÓZEF (działał po poł. XVIII w.)

Mistrz stolarski pracujący w Warszawie.

Wykonał trumny Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich (1768).

Por. J. Fontana.

MIRYS AUGUSTYN (1700 - 1790)

Malarz pracujący w Polsce od 1730, a od 1752 związany z dworem białostockim Branickich. Kapitan.

Wykonał w lipcu i sierpniu 1776 modele 4 rzeźb do *castrum doloris* Jana Klemensa Branickiego i nadzorował ich wykonanie przez snycerzy. Rzeźby ustawione były następnie w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie (20 VIII 1777).

Por. J. Sękowski.

MOCK JAN SAMUEL (zm. 1737)

Malarz pracujący w Warszawie dla Augusta II i III. Serwitor królewski posiadający tytuł *Designator Regius*.

Namalował m.in. Augusta II na katafalku (obraz nie zachowany), ze zbiorów Stanisława Augusta.

MOCKI, DE HINTZEFELD, JERZY (zm. 1747?)

Kanonik katedry płockiej. Autor 7 panegiryków związanych z rodziną Sobieskich. Tytułarny opat i proboszcz kolegiaty żółkiewskiej do 1747. Uczestniczył w pogrzebie Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej w Nieświeżu w 1747.

Twórca programu treściowego katafalku i dekoracji okolicznościowej na pogrzebie Jakuba Sobieskiego w Żółkwi (19 XII 1744). Wg jego dyspozycji pracował architekt A. Castelli wraz z wykonawcami: malarzami — Aleksandrem, Mikołajem, złotnikiem Leyzerem, snycierzami — Leblasem, A Kulawskim, Stebańskim, J. J. Markwartem, tokarzem Jankielem, kowalem Antonim.

MONVOISIN PIERRE ZW. MONVOISIN AINE (działał w 1 poł. XIX w.)

Malarz rodzajowy, litograf, wydawca rycin. Ur. w Bordeaux. Uczeń Lacourea (?). Wystawiał litografie na salonach paryskich 1831, 1833, 1836. Ok. 1826 przebywał w Warszawie (?).

Rysował m.in. widok warszawskiej bóżnicy podczas uroczystości za Aleksan-

dra I (9 IV 1826) litografowany w zakładzie Bove, a dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...*

Por. J. Kubicki.

MULLER JOHANN BENIAMIN (1719-1789)

Malarz teatralny. Pracował w Petersburgu i Rydze.

Rysował m.in. uroczystości pogrzebowe po śmierci Augusta III w Dreźnie (po 9 X 1763) oraz (22 XI 1763).

Por. J. H. Schwartze.

MURATORI DOMENICO (1661 - 1744?)

Malarz, freskant, rytownik rzymski. Członek Congregazione dei Virtuosi od 1703 i Akademii św. Łukasza od 1705.

Projektował dekorację na egzekwie za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w kolegium Propaganda Fide w Rzymie (1736).

Por. V. Franceschini.

NARAMOWSKI ADAM (1681 - 1736)

Jezuita, kaznodzieja kolegiaty św. Jana w Warszawie.

Zaprojektował dekorację kolegiaty i katafalk na pogrzeb kanclerza wielkiego koronnego Jana Szembeka (5 VI 1732) oraz wygłosił tamże kazanie panegiryczne.

NIEMIRYCZ FRYDERYK (działał po poł. XVIII w.)

Proboszcz w Równem, kantor architektury lwowskiej, syn Karola.

Zaprojektował dekorację katafalku podczas pogrzebu ojca w kościele w Równem (9 VII 1755).

NOŃL AINŃI (działał w pocz. XIX w.)

Litograf z zakładu litograficznego Bove (?).

Wykonał m.in. litografie dołączone do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...*

Por. J. Kubicki.

OLSZEWSKI G. (działał w XIX w.)

Architekt amatoT (?).

Wykonał projekt katafalku dla nieznaney osoby, przechowywany w Zb. Specjalnych Bibl. Narodowej w Warszawie (ok. poł. XIX w.).

PANINI GIOVANNI PAOLO (1692-1765)

Malarz rzymski, uczeń F. G. Bibieny (?). Malował widoki architektoniczne.

Rysował katafalk Marii Klementyny z Sobieskich Stuart w bazylice San Apostoli w Rzymie (23 II 1735). projektowany przez F. Fugę, rytowany przez B. Gabbugianiego.

PAOLI SEBASTIANO (działał w 1 poł. XVIII w.)

Ksiądz z Congregazione della Madre di Dio.

Autor opisu i koncepcji ikonograficznej architektury okazjonalnej na egzekwiach za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w katedrze S. Paterniano w Fano, Pescara (23 V 1735).

Por. M. Marieschi, G. Camerata, F. Tasso.

PAPILLON DE LA FERTŃ DENIS PIERRE JEAN (1727 - 1794)

Intendent i generalny kontroler Skarbca i Menus-Plaisirs.

Kierował i nadzorował wykonanie *castrum doloris* na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze Nôtre-Dame w Paryżu (12 VI 1766) wg projektu Ch. M.-A. Challe'a.

PARITIUS VEL SYKORA EZECHIEL (16 IV 1622 — ok. 1688)

Malarz nadworny Adama Kazanowskiego, a od 1662 malarz nadworny Jerzego III, księcia legnicko-brzeskiego.

Prawdopodobnie pracował przy dekoracji zamku w Brzegu i kościoła po śmierci Jerzego III (po 4 VII 1664).

Por. W. Scherffer.

PAWEŁ (działał w 4 ćw. XVII w.)

Snycerz pracujący dla dworu Marcina Zamoyskiego.

Pracował m.in. przy katafalku na pogrzeb Marcina Zamoyskiego w kolegiacie zamojskiej (18 VII 1689) wg projektu J. M. Linka.

PAWŁOWSKI JAKUB (działający w 2 - 3 ćw. XVIII w.)

Kapitan, architekt w służbie radziwiłłowskiej.

Zaprojektował dwa katafalki i dwie bramy triumfalne na wyprowadzenie zwłok Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej do kościoła farnego w Mirze (6 - 8 II 1747).

Por. P. Giżycki i M. Pedetti, J. K. Giedroyć.

PAZGIER (działał na pocz. XX w.)

Stolarz pracujący m.in. w Rokitnie.

Wykonał 4 podstawy pod trumnę w formie pawy (1918) do katafalku przechowywanego w kościele w Rokitnie (pow. pruszkowski).

PEDETTI MAURZYCY (1719-1799)

Dyrektor budowli w Eichstatt. Zatrudniony przez Radziwiłłów w Nieświeżu w latach 1746 - 1750.

Zaprojektował m.in. *castrum doloris* na pogrzeb Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej i jej wnuka Michała V Kazimierza w kolegiacie nieświeskiej (11-14 IX 1747), którego program treściowy opracował ks. P. Giżycki.

Por. J. Pawłowski, H. Leybowicz.

PHEIFFER C. (działał na pocz. XIX w.)

Rytownik wiedeński.

Rytował m.in. wg rys. P. Michałowskiego katafalk Tadeusza Kościuszki w katedrze krakowskiej (22-23 VI 1818), opublikowany przez P. Lagarde'a.

Por. A. Bojanowicz, S. Sierakowski.

PILLER JÓZEF (działał w 1 ćw. XIX w.)

Litograf lwowski. Zakład przeszedł następnie w ręce spadkobierców.

Odbito w jego zakładzie m.in. widok katafalku Adama Czartoryskiego, wystawionego we Lwowie (11 IV 1823) wg projektu K. Geigera i rysunku K. Rawskiego.

PIWARSKI JAN FELIKS (1794 - 1859)

Rysownik, rytownik i pedagog. Uczeń Józefa Richtera. Pracował w Warsza-

wie od 1816. Od 1818 do 1832 kustosz uniwersyteckiego zbioru rysunków i rycin po Stanisławie Auguście.

Otrzymał 2 nagrody na konkursie ogłoszonym 10 V 1826 na rysunki z uroczystości po śmierci Aleksandra I w Warszawie (7-23 IV 1826). Rysunek *Widok wewnętrzny kościoła katedralnego od wielkich drzwi* [...], litografowany przez Ch. C. Renoux, został dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...* Poprzedzony był szkicem, przechowywanym obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie. Drugi nagrodzony rysunek *Widok Krakowskiego Przedmieścia [...] orszak żałobny wyrusza z zamku*, litografowany przez L. Courtina i V. V. Adama. W: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...* umieszczono również 6 akwafort orszaku, wykonanych przez Piwarskiego.

Por. J. Kubicki, A. Gołoński.

PLACIDI FRANCISZEK (1710-1782)

Architekt włoski działający w Krakowie.

Zaprojektował katafalk dla Józefa Lubomirskiego w kościele parafialnym w Dąbrowie (6 IX 1755).

PLĄSKOWSKI FABIAN FRANCISZEK (działał ok. poł. XVIII w.)

Kanonik chełmiński, proboszcz sztumski, archidiakon, oficjał generalny pomerkański, administrator diecezji chełmińskiej. Autor trzech opublikowanych kazań pogrzebowych.

Twórca programu treściowego m.in. na pogrzeb bpa Wojciecha Leskiego w katedrze chełmińskiej (11 XI 1758); Adama Trzczińskiego w kościele w Łące (1 XII 1758).

PLERSCH JAN BOGUMIŁ (1732-1817)

Syn Jana Jerzego, uczeń Szymona Czechowicza i Gottfrieda Bernarda Goetza. Dekorator wnętrz i malarz teatralny.

Malował ozdoby katafalku i dekorację kościoła wg projektu J. Fontany na pogrzeb Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

PODCZASZYŃSKI KAROL (7 XI 1790 — 7 IV 1860)

Architekt i teoretyk wileński, syn Jana, architekta radziwiłłowskiego.

Projektował m.in. katafalk na egzekwie za Piusa VII w katedrze wileńskiej (1823), rytowany przez J. H. Głowackiego.

PODKONSKI (działał w 1 ćw. XVIII w.)

Rzemieślnik (?)

Pracował od końca listopada 1729 r. przy dekoracji, wg projektu D. J. J. Jaucha, kościoła św. Krzyża w Warszawie na egzekwie za Elżbietę Sieniawską (styczeń 1730).

POSI PAOLO (1708 - 1776)

Architekt papieski, rytownik.

Rytował m.in. herb Augusta II, dołączony do opisu egzekwii za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733), A. Albani *Ragguaglio delle solenni esequie (...) nella (...) S. Clemente (...) in Roma 1773*. Projektował m.in.

katafalk Jakuba III Stuarta w bazylice San Apostoli w Rzymie (7 I 1765).
Por. F. Barigioni.

PRZYŁUSKI LEON (1789-1865)

Doktor teologii i praw. Kanonik poznański, gnieźnieński, później arcybiskup gnieźnieński i poznański.

Autor pomysłu katafalku na egzekwie za Tadeusza Kościuszką w katedrze poznańskiej (19 XII 1817), wystawionego przez J. Mielcarzewicza st.

PUDŁOWSKI JAN (działał 1590-1604)

Zaufany doradca Jana Zamoyskiego, wojski sochaczewski.

Kierował organizacją pogrzebu, opracowywał rachunki z pogrzebu Krystyny Zamoyskiej, żony kanclerza, w kościele św. Anny w Warszawie (1580) oraz jego córki Helźbiety.

Por. M. Kober.

OUERIER J. (działał w 1 poł. XVIII w.)

Rytownik francuski.

Dokończył rytowania ryciny (rozpoczętego przez Ch. N. Cochina mł.) *castrum doloris* Katarzyny Leszczyńskiej w katedrze Nôtre-Dame w Paryżu (18 V 1747).

Por. bracia Slotz, A. Bonneval.

RADWAŃSKI ANDRZEJ (1711 - 1762)

Malarz krakowski.

Wykonywał m.in. obrazy do katafalku na egzekwie za biskupa krakowskiego Konstantego Felicjana Szaniawskiego w kościele pijarów w Krakowie (1732) oraz dekoracją kościoła pijarów w Nowym Sączu na pogrzeb NN. (ok. 1736).

RAWSKI KAZIMIERZ (1795-poł. XIX w.)

Rysownik i litograf działający we Lwowie.

Rysował katafalk na egzekwie za Adama Czartoryskiego, urządzony przez K. Geigera w kościele jezuickim we Lwowie (11 IV 1823).

RENOUX CHARLES CAIUS (1795-1846)

Malarz i litograf pracujący w Paryżu. Wystawiał na salonach paryskich 1822 - 1843, kawaler Legii Honorowej 1838.

Odbijał m.in. litografie do *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...*

Por. J. Kubicki.

RESZKA STANISŁAW (1544-1600/1603)

Literat. Sekretarz kardynała S. Hozjusza. Sekretarz królewski 1573.

Prawdopodobnie brał udział w opracowaniu inskrypcji na *castrum doloris* na egzekwie za Zygmunta Augusta, wystawionym w San Lorenzo in Damaso w Rzymie (12 X 1572).

Por. A. Farnese.

RITHOVEY MICHAŁ (działał w 1 poł. XVIII w.)

Autor relacji z pogrzebu programu treściowego Kazimierza i Jana Jabłońskich w kościele jezuitów w Połocku (30-31 I 1735).

ROSSI ANDREA zw. Rubeis (działał 1727 - 1775)

Rytownik działający w Rzymie.

Rytował m.in. *pompę tunebie* na egzekwie za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733) wg projektu F. Barigioniego.

ROSSI HIERONIMO (działał ok. 1733)

Rytownik działający w Rzymie.

Rytował m.in. katafalk na egzekwie za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733) wg projektu F. Barigioniego.

ROSTOWSKI STANISŁAW (1711-1784)

Jezuita, historyk prowincji litewskiej.

Układał program treściowy katafalku na pogrzeb Józefa Sapichy, biskupa wileńskiego, w katedrze wileńskiej (17-23 XII 1754).

Por. T. Żebrowski.

ROSZKOWSKI BENEDYKT (działał w 2 poł. XVIII w.)

Reformat prowincji wielkopolskiej, kaznodzieja klasztoru poznańskiego, podał do druku 6 kazań pogrzebowych. Autor programów treściowych i projektant architektury okazjonalnej.

Projektował m.in.: katafalk i dekorację okolicznościową kościoła reformatów w Pakości na pogrzeb Augustyna Działyńskiego (1 VI 1759); na pogrzeb Brygidy Czapskiej (30 IX 1762) i na egzekwie (7 X 1762); na pogrzeb Doroty Czapskiej (26 IV 1763); katafalk i dekorację kościoła reformatów w Warszawie na pogrzeb Antoniego Lubomirskiego (22 IV 1782). Prawdopodobnie projektował również architekturę i dekorację okolicznościową na pogrzeby: ks. Józefa Łuczyckiego (1770); Józefa Łąckiego w kościele reformatów w Szamotułach (14 XI 1771); na pogrzeb serca Wojciecha Leona Opalińskiego w kościele w Opalenicy (1775).

RUSIN (działał w 4 ćw. XVII w.)

Malarz i złotnik (?) pracujący dla dworu Marcina Zamoyskiego. Srebrzył dekorację trumny i 12 lichtarzy z katafalku Marcina Zamoyskiego z kolegiaty zamojskiej (18 VII 1689) wg projektu J. M. Linka.

RUSSEL VEL ROUSSEL TOMASZ (działał 1740 - 1769)

Architekt wileński. Kapitan wojsk królewskich.

Projektował architekturę okazjonalną. Jego kandydatura została odrzucona przez Teklę Różę z Radziwiłłów Wiśniowiecką po śmierci jej męża Michała Serwacego, a na projektanta *pompe funebre* został powołany P. Giżycki.

RUSTEM JAN (1762-1835)

Malarz, uczeń J. P. Norblina, od 1819 profesor malarstwa na Uniwersytecie Wileńskim.

Wg jego pomysłu J. H. Głowacki wykonał katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w kościele św. Kazimierza w Wilnie (10- 15 XII 1817).

Por. ks. Laudański, G. E. Grodecki, F. A. Grzymała.

RYCHŁOWSKI KAROL (1716- 1762)

Jezuita, prefekt, profesor teologii w kolegium jezuickim w Poznaniu ok. 1757.

Twórca programu treściowego katafalku i dekoracji na pogrzeb Władysława Szołdrskiego w kościele św. Stanisława bpa w Poznaniu (12 XII 1757).

SACCHETTI ANTONI (1790 • 1870)

Malarz dekoracji teatralnych w Wiedniu, Brnie, Pradze i Warszawie. Dekorator Dyrekcji Teatrów Rządowych w Warszawie (1835- 1868).

Projektował m.in. katafalk z okazji 100 rocznicy pogrzebania kości na cmentarzu reformatów w Warszawie (9 XI 1859), wykonany pod kierunkiem J. F. A. BoJankowskiego.

Por. Hauboldt, Hibsz.

SACCO JÓZEF [zm. 1798)

Artysta włoski od 1735 w Polsce. Architekt królewski pracujący w Grodnie. Zaprojektował m.in. katafalk na egzekwie za królową Francji, Marię Karolinę Leszczyńską, w kościele sakramentek w Warszawie (po 24 VI 1768) oraz katafalk na pogrzeb Antoniego Kazimierza Tyszkiewicza w kościele parafialnym w Łohojsku (1779).

SAPIEHA MICHAŁ ANTONI (1711 - 1760)

Syn Aleksandra Pawła, bratanek Józefa Franciszka, wielki łowczy litewski, wojewoda podlaski od 1746. Mecenaz sztuki, poeta, tłumacz tragedii Woltera *Zaira*.

Autor *conchetto* dekoracji na pogrzeb Józefa Franciszka Sapiehy w kościele reformatów w Boćkach (1 -3 IX 1744).

SAWICKI ADAM (działął w 2 poł. XVIII w.)

Malarz białostocki, związany w latach 1771 - 1790 z dworem Branickich.

Malował m.in. *castrum doloris Jana* Klemensa Branickiego w kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie wraz z J. Urbanowiczem (20 VIII 1777).

Por. J. Sękowski.

SCHERFFER VEL VON SCHERFFENSTEIN WACŁAW (1591 - 1674)

Wybitny poeta śląski doby baroku.

Napisał wiersz dołączony do ulotki z okazji śmierci księcia legnicko-brzeskiego Jerzego III, z ryciną D. Tscherninga. Prawdopodobnie twórca programu treściowego dekoracji w kościele w Brzegu.

Por. E. Paritius.

SCHLOTTERBECK WILHELM FRIEDRICH (1787-1819)

Rytownik, uczeń Ch. Mechela. Pracował we wszystkich krajach Europy.

Rytował m.in. wg rysunku J. Z. Freya katafalk projektu S. K. Hoffmanna, dekorowany przez Z. Vogla, na egzekwie za ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (19 XI 1813).

SCHWARTZE JULIUS HEINRICH (1706-1775)

Architekt. Od 1757 naczelný budowniczy Drezna. Przedstawiciel tendencji awangardowej architektury i urbanistyki 2 ćw. XVIII w.

Zaprojektował m.in.: *lit de parade* Augusta III w pałacu królewskim w Dreźnie (po 9 X 1763), *castrum doioris* na egzekwie w Hofkirche w Dreźnie (22 XI 1763).

Por. J. B. Miiller, L. Zucchi.

SCZANIECKI STEFAN (1655-1736)

Jezuita, autor kilkunastu panegiryków i m.in. 6 kazań pogrzebowych.

●

Twórca programu treściowego dekoracji okolicznościowej na pogrzebie Teresy Antoniny Łackiej w kościele jezuitów św. Stanisława w Poznaniu (7 VI 1700).

SEYFRIED TEODOR BOGUMIŁ JÓZEF (1781 - 1857)

Architekt. Od 1802 r. w korpusie inżynierów wojsk francuskich, od 1808 podporucznik kompanii saperów Legii Polskiej. Wystąpił w 1813 z wojska w randze kapitana. Budowniczy obwodu łomżyńskiego w latach 1826-1856.

Zaprojektował m.in.: katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w Górze Kalwarii (21 I 1818); katafalk i dekorację okolicznościową na pogrzeb Marianny ze Staniszewskich Kramkowskiej, cześnikowej podlaskiej, w kościele w Stawiskach k. Łomży (15 II 1830).

SEKOWSKI JAN (ok. 1730-29 X 1780)

Syn Józefa, architekta. Architekt, kapitan regimentu pieszego buławy wielkiej koronnej, w służbie Jana Klemensa Branickiego i jego trzeciej żony Izabeli z Poniatowskich od 1758.

Projektował m.in. *castrum doloris* na pogrzeb Jana Klemensa Branickiego w kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie (20 VIII 1777) i nagrobek w kościele farnym w Białymstoku (ustawiony w czerwcu 1778).

Por. A. Mirys, A. Herliczka, Stefan, M. Juchnicki, A. Sawicki, J. Urbanowicz.

SIEMIGINOWSKI VEL SZYMONOWICZ JERZY, ZW. ELEUTER (ok. 1660 - 1711)

Malarz, serwitor królewski.

Malował m.in. portrety przeznaczone do katafalków, jak i katafalki, na pogrzebach: Anny Jabłonowskiej w kościele jezuitów we Lwowie (26-27 V 1687) oraz prawdopodobnie metropolity suzawskiego Doziteusza w cerkwi bazylianów w Żółkwi (styczeń 1694).

Por. Antonius, T. Wiesiołowicz.

SIERAKOWSKI SEBASTIAN (1743-1834)

Kustosz koronny. Amator architekt. Teoretyk. Jezuita.

Twórca programu treściowego dekoracji malarskiej katafalku Tadeusza Kościuszki w katedrze krakowskiej (22-23 VI 1818), wykonanej przez M. Stachowicza wg projektu arch. K. Bojanowicza. Do nie zrealizowanych należą dwa szkice: *Kościuszkę składający kamień wolności do grobu W. Telia* oraz *Wzięcie Kościuszki do niewoli pod Maciejowicami*.

Por. T. B. Stachowicz, C. Pfeiffer, M. Michałowski.

SIERAKOWSKI WACŁAW JAN NEPOMUCEN (1740- 1800)

Proboszcz katedry wawelskiej, rytownik amator, brat Sebastiana.

Rytował herby Doroty z Niemojewskich Siemienskiej dołączone do jego mowy w Wiszni (1756).

SŁODTZ ANTOINE SEBASTIAN (1694- 1754)

Syn Sebastiana, brat Pawła Ambrożego i Renę Michela. Rzeźbiarz pracujący w Menus-Plaisirs. Po 1750 „dessinateur de la chambre et du cabinet du Roi”. Pracował m.in. przy *castrum doloris* wzniesionym na egzekwie za Katarzynę

Leszczyńską w Nôtre-Dame w Paryżu (18 V 1747), pod kierunkiem A. de Bonnevala, wraz z bratem Renę Michel.

SLODTZ RENÉ MICHEL, zw. MICHEL-ANGE (1705- 1764)

Syn Sebastiana, brat Antoniego Sebastiana i Pawła Ambrożego.

Rzeźbiarz pracujący w Menus-Plaisirs.

Pracował m.in. przy *castrum doloris* wzniesionym na egzekwie za Katarzynę Leszczyńską w katedrze Nôtre-Dame w Paryżu (18 V 1747), pod kierunkiem A. de Bonnevala, wraz z bratem Antonim Sebastianem.

SŁAWIŃSKI J. (działał w 1 poł. XIX w.)

Litograf warszawski pracujący w Instytucie Litograficznym Szkolnym.

Odbijał m.in. litografie dołączone do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...*

Por. J. Kubicki.

SONNTAG JÓZEF (1784-1834)

Malarz i litograf. Pracuje w Polsce od 1805 (?), w Krakowie od 1825.

Malował m.in. portret wystawiony podczas pogrzebu Artura Potockiego w Krakowie (26 V 1832).

SONTGEN JOHANN JOSEPH (zm. 1788)

Rzeźbiarz pracujący w Lotaryngii.

Wykonał rzeźby m.in.: do katafalku na egzekwiach za króla Stanisława Leszczyńskiego w kościele św. Rocha w Nancy (26 V 1766), projektu J. Girardeta; do katafalku na egzekwiach za Ludwika XV w kościele św. Rocha (1774).

SPECCHI ALESSANDRO (1668- 1739)

Architekt i rytownik rzymski. Uczeń Carlo Fontany. Od 1719 architekt Camera Capitolina i kardynała Alessandro Albani.

Zaprojektował m.in. katafalk na pogrzeb Aleksandra Benedykta Sobieskiego w Rzymie, w kościele kapucynów (22 XI 1714); sztychował katafalk na pogrzeb Jakuba II Stuarta w kościele św. Wawrzyńca w Rzymie (1732).

STACHOWICZ MICHAŁ (1768-1825)

Malarz, rytownik i litograf królewski.

Namalował m.in.: 4 szkice oraz następujące obrazy wg koncepcji S. Sierakowskiego umieszczone na katafalku Tadeusza Kościuszki w katedrze krakowskiej (22-23 VI 1818): *Waszyngton zdobi Orderem Cincinnatus Kościuszkę, Powstanie Krakowskie, Wzięty w niewolę pod Maciejowicami, Góra Gortard na której kaplica a znieny Kościuszkę wymuie Kamień wolności.*

Por. A. Bojanowicz.

STACHOWICZ TEODOR BALTAZAR (1800-1873)

Malarz, uczeń swego ojca, Michała.

Malował m.in. kondukt żałobny Tadeusza Kościuszki oraz katafalk Kościuszki na blasze.

Por. A. Bojanowicz, S. Sierakowski.

STANISZEWSKI FRANCISZEK (działał ok. 1750)

Sztukator nadworny Sanguszków, pracujący m.in. w farze lubartowskiej w 1750.

Prawdopodobnie pracował przy katafalku na pogrzeb serca i języka Pawła Karola Sanguszki w kościele św. Anny w Lubartowie (28 V 1751) wg projektu P. Fontany.

STEBAŃSKI (działał przed poł. XVIII w.)

Snycerz pracujący w Żółkwi.

Wykonał bliżej nie określone prace przy katafalku Jakuba Sobieskiego, zaprojektowanym przez opata J. Mockiego i arch. A. Castellego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

STEFAN Z HOŁOWIESKA (działał w 2 poł. XVIII w.)

Stolarz białoostocki, związany w latach 1773-1791 z dworem Branickich.

Pracował m.in. przy *castrum doloris* Jana Klemensa Branickiego w latach 1776 - 1777, wystawionym w kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie (20 VIII 1777) wg projektu J. Sękowskiego.

SZCZYRSKI JAN (działał 1680-1683)

Rytownik wileński.

Rytował m.in. rycinę tytułową panegiryku na śmierć Jana Ogińskiego, marszałka braclawskiego (1680), pt. *Iter Gloria... Pompae Funeris* (bmr).

SZPILOWSKI HENRYK (1753- 1827)

Architekt m. Warszawy od 1795. Budowniczy Departamentu Warszawskiego. Zaprojektował m.in. *castrum doloris* na nabożeństwo w związku ze sprowadzeniem zwłok ks. Józefa Poniatowskiego do Warszawy, w kościele św. Krzyża (10 IX 1814); Z. Vogel przybrał katafalk m.in. w zbroje wypożyczone przez gen. Wincentego Krasińskiego.

Por. M. Bacciarelli.

SZPILOWSKI SYLWESTER (zm. 1832)

Syn Henryka, architekta. Od 25 V 1817 do 1821 budowniczy województwa kaliskiego, od 29 V 1821 do 1824 asesor budownictwa województwa podlaskiego.

Zaprojektował m.in. katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w kościele dominikanów w Sieradzu (6 II 1818).

SZTROBEL VEL SZTRUBEL MICHAŁ (działał po poł. XVIII w.)

Majster stolarski pracujący w Warszawie.

Pracował przy katafalku wg projektu J. Fontany wraz z M. Melichinem i J. J. Michaelisem na pogrzeb Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

TASSO FRANCESCO (działał w 1 poł. XVIII w.)

Rytownik wenecki.

Rytował m.in. katafalk na egzekwie za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w katedrze S. Paterniano w Fano, Pescara (23 V 1735) wg projektu M. Marieschego i programu treściowego S. Paolego.

TATARKIEWICZ JAKUB (1798-1854)

Rzeźbiarz warszawski. Studiował 1817 - 1822 na Oddziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Warszawskiego, a w latach 1823- 1828 w Akademii św. Łukasza w Rzymie (u B. Thorvaldsena).

Wykonał popiersie gen. Stanisława Mokronowskiego wystawione na katafalku w kościele św. Krzyża w Warszawie (6 XI 1821); popiersie Aleksandra I niesione na marach podczas uroczystości, a wystawione m.in. na *castrum doloris* w katedrze warszawskiej (7-23 IV 1826).

Por. A. Blank, A. Gołłoński, J. Kubicki, Z. Vogel.

TOBIASZ (działał w 4 ćw. XVI w.)

Stolarz pracujący dla dworu Zamoyskich.

Pracował m.in. przy katafalku na pogrzeb Marcina Zamoyskiego w kolegiacie Zamoyskiej (18 VII 1689) wg projektu J. M. Linka.

TOMASZEWICZ JÓZEF (1782-1824)

Dominikanin, architekt amator.

Autor pomysłu *castrum doloris* na egzekwie za Piusa VII w kościele św. Katarzyny w Petersburgu (1823), wystawionego przez D. Viscantiego.

TORELLI STEFANO (1712-1784)

Syn Felice Torellego, malarza. Malarz i rytownik działający w Europie i Bejrucie.

Rysował m.in. *lit de parade* Marii Józefy w pałacu królewskim w Dreźnie (po 17 XI 1757).

TREVANO GIOVANNI (t 1641)

Architekt nadworny króla Zygmunta III i Władysława IV.

Zaprojektował i nadzorował wykonanie katafalku na pogrzeb Aleksandra Karola Wazy w katedrze krakowskiej (6 II 1635).

TRYCJUSZ JAN ALEKSANDER (działał w 1 poł. XVIII w.)

Malarz, syn A. Trycjusza.

Namalował portrety trumienne na srebrnej blasze na pogrzeby: Aleksandra Dominika Lubomirskiego i jego matki Teofili Ludwiki w kościele karmelitów bosych w Wiśniczu (10-12 IX 1723); Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej w tym samym kościele (29 IX 1729), wg projektu P. Fontany (?).

TSCHERNING DAWID (ok. 1610- 1690)

Grafik i wydawca śląski. Uczeń m.in. J. van der Heydena. W latach czterdziestych XVII w. pracuje w Krakowie.

Rytował m.in.: *bed of state* Zygmunta Kazimierza Wazy wystawione na Zamku Królewskim w Warszawie wg projektu G. B. Gisleniego (po 9 VIII 1647); *lit funebre* księcia legnicko-brzeskiego, Jerzego III, ustawione na zamku w Brzegu (ok. 14 VII 1664).

Por. A. Kanon, W. Scherffer.

TYLMAN Z GAMEREN (1632 - 1706)

Architekt, inżynier wojskowy, urbanista, malarz, rytownik.

Zaprojektował m.in. katafalk na pogrzeb Gryzeldy Konstancji Wiśniowieckiej, matki króla Michała, w kolegiacie warszawskiej (po 10 VI 1672).

URBANOWICZ JAN (* 1780)

Malarz białoostocki związany w latach 1754-1780 z dworem Branickich.

Malował m.in. *castrum doloris* Jana Klemensa Branickiego w kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie wraz z A. Sawickim (20 VIII 1777).

Por. J. Sękowski.

VANVITELLI LUIGI (1700 - 1773)

Syn malarza Gaspara. Architekt rzymski.

Zaprojektował m.in. dekorację bazyliki św. Piotra w Rzymie z okazji przeniesienia zwłok Marii Klementyny z Sobieskich Stuart z Grot Watykańskich do podziemi (18 I 1745).

VISCANTI D. (działał w 1 ćw. XIX w.)

Architekt włoski pracujący w Petersburgu.

Wykonawca *castrum doloris* Piusa VII wg pomysłu J. Tomaszewicza w kościele św. Katarzyny w Petersburgu (1823).

VOGEL ZYGMUNT (1764 - 1826)

Rysownik Stanisława Augusta, profesor Wydziału Nauk i Oddziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Warszawskiego.

Dekorował: katafalk proj. S. K. Hoffmanna podczas I egzekwii za ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (19 XI 1813); *castrum doloris* proj. H. Szpilowskiego podczas II egzekwii w kościele św. Krzyża w Warszawie (10 IX 1814); zbroje i inne elementy wypożyczył gen. Wincenty Krasiński.

Zaprojektował m.in.: katafalk na pogrzeb Anny Pocięjowej w kościele kapucynów w Warszawie (1815); katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w kościele kapucynów w Warszawie (po 15 X 1817); katafalk na egzekwie za Henryka Dąbrowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (17 VI 1818); katafalk na egzekwie za Alojzego Felińskiego w kościele wizytek w Warszawie (14 VII 1821); katafalk na egzekwie za Stanisława Kostkę Potockiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (26 IX 1821); katafalk za gen. Stanisława Mokronowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (6 XI 1821); katafalk na egzekwie za ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (22 IV 1823); projekt katafalku (nie zrealizowany?) na egzekwie za cara Aleksandra I (IV 1826).

Por. M. Bacciarelli, J. Tatarkiewicz, J. Z. Frey, L. R. Letronne, W. F. Schlotterbeck.

WASILEWSKI ANDRZEJ (działał po poł. XVIII w.)

Mistrz stolarski pracujący w Warszawie.

Pracował przy katafalku na pogrzeb Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

Por. J. Fontana.

WIERZBICKI MARCHIAN (działał po poł. XVIII w.)

Reformat prow. krakowskiej. Definitor i lektor teologii.

Twórca programu treściowego na pogrzeb Walentego Ankwicza w kościele reformatów w Bieczu (16- 17 VI 1766).

WIESIOŁOWICZ TOMASZ (działał w 4 ćw. XVIII w.)

Malarz pracujący dla Jana III w Żółkwi.

Malował katafalk metropolity suczawskiego Doziteusza, którego portret trumienny wykonał Jerzy Eleuter-Siemiginowski w farze bazylianów w Żółkwi (styczeń 1694).

- WITUNSKI AUGUSTYN (t 1654)
Bernaryn, lektor i kaznodzieja wileński.
Prawdopodobnie autor programu katafalku na pogrzeb bpa Abrahama Woyny w katedrze wileńskiej (14 V 1649).
- WOLFF (działał w 3 ćw. XVII w.)
Tapicer (?)
Obijał trumnę królowej Ludwiki Marii za 220 zł (po 10 VII 1667), wystawioną na Zamku Królewskim, a następnie w kościele św. Alojzego Gonzagi (wizytek) w Warszawie.
- WYSOCKI MICHAŁ ANTONI (działał w 1 poł. XIX w.)
Otrzymał nagrodę na konkursie z dn. 10 V 1826 za rysunek *Widok wewnętrzny kościoła katedralnego od wielkiego ołtarza w chwili składania [...] insygniów (...)* Aleksandra I, litografowany przez L. Courtina i V. V. Adama, a dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...*
Por. J. Kubicki.
- WYSOCKI SZYMON (1543- 1622)
Jezuita pracujący w Lublinie.
Kaznodzieja na pogrzebie Jana Szymona Olelkowicza Słuckiego w kościele jezuitów w Lublinie, zapewne twórca programu treściowego katafalku (24 IV 1593).
- ZABIEŁŁO HENRYK (1785- 1850)
Syn Józefa, związanego z Targowicą. Malarz amator. Wystawiał na wystawach warszawskich w latach trzydziestych XIX w., kopiował akwarele Z. Vogla.
Narysował m.in. katafalk na egzekwie za Aleksandra I w katedrze w Warszawie (7 IV 1826), litografia V. V. Adama. Podczas procesji żałobnej szedł jako koniuszy dworu polskiego w VII sekcji orszaku, a wraz z nim Feliks Jan Bentkowski, Jan Kolumna Żaboklicki, Aleksander Batowski, Adam Bronie.
Por. J. Kubicki, A. Gołowski.
- ZACHERLA (działał w 1 ćw. XVII w.)
Rzeźbiarz krakowski.
Wypożyczył własne cztery rzeźby na egzekwie za Władysława IV w kościele mariackim (1648).
- ZIARNKO JAN (2 poł. XVI w.- 1626)
Malarz i rytownik lwowski. Pracował m.in. w Paryżu.
Malował herby, orły, trupie głowy na egzekwie za królową Annę Rakuską w katedrze lwowskiej (po 10 II 1598); rytował Małgorzatę de Valois na *lit de parade*, wystawionym w jej pałacu na Faubourg Saint-Germain w Paryżu (27 III 1615).
- ZIEMBECKI ALBERT (działał po poł. XVIII w.)
Mistrz ślusarski pracujący w Warszawie.
Wykonał antaby do trumien Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich (7 III 1768).
Por. J. Fontana.

ZUCCHI LORENZO (1704-1779)

Malarz i rytownik wenecki działający w Dreźnie od 1726. Architekt i malarz teatralny Augusta III.

Rytował m.in.: *lit funebre* po śmierci Marii Józefy w pałacu królewskim w Dreźnie (po 17 XI 1757); *lit funebre* Augusta III (po 9 X 1763) oraz katafalk w Hofkirche w Dreźnie (22 XI 1763).

ZUG SZYMON BOGUMIŁ (1733-1807)

Architekt i ogrodnik.

Projektował m.in. katafalk na egzekwie za Marię Józefę w kaplicy pałacu Saskiego w Warszawie (1757).

ZEBROWSKI TOMASZ (1714-1758)

Jezuita od 1732 r. profesor matematyki, astronom, architekt. Działał w Wilnie.

Projektował katafalk na pogrzeb Józefa Sapięhy, biskupa wileńskiego w katedrze wileńskiej (17-23 XII 1754).

Por. S. Rostowski.

INDEKS NAZWISK *

- Abel, A. 216
Abicht, J. 41
Adam, Robert 106
Adam, Victor Vincent 291, 295, 298, 302, 309, 318; il. 62
Adelcrantz, C. F. 216
Albani, Alessandro 309, 310, 319
Alberti, Leon Battista 103
Aleksander, malarz żółkiewski 291, 294, 306
Aleksander Sewer 23
Aleksander Wielki 42
Aleksander I 87, 94, 211, 245, 248, 260, 291 - 293, 294, 295, 298 - 300, 302-304, 306-310, 314, 316-318; il. 39, 58-62, 134, 135
Allart, A. 216
Altaemps, Maria Caesia il. 136
Altheim, F. 39
Ambroży, św. 28, 30, 41, 57
Andreae, H. il. 19
Angyal, Andor 67, 90
D'Anjou, Robert 152
Ankwicz, Walenty 234, 251, 317
Anna Jagiellonka 185, 209, 220
Anna Rakuska 186, 301, 318
Antoine, kanonik 292, 295, 296, 299
Antoninus Pius, cesarz rzym. 40; il. 8
Antoni, kowal 194, 292, 294, 306
Antonius, snycerz 292, 313
Apianus, Petrus 241
Arents, Prosper 216
Aquila, Francesco Faraone 246, 292; il. 128
Arcisławski 282
Attinelli, S. D. S. 216
August II Mocny 63, 196, 202, 208, 210, 215, 226, 251, **291**, 293, **299**, 301, 304, 306, 309, 310, 311; il. 22, 46, 68-71, 104-114, 129-131, 140
August III Sas 44, 113, 157, 177, 211, 249, 280, 291, 299, 312, 319; il. 37, 51
Augustyn, św. 28, 35, 41, 42
Baldon, O. **241**
Barberini, Antonio 187
Baratta, A. 216
Barberini, Carlo 194, 223
Barella, G. B. **216**
Barigioni, Filippo 216, 292, 293, 304, 311; il. 68-71
Barreau 254
Bartoli, Francesco 292, 295,- il. 67
Bartoli, Piętro Santo 292, 293, 295; il. 67

* Kursywą wyróżniono nazwiska osób, których uroczystości pogrzebowe zostały omówione w niniejszej książce.

- Batorówna, Gryzelda 113
 Batowski, Aleksander 318
 Batowski, Zygmunt 222
 Baus K. 39
 Bazyli św. 41
 Bażanka, Kasper 164, 194, 293
 Bąkowski, K. 223
 Beau, Andre 9
 Belanger, Francois Joseph 107
 Bella, Stefano delia 216
 Benacci, V. 216
 Benedetti, C. 216
 Benedetti, Enrico 210
 Benedetti, I. 216
 Benoist, A. 216
 Bentkowski, Feliks, Jan 318
 Berain, Jean I, 107, 201, 210, 216;
 il. 139
 Berendsen, Olga Paris 9, 88, 196, 218,
 223, 225, 250
 Berezyczny, Jan 293, 296
 Bernini, Giovanni Lorenzo 39, 106,
 107, 225
 Bernuevo, H. 216
 Bertotti-Scamozzi, D.
 Beurlier, E. 41
 Betański, kanonik 288
 Beytnik, Mateusz 293
 Beza, T. 254
 Bętkowski, F. A. 252
 Białostocki, Jan 8, 11, 94, 220, 222,
 253
 Bianchi, Piętro 292, 293
 Bibiena, Giuseppe Galii 10, 11, 106,
 210, 216, 225
 Bibiena, Ferdinando Galii 99
Bielajew, Paweł 8
 Bickermann, E. 40
 Bidloo, G. 216
Bielińska, Dorota Henrietta z Prze-
bendowskich 296
 Bielski, Marcin 221
 Bieniek, Stanisław 219
 Bieńkowski, Tadeusz 88, 93, 253, 255
 Biondo, Michelangelo 25, 39
 Bieżanowski, Józef St. 252
 Birkowski, Fabian 75
 Blank, Antoni 293, 298, 302
 Blondel, Francois 103, 107, 216
 Boase, T. S. R. 42
 Bocciardo, Agostino 293, 294, 305
 Bochnak, Adam 219, 220, 222
Bogusław XIV, ks. szczeciński 54
 Bohdziewicz, Piotr 220
 Boisier, G. 42
 Bojankowski, Jan Feliks Antoni 293,
 312
 Bojanowicz, Adam 206, 293, 305, 308,
 313, 314; ii. 87
 Boldoni, O. 223
 Bonet Correa, Antonio 9, 217
 Bonneval, Andre 107, 294, 295, 310,
 313, 314
 Bontous, P. J. J. 216
 Boratyński, Jan 245
 Borawski, Aleksander 264
 Borbonus, M. 216
 Borgonio, T. 216
 Borghiani, G. 216
 Borsook, Eve 9, 224
 Borszyński, Jan 187, 230, 294
 Bouchardon, E. 216
Bouillon de, Maria Karolina z So-
bieskich 279, 296, 305
 Bove, rytownik 294, 298, 302
 Boy, Adolf ii. 21
 Bółłmann, H. 216
 Brambilla, J. A. 216
 Branicka, Izabella z Poniatowskich
 285 - 290
Branicka, Katarzyna Scholastyka z
Sapiehów 293
Branicki, Jan Klemens 177, 217, 285-
 -290, 299, 301, 306, 312, 313, 315,
 316; ii. 52, 98
Branicki, Stefan Mikołaj 293
 Braun, Edmund W. 9
 Brant, Jan 222
 Braye de, kard. 152
 Brenna, Vincenzo 160, 206, 207, 262,
 293, 294, 302, 306; ii. 38, 80
 Briosca, Andrea Por. Riccio

Brix, Michael 11, 222, 224
 Bronie, Adam 318
 Brunelleschi, Filippo 216
Bruni, Leonardo 40
 Bruckner, Aleksander 43, 88
 Bruckner, Wolfgang 9, 42
 Brzechfa, Stanisław 240, 252
 Buchau, J. C. 216
Butharyn, Mikołaj Władysław 94, 202, 224, 247, 256
 Burchard, Ludwig 216
 Burckhardt, Jakub 109, 217
 Burnacini, G. 216
 Busiri-Vici, Andrea 9
 Bystroń, Stanisław 43, 87, 91
 Bystrzonowski, Wojciech 50
 Butes, L. 221

 Cabrol, F. 14
 Cagnola, L. 216
 Callot, Jacques 209, 216; ii. 137
 Cambio, Arnolfo di 219
 .Camerarius, Joachim 243, 254, 255
 Camerata, Giuseppe 294, 305, 307, 315; il. 48
 Canatus, L. F. H. 216
 Canevari, A. 216
 Cardano, T. 216
 Caron, Antoine 107
 Cassianus, F. M. 215
 Castellamonte, A. 216
 Castelli, Enrico 94
 Castiglione, C. F. 216
Cecylia Renata, żona Zygmunta III 113, 229, 255, 256, 263, 297
 Cellarius, J. 14
 Cerfaux, L. 40
Cezarowa, Barbara 88
 Challe, Charles M.-A. 199, 206, 211, 262, 294, 295, 305; il. 144-146
 Charon 14, 15
 Chamant, G. 216
 Chastel, Andre 215, 225
 Castelli, Andrzej 194, 202, 232, 291, 292, 294, 300, 302, 303, 305, 306, 315
 Chądzyński, Gaspar 70
Chełmski, Marcyan Scibor 223, 245, 255
 Chiappa, G.-B. 216
 Chmarzyński, Gwidon 91
 Chodkiewicz, Jerzy 222
Chodkiewicz, Jan Karol 294
Chodkiewiczowa, Anna Alojzja 65, 90
 Chojecka, Ewa 94
Chomętowski, Stanisław 303
 Chrościcki, Juliusz A. 88-92, 215-217, 220, 221, 250, 251, 254-256
 Chryzostom, św. 28, 57
 Chylicki, Jacek 274, 295, 304
 Ciechanowiecki, Andrzej 11
 Cieński, Tadeusz 218
 Ciprianus, Sebastiano 194, 216, 292, 293, 295; ii. 67
 Clark, J. M. 93
 Coch, Ch. 216
 Cochlin, Charles Nicolas mł. 294, 295, 310, 313, 314; il. 142
 Cohen, H. 40
 Collin, Dominique 295, 297; il. 76
 Colloredo, hrabia 211
 Contini, B. 216
 Corazzi, Antoni 206, 295
 Corti, G. 219
 Coscia, Baldassare 219
 Costella, C. G. 216
 Courtin, Louis 291, 295, 298, 302; ii. 39, 62
 Covarrubias Orozco, S. 254
 Creuznach, L. S. de 216
 Croce, F. 216
 Cruce, rysownik 23; il. 7
 Cyceron 40
 Cumont, E. 39, 40
 Cuq, E. 41, 42
 Czapliński, Władysław 220
Czapska, Brygida 83, 151, 160, 219, 251, 256, 311; il. 13, 36, 95, 96
Czapska, Dorota 73, 79, 83, 177, 202, 220, 251, 311; il. 50, 133, 152
 Czarnecki, Jan 220

Czarnołuski, A. 221
Czartoryski, Adam Kazimierz 237, 297, 308, 310; il. 57, 83
Czartoryski, Teodor 75
 Czechowicz, Szymon 309
 Czemieski, archidiakon 274
 Czerwiński, L. 91

 Dachnowski, Jan K. 254
 Dahlberg, E. I. 216
 Dalerac, F. P. 45, 88
Daniłowiczowa, Marcjanna 88
 Daremberg, H. 39, 41
David, Jacques-Louis 107, 217, 249, 303
Dąbrowski, Henryk 317
 Dąbrowski, Jan 94
Dąbrowska, Maria 7
 Deckers, Paul 106, 216
 Delafosse, Jean Baptiste 103
 Delfino, Federigo 210
 Delino, Felice 216
 Demel, Jan Krzysztof 295, 302
 Dempstero, Thomas 39
Denhoii, Ernest 86, 94
Denhoffowa, Zoiia 196
 Deruet, C. C. **216**
 Diez, S. 218, **219**
 Diehl, E. 41
 Diodor 41, 42
 Długosz, Jan 85, 94
 Dolabella, Tomasz 113
 Domballe, kanonik 292, 295, 296, 299
 Dombeck, F. 113
 Domenichino (Domenico Zampieri) 25, 40
 Donatello (Donato di Betto Baroli) 154
 Dossio, G.-A. **216**
Doziteusz, metropolita 70, 313, 317
 Drobiszewski, Herman 75
 Du Cange, Charles 218, 219
 Dudden, H. 41
 Duhn, F. von 41
 Dulfus, Jan Feliks 296
 Dumesnil, A. 216

 Dunin, Piotr 75, 90
 Durand, J. N. L. 95, 214
 Durandus, Wilhelm 152
 Durer, Albrecht 107; ii. 79
 Dyć, S. 182; ii. 103
Działyński, Augustyn 219, 240, 251, 256, 311
Działyński, Jan Paweł 91
Działyński, Paweł 254

 Ehrenstrahl, D. K. 216
 Eisen, C. 216
 El Greco (Dominikos Theotokopulos) 107
Elżbieta, żona Karola IX 42
 Enselin, T. Ch. F. 216
 Estreicher, Karol 136, 145, 219
 Eyck, Jan van ii. 10

 Fabiani-Madeyska, Irena 215
 Fahrenfort, J. J. 42
 Fałda, J. B. 216
Farnese, Alessandro 183, 208, 209, 227, 296, 310
 Faściszewski, Stanisław Franciszek 252
Faustyna, cesarzowa 23
 Feistenberger, W. 216
 Felibien, Andre 216
Feliński, Alojzy 207, 256, 317; ii. 92
 Felipe, I. 216
 Feltrini, A. 216
 Fendt, Tobiasz 241
 Fenig, Jan 252
Ferdynand, kard. inlant 105; il. 20
Ferdynand II, cesarz rzym.-niem. 209, 246, 256
 Ferrari, Pompeo 63
 Ferri, A. 216
 Filip Burbon 294
Filip II, ks. szczeciński 154; il. 27
 Fischer, A. 43, 88
 Fischer von Eriach, Johann Bernhard 99, 107, 223
 Fischinger, Andrzej 217, 222
 Fleischmannse, A. 216

Flettner, P. 216
 Floding, P. **216**
 Floribus de, C. 216
 Florinus, M. A. 14
 Follant, Michał 91
 Foltz, M. **215**
 Fontaine, P. F. L. 216
 Fontana, Carlo 216
 Fontana, Domenico 99, 216
 Fontana, Jakub 194, 279, 285, 293, 296, 300, 303-305, 309, 315, 317, 318
 Fontana, Karol 99
 Fontana, Paolo 216
 Fontana, Paweł Antoni 99, 194, 302, 314-316
 Forssman, Erik 208, 217, 224
 Franchi, Cavalieri, P. de' 41, 42
 Franciszek od św. Józefa 93
 Francauart, J. 216
 Frech, J. 216
Fredro, Walenty 63
 Freistedt, E. 41
 Frey, Jan Zachariasz 296, 300, 312, **317**; il. 82
 Frezza, H. 216
 Fuga, Ferdinando 216, 296, 297; ii. 40
 Fumo, Francesco 297
 Furttenbach, J. 216

 Gabbuggiani, Baldassare 297; il. 40
 Gabriel, J. 216
 Gadacz, K. 221
 Gadomski, Walery 297
Gagarin, Jurij 8
Gajewska, Anna 255
 Gallego, Julian **215, 216**
 Gamerski - Tylman z Gameren
 Ganszyniec, Ryszard 39
Gaschin, Rudoll 223, 224
 Gawiński, J. 252
 Gayet, I. 41
 Gąsseczki (Gąsecki?) 270
 Geffels, F. 216
 Geiger, Karol 206, 297, 308, **310**; il. 83

 Geyer, Ursula 255
Gembicka, Dorota 202, 224, 248, 253
 Gembicki, Piotr 92
 Gerard, Antoni 222
 Gevartius, Joannes Caspar 105, 216
 Geyer, Urszula 40
 Gębarowicz, Mieczysław 10, 11, 91, **136**, 223
 Giannelli, G. 39
 Giedion, S. **215**
 Giedroyć Juraha, Kazimierz 282, 297, 298
 Giesey, Robert L. 9, 33, 42, 218
 Gieysztor, Aleksander 42
Gimbut, Grzegorz Antoni 253
 Girardet, Jean 295, 297; il. 76
 Girardon, Francois 219
 Gisleni, Giovanni Battista 9, 45, 77, 188, 194, 199, 201, 205, 208-210, 229, 230, 238, 239, 242, 244, 246, 251, 253, 254, 261, 263, 297, 298, 301, 316; ii. 24, 33, 77, 78, 93
 Gissey, H. 216
 Giżycki, Paweł 93, 180, **196**, 199, 201, 202, 213, 214, 223, 224, 232, 233, 235, 237, 238, 242, 248, 256, 261, 297, 298, 303, 308, 311; il. 49, **117-121, 141**
 Gleichmann, M. 216
 Glinka, Jan 281, 282, 285-290
 Gliński, B. 252
 Gloger, Zygmunt 43, 87, 94
 Głowacka-Pocheć, Teresa 92, 93
 Głowacki, Józef Hilary 298, 299, 303, 309, **311**
Gnińska, Dorota 256
 Godebski, Hieronim 240
 Godziszewski, Jerzy 91
 Goliński, Marcin 92
 Gołąb, Stanisław 43, 87, 88, 221
 Gołłoński, Andrzej 160, 207, 263, 293, 298, 302, **315, 317**; il. 39, 58, 59
 Gombrich, Ernst M. 118, 217
Gosiewski, Krzysztoi Korwin 188, 229, 297; il. 93
 Gotho, F. 216

Goulet, M. 216
 Gouthiere, Andre 107
 Górnicki, kronikarz 221
 Góthe, E. 216
 Grabowski, Ambroży 90, 218, 222
 Graft, C. C. van de 42
 Granacci, F. 216
 Grande, A. de 216
 Gregorini, D. 216
 Grandchamps 292, 295, 296, 299
 Gretser, J. 41
Grobiński, K. 48
 Grochowski, Stanisław 255
 Groddeck, Godfryd Ernest 236
 Grone Giovanni Battista 210, 216, 299, 304; il. 46
 Grońska, Maria 11
 Grotius, Hugo 90
 Gruber, A. C. 216
 Grzegorz z Nazjansu 241
 Grzegorz z Nissy, św. 28
 Grzymała, Franciszek Adam 236, 299
 Gyraldus, L. G. 17, 25, 39, 244
 Gualterotti, R. 216
 Guarini, Guarino 103
 Guerry, L. 93
 Guichard, C. 14, 17, 24, 25, 39, 40, 41, 218, 244, 254
 Gumiński, Samuel 223
Guiowska, Ludwika 181
Gurowski, Rafał 72, 181

Habsburgowie 9, 227
Hadrian 209
 Harleman, C. H. 216
 Harrison, S. 216
 Hartl, F. 219
 Hauboldt 293, 299, 300, 312
 Hawrył Hołubek 245
 Heckscher, W. S. 254
Hetajstion 42
 Heidenstein, R. 217
 Helbig, W. 39
 Hendrych 286
 Henkel, Artur 254
Henryk I Brodaty 38; ii. 30

Henryk IV Probus 141, 218
 Henryk III Walezy 115
 Herliczka, Antoni 289, 290, 299, 313
Herodian 23, 25, 40, 41
 Herodot 85, 94
 Herrera, Francisco de 107, 216
 Hertich, Jakub 281, 299
 Hibs, stolarz 293, 299, 300, 312
 Hieronim, św. 28, 41
 Hild, J. 41
 Hildebrandt, Lucas von 107
 Hilser, Friedrich J. 300
 Hintz, Michał 222
 Hirsch, R. J. 42
 Hitchcock, Henry R. 103
 Hlebowicz, Jerzy Karol 113
 Homer 14, 41
Hoiimann, Stanisław Kostka 207, 237, 292, 300, 312, 317; ii. 82
 Hondius, Wilhelm ii. 21
 Horacy 241
 Hornung, Zbigniew 221
 Horwart, Ludwik 298, 300, 302
 Hozjusz, Stanisław, kard. 183, 250, 252, 310
 Hubala, E. 225
 Hubneri, G. 39
 Huizinga, Johan 94
Humaniecki, Aleksander 79
Humaniecki, Feliks 79
Humaniecki, Jan 79
Humaniecki, Ignacy 79, 93, 169, 220, 221, 256
Humaniecki, Michał 79
Humaniecki, Szeian 79
Humaniecki, Tomasz 79
Humaniecki, Wojciech 79
Humaniecki, Wojciech II 79
Humaniecki, Wojciech III 79
Humnicki, Adam 60
 Hunka, rysownik 300
 Husarski, Władysław 217

 Ignacy św. 28
 Ines, A. 254

- Innocenty XI, papież 58
Innocenty XIII, papież 292
- Jabłonowska, Maria Anna z Kazanowskich* 11, 70, 193, **194**, 223, 243, 256, 292
- Jabłonowski, Stanisław* Wincenty 252
- Jabłoński, Jan* 202, 224, 243, 253, 310
- Jabłoński, Kazimierz* 202, 224, 243, 253, 310
- Jacopo, kard. Portugalii 152
- Jadwiga, św. 38; il. 11
- Jagrr, Ludwik 296, 300
- Jakub II Stuart* 314
- Jakub III Stuart* 310
- Jan, św. 41, 42
- Jan II Kazimierz, Waza* 77, 215, 297
- Jan III, Sobieski* 94, 151, 164, 171, 174, 194, 215, 220, 223, 226, 249, 251, 259, 291, 292, 298, 317; ii. 67. 108- 113
- Jan z Czarnkowa 94
- Jan z Dukli 145
- Janicki, Klemens 252
- Jankiel 294, 300, 306
- Janowski, Feliks 90
- Jansz, Filip 133, 160, 300; il. 28
- Jarzębski, L. 256
- Jauch, Daniel Jan Joachim Chrystian 186, 194, 217, 300, 301, 309; il. **104**- 107, 129, **130**, 140
- Jeliński, S. 91
- Jelski, A. 90
- Jerzy //, książę hesko-darmstadtzki 83
- Jerzy /// 227, 308; il. 32
- Jerzy z Łagowa (Logus) 227, 250, 301
- Joch, J. G. 41
- Jordaens, Jacob 93
- Józef, malarz 77, 301; il. 150
- Juchnicki, Maciej 286, 237, 288, 289, 290, 301, 313
- Juda Machabeusz* 59
- Junia, żona Kassjusza* 80
- Juraha - Giedroyć Juraha Kazimierz
- Justynian I Wielki* 31
- Kaczorowski 286
- Kallimach, Filip 25, 243, 254
- Kałudzki, Aleksander 65
- Kanon, Andrzej 227, 229, 241, 243, 254, 298, 301, 316; il. 33
- Kantorowicz, E. H. 42
- Karakalla* 23
- Karol, batnik 286
- Karol V*, cesarz rzym.-niem. 58, 208, 209, **217**, 224, 246
- Karol VI*, cesarz rzym.-niem. 203, 247, 280, 304; il. 72
- Karol IX, król franc. 42
- Karpowicz, Mariusz 90, 92, 255
- Kasjodor 241
- Kassjusz, wódz rzymski 80
- Katarzyna II Wielka* 294
- Kaufmann, C. 39
- Kazanowski, Adam* 192, 210, 256, 308
- Kazimierz Jagiellończyk* 260
- Kazimierz Wielki* 94, 218, 297, 305
- Kernodle, Georg R. 99, 215
- Keyert, R. **216**
- Keyser de, T. **216**
- Kębłowski, Janusz 218
- Kierulf, J. **216**
- Kiesling, J. R. 41
- Kimball, Francis H. 103, 215
- Kirchmann, J. 14, 17, 25, 39, 41, 244
- Klaudian 241, 243
- Klaus, Jan **301**
- Klauser, Theodor 41
- Klein, Robert 215, 253
- Klemens XI*, papież 63, 292
- Klemens XII*, papież 292
- Klemens z Aleksandrii 41, 57
- Klimontowicz, M. 252
- Klonowicz, Szymon 243
- Kłokocki, Kazimierz* 256, 301
- Kmita, Jan Achocy 243, 252, 255
- Kmita, S. 224
- Knakfus, Jan Chrzyciel 194, 211, 301; il. 79
- Knoblauch, E. **216**
- Kober, Marcin 185, 222, 301, 310
- Kochanowski, Seweryn admin. 276

- Kochanowski, Jan 72, 91, 252
 Kolbuszewski, K. 88
 Kolisz, Franciszek 277, 296, 302
 Kołpaków, J. 160, 302
Konieczpolska, Amelia Febronia 253
 Kopera, Feliks 219
 Kólderer, J. 216; il. 19
Konieczpolski, Stanisław 94, 179
Konstancja, żona Zygmunta III 297
Konstantyn Wielki 31, 33, 41, 42, 89
 Korytkowski, Jan 89, 90, 92
 Kossowicz, Jakub 230, 256, 302
 Kostrzewski, Józef 94
Kościuszek, Tadeusz 175, 181, 207, 236, 245, 248, 252, 293, 295, 298, 299, 302, 305, 306, 308, 310, 311, 313, 314
 Kot, Stanisław 90
 Kotowski, Kazimierz 69
 Kowalczyk, Jerzy 11, 94, 220
 Kraiński, Adam 252, 253
 Kraiński, Krzysztof 88
Kramkowska, Marianna ze Staniszewskich 313
Krasiński, Marcin 88
Krasiński, Jan Bonawentura 63
 Krasiński, Wincenty 180, 256, 315, 317
 Kraszkowski, Franciszek J. 65, 91
 Krenpski (Krępski), rzeźbiarz 295, 302
 Kroczewski, Erazm 72
 Kropiwnicki, Alfons 293
 Krzysztof, tokarz 274, 302, 304
 Kubicki, Jakub 206, 207, 293, 298, 302, 303, 304, 307, 310, 318; il. 39, 58, 59
 Kuchowicz, Zbigniew 43, 88
Kuczwarowicz, Marcin 256, 301
 Kumaniecki, Kazimierz 254
 Kulawski, Aleksander 291, 292, 294, 300, 302, 303, 305, 306, 315
 Kunicki, W. 255
 Kuzaniarski, A. 252
 Kiisel, M. 216
Kwiatkowska, Zofia 256
Kwilecycy 166
 Labinger, Jakub 11, 302, 303; ii. 141
 Labudda, A. 42
 Lagarde, P. 308
 Lagerholm, N. 88, 93
 Landwehr, John 9, 216
 Langhans, Karl Ferdinand 107
 Larroquanus, M. 41
 Lastricati, Z. 216
 Lavoretti, Giovanni 303
 Laudański 298, 299, 303, 311
 Laugier, Marc Antoine 95
 Laurana, F. da 216
 Lauro, Jakub 246, 255
 Laurynowicz, M. 220
 Leblas, J. 294, 303, 306; il. 115
 Le Bnin, Andre 216
 Leclerca H. 14, 39, 41
 Lehoux, F. 88
 Legau 303
 Legucki, Jan 75, 223
 Lemaire de Belge, J. 216
Leski, Wojciech 234, 309
Leszczyńska, Katarzyna 294, 295, 310, 313, 314; il. 142
Leszczyński, Jan Bogusław 116
Leszczyński, Rataj 222
 Letronne, Louis René 303
 Levy-Strauss, Claude 11
 Leybowicz, Hirs 298, 303; il. 49
 Leynaud, A. F. 41
 Leyzer 294, 303, 306
 Lietzmann, H. 41
 Ligęzowie 77
 Lindenmann, Christian Philipp 299, 304; ii. 46
 Link, Jan Michał 194, 273, 274, 295, 302, 304, 308, 311, 316
 Lipski, J. A. 164
 Lipski, Józef 221
 Lipski, Stanisław 65
 Liszewski, Karol 298, 302, 304; ii. 135
 Littre, E. 218
 Lloyd Dowd, D. 217
Lobkowitz, Wacław ii. 138
 Locci, Augustyn 292
 Lodi, G. 216

Logeay, architekt 216
 Lohmann, Jan Michał 132, 304; il. 94
 Longuelune, Zacharie 203, 210, 216, 304; ii. 72
 L'Orange, H. P. 40
 Lorencowic, Aleksander 75, 89, 90, 220
 Lorentz, Stanisław 42, 164, 215, 220, 225
 Lorrain, L. J. le 216
 Lottici, M. 216
Lubomirska, Teofila Ludwika 70, 91, 302, 316
 Lubomirska, Zofia 145, 219
Lubomirski, Aleksander Dominik 70, 91, 302, 316
Lubomirski, Antoni 311
Lubomirski, Józef 309
Lubomirski, Stanisław Herakliusz 252, 297
 Lucas, J. 216
 Lucjusz Emiliusz 245, 255
 Lucjusz Werrus 23
Ludwik XV 294, 295, 314
Ludwika Maria Gonzaga 116, 215, 252, 318; il. 21
 Lukian 25, 93, 243
 Lungh, P. E. 14
 Luti, Benedetto 293

Łącka, Teresa Antonina 230, 313; il. 15, 148
 Łącki, Kasper 256
Łącki, Józef 311
 Łepkowski, Kazimierz 252
 Łobżyński, Jan Dionizy 237, 252
 Loski, J. 92
Łoś-Łosowski, Trojan 224, 241, 245, 253, 255
Łoś, Władysław 93
 Łoza, Stanisław 236, 252
 Łoziński, Jerzy Z. 42
 Łoziński, Władysław 43, 88, 136
 łubieńska, matka Bogusława 60
 Łubieński, Bogusław 60

Łubieński, Władysław II, prymas 66
 Łubieński, T. 92
Łuczycki, Józef 311
 Łukasz, św. 41
 Łukaszewicz, Józef 92

 Maciejowski, Samuel, bp 227, 252, 304
 Maciszewski, M. 91
 Madamowsky, F. 215
 Magnus, M. A. 216
 Makomaski, sekretarz Branickich 287 - 290
Maksymilian II, cesarz rzym.-niem. il. 19
 Małe, Emil 217, 218, 221
 Maley, Stanisław 90
 Malicki, Bartłomiej Kazimierz 252
 Malina, J. 91
 Malinowski, Tadeusz 38, 94
 Malinowski, B. 251
 Malpoy, P. 216
 Małgorzata, księżna Parmy 224
Małgorzata de Valois, królowa Nawarry 318
 Mancini, G. 42
 Mann, Jan 280, 281, 299
 Mańkowski, A. 91
 Mańkowski, Tadeusz 11, 43, 88, 219, 222
 Marcelli, A. 241
 Marchionni, Carlo 292, 304; ii. 70, 71
 Marcjalis 241
 Marechal, S. 241
 Marek, św. 41
 Marek Aureliusz 23
Maria Józefa, królowa 203, 316, 319; il. 35, 73 - 75
Maria Karolina (Leszczyńska) 293, 294, 305, 312, il. 145, 146
Maria Kazimiera (Sobieska) 171, 174, 220, 230, 251, il. 108-113
Maria Klementyna z Sobieskich Stuart 196, 210, 292, 294, 297, 305, 307, 315, 317, 396; il. 40, 41, 47, 48
 Marianina, cesarzowa 23, 40

Marieschi, Michele 210, 225, 304, 305; il. 47, 48
 Marino, A. 215
 Markwart, Jerzy Józef 291, 292, 305, 306
 Marochi, G. 241
 Martinet, Nicolas Francois 220, 293, 294, 305; il. 144, 147
 Marot, Pierre 9
 Martin, John R. 216
 Masciotta, M. 218
 Masen, Jacobus 243, 254
 Matejko, Jan 297, 305
 Mateusz, św. 41
Mateusz, Habsburg cesarz 209; ii. 137
 Matthieu, P. 216
 Matwijowski, Krystyn 94, 215, 225
 Mau, A. 41
 Maurycy *Saski* 211; ii. 143
 Maza, Francisco de la 9, 88
 Medici Cosimo I 210, 224
 Meiss, M. 42
 Meissonier, Jules A. 107
 Meissonier, Juste-Aurele 103
 Melana, Antonio Francesco 279, 296, 305
 Melchior, reformat 73
 Melichin, Michał 290, 305
 Menander 15
 Menestrier, Claude Francois 201, 205, 210, 224, 226, 227, 244, 250, 253, 254, 255
 Memhardt, J. G. 216
 Mercier, J. le 216
 Merlini, Dominik 302
 Meschini, D. 216
 Meyer, J. T. 216
 Męciński, Józef 90
 Michaelis, Jan Jerzy 296, 305
Michał Korybut Wiśniowiecki 157, 160, 164, 177, 227; il. 34
Michał Anioł, Buonarotti 209, 218
 Michałkowa, Janina 93
 Michelozzo 154
 Midart, L. 216
 Mielcarzewicz, Józef, st. 236, 305, 306, 310
 Mikołaj, malarz zółkiewski 291, 294
 Miks-Rudkowska, Nina 9, 188, 190, 218, 222, 223, 253, 256
 Milizia, Francesco 95
 Miller, Józef 296, 306, 312
 Miller z Tyrnawy 211
 Milwitz, B. 113
 Miłobędzki, Jerzy Adam 91, 217
 Minozzi, P. 216 *i*
 Mirys, Augustyn 286 - 289, 306
 Mitterer, Herman 95, 96, 215
 Mniszech, Maria *Amalia z Brihlów* 144, 145, 151, 152, 219; ii. 26
Mniszek, Anna z Potockich 203, 205, 245, 247, 304; ii. 94, 132
 Mock, Jan Samuel 113, 306
 Mocki, Jerzy 202, 224, 232, 291, 292, 294, 300, 302, 303, 305, 306, 315
 Modiiszewsi, *Stanisław* 89
Mokronowski, Stanisław 207, 211, 237, 316, 317; ii. 81
 Monegro, J. B. 216
 Monogramista HB 94
 Montafia, P. P. 216
 Montandon, G. 38
 Monvoisin, Pierre 291, 306, 307; ii. 134
 Morawski, Leon 65
 Moreau, J. M. 216
 Morsztyn, Zbigniew 252
 Morykoni, S. 81, 93
 Morsztyn, Zbigniew 39
Morsztynowa, Zoiia z Rozwadowskich 223
 Mossakowski, Stanisław 220, 255
 Mostowski, Maciej 65
 Moszyński, K. 38
 Mottet, J. 216
 Mourik, B. 216
 Mucante, Giovanni Paolo 185, 222
 Muczkowski, Jan 42, 136
 Muller, Johann Benjamin 216, 307; ii. 37, 51

Miinch, Jerzy il. 21
 Muratori, Domenico 296, 307
 Muret, N. 39
 Murillo, Bartolome Esteban 107, 216
 Mylius, Arnold 254
 Mylonas, G. E. 39
 Myszkowski, *Jan* 128, 185
 Myszkowski', *Piotr* 63, 128, 185

 Naborowski, Daniel 252
 Napoleon, III Bonaparte 249
 Naramowski, Adam 196, 223, 230, 251, 307
Naser, Gamal Abd el 8
 Nassau, Frederick Hendrick 93
 Natoński, Bolesław 222
 Nave, E. delia 216
Nehru, Jawaharlal 39
 Neufforge, Jean Francois de 103
 Neugebauer, S. 254
 Neusner, N. 254
 Nette, J. F. 216
 Newerani, Paweł 90
 Niemcewicz, Julian Ursyn 88, 217, 218
 Niemirska-Pliszczyńska, J. 40
 Niemirydz, Fryderyk 196, 223, 233, 251, 307
Niemirydz, Karol 223, 233, 251, 307
 Nock, A. 39
 Noel Aine 298, 302, 307
 Norblin, Jean Pierre 311
 Novotny, A. 219
 Novarini, A. 243, 254
 Nowodworski, Michał 218

Obiedziński, Jan 88
Oborski, Tomasz 246
 Obrocki, J. il. 26
 Ochońska, M. 11
 Odyński, ksiądz 73
Ogińska, Krystyna 93
Ogiński, Jan 314
Ogiński, Marcján 93
 Ogieńscy, *Jan i Jerzy* 40, 93
 Okoń, J. 215, 255
 Oktawian August 23, 209

Oleikowicz Slucki, Jan Szymon 92, 185, 187, 217, 318
 Oleikowicz Słuccy 77, 92
 Olschki, L. S. 94
 Olszewski, G. 206 - 208, 236, 307; il. 63
Opaliński, Krzysztof 57, 221; il. 30
Opaliński, Wojciech Leon 311
Orłowski 289, 290
 Osęka, Andrzej 215
 Osiński, M. 202, 224, 251
 Ossoliński, Jerzy 113
 Ostertag, I. 216
 Ostrowska-Kęłowska, Zofia 219
 Ostrowski, Antoni 58, 89
 Ostrowski-Daneykowicz, Jan 241
 Oświęcim, Stanisław 88, 221, 250
 Oviedo, J. de 216
 Owidiusz 25, 41, 241, 253
 Owsiany, M. R. 213, 281, 282

 Pacheco, Francisco 107
 Padniewski, Wojciech 77, 230, 256, 301
 Padovano, Jan Maria 152, 153, 219
 Palazzi, G. 216
 Palladio, Andrea 99, 103, 216
 Palleoni, Michelangelo 279
 Pallucchini, Rodolfo 210
 Palm, E. W. 224
Palubiński, Aleksander Hilary 60
 Panini, G. P. 216; il. 40, 41
 Panofsky, Erwin 9, 23, 25, 39, 40, 41, 216, 218, 219, 225
 Paoli, Sebastiano 307; il. 47, 48
 Paprocki, B. 113, 114, 217
 Papillon de la Ferte, Denis Pierre Jean 307
 Parafaccus, D. 216
 Parigi, G. A. 216
 Parigi, P. 216
 Paritius, (Sykora) Ezechiel 194, 308, 312
 Pascoli, Lione 199, 223
 Pasek, Jan Chryzostom 125, 217, 218
 Paszenda, Jerzy 11, 187, 222, 223, 252, 291

Patino, C. 216
 Paulys, C. 39, 40, 41
 Paweł, snycerz 308
Paweł I, cesarz ros. 135, 294
Paweł V, papież 209, 225
 Paweł, św. 29, 41, 83
Pawłowska, Maria 214
 Pawłowski, Jakub 83, 194, 213, 214, 281, 282
 Pawłowski, Stanisław 85
 Pazgier 308
 Pedetti, Maurycy 199, 213, 232, 256; il. 49
 Pelc, Janusz 39, 91, 93, 252, 253, 255
 Pelczar, J. 92
 Pelliccioli, G. 216
 Pencz, Jerzy 94
 Pentini, E. 216
 Percier, C. 216
 Perez, S. 216
 Pernus, Jan 67
 Perrault, Claude 216
 Perret, J. F. 216
 Perucci, F. 14, 39
 Petitot, E. A. 216
 Petrarca, Francesco 94
 Petrasancta, Silvestro 243, 254
 Petzet, M. 215
 Peutinger 241
 Phafner, T. 41
 Pheiffer, C. 308
 Picchiatti, A. 216
 Picinelli, Filippo 242, 243, 254
 Piermarini, J. 216
 Pigler, Antoni 9, 119
 Pikarski, Adrian 252
 Pilecki 287 - 290
 Piller, Józef 297, 308, 310; il. 83
 Pineda, Bernardo Simon de 216
 Pio, A. 216
 Piotrkowczyk, Andrzej 250
 Piotrowicz, L. 40
 Piotrowska, A. 215
 Piramowicz, Piotr 290
 Piranesi, Giovanni Battista 103, 211, 225
Pirckheimer, W. il. 19
 Pisano, Nino 219
 Piskorski, sługa Zamoyskiego 271
Pius VII, papież 236, 298, 309, 316
Pius X, papież 42
 Piwarski, Jan Feliks 298, 302, 309; il. 60, 61
 Placidi, Franciszek 164, 194, 309
 Piaskowski, Fabian Franciszek 223, 309
 Plersch, Jan Bogumił 285, 296, 309
 Plersch, Jan Jerzy 309
 Plezia, M. 252
 Pliniusz st. 79
Pniewski, Bohdan 7
 Pociecha, W. 220
Pociej, Kazimierz Aleksander 223, 274
Pociejowa, Anna 317
 Podczaszyński, Karol 263, 309
 Podkoński, Gaspar 90
Podłowski, Stelan 89, 91
 Pokorski, Innocenty 243
 Polibiusz 15
 Poliziano, Andrea 25, 40, 246
 Pomey, Francois 39, 254
 Poniatowski, Józef 180, 212, 248, 256, 292, 296, 297, 300, 307, 312, 315, 317; il. 54, 82
Poniński, Maciej 247, 248, 256
 Pope-Hennessy, J. 17, 40
 Popelka, Liselotte 9, 196, 208, 218, 223, 224
 Poplatek, Jan 291
 Porcacchi, T. 14, 25, 39, 244
 Porro, Girolamo 39
 Porrot, N. T. 216
 Porta, A. il. 138
 Porta, P. 216
 Porta, Giacomo delia 107
 Posi, Paolo 216, 292, 309, 310
 Possevino, Antonio 242, 253
Potocka, Anna 256; il. 97
Potocka, Marcjanna 253
Potocka, Marianna z Kąckich 73, 177, 285, 293, 296, 300, 305, 306, 309, 310, 317, 318

- Potocka, Teresa* 210
Potocki, Artur 314
Potocki, Eustachy 73, **177**, 285, 293, 296, 300, 305, 306, 309, 310, 317, 318
Potocki, Franciszek Salezy 256; il. 97
Potocki, Józef 10, 175, 180, 199, 248, 298
Potocki, Michał 253
Potocki, Stanisław Kostka 207, 237, 248, 294, 317; il. 55, 56
Potocki Szczęsny 45
Potocki, Teodor 63, 66, 90
Potocki, Wacław 57, 252
Potulicka, Marianna z Czarlińskich 73, 91
Powodowski, Hieronim 57, 81, 89, 93
Pozzo, Andrea 103
Pranzataro, P. 39
Prasch, D. 241
Praž, Mario 223, 253
Preiss, Pavel 220
Preziadio, F. 216
Prokopiuk, J. 90
Propercjusz 19, 40, 41
Prudencjusz 242
Prusiński, Aleksy 94
Pruzia, M. 30
Przebendowski, biskup 274
Przetocki, J. 89, 91
Przyboś, Andrzej 218
Przyjemka, Anna 83, 91, 230, 256, 302; il. **149**
Przyłęcki, Stefan 221
Przyłuski, Leon 236
Pseudo-Dionizy **41**
Puciata, Maria 91
Pucitelli, Wergiliusz 254
Pudłowski, Jan 45, 250, 267-271, 301, **310**

Quendstedt, J. A. 39
Questen, J. 40

Raciborowski, Michał 253
Radoliński, Józef Szczepan 243, 254

Radwański, Andrzej 275, 310
Radziwiłł, Albrycht Stanisław 60, **116**, 154, 179, 212, 215, 218, 220, 221, 222; il. 31
Radziwiłł, Aleksander Ludwik 221, 254
Radziwiłł, Bogusław 222
Radziwiłł, Hieronim 83, **175**, 218, 248
Radziwiłł, Jan Mikołaj 274, 298
Radziwiłł, Karol Stanisław **169**, 274, 275
Radziwiłł, Krzysztof II 187, 188, 218, 222, 271 - 273
Radziwiłł, Marcin 274
Radziwiłł, Michał Kazimierz „Rybeńko” 213, **214**, 225, 255, **274**, 275, 281, 282, 303
Radziwiłł, Mikołaj Faustyn 298
Radziwiłł, Mikołaj Krzysztof 58, 60, 247, 252
Radziwiłł, Mikołaj V Kazimierz 298, 303, 308; il. 49
Radziwiłłowa, Anna Katarzyna z Sanguszków 83, 213, 232, 256, 281, 282, 297, 298, 303, 306, 308; il. 49
Radziwiłłowa, Anna z Mycielskich 63, 169, 213
Radziwiłłowa, Franciszka Urszula z Wiśniowieckich 281, 282
Radziwiłłowa, Katarzyna z Sobieskich 212, 213, 240, 254, 255
Radziwiłłowa, Regina z Eisenreichów 60
Rainaldi, Carlo 216
Rainaldi, H. 216
Rauchmiller, M. 216
Rawski, Kazimierz 297, 308, 310; il. 83
Re, V. **216**
Rechius, A. 216
Rechowicz, Marian 42
Reichelt, Ch. 216
Rej, Mikołaj 94
Renoux, Charles Caius 304, 309, 310; il. 61, 135
Reszka, Stanisław 183, 250, 296, 310
Riccio (Briosco), Andrea 17, 25, 39; ii. 20

Richelieu, kard. 152
 Richino, F. M. 216
 Richter, Wilhelm 104, 145; il. 21
 Righetti, M. 42
 Rithovey, Michał 224, 243, 253, 310
 Robertson, Wilhelm 65
Rodojewski, Jan Kizysztof 240
Rogaliński, Antoni 253
 Rohr von, J. B. 255
 Rokossowski, Piotr 65
 Rollenhagen, G. 250
 Roloff, D. 255
 Rosch, G. S. 216
 Roscher, W. 39
 Rosenfeld, H. 93
 Rosinus, J. 39
 Rostkowski, Stanisław 234, 311
 Rosselino, Antonio 152, 154
 Rossi, Andrea 310, 311; il. 68, 69
 Rossi, Hieronimo 292, 293, 311
 Rossi, M. 216
 Rossis, Matteo 292
 Roszkowska, Teresa 10
 Roszkowski, Benedykt 205, 211, 219,
 220, 224, 234, 248, 256, 311; il. 50,
 95, 96, 133
 Roth, K. il. 21
 Rothmuller, J. 216
 Rottermund, Andrzej 214, 224
 Rotzler, W. 93
 Roussel, Tomasz 261
 Rowińska, Ewa 92
 Royer, C. 38
 Rozanow, Zofia 218
 Rubens, Paweł Piotr 104, 107, 216; il.
 47
 Ruciński, Szymon 205
 Ruelle, C. de la 216
 Rugendas, J. L. 216
 Ruggieri, F. 216
 Rush, Alfred Clement 28, 41
 Rusin, malarz 274, 304, 311
 Rustem, Jan 206, 236, 298, 299, 311
 Rychłowski, Karol 234, 251, 311
 Rydzewski, Wojciech 75, 91
 Rynduch, Z. 225
 Ryszkiewicz, Andrzej 91
 Rzączyński, Gabriel 251
Rzewuski, Stanisław Mateusz 201, 205
 Rzymski, Paweł 42
 Saavedra, F. D. 81, 93, 242
 Sabina, cesarzowa 23
 Sacchetti, Antoni 206, 211
 Sacco, Józef 194
 Sachetti, I. B. 216
 Sacchi, Andrea 216
 Sadok Barącz 220
 Saglio, E. 39
 Sajkowski, Alojzy 221, 254
 Saltarelli, Simone 152
 Salvadori, A. 216
 Sambucus, Joannes 40, 216, 242, 254
 Samter, E. 41
 Sanfelice, F. 216
 Sangallo da, Giuliano 40
Sanguszko, Józef P. 45, 48
Sanguszko, Paweł Karol 45, 73, 180,
 205, 223, 224, 232, 276, 282-284,
 296, 314-316; il. 117-121
*Sanguszkowa, Marianna z Lubomir-
 skich* 45, 91, 180, 275-278, 314-
 -316
Sanguszkowie 70
 Sapieha, Aleksander Paweł 312
Sapieha, Jan Fryderyk 253
Sapieha, Józef 234, 252, 311, 319
Sapieha, Józef Franciszek 233, 251,
 312
Sapieha, Lew 60, 86, 258
Sapieha, Michał Antoni 233, 312
Sapieha, Paweł Jan 88
Sapiehowie 75, 77, 233
 Sapieżyna, Konstancja z Radziwiłłów
 253
 Sarbiewski, Maciej Kazimierz 241
 Sarnecki, Kazimierz 212, 213, 225
 Sassetti, Francesco 40
 Satto, Andrea 187
 Sawicka, Stanisława 111, 217, 222
 Sawicki, Adam 287, 288, 289, 290,
 312

- Sawicki, Andrzej 11
 Sawicki, Jakub 92
 Scamozzi, Vincenzo 103, 216
 Scevola 245
 Schadler, F. 39
 Schaeve, Henryk 54
 Scarabelli, O. 216
 Scherffer von Scherffenstein, Wacław 227, 230, 308, 312; il. 32
 Schlenther, U. 38
 Schlosser, Julius von 41
 Schlotterbeck, Wilhelm Friedrich 300, 312, 317; il. 82
 Schmidt, J. G. 216
 Schmitt, O. 218
 Schonflissius, Andrzej 91
 Schóne, A. 254
 Schor, G. P. 216
 Schrader, L. 241
 Schurmeyer, W. 93
 Schiitze, J. Ch. 216
 Schwartze, Julius Heinrich 107, 157, 199, 216, 307, 312; il. 37, 51
 Schweizer, J. 83, 216
 Scott, K. 40
 Szaniecki, Stefan 230, 242, 251, 256, 312, 313
 Seneka 41, 93, 241
Septymiusz Sewer 23, 25, 40; il. 8
 Serlio, Sebastiano 103
 Serre, Ch. le 216
 Servandoni, Ch. 216
 Seyfried, Teodor Bogumił Józef 206, 313
 Sędziwój z Czarnkowa 255
 Sękowski, Jan 194, 199, 285-290, 301, 306, 312, 313, 316; il. 52
 Shearman, John 220
 Siebeneycher, Jakub 221
Siemieńska, Dorota z Niemojewskich 313
Siemieński, Józef 84, 220, 230; il. 151, il. na s. 265
 Siemiginowski, Jerzy Eleuter (Szymonowicz) 10, 194, 313, 317
 Sieniawscy 70
Sieniawska, Elżbieta 74, 212, 220, 278, 279, 297, 301, 309
Sieniawska, Zolia 45
Sieniawski, Adam Mikołaj 45, 170, 177, 303
 Sierakowski, Sebastian 249, 313; il. 84-91
 Sierakowski, Wacław Jan Nepomucen 221, 313
 Silvestre, J. A. 216
 Simplicjan, P. 89, 93
 s'Jacob Henrietta 218
 Skarbek, Kazimierz 225
 Skarga, Piotr 89
 Skoroszewska, Katarzyna z Gorajskich 63
Skoroszewski, Władysław Michał 63, 90
Skrzetuska, Katarzyna ze Smoszewskich 77, 81, 230, 256, 301; il. 150
 Skubiszewski, Piotr 219
 Slodtz, Antoine Sebastian 313, 314
 Slodtz, Paul Amboise 107, 210, 313, 314; il. 142
 Slodtz, Rene-Michel (Michel-Ange) 107, 210, 220, 314; il. 142
 Sławiński, J. 314; il. 58
Słupecki, Jan 61
 Smoliński, J. 92
Sobieska, Zofia Teofila z Daniłowiczów 63, 259
Sobieski, Aleksander Benedykt 62, 63, 259, 291, 292, 314; il. 128
Sobieski, Jakub 202, 215, 224, 226, 232, 291, 292, 294, 300, 302, 303, 305, 306, 315; il. 115
 Soderini, G. 216
 Sofokles 241
 Sokołowska, Janina 90
 Solski, T. 11
Sołłohub, Antoni Ursyn 70, 91, 174, 220
Sołtyk, Mateusz Aleksander 82, 83
 Sonntag, Józef 314
 Söntgen, Johann Joseph 297, 314; il. 76

Spear, R. E. 40
 Soszyński, Ignacy 221, 222, 252, 254
 Souchal, F. 225
 Sparrow, John 241, 253
 Specchi, A. U. 292; il. 128
 Spencer, Ph. J. 216
 Sroczyńska, Krystyna 224
 Sroczyński, K. 256
 Stabius, J. il. 19
 Stachowicz, Michał 314; il. 88-91
 Stachowicz, Teodor Bogumił 314; il. 87
 Stacjusz 25, 93, **241**, 253
Stanisław August Poniatowski 135, 160, 207, 292, 294, 302, 306, 309; il. 38, 80
Stanisław Leszczyński 63, 202, 249, 262, 292, 294, 295, 297, 305, 308; il. 76, **144**
 Staniszewski, Franciszek 314
 Stankiewicz, J. 215
 Starowolski, Szymon 241
 Starzyński, Juliusz 164, 217, 220
 Stawicki, Sebastian 75
 Stattler, W. K. 297
 Stebański, snycerz 315
Stefan Batory 57, 58, 81, 89, 128, 220, 259, 301
 Stefan z Hołowieska 286, 315
 Steinborn, Bożena 250
 Steinbrucker, Ch. 219
 Strakowscy 215
 Strauch, A. 14
 Strong, E. 40
 Strozzi, G. **216**
 Strozzi 25
 Strunck, M. **254**
 Strykowski, M. 221
 Stuber, N. **216**
 Sturms, L. K. 250, 256
 Suchodolski, kasztelan 91
 Sulerzyska, Teresa 222
 Sułkowski, kanonik 221
 Swetoniusz 40, 41
 Swart de, P. 216
 Sydoniusz 41
 Szabłowski, Jerzy 89, 94
 Szaniawski, Konstanty Felicjan 164, 165, 310
 Szarffenberg 221
 Szczepańska, J. 91
 Szczyrski, Jan 315
 Szembęła, *Jan* 221, 223, 230, 251, 307
Szembek, Krzysztof Antoni 63
 Szmydtowa, Zofia 254
 Szoltman, Jakub 281, 299
 Szołdrska, Franciszka z Radomickich 93, 251
Szołdrski, Władysław 79, 93, 251, 311
 Szpilowski, Hilary 206-208, 263, 292, 315, 317; il. 54
 Szpilowski, Sylwester 206, 237
 Szreger, Efreim 164, 210
 Sztrobel, Michał 296, 305, 315
Szydłowski, Wojciech 255
 Szymańska, A. 219
 Szymański, S. 222
 Szyszka, D. 253
 Święcicy 79
 Tacco, F. 216
 Tacyt 80
 Takats, Sandor 39
 Tapie, Victor-Louis 9, 88, 103, **215**
 Targosz-Kretowa, Karolina 217
 Tarkowski, sługa Zamoyskich 270
Tarło, Gabriel 60
Tarło, Zygmunt Aleksander 90
 Tarnowski, Jan 154
 Tarnowski, Jan Krzysztof 154
 Tasso, Francesco **210**
 Tatarkiewicz, Jakub 298, 302, **315**, 316
 Tauernier, M. 216
 Tazbir, Janusz 90
 Telerzyński, Wojciech 90
 Tenenti, A. 94
Teodozjusz 31
 Teofilowicz, Marcin 222
 Tertulian 29, 39, 41, 57
 Tesauro, E. **241**

- Tessier, Andre 225, 250
 Tęczyńscy 187
 Thietmar 85
 Thulden, Theodor van
 Tiberghien, P. J. J. 216
 Tobiasz, stolarz 274, 304, 316
 Tolnay, Charles de 218
 Tomaszewicz, Józef 236, 315, 317
 Tomicka, Wanda 217
 Tomkiewicz, Władysław 217, 220
 Tondriau J. 40
 Torelli, Felice 316
 Torelli, Stefan 107, 316; il. 35
 Torniolus, N. 216
Torre delia, Girolamo 17, 20, 39, 40;
 il. 5, 6
Torre delia, Marcantonio 17, 20; il.
 5, 6
 Torrone, A. 216
 Tossati, Q. 220
 Toynbee, J. M. C. 40
 Trancon, J. 216
 Trapezyński, J. 58, 89
 Treter, Tomasz 243
 Trevano, Giovanni 188, 194, 222, 316
Trockiewicz, T. il. 23
 Troubnicz, gen. 282
 Trycjusz, Jan Aleksander 70, 277, 396,
 314, 316
Trzeciński, Adam 309
 Trzeciecki, A. 252
 Tscherning, Dawid 77, 298, 309, 312,
 316; il. 32, 33
 Tupik, S. 88
 Turiani, M. 216
 Turski, Bonawentura 65
 Turzon, bp 301
 Twardowska, Teresa ze Świeckich,
 2-v. Zakrzewska
 Twardowski, Samuel ze Skrzypny 116,
 117, 217, 255
 Tylman z Gameren 7, 16, 192, 194,
 256, 263, 316; il. 64-66
 Typotius, J. 242, 254
Tyszkiewicz, Antoni Kazimierz 312
 Tyszkiewicz Skumin, Janusz 252
 Ullen, S. 216
 Valdes Leal, Juan de 107, 216, 217
 Valeriano, Pierio 220
 Valesio, G. L. 216
 Vanuxem, J. 215
 Vanvitelli, Luigi 216, 317
 Varola, J. G. de 255
 Vasari, Giorgio 107
 Velazquez, D. 107, 216, 217
 Venturi, S. 216
 Vigarini, Ch. 216
 Vignola, Giacomo Barozzi da 103
 Villafranca, Paulo de 210, 216
 Viscanti, D. 236, 317
 Vittone, B. A. 216
 Vogel, Zygmunt 207, 208, 224, 225,
 236-239, 256, 263, 292, 298, 312,
 317; il. 54-57, 81, 82, 92
 Volckamer, G. 216
 Vollmer, F. 39
 Vorbek-Lettow, M. 252, 254
 Vos, Martin de 216, 250
 Wackemagel, R. M. 93
Walentynian, cesarz rzymski 30
 Wagner, Tadeusz Jakób 215
 Wagner, V. 220
Walerian, cesarz rzymski 23
Walewski, Jan Franciszek 256
Walewski, Roch 247
 Walicki, Michał 164, 220
 Wapowska, Katarzyna 222
 Wasilewski, Andrzej 317
 Waszyngton, Jerzy il. 84, 90
 Waza, Aleksander Karol 188, 316
 Waza, *Karol Ferdynand*, bp 50, 187,
 190, 205, 208, 209, 229, 241, 246,
 253, 254, 257, 298; il. 77, 78
Waza, Zygmunt Kazimierz 188, 190,
 227, 229, 243, 297, 298, 301, 316;
 il. 33
Wazówna, Anna 57, 88, 145, 219, 259
Wazowie 9, 77
 Weckhart, G. il. 138

- Wegrhahn-Stauch, L. 255
 Weicker, G. 255
 Weigert, R. A. 216
 Weis, J. M. 216
 Weisbach, W. 93
 Wejnert, A. 215
 Wergiliusz 25, 241, 243, 253
 Westervelt, A. von 113
 Węgierski, Andrzej 240
 Wielopolska, Zofia 184, 185, 246; il. 43
 Wielopolski, J. K. 252
 Wierusz-Kowalski, Jan 42
 Wierzbicki, Marchian 234, 252, 317
Wierzbowska, Urszula z Tarnowskich 223, 256
 Wiesiołowicz, Tomasz 194, 317
 Wiliński, Stanisław 43, 88, 91, 218, 222
 Wirth, K.-A. 254
 Wissowa, G. 39
Wiśniowiecka, Gryzelda Konstancja 166, 167, 316; il. 64-66
 Wiśniowiecka, Teofila 280, 281, 299, 311
 Wiśniowiecki, Janusz 79
 Wiśniowiecki, Janusz Antoni 79
 Wiśniowiecki, Konstanty 79
Wiśniowiecki, Micha! Serwacy 78, 79, 83, 92, 93, 202, 280, 281, 298, 299, 311; il. 141
 Witeczak, Tadeusz 117, 125, 217
 Witruwiusz 103, 214
 Witstein, S. F. 40
 Wittkower, M. 224
 Wittkower, Rudolf 9, 224, 250
 Wituński, Augustyn 254, 318
 Witwicki, S. 256
Władysław IV 57, 77, 113, 188, 190, 192, 208, 210, 217, 222, 229, 254, 255, 259, 263; il. 24, 44, 45
 Włast, Piotr 152
 Wodniansky, I. E. 216
 Wolff, tapicer (?) 318
 Woliński, Janusz 94
 Wolski, J. 40
 Wolski, Michał 63, 64, 90
 Wolter, F.-M. A. 312
 Woronichin, I. 216
Woyna, Abraham, bp 318
Woyna, August 63
Wybranowski, Romuald 92
 Wyczawski, M. 92
 Wysocki, Antoni Michał 291, 298, 302, 318; il. 62
 Wysocki, Szymon 185, 187, 217, 222, 227, 318
 Wujek, Jakub 57, 89, 242
 Wurst, Z. 250
 Zabielski, W. A. 75, 92
 Zabiełto, Józef 318
 Zabiełto, Henryk 291, 298, 302, 318
 Zabłocki, Stefan 40, 221, 252
 Zach, Ch. 216
 Zachariasiewicz, G. 89
 Zacherla, snycerz 194, 318
Zahorowska, Jadwiga 63, 298
 Zajączek, Józef, gen. 113, 295
 Zakrzewska, Teresa - Twardowska
 Załęski, S. 221
 Załuscy 77
 Załuski, Andrzej Chryzostom 65, 90, 279
 Załuski, Ludwik 92
Zamoyska, Krystyna z Radziwiłłów 45, 48, 177, 267-271, 301, 310
 Zamoyski, Aleksander August 175
Zamoyski, Jan 45, 60, 113, 217, 267-271
Zamoyski, Marcin 273, 274, 295, 302, 304, 308, 311, 316
Zamoyski, Tomasz 177, 220
Zamoyski, Tomasz Józef 11, 93, 298
 Zampieri -> Domenichino
 Zarębska, Teresa il. 78
 Zauli, G. 216
 Zawisza, Ignacy 293
Zbaraski, Janusz 60
Zborowska, Magdalena 63
Zborowski, Aleksander 61

Ziarnko, Jan 186, 222, 318
Zieliński, J. 219
Ziembecki, Albert 296, 318
Ziemowit, ks. płocki 85, 86
Zienowicz **274**
Ziębicka, Elżbieta Magdalena **154**, 219
Złat, Mieczysław 103, 217, 219
Zygmunt August 128, 174, 182, 183,
184, 188, 207-209, 217, 227, 246,
296, 310; il. 42
Zygmunt I Stary 87, 88, 183, 221, 227,
240, 252, 301, 304
Zygmunt III Waza 113, 154, 218, 229,
243, 263, 297, 300; il. 28, 29
Zucchi, Lorenzo 312, 319; il. 35, 37,
51

INDEKS MIEJSCOWOŚCI I ZABYTKÓW

- Antwerpia 105, 216, 224; il. 20
Augsburg 227, 301
- Biała 297, 298
— kościół reformatów 214
Biała Podlaska 305
Białystok 285-290, 299
Biecz
— kościół reformatów 234, 252
Birze 187, 188
Bobrowniki **217**, 221
Boćki
— kościół reformatów 233, 251, 312
Bolonia 208
Brody 179
Bruksela 98
— kościół katedralny św. Michała
209, 249
Brzeg 160, 308, **312**
Brześć Litewski (obecnie Brest) **101**,
298
— kościół bernardynów 298
Brzeżany 220, 303
Brzostowica 185, 222
Buczek 256
Byczyna 245
- Chełmno
— kościół katedralny 234, 254, 309
Choroszcz 289, 290
Czacz
— kościół parafialny 255
Czernikowo 182, 221
- Dąbrowa
— kościół parafialny 309
Dębowa Łąka 221, 309
Drezno
— Hofkirche 157, 196, 199, 299, **304**,
312, 319
— pałac królewski **157**, 312, 319
Drohiczyn 224
Dukla 143, 145, 151, 152, 183, 219;
ii. 127
- Eichstatt 214, 308
- Fano (Pescara)
— kościół katedralny s. Paterniano
196, 292, 294, 305, 307, 315; il. 47,
48
Florencja 209, 219
— kościoły:
———S. Trinita 40
———katedralny 209, 210; il. **137**
- Gdańsk 9, 54, 105, 113, 116, 215, 216;
il. 21, **22**
— kościół jezuitów 93
Gniezno 10, 65
— kościół katedralny 63, 65, 72, 219
Gołuchów 217

Goźlina 182
 Góra Kalwaria 313
 Górzno 182, 221; il. 103
 Grodno 312

 Henryków 181, 183

 Innsbruck 209

 Jarosław
 — kościoły:
 — benedyktynek 65
 — famy św. Jana 65, 66, 90, 298

 Kalisz
 — jezuitów 205
 — kolegiata św. Józefa 217
 Kamieniec Żąbkowicki 181
 Kartagina 30
 Kazimierz
 — kościół famy 180; il. 122- 126
 Kieł 9
 Kijów 79, 93, 113
 Kodeń
 — kościół św. Anny 77, 92, 253
 Koło
 — kościół bernardynów 256, 302; il. 149
 Konarzewo 160; il. 78
 Kowel 298
 Kłoczewo 217
 Kolbuszowa 278
 Końskowola 145, 219
 Kosów Lacki 221
 Kotuń 221
 Kraków 36, 38, 48, 113, 135, 141, 164, 165, 270, 287; il. 43
 — kościoły:
 — reformatów (na Podgórzu) 252
 — dominikanów (św. Trójcy) 128, 185
 — kamedułów na Bielanach 64, 65
 — kapucynów 181, 221
 — karmelitanek 221
 — karmelitów 180
 — katedralny na Wawelu 50, 81, 92, 128, 181, 183, 190, 192, 227, 251, 297, 298, 304, 305, 316; il. 24, 84-91
 — mariacki 67, 196, 223, 225, 318
 — św. Michała 60
 — — św. Piotra i Pawła 177, 192, 217, 222, 223, 287-290, 299, 301; il. 52
 Krasieczyn 92
 Krosno 152, 153
 Krystynopol
 — kościół bernardynów 45, 220; il. 97
 Krzemieniec
 — kościół jezuitów 196, 298; il. 141
 Kwilez 166

 Łąd 302
 Leningrad 10
 Lepanto 118, 217
 Leżajsk 84
 Ligów il. 101, 102
 Londyn 40
 Lubartów
 — kościół św. Anny 205, 223, 296, 314-316
 Lublin 183, 281 - 284
 — kościoły:
 — kapucynów 73, 180, 182, 217, 221, 232, 282-285, 298; il. 117-121
 — katedralny 9, 128, 185, 217, 221, 222, 227, 252
 Lutówka 221
 Lwów 10, 11, 145, 186, 196, 210, 215, 221, 291
 — kamienica arcybiskupia il. 34
 — kościoły:
 — jezuitów 223, 243, 256, 291, 292, 297, 308, 310, 313; il. 83
 — karmelitów 223, 224, 255
 — katedralny 11, 79, 93, 182, 220, 221
 Łabiszyn
 — kościół reformatów 201, 224, 251
 Łask 196, 223, 256
 Łazówek 221
 Łohojsk

- kościół parafialny 312
- Łopienne 90
- Łowicz 270
- Łuck 298

- Maciejowice 313; il. 84
- Merecz 83, 280, 281, 299
- Miedniewice
 - kościół reformatów 296
- Mińsk 295, 302
 - kościoły:
 - jezuitów 220, 293
 - katedralny 175, 295, 302
- Mir 83, 213, 281, 282, 297
- Monachium 95
- Myślenice 290

- Nancy 314
 - kościoły:
 - katedralny 292
 - św. Rocha 165, 295, 297, 314; il. 76
- Neapol 219
- Nowosiółka 303
- Niepołomice 217; il. 99
- Nieśwież 297
 - kolegiata 83, 175, 192, 199, 213, 224, 248, 256, 274, 275, 298, 303, 308; il. 49
 - kościół bernardynów 253
- Nowy Sącz
 - kościół pijarów 275, 310
- Nowy Jork 9
- Nysa 227

- Olecko 303
- Oleśnica 219
- Olsztyn 9
- Ołyka
 - kolegiata 89; il. 31
- Opalenica
 - kościół reformatów 311
- Ostia 40
- Ostróg 187, 221, 294
- Osuchów 221

- Ottawa 93
- Owińska 72

- Pakość 83; il. 13
 - kościół św. Bonawentury 211, 220, 234, 311; il. 50, 95, 96, 133, 152
- Paryż 98, 219; il. 25
 - katedra Nótre-Dame 202, 210, 262, 293-295, 305, 310, 313, 314, il. 142, 144-147
- Pelplin 10, 73, 88
- Petersburg 294
 - kościół św. Katarzyny 135, 207, 294, 317; il. 80
 - Pałac Marmurowy 135, 160, 262, 294, 302, 306; il. 38
- Piacenza 208
- Pińczów 217
- Piza 219
- Pleśniewo 256
- Podhorce 303
- Połock
 - kościół jezuitów 224, 253, 310
- Połonne 298
- Postoliska 221
- Poznań 9, 10, 116, 117
 - kościoły:
 - bernardynów 79, 93, 253
 - franciszkanów 301; il. 150
 - katedralny 236, 254, 306, 310
 - św. Stanisława 79, 93, 234, 248, 251, 252, 311, 313; il. 148
- Przemyśl
 - kościół dominikanów 304; il. 94, 132
- Puławy
 - Domek Gotycki 248
 - kościół parafialny 248
 - świątynia Sybilli 248
- Pułtusk
 - kolegiata 77, 92
- Reszel 293
- Rokitno 308
- Równe 223, 233, 303, 307
- Rusków 221

- Rzeszów
— kościół bernardynów 77
- Ryki 221
- Rzym 15, 19, 20, 23, 29, 30, 31, 33, 39, 42, 102, 113, 187, 190, 209, 211, 212, 219, 220, 229, 254; il. 3
- kościoły:
——św. Antoniego 210
——śś. Apostołów 201, 297, 307, 310; il. 40, 41
——św. Ildefonsa 297
——św. Klemensa 202, 210, 293, 310, 311
——S. Lorenzo in Domaso 183, 208, 209, 227, 246, 310; il. 42
——S. Maria Consolazione 292, 314; il. 128
——S. Maria della Concezione 63
——św. Piotra 292
——Propaganda dei Fide 296, 307
——św. Stanisława Kostki 194, 223, 255, 292, 293, 295; il. 67
- Sambor
— kościół jezuitów 303
- Sandomierz
— kościół katedralny 220
- Sawice Ruskie 182
- Seneffe 125
- Sewilla
•— kościół Miłosierdzia 216
- Sędziszów
— kościół kapucynów 253
- Sieraków
— kościół parafialny il. 30
- Skępe 182
- Skierniewice
— kolegiata 59, 89
- Skrzeszew 221
- Słuck
— kościół jezuitów 92, 301
- Smoleńsk 113
- Sokal 180
- Sosnowica 181
- Stambuł 31, 33
- Stanisławów (obecnie Iwano-Frankowski) 175, 180, 183, 220, 298
- Staniątki
— kościół benedyktynek 180
- Stawiska k. Łomży 313
- Stężyca 182, 217, 221
- Stopnica
— kościół reformatów 90
- Strasburg 211; il. 143
- Szamotoły
— kościół reformatów 311
- Szczecin il. 27
- Szymanów
— kościół parafialny 296
- Tarnów 154
- Topolno
— kościół paulinów 243
- Toruń 10, 94, 145
— kościół jezuitów 88
- Troja 248
- Trutów 221
- Tykocin 287
- Uniejów 182, 219
- Użanka 297
- Warszawa 10, 113, 125, 196, 255, 280, 285, 311; il. 72
- kościoły:
——św. Anny 45, 185, 221, 250, 267-271, 301, 310
——jezuitów 50, 190, 246, 250, 257, 298, il. 77, 78
——jezuitów koronnych 296, 300, 303, 305
——kapucynów 45, 230, 278, 279, 298, 301, 312, 317; il. 104-114, 140
——katedralny św. Jana 87, 94, 192, 211-213, 223, 230, 251, 291, 293-295, 298-300, 302, 304, 306-310, 316-318; il. 58-62, 64-66, 129, 130
——św. Krzyża 180, 196, 207, 223, 237, 239, 292, 295, 296, 300, 301, 309; il. 54-57, 81, 82

- pijarów 293, 296
- reformatów 234, 256, 293, 296, 311
- sakramentek 279, 296, 305
- wizytek 207, 223, 318; il. 92
- pałace:
 - Kraasińskich 246
 - Namiestnikowski 295
 - Saski 131, 300, 301; il. 74-76
 - Wilanowski 93, 292, 297
- synagoga (na ul. Zielnej) 134, 307; il. 134
- Zamek Królewski 130, 133, 135, 154, 160, 185, 222, 292, 298, 300, 318; il. 28, 33, 39
- zbór ewangelicko-augsburski 304, 310; il. 135
- Warszewice 182
- Wenecja 210
- Werona 20
- Wiedeń 9, 160, 211, 301, 303; il. 79
- Wilno 281
- kościoły:
 - dominikanów 40
 - •— ewangelicki 298
 - jezuitów (św. Jana) 88, 211, 301
 - katedralny 254, 298, 309, 311, 319
 - św. Kazimierza 236, 252, 298, 311
 - misjonarzy 91
 - św. Teresy 297; il. 93
- Wiśniowiec
 - karmelitów bosych 78, 79, 93, 224, 257, 298, 302, 303
 - reformatów 211
- Wiesznia 313
 - kościół reformatów 196, 220, 230; il. 151
- Wiśnicz 276
 - kościół karmelitów bosych 91, 177, 296, 316
- Witebsk 93
- Włodawa 222
- Włodzimierz 298
- Wolbórz 59
- Wrocław 9, 10, 11, 94, 141, 255
- Wschow 72
- Wyszyna 84, 181
- Zakliczyn
 - kościół 90
- Zambrów 221
- Zamość
 - kolegiata 11, 93, 175, 177, 220, 273, 274, 295, 298, 302, 304, 308, 311, 316
 - zamek 273, 274
- Zaremby Kościelne 181
- Zabianka 217
- Żelechów 182
- Żółkiew 291, 303
 - cerkiew bazylianów 291, 313
 - kolegiata 181, 182, 202, 213, 224, 232, 251, 291, 292, 294, 300, 302, 303, 305, 306, 315; il. 115
 - zamek 224, 251
- Żywiec 298

ПОМПА Funebris

К ПРОБЛЕМАТИКЕ СТАРОПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Настоящий труд посвящен похоронному церемониалу, а также эволюции художественных форм и идейного смысла катафалка и *castrum doloris*. В источниках, относящихся к XVII и XVIII векам, эта пышность и великолепие старопольских похорон (как католических, так и протестантских) чаще всего характеризуется как *apparatus funebris* либо *pompa ffunebris*. Настоящая публикация является значительно сокращенной версией докторской диссертации, подготовленной под руководством профессора Яна Бялостоцкого, защита которой состоялась в Варшавском Университете в 1971 году. В машинописи остался раздел, содержащий документацию, насчитывающий 200 страниц каталог проектов и видов сооружений, устанавливавшихся во время похорон, а также сохранившихся элементов их скульптурного и живописного декора. В публикацию не вошли также обширные примечания к каталогу, где подробно рассматривается целый ряд проблем, а также описания около 100 похоронных торжеств с отдельной библиографией. *Словарь проектировщиков и исполнителей* публикуется без библиографии, поскольку он играл роль указателя к документальному разделу.

От великолепных похоронных торжеств, как и от лучших театральных постановок, до нас дошло очень немногое. Относительно легко можно найти посредственные гравюры, длинные скучные описания и счета. Менее всего сохранилось архитектурных проектов, а также элементов декора — скульптур и картин. В процессе работы над диссертацией автор пользовался в основном материалами, находящимися в польских библиотеках и архивах, разыскивая там рукописные и печатные источники. Среди них были описания похоронных торжеств, проповеди, панегирики, пресса XVIII века (прежде всего „Кигуг Роlзкl”), счета и распоряжения. В сумме около 3000 кадров микрофильма. В музейных и частных собраниях автору удалось обнаружить ряд проектов, рисунков и гравюр. Наиболее рассеянными оказались остатки скульптурного и живописного декора, которые приходилось разыскивать и в музейных фондах, и на чердаках провинциальных костелов и в частных собраниях (например, коллекция Францишека и Эвы Старовойских). Несмотря на доброжелательность целого ряда лиц автор не смог воспользоваться

материалами, находящимися за границей. Ему не удалось ознакомиться с уникальной коллекцией рисунков и гравюр XVIII века с изображением катафалков, которая хранится ныне в Библиотеке Академии наук Украинской ССР во Львове. Эта коллекция происходит из отдела „Разности“, бывшего собрания Павликовских, до последней войны находившегося в Оз-зоНпеит. Автор не знает также скульптур, снятых с катафалка, установленного во время похорон Юзефа Потоцкого, состоявшегося в 1751 году в коллегии в Станиславове (теперь Ивано-Франковск), которые находятся сейчас в Историческом музее во Львове и в Эрмитаже в Ленинграде.

Ценной помощью и стимулом к дальнейшей работе были публикации, среди которых наиболее важными представляются автору статьи таких исследователей, как Ольга Парис Берендзен, Лизелотт Попелька, Мишель Брике, а также Андре Бо, Эв Борсук, Эдмунд В. Браун, Вольфганг Брюкнер, Антонио Бонет Корреа, Роберт Л. Джизей, Итка Клингенберг-Гельферт, Джон Ландвер, Франсиско де ла Маза, Пьер Маро, Эрвин Панофски, Андор Пиглер, Виктор' Л. Тапье, Андреа Бузири Вичи и Рудольф Виттковер.

Первый раздел настоящей публикации посвящен, в частности, истории похоронной церемонии, некоторым погребальным обрядам, характерным для античной Греции и Рима, а также их традициям в период раннего христианства. В эпоху средневековья похороны, а прежде всего королевские и императорские, не утратили некоторых античных элементов. В новое время (XVI — середина XIX века) королевские и магнатские похороны происходили в Польше с соблюдением католической (либо протестантской) литургии, а также светского церемониала, восходящего к обрядам славянских погребений, а также к античным языческим обычаям. Церемониал античного погребения был известен прежде всего благодаря хорошему знакомству с античной поэзией (прежде всего с эпическими), а также специальным трудам гуманистов (ок. 25 публикаций, посвященных античным погребениям). Поэтов, архитекторов и устроителей похорон в XVI—XVIII веках более всего интересовал античный обряд *ароОгеозгв* т.е. обожествление умершего императора. Когда зажигали костер (*годив, рутга*), душу императора-нового бога уносил орел.

К наиболее великолепным принадлежали похороны Сигизмунда I Старого, состоявшиеся в Кракове в 1548 году. Их подробное описание приводит С. Голомб (ср. раздел 2). В процессии, за придворным хорунжим несли 30 пустых носилок для покойника и вели такое же количество лошадей с гербами монарха. Ян Тарло в качестве актера-мима (*агсВлтмгтмиз*) ехал на коне, одетый в королевские доспехи, с мечом в руке. За ним шли сенаторы, несущие знаки королевской власти. За останками Сигизмунда I Старого следовали его сын Сигизмунд II Август в сопровождении двух дипломатов и вдова, королева Бона. После траурного богослужения, происходившего в кафедральном соборе на Вавеле, у катафалка начинали ломать знаки королевской власти, щиты, мечи, печати, жезлы государственных сановников, а *агсВлтмгтмиз* с грохотом падал с коня. Далее следовала церемония вручения государственным деятелям знаков их власти, преподносимых новым королем. После похорон Сигизмунда I Старого длительное время обязывал

траур. Лица, принимавшие участие в его похоронах, носили черные плащи с капюшонами.

Примас Владислав II Лубеньский оставил завещание, содержащее, в частности, повеление одеть за 6000 злотых столько бедных, сколько ему будет лет в момент кончины.

Нетрудно заметить большую общность похоронных торжеств, устраиваемых в целой Европе — сходство литургии, многочисленные аналогии в обычаях, стилистическое родство архитектурно-декоративного оформления. В различных странах пользовались одними и теми же руководствами, в частности, К. Ф. Менестрье. Не следует забывать при этом, однако, о национальных польских особенностях обряда похорон, обращавших внимание иностранцев, таких, как восточный характер костюма, стремление к роскоши и расточительности во имя удовлетворения честолюбия и чувства гордости от необыкновенного блеска и великолепия. Многие исследователи шляхетства обращали внимание на характерную демонстративность и театральность траура. С похоронами, которые во Франции устраивались герцогам, пытался равняться в Польше средний шляхтич. Отсюда частые займы и кредиты, связанные с похоронами (ср. Приложение 10).

Членов королевской семьи хоронили в вавельском кафедральном соборе, а магнатов в костелах, служивших фамильными мавзолеями. В исключительных случаях похороны происходили в костеле, с которым покойный был связан как донатор (например, похороны Кароля Фердинанда Вазы в костеле иезуитов в Варшаве). Нередко в связи с отдаленностью места кончины от места погребения гроб с останками покойного совершал длительное путешествие. Процессию сопровождал специально назначаемый ксендз. В придорожных костелах устраивались богослужения. Шатры, разбивавшиеся на стоянках, солдаты, сопровождавшие процессию, делали ее похожей на переход армии. Родственникам и близким сообщалось о смерти и приглашения принять участие в похоронах в специальных письмах, образцы которых приводит, в частности, Войцех Быстшоновский. Участие в процессии нескольких сот духовных и светских лиц, а также родственников вынуждало семью умершего позаботиться о жилище, еде и подарках для гостей. Торжества начинались под звон колоколов и гром оружейных выстрелов. В течение нескольких дней отправлялось несколько тысяч служб перед полевыми алтарями, произносились длинные проповеди, после обедни же приглашенным вручались панегирики, а в костеле происходило последнее траурное богослужение (называемое иногда *cazłtut iоХоггв*).

Во время похорон военных и важных государственных деятелей в костел на коне въезжал *асВітміз*, падавший с коня у катафалка. С треском ломали оружие, булавы, маршальские жезлы, печати и хоругви (в соответствии с должностью покойного). Поминальная тризна, на которую приглашались светские ораторы, превращалась часто в пиршество. По случаю годовщин смерти, похорон или же именин покойного устраивались торжества, которые иногда не только могли равняться, но и превосходили своей роскошью похороны. Итак, в течение нескольких месяцев от момента смерти

короля либо магната отправлялось иногда по несколько сот зауспокойных богослужений, по случаю которых устанавливались более или менее величественные катаfalки, а иногда и триумфальные арки. На шляхетских похоронах в костеле на месте будущих надгробий вешались траурные хоругви. Снятые с гроба гербы, надгробные портреты и надписи часто находим на стенах костелов, куда они переносились из подземелий и крипт. Таким именно образом костелы становились семейными мавзолеями и галереями портретов.

Великолепию католических похорон подражали протестанты, а прежде всего Радзивиллы и силезские Пясты. Пышность шляхетских, магнатских (в меньшей степени королевских) похорон вызывала недовольство скептически настроенного протестантского духовенства и моралистов, сомневавшихся в целесообразности столь значительных расходов. С одной стороны это была острая критика католической доктрины и связанных с ней обрядов, а с другой — враждебное отношение католиков к светским обычаям, признававшимся иногда языческими (завещание Льва Сапеги). Оживленные дискуссии на тему целесообразности *apragabiz ^unebegz* убеждают, насколько крайними были позиции спорящих сторон. Попытки ограничения пышности и богатства похорон и поминальных пиршеств вызывали недоброжелательность традиционно настроенного духовенства и семей умершего. Для большинства лиц, собиравшихся на похоронах, атмосфера пышности и торжественности была важным моментом в их жизни, удовольствием, прерывавшим будничную повседневность. Аскетические тенденции побеждало фамильное честолюбие, а также и политические интересы. Величественные похороны королевны Анны Ваза, устроенные на средства ее брата-католика Владислава IV, стали предлогом для съезда протестантских магнатов и шляхты. О политических последствиях этого съезда писалось неоднократно.

Свершение воли умершего относительно скромных похорон было весьма неприятным и затруднительным для душеприказчиков. Их подозревали в скупости, а иногда даже в присвоении денег, предназначенных на похороны. Поэтому суровые требования завещаний часто нарушались и в течение нескольких дней происходило два похоронных торжества — одно пышное, другое скромное. Такие похороны были устроены королевичу Александру Собескому в 1714 году в Риме по приказу папы Климентия XI. Традиция двойных похорон была хорошо известна семье Собеских — уже в 1661 году король Ян III именно таким образом похоронил свою мать Зофию Теофилу, урожденную Данилович. Излишними, светскими элементами магнатских и шляхетских похорон католики считали обычай ломки копий, щитов и булавы у катаfalков, въезд конного актера в костел, ношение пустых носилок для покойника, участие военных отрядов, панегирические проповеди и речи, богатые костюмы покойных, оловянные саркофаги, портреты и гербы, писавшиеся на серебре, траурные хоругви и т.п.

Надгробный портрет изображал покойного живущим, а своими размерами и формой соответствовал четырех- либо шестиугольному в разрезе гробу. Распространенный начиная с последней четверти XVI века (похороны Стефана Батория), этот портрет был связан первоначально с королевскими

и магнатскими похоронами, а в течение XVIII века стал популярным и среди шляхты. Большинство сохранившихся надгробных портретов, изображающих как правило бюст умершего, было выполнено провинциальными художниками на основе посмертных масок либо изображений, создаваемых при жизни; они отличаются, однако, большим реализмом. Надгробные портреты, писавшиеся на меди и свинце (в редких случаях на доске) можно противопоставить магнатским портретам овальной формы, которые вешались над гробом, установленным на катафалке и писались чаще всего на серебре. Таких портретов дошло до нас очень немного, так как их перетапливали на ценный металл. Впрочем, их вообще было меньше, чем обычных надгробных портретов. Следует отметить также, что они отличались от этих последних гораздо большей идеализацией портретируемых. На траурных хоругвях, распространенных на шляхетских похоронах, в XVII веке чаще всего изображалось „вечное поклонение кресту“, сцены из жизни умершего и гербы. Такие хоругви вешались не только в католических храмах.

Традиционность литургии и обрядов была одной на наиболее отличительных черт похоронной церемонии в Польше. Торжества, связанные с кончиной Александра I в 1826 году и перенесением останков Казимира Великого в 1869 году, напоминали похоронные обряды XVI века.

Третий раздел настоящей публикации посвящен проблематике временных сооружений. Как известно, существует довольно значительное количество умышленно недолговечных архитектурных сооружений, приуроченных к тем или иным празднествам (*fete, festivae*). Уже начиная со II века до н.э. по случаю различных торжеств возводились разного рода триумфальные арки, катафалки, *castrum doloris*, обелиски, павильоны и т.п. В 1966 году автор предложил термин *architectura occasionalis* от латинского *occasio*, который отвечает смыслу и назначению упомянутых видов сооружений. До сих пор автор сталкивался с такими терминами, как *временная постройка, festhaueten, ephemere Architekturen, temporary structure, monuments triompheaux, apparati*. В примечании 2 автор приводит довольно обширный перечень фамилий проектировщиков *architectura occasionalis*. Среди них были живописцы, архитекторы и гуманисты. Сопоставление описаний и многочисленных упоминаний, встречаемых в мемуарах, с рисунками, гравюрами и счетами позволяет нам исключить ошибочные либо ложные панегирические сведения, касающиеся рассматриваемого типа сооружений. Разграничение временных декораций стен или фасадов зданий от объектов *architectura occasionalis* облегчает определение форм такого рода архитектуры, имеющей отношение к похоронам. Катафалком мы называем ступенчатое возвышение, устанавливаемое в костелах начиная с XII века, на котором на различных подставках помещался гроб, урна либо изображение умершего. Довольно часто над катафалком помещался балдахин. Скульптурно-живописный декор был преимущественно весьма обильным. Среди различных типов катафалков встречаются формы, напоминающие пирамиды, памятники с высокими колоннами либо обелисками. В источниках о них говорится как о *theatrum, majestat*.

, *Castrum doloris*, сооружавшиеся в интерьерах костелов, представляли собой по крайней мере двухъярусную конструкцию, устанавливаемую на воз-

вышении. Иногда они имели форму *tempietto*. Разграничение понятий катафалк — *castrum doloris* отвечает не только польской лексикографической традиции, но также современным дефинициям. К аналогичным терминам следует отнести *chapelle ardente*, *hearse*, *catafalco*. Термин *castrum doloris* неоднократно оспаривался как слишком многозначный, в связи с чем некоторые исследователи предлагали оставить только одно определение — катафалк (О. П. Берендзен). Следуя Р. Л. Джизею, автор высказывается за разграничением торжественного *bed of state* (с телом либо портретом умершего) в специально оформленном парадном зале (*salle d'honneur*) от траурного ложа (*lit. funebre*) в темном, траурном зале (*salle funebre*). Во второй половине XVIII века различия между ними исчезают (похороны короля Станислава Августа Понятовского). Довольно легко проследить влияние похоронных церемоний и обрядов на надгробные памятники, а с другой стороны воздействие надгробных памятников на формы *architectura occasionalis*. Катафалки королевей Августа II и Станислава Лешиньского напоминали надгробия. Богатое оформление похорон стало одним из наиболее типичных проявлений стиля, присущего имущим классам. Над этим оформлением работали не только придворные художники, но и цеховые мастера с территории целой Польши. Между приведенными автором 170 проектировщиками и исполнителями существовали большие различия в профессиональной подготовке, мастерстве и творческих возможностях. Наряду с выдающимися мастерами, такими как Дж. Б. Гизлени либо П. Гижицкий, известны и весьма слабые, как Т. Руссель. Числовое соотношение проектировщиков, исполнителей и граверов в XVI—XIX веках иллюстрирует следующая таблица:

Век	Проектировщики		Исполнители			Граверы
	Архитекторы	Создатели идейной программы	Живописцы Рисовальщики	Скульпторы	Иные	
XVI		3	2		1	
XVII	4	5	5	2	4	2
XVIII	16	15	13	5	28	7
XIX	17	5	14	3	6	10
Итого	37	28	34	10	39	19

Катафалки были неотъемлемым элементом как королевских, так и магнатских похорон во второй половине XVI века и в начале XVII столетия. Барочные *castrum doloris* вводит в Польшу Дж. Б. Гизлени, соорудив их по случаю похорон Сигизмунда III Вазы, Цецилии Ренаты и Владислава IV. К наиболее великолепным принадлежал катафалк, установленный во время похорон Кароля Фердинанда Вазы, где был использован мотив алтаря *apotheosis*, расположенного на оси перспективной декорации иллюзионисти-

ческого характера. Гизлени не пользовался лишь одной формой из распространенных в Италии — *tempietto*. Как доказал в последнее время С. Гуминский, *tempietto* появляется в Силезии в конце XVII века, а на территории Польши только в середине XVIII века и существует до третьей четверти этого столетия. В начале XIX века были распространены эклектические формы надгробных сооружений, главным образом пирамиды и саркофаги. Стоит подчеркнуть здесь строгость архитектурных проектов Г. Шпилевского и К. Подчашиньского в отличие от проектов З. Фогеля и А. Голоньского.

Временные постройки, возводившиеся для двора, в деталях, орнаментике и колорите соответствовали господствующей моде. Провинциальные же сооружения несколько запаздывали с подражанием актуальному в данный момент стилю. В эволюции идейной программы, как и в эволюции стиля рассматриваемого здесь типа сооружений, можно выделить четыре фазы. Первая охватывает период с середины XVI века до ок. 1640 года, вторая длится до второй четверти XVIII века, третья — до ок. 1780 года, а четвертая продолжается вплоть до первой четверти XIX столетия. На протяжении целого упомянутого здесь периода можно заметить сосуществование двух течений — аскетически-сурового и помпезно-панегирического. В первой фазе в отличие от второй трудно обнаружить черты типично итальянского *concetto*. В третьей же мы уже наверняка имеем дело с типичным сарматским *stemma* (герб и надпись, как бы образующие *derise*, а для последней характерна упрощенность и более скромное место фамильно-панегирических элементов в связи со все большим акцентированием общенациональной проблематики (прежде всего в проектах Фогеля).

Для типичной идейной программы второй и третьей фазы характерна система трех тесно связанных между собой факторов, какими являются личность, род и общество. Идейная программа разрабатывалась на основе биографии умершего и зависела от его происхождения, позиции в общественной иерархии, заслуг для церкви и народа, а также обстоятельств смерти. На этой канве создавались панегирические надписи и изображения (*devises*, эмблемы, портрет умершего, представление его героических подвигов или добродетелей). Значение рода, в котором ближайшие родственники отделялись от дальних подчеркивалось гербами (нередко *stemma*), портретными галереями (в частности, *icones*) либо надписями.

Временный мавзолей славы умершего и его семьи был безусловно важнейшей частью идейной программы. К простым участникам похорон, представителям разных общественных прослоек, были обращены слова, помещаемые на фасадах костелов и триумфальных арках: „Приходите, приветствуем вас в храме печали ...” Изображения скелетов и смерти должны были напоминать собравшимся о ожидающем их неминуемом конце и страшном суде, а одновременно убеждать в необходимости добродетельной и благочестивой жизни. Иногда на надписях можно встретить просьбы помолиться за умершего.

Стремление к прославлению рода и нравоучительные сентенции были главными смысловыми моментами сарматских программ оформления похорон; это касается главным образом второй и третьей фазы.

При разработке программы использовались различные литературные источники — прежде всего античная и ренессансная поэзия, а также специальные руководства, касающиеся похорон, надписей и эмблем.

Несмотря на разнообразие *concelli*, восходящих к церемониалу античных погребений, к обычаям польских военных похорон и родовым традициям, подчеркивавшимся, в частности, гербом, главные смысловые моменты остались неизменным и в новое время.

Как форма, так и идейный смысл катафалка и *castrum doloris* вместе с целым декоративным оформлением были отображением духовной и материальной культуры каждой конкретной эпохи. Стоит подчеркнуть новаторство — как в смысле формы, так и содержания — декоративного оформления и временных сооружений, связанных с похоронами, а также их связь с надгробными памятниками. Традиции торжественных похорон, так, как и характерных для них форм архитектуры и декора, сохранились вплоть до XIX века. Свидетельством этого являются такие торжества, как похороны *Пяти погибших* (во время патриотической манифестации в 1861 году), похороны выдающихся писателей на рубеже XIX и XX веков или например, „Саркофаг с останками отцов-героев и матерей-мучениц“, запроектированный для костела Провидения в Варшаве в 1937 году. Этот неосуществленный проект отнюдь не завершает эволюцию форм и декорации катафалка, на котором и в будущем будут покоиться останки и знаменитого государственного деятеля, и ученого, и художника. И даже в простейшем оформлении катафалка на торжественных гражданских похоронах и впредь останется пусть уже скромная надпись с именем и датами жизни покойного, а также государственная или иная эмблема.

Перевод

Лии Скольской

POMPA FUNEBRIS

FROM THE PROBLEMS OF OLD-POLISH CULTURE

The purpose of this study is to present the funeral ceremonial as well as the evolution of the artistic forms and the ideological content of the catafalque or *castrum doloris*. In the sources of the 17th and 18th century, the pomp and sumptuosity of Old-Polish funerals (both Roman-Catholic and Protestant) were usually termed *apparatus funebris* or *pompa funebris*. The present publication is a considerably abridged version of the author's Ph. D. thesis prepared under the guidance of Professor Jan Bialostocki and defended at the Warsaw University in 1971. The original typescript includes also a documentary part, a 200-page catalogue of designs and views of architectonic constructions raised on the occasion of funerals, and of preserved elements of sculptured and painted decorations of the catafalques; it also includes glosses to the catalogue, amplifying a number of detailed matters, as well as descriptions of nearly 100 funeral ceremonies with a separate bibliography. *The Dictionary of Designers and Executors* has no bibliographical notes since it served as an index of names for the documentary part. Just as it is in the case of the finest theatrical productions, little has survived to our days from the sumptuous funerals of the past. It is relatively the easiest to find second-rate engravings, dull and detailed descriptions, and bills. The most scarce are architectonic designs and such decorative relicts as sculptures and paintings. In preparing this study, I mainly used Polish libraries and archives, looking for manuscript and printed material. It included accounts of funerals, sermons, eulogies, the 18th-century press (especially „Kuryer Polski”), bills or written instructions — all in all some 3,000 microfilm frames. In museums and private collections, I found a number of designs, drawings and engravings. The most scattered were sculpture and painting relicts kept in museum repositories, in attics of provincial churches, and in private possession (inter alia, the collection of Franciszek and Ewa Starowieyski). In spite of the friendly assistance of many people, I was not able to reach important material, especially abroad. Thus I am not acquainted with the unique group of a dozen or so engravings of 18th-century catafalques which is at present preserved in the Library of the Academy of Sciences of the

Ukrainian SSR in Lvov. It comes from the „Miscellanea” section of the former Pawlikowski collection kept at the Ossolineum until World War II. NOT do I know photographs of sculptures from the catafalque designed in 1751 by Father Pawel Gizycki for the funeral of Jozef Potocki in the Collegiate Church in Stanislawow (now Ivano-Frankovsk) they are now to be found in the Historical Museum in Lvov and at the Hermitage in Leningrad.

I have been encouraged in my research by valuable publications among which I consider as the most important articles by such authors as Olga Paris Berendsen, Liselotte Popelka, Michael Brix, as well as Andre Beau, Eve Borsook, Edmund W. Braun, Wolfgang Bruckner, Antonio Bonet Correa, Robert L. Giesey, Jitka Klingeberg-Helfert, John Landwehr, Francisco de la Maza, Pierre Marot, Erwin Panofsky, Andor Pigler, Victor L. Tapie, Andrea Busiri Vici and Rudolf Wittkower.

Chapter 1 deals, among other things, with the origins of funerary rites, with selected funeral customs in ancient Greece and Rome, and with their continuation in the early Christian period. Medieval funerals, especially those of kings and emperors, retained certain ancient elements. In the modern age (from the 16th to the middle of the 18th century), funerals of kings and magnates in Poland followed in most cases Roman-Catholic (or Protestant) liturgy as well as certain lay customs deriving both from Slav funerary traditions and from ancient pagan rites. The funerary customs of the antiquity were familiar above all from a good knowledge of antique poetry (especially the epicedia), and from special publications by humanist authors (about 25 publications devoted to ancient funerals). Enjoying the greatest interest of modern poets, architects and organizers of funerals was the ceremony of apotheosis, i.e. the deification of a dead Roman emperor. While the pile (*rogus, pyrra*) was burning, the soul of the dead emperor was carried away by an eagle.

Among the most sumptuous was the funerals of Sigismund I the Old which took place in Cracow in 1548. A detailed description of it is given, among others, by S. Golab (see Chapter 2). In the funeral procession the court standard-bearer was followed by 30 funeral biers and by 30 horses bearing the King's coats of arms. Jan Tarlo as archimimus rode on horseback wearing the King's armour and holding a sword. Behind him, senators carried the royal insignia. Marching after the mortal remains of Sigismund I, were his son, Sigismund II Augustus, led by two diplomats, and Bona, the Queen-widow. After the religious service, the insignia of authority, shields, swords, seals, staffs of office of State dignitaries, etc., were broken near the catafalques in the Wawel Cathedral and the archimimus fell from the horse with loud crash. Then the new king handed to the dignitaries the emblems of their authority. Following the funeral of Sigismund I, a prolonged period of mourning was proclaimed. Those participating in the funeral of Sigismund III Vasa wore black capes with hoods. The Primate Ladislas II Lubiehski requested in his last will that the sum of 6,000 zlotys be spent on clothing the poor, their number to be equal to his own age at the time of death.

One can hardly ignore the considerable resemblance between ceremonial funerals in all Europe, similarities in liturgy, numerous analogies in customs, similarities in the style of architectonic and other decorations used at funerals. In various countries, the same manuals for funerary arrangements were used, e.g. C. F. Menestrier's. On the other hand, one must not forget national traits and features, easily noticeable for foreigners — such as the Oriental elements in costumes, the inclination to indulge in lavishness and extravagance in order to get the sense of satisfaction and pride over unusual splendour. Many students of the gentry society also pointed to the peculiar ostentation and theatricalization of mourning. A moderately wealthy member of the Polish gentry would exert himself to arrange a kind of funeral accorded in France to princes of royal blood. Hence so frequent were loans or credit arrangements in connection with funeral preparations (*Annex 10*).

Members of the royal family were buried in the Wawel Cathedral (according to a medieval tradition), magnates were buried in the church that was their family mausoleum. In exceptional cases, the funeral took place in a church connected with the deceased by foundations (thus e.g. Bishop Karol Ferdynand Vasa was buried in the Jesuit Church in Warsaw). Not unfrequent were cases when, due to the distance of the place of burial from the place of death, long peregrinations were made with the coffin. Priests were assigned to lead the procession and requiem masses were celebrated in churches on the way. The pitching of tents at halts and the presence of soldiers likened the procession to a march of troops. Relatives and friends were informed about the death and invited to the funeral by special letters, models of which are given e.g. by Wojciech Bystrzonowski. The participation in the funeral of several hundred clergymen, relatives and lay dignitaries made it necessary for the hosts to provide accommodation, food and gifts for the guests. The beginning of the ceremonies was accompanied by the ringing of bells and by gun reports. During the next few days, several thousand requiem masses were celebrated at field altars, hour-long sermons were preached and, after the high mass, eulogies were distributed to those invited and the conduct was held. At funerals of military and State dignitaries, the archimimus rode into the church on horseback and fell from the horse by the catafalque. Weapons, maces and batons were broken with loud clatter, and so were seals and flag-staffs, according to the position of the deceased. Lay orators then invited to the funeral banquet which often developed into a real feast. On anniversaries of the death, of the deceased's name-day, of the funeral, celebrations were held, as sumptuous as the funeral itself or even more so. Thus, within a year or so after the death of a king or magnate, several hundred requiem masses would be celebrated, with more or less sumptuous catafalques or even triumphal gates. At funerals of the nobility, funeral flags were hung in churches, at the place of the future tomb. The coats of arms, coffin portraits and inscriptions removed from the coffin are often found on church walls where they have been brought from basements and sepulchral crypts. It is just in this way that churches became family mausoleums with galleries of portraits.

The sumptuousness of Roman-Catholic funerals was imitated by Protestants, especially by the Radziwills and by the Silesian Piasts. The lavishness of funerals of the nobility and magnates (less so in the case of royal funerals) aroused doubts as to the propriety of so great expenses, among the ascetically-disposed clergy and among Protestant moralists. This reflected, on the one hand, a sharp criticism of the Roman-Catholic doctrine and of the customs connected with it, on the other hand — the distaste of the Catholics for lay customs or for customs even recognized as pagan (the last will of Lew Sapieha). The vehement character of the discussions over the purposefulness of apparatus funerals shows how extreme were the respective positions. However, attempts at restraining the sumptuousness of funerals and funeral banquets met with resistance on the part of the traditionally-minded clergy and of the families of the deceased. To most of those attending funerals, the atmosphere of pomp and solemnity was an important element in life and a pleasant diversion in every-day monotony. Ascetic tendencies had to surrender to family pride and to political interests. The grandiose funeral of Princess Anna Vasa, arranged at the expense of her Roman-Catholic brother, Ladislas IV, served as the occasion for a rally of Protestants, magnates and gentry. The political consequences of that convention have been widely discussed by historians. To carry out the will of the deceased who requested a modest funeral, was unpleasant and embarrassing to the executors of his last will. They were suspected of stinginess or even outright swindling the money set apart for the funeral. This is why one used to break the severe provisions of the last will by arranging two funerals: one sumptuous and one modest. Such a double funeral was organized for Prince Aleksander Sobieski in Rome in 1714, at the specific request of Pope Clement XI. The tradition of double funerals was by no means alien to the Sobieski family, since King John III had already buried his mother, Zofia-Teofila nee Danilowicz, in just the same manner in the year 1661.

Roman Catholics considered as unnecessary and profane such elements of magnates' and noblemen's funerals as the breaking of spears, shields and maces at the catafalque, the entry of the archimimus on horseback into the church, the carrying of superfluous biers and the walking of horses, the participation of military troops, the panegyric sermons and speeches, the rich clothes for the deceased, the tin sarcophagi, portraits and coats of arms painted on silver plates, sepulchral flags.

The coffin portrait presented the deceased as a living person; its size and shape were adapted to a four-sided or six-sided coffin. These portraits, popular since the last quarter of the 16th century (the funeral of Stephen Batory), were at first connected with funerals of kings and magnates but in the course of the 18th century this tradition spread onto broad circles of the gentry. Most of the preserved coffin portraits (their typical form being that of a bust) were made by provincial artists who based themselves on the deathmask or on an effigy of the deceased, made while he was still alive; they are distinguished by realism. Coffin portraits painted on copper or lead sheet (exceptionally on a wooden board) can be opposed to portraits of

magnates, painted in most cases on silver sheet of oval form, and hung during the funeral above the coffin placed on the catafalque. Portraits on silver sheets have been destroyed to a much greater extent, many of them smelted for metal. There were, however, much fewer of them and they were much more idealized than coffin portraits. Sepulchral flags used in funerals of the gentry in the 17th century, presented most frequently „the eternal adoration of the Cross“, scenes from the life of the deceased and coats of arms. They were hung not only in Roman Catholic churches.

The traditionalism of liturgy and rites was one of the most characteristic features of funerals in Poland. The ceremonies after the death of Alexander I in 1826, and those on the occasion of transferring to the grave the mortal remains of Casimir the Great in 1869, followed patterns as old as the 16th century.

The problems of funerary architecture and decoration are discussed in the introduction to Chapter 3. There is quite a large group of architectonic works, distinguished by intentional and extreme impermanence, depending on the function they were to play in the funeral celebrations (fete, festival). From the 2nd century B. C, numerous triumphal gates, catafalques, *castrum doloris*, firework and display pavillions etc. were erected. In the year 1966, I proposed the term „occasional architecture“, from the Latin *occasio*, as rendering appropriately the origin and function of this type of structures. I have so far met such terms as e.g.: *Festbauten*, *ephemere Architekturen*, *temporary structure*, *monuments triompheaux*, *apparati*. Note 27 offers a relatively comprehensive selection of names of designers of that occasional architecture. They included artists (painters), humanists and architects. The confrontation of numerous accounts and mentions in diaries, and memoirs with drawings, engravings and bills, makes it possible to eliminate inaccurate sources or those misleading because of panegyric character, concerning objects of temporary, occasional architecture. A distinction between the incidental decoration of the walls or facade of a building and the objects of occasional architecture is made easier by the specification of various forms created on funeral occasions. The term „catafalque“ denotes a platform, elevated by a few steps, that was set up in churches since the 12th century; the coffin, urn or effigy of the deceased rested on the catafalque, on supports of various kinds. A canopy was hung over the catafalque rather frequently. Sculptured and painted decorations were often quite elaborate. Among the many forms of catafalques, there were also some shaped like pyramids or like monuments with high columns or obelisks. The sources describe them as *theatrum*, *state*, etc.

The *castrum doloris*, erected inside the church, always consisted of at least two tiers set up on an elevated platform. It could, for example, have the form of a *tempietto*. The differentiation made between a catafalque and a *castrum doloris* is consistent not only with the Polish lexicographical tradition but with contemporary sources as well. Analogical terms were: *chappelle ardente*, *hearse*, *catafalco*. The term *castrum doloris* has frequently been called in question as too ambiguous, and „catafalque“ was retained

as the only definition (e.g. by O. P. Berendsen). I adopt R. E. Giesey's differentiation between the bed of state (with the body or effigy of the deceased) in a decorated state room (*salle d'honneur*) — and the funeral bed (*lit tenebre*) in a darkened room of mourning (*salle iunebre*). In the second half of the 18th century, the two types of beds and rooms became completely similar (the funeral of Stanislas-Augustus Poniatowski). One can notice relatively easily the impact of funerary ceremonies and rites upon sepulchral art, and the influence of the latter on the forms of occasional architecture. The catafalques of Augustus II and of Stanislas Leszczyrski looked like sepulchral monuments. The wealth of decoration at funerals became one of the accepted patterns in the way of life of the propertied classes. Engaged in the preparation of these decorations were not only court artists but also guild craftsmen from all over Poland. Among the nearly 200 designers and executors, there existed considerable differences in education, skill and creative abilities. Beside some truly outstanding ones like G. B. Gisleni or P. Gizycki, we also note some quite incompetent, like T. Roussel. The numbers of designers, executors and engravers are shown in the table below:

Century	Designers		Executors			Engravers
	Architects	Authors of programmes	Painters Draftsmen	Sculptors	Others	
XVI		3	2		1	
XVII	4	5	5	2	4	2
XVIII	16	15	13	5	28	7
XIX	17	5	14	3	6	10
Total	37	28	34	10	39	19

Catafalques were an indispensable element of the funerals of kings and magnates in the 2nd half of the 16th and in the beginnings of the 17th century (see Chapter 4). The baroque *castrum doloris* was only introduced to Poland by G. B. Gisleni in connection with the funerals of Sigismund III Vasa, Cecilia-Renata and Ladislas IV. Among the most sumptuous was the catafalque with circumstantial decoration at the funeral of Karol Ferdynand Vasa, with the motif of apotheosis altar situated on the perspective axis of a decoration of illusionistic character. There was only one form, popular in Italy, which Gisleni did not use, namely the *tempietto*. As has recently been demonstrated by S. Gumiriski, the *tempietto* appeared in Silesia at the end of the 17th century but was not introduced to Poland until the middle of the 18th century, to remain in use until the third quarter of that century. In the beginning of the 19th century, eclectic forms of sepulchral structures: the pyramids and sarcophagi, were particularly popular. One ought to stress the austerity of architectonic detail in the designs by H. Szpilowski and K. Podczaszyhski, as opposed to those by Z. Vogel and A. Golohski.

Occasional court architecture was adapted to current fashion, both in

details, ornamentation and colours. Provincial structures, on the other hand, were somewhat late in following the patterns in vogue. Just like in the evolution of style, four phases can also be distinguished in the development of content programmes. The first phase — from the middle of the 16th century-till about 1640, the second — till the second quarter of the 18th century, the third — till about 1700, the fourth phase included the first quarter of the 19th century. One can also note, throughout the period under discussion, the presence of two parallel trends: towards austerity and asceticism, and towards pomp and panegyricizing. In the first phase — unlike the second — one can hardly find traces of the typically Italian *concetto*. In the third phase, we already have to do for sure with the „Sarmatian" heraldic concept while the last phase saw simplification and purification, with the family and panegyric element giving way to content of more general national character (especially in the designs by Vogel).

A typical content programme (in the 2nd and 3rd phase) was made up of three interpenetrating patterns of reference to the individual, the family, the community. That programme was built on the knowledge of the deceased's biography, i. e. his birth, social status, services rendered to the Church and country, the circumstances of his death. Upon this background were based the panegyric inscriptions and the visual representations (*devises*, emblems, the portrait of the deceased, pictures of his heroic deeds or foundations). The family — within which one differentiated between the closest and the more distant relatives — was praised by coats of arms (often by *stemmata*), portrait galleries (including the *icones*), or by sculptured inscriptions (the so-called laments).

The occasional mausoleum dedicated to the glory of the deceased and his family was undoubtedly the most important part of the programme. The words of greeting on the facades of churches or triumphal arches: „Welcome to this temple of sorrow..." were addressed to the ordinary attendants of the funeral, representing various social classes. The decoration with skeletons or with an effigy of death was to remind those assembled of the end awaiting them and of the Last Judgment, and to exhort them to a life of faith and virtue. Sometimes, the inscriptions also included an appeal for prayers for the deceased.

The most important trend in the Sarmatian programmes, especially in the 2nd and 3rd phase, apart from ordinary moralizing, consisted in satisfying family pride.

In devising the content programmes of the decoration, one reached to various literary sources: ancient and Renaissance poetry, funerary, inscriptional and emblematic patterns.

In spite of the diversity of the *concetti* that were also inspired by the tradition of ancient funerals, by the customs of Polish military funerals and by allusions to family heraldry, the content of the various elements remained unchanged in the modern period.

Both the form and the content of the *castrum doloris* or catafalque, together with the occasional decoration, were an excellent reflection of the

spiritual and material culture of the epoch in which they were created. One should stress in particular the innovatory form and content of the occasional architecture and decoration — and their connection with the evolution of sepulchral art. The tradition of sumptuous funerals and of the forms of architecture and decoration typical of them, survived until the 20th century. Bearing witness thereof are funerals of the *Five Victims*, of the great writers of the turn of the 19th/20th century, or the non-realized design for a Sarcophagus with the ashes of heroic fathers and martyr-mothers, intended for the votive Church of the Providence in Warsaw (1937). The non-realized project does not, however, mark an end of the evolution of forms and decorations of „state" in which the coffin of a distinguished statesman, scholar or artist will probably repose also in the future. The content decoration of even the most functional catafalque erected for a solemn lay funeral, will still bear an inscription with the name of the deceased, the dates of his life and the national emblem.

Translated by

Jan Aleksandrowicz

SPIS ILUSTRACJI

1. *Próthesis*. Wystawienie zwłok na widok publiczny. (Wg malowidła wazowego, IV w. p.n.e. rys. S. Karłowski)
2. *Conclamatio funebris*. Płaskorzeźba z grobu Hateriów, II w., znalezionej k. Centocelle. Muzeum Laretańskie w Rzymie. (Wg C. Rusha *Death...*, tabl. 3, fot. autor)
3. Rzymski orszak pogrzebowy. Płaskorzeźba z Amiternum w Preturii. Museo Aqũila. (Wg J. Questena *Die Grabinschrift...*, il. 31, fot. autor)
4. Rzymskie korony pogrzebowe. (Wg C. Guirharda *Diverses...* il. na s. 54 - 55): a. korona w formie blanków, b. korona w formie okrętów, c. korona w formie ostrokołu, d. korona obywatelska, e. korona triumfalna, f. korona owalna
5. Andrea Riccio *Śmierć Girolama*, płaskorzeźba. Fragment nagrobka Girolamo i Mercantoniego delia Torre, ok. 1512, San Fermo w Weronie. Obecnie Luwr, Paryż. (Wg E. Panofsky'ego *Tomb sculpture...*, ii. 295, fot. autor)
6. Andrea Riccio *Pogrzeb Girolama*, płaskorzeźba. Fragment nagrobka Girolamo i Mercantoniego delia Torre. (Wg E. Panofsky'ego *Tomb sculpture...*, il. 296, fot. autor)
7. *Consecratio*. Stos cesarza rzymskiego na Polu Marsowym. Drzeworyt sygnowany CRUCRE IN. (Wg C. Guicharda, s. 179, fot. autor)
8. Medale brązowe z *consecratio* cesarzy Antoninusa Piusa, 161 r. i Septymiusza Sewera, 211 r., z przedstawieniem stosów. (Wg C. Guicharda, s. 181, fot. autor)
9. Wigilia odprawiana przy ciele zmarłego. Inicjał R[equiem]. *Missale*, ok. 1460, ms. sygn. 147, k. 275 v. Bibl. Kapitulna, Kraków. (Wg Z. Rozanow *Średniowieczna ikonografia...*, il. 28, fot. autor)
10. Jan van Eyck *Msza św. za zmarłych w gotyckiej katedrze z katalalkiem i kondukt na cmentarzu*. Miniatura z *Godzinek mediolańsko-turyńskich*. Museo Civico, Turyn, fol. 116. (Wg E. Panofsky'ego *Early Netherlandish Painting its Origins and character*. Cambridge, Mass. 1953, t. 2, s. 300, fot. S. Turski)

4. Projekt I katafalku na egzekwie za Gryzeldą Konstancją Wiśniowiecką, 10 VI 1672 (?) w kolegiacie warszawskiej. Widok od strony wejścia i rzut poziomy. Projekt i rysunek — Tylman z Gameren. Gab. Ryc. BUW. (Fot. E. Kozłowska-Tomczyk)
5. Projekt II katafalku na egzekwie za Gryzeldą Konstancją Wiśniowiecką. Widok od strony wejścia. Rysunek — Tylman z Gameren. Gab. Ryc. BUW. (Fot. E. Kozłowska-Tomczyk)
6. Projekt III katafalku na egzekwie za Gryzeldą Konstancją Wiśniowiecką. Widok od strony wejścia. Projekt i rysunek — Tylman z Gameren. Gab. Ryc. BUW. (Fot. E. Kozłowska-Tomczyk)
67. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Jana III Sobieskiego w kościele św. Stanisława w Rzymie 10 XII 1696. Widok od strony wejścia. Projekt S. Cipriani, miedzioryt — P. Santo i F. Bartoli. Dołączone do *Relatione...* (Fot. WFF)
68. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie, 22 V 1733. Widok boczny katafalku na tle dekoracji okolicznościowej nawy. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — A. Rossi, dołączony do A. Albani *Ragguaglio...* (Fot. autor)
69. Katafalk od strony wejścia na egzekwiach za Augusta II. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — A. Rossi. (Fot. autor)
70. Dekoracja okolicznościowa ołtarza na egzekwiach za Augusta II. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — C. Marchionni. (Fot. autor)
71. Dekoracja chóru muzycznego na egzekwiach za Augusta II. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — C. Marchionni. (Fot. autor)
72. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Karola VI w Warszawie (?), ok. 20 XI 1740. Widok od strony wejścia. Projekt — Z. Longuelune. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. (Fot. S. Sobkowicz)
73. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Marią Józefą po 17 XI 1757, zapewne w kaplicy Pałacu Saskiego w Warszawie. Widok od strony wejścia. Projekt i rysunek — Sz. B. Zug. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. (Fot. A. Lipka)
74. Katafalk na egzekwiach za Marią Józefą wystawiony po 17 XI 1757. Widok od strony ołtarza i rzut poziomy. Rysunek nieznanego architekta saskiego. *Saskie Kraj. Arch. Główne w Dreźnie*, sygn. VII, 89, nr 5. (Fot. A. Lipka)
75. Dekoracja okolicznościowa ściany prezbiterium i nawy kaplicy w Pałacu Saskim na egzekwie za Marią Józefą. Rysunek nieznanego architekta saskiego, sygn. jw., nr 6. (Fot. A. Lipka)
76. Katafalk wzniesiony na egzekwiach za Stanisława Leszczyńskiego w kościele św. Rocha w Nancy, 15 V 1766. Obraz olejny z Musée Lorraine. (Wg A. Beau *La pompe...* ii. na s. 78, fot. autor)
77. Katafalk z dekoracją okolicznościową kościoła jezuitów w Warszawie na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy, 5 VII 1655. Projekt i rysunek — G. B. Gisleni. (Fot. Gabinet Storzesco w Mediolanie)
78. Rzut kościoła jezuitów z naniesioną hipotetyczną rekonstrukcją dekoracji na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy (T. Zarąbska). Linia przery-

waną zaznaczono katafalk w nawie i dekoracją malarsko-rzeźbiarską w prezbiterium (Wg N. Miks-Rudkowskiej *Theatrum...*, il. 2, rys. W. Szymanowski)

79. „Piramida” żałobna wystawiona w stulecie odsieczy pod Wiedniem w kościele św. Jana w Wilnie, 12 X 1783. Projekt — J. Ch. Knakfus. Miedzioryt — z dziełka M. Poczebuta *Pamiętka...* (Fot. S. Sobkowicz)
80. Katafalk wystawiony na pogrzebie Stanisława Augusta Poniatowskiego w kościele św. Katarzyny w Petersburgu 22 - 26 II 1797. Projekt i akwarela — V. Brenna. (Fot. Muz. Nar. w Warszawie)
81. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Stanisława Mokronowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie, 6 XI 1821. Projekt i akwarela — Z. Vogel, Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. Pol. (Fot. H. Romanowski)
82. Katafalk wystawiony na egzekwiach za ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie, 19 XI 1813. Projekt — S. K. Hoffmann, dekoracja — Z. Vogel, akwatinta — W. F. Schloterbeck wg rysunku J. Z. Freya. Muz. Nar. w Krakowie, Gab. Ryc. i Rys., Zb. Czart. (Fot. Z. Malinowski)
83. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Adama Kazimierza Czartoryskiego w kościele pojezuickim we Lwowie, 11 IV 1823. Projekt — K. Geiger, rysunek — K. Rawski. Litografia. Muz. Nar. w Krakowie, Gab. Ryc. i Rys., Zb. Czart. (Fot. Z. Malinowski)
84. Nie zrealizowany projekt sarkofagu-katafalku na pogrzeb Tadeusza Kościuszki, przeznaczonego do katedry wawelskiej, 22 VI 1818, S. Sierakowski. Przedstawienia ścian dłuższych: 1. *Waszynton* [!] *zdobi Orderem Cincinnatus Kościuszkę*; 2. *Powstanie Krakowskie [Przysięga na Rynku]*; 3. *Wzięty w Niewolę pod Maciejowicami*; 4. *Zapobieżenie napaści na mieszkańców Cugny* [skreślone, i napis:] *Góra Gotard na której Kapliczka a zniew Kościuszko wymiue Kamień wolności*. Bibl. Jag. (Fot. W. Gomuła)
85. Nie zrealizowany projekt katafalku na pogrzeb Tadeusza Kościuszki, S. Sierakowski. Ściany z przedstawieniami Orderu Cincinnatusa i Orderu wojska polskiego. (Fot. W. Gomuła)
86. Nie zrealizowane ściany sarkofagu-katafalku z opisem treści przedstawień (Fot. W. Gomuła)
87. Katafalk na pogrzebie Tadeusza Kościuszki wystawiony w katedrze wawelskiej, 22 VI 1818. Widok od strony wejścia. Projekt — A. Bojanowicz, obraz olejny — T. B. Stachowicz. Muz. Nar. w Krakowie. (Fot. W. Smolak)
88. *Apoteoza Kościuszki*. Dekoracja malarska katafalku — M. Stachowicz wg projektu S. Sierakowskiego, jw. Muz. Nar. w Krakowie. (Fot. K. Dominik)
89. *Przysięga na Rynku Krakowskim*, jw. (Fot. K. Dominik)
90. *Nadanie orderu Cyncynata*, jw. (Fot. Z. Malinowski)
91. *Zapobieżenie napaści na mieszkańców Cugny w 1818*. (Fot. Z. Malinowski)

92. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Alojzego Felińskiego w kościele wizytek w Warszawie, 14 VII 1821. Projekt i litografia •— Z. Yogel. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. Pol. (Fot. S. Sobkowicz)
93. Dwie wersje katafalku Krzysztofa Korwina Gosiewskiego (?) ok. 1643. Projekt i rysunek — G. B. Gisleni. Rysunek z tzw. szkicownika drezdeńskiego. (Fot. IS PAN)
94. Katafalk na pogrzebie Anny Mniszkowej w kościele dominikanów w Przemyślu, 4 - 8 IX 1758. Ujęcie od strony wejścia oraz rzut poziomy. Miedzioryt — J. M. Lohmann (Wg *Opisanie...* fot. autor)
95. Katafalk z dekoracją okolicznościową ołtarzy na pogrzebie Brygidy Czapskiej w kościele św. Bonawentury w Pakości, 30 IX 1762. Widok od strony wejścia. Akwarela. (Wg B. Roszkowskiego Jasny *Widok...* fot. autor)
96. Ujęcie boczne katafalku Brygidy Czapskiej. Akwarela. (Fot. autor)
97. Dekoracja rzeźbiarska z katafalków wystawionych na pogrzebach Ann\ Potockiej, 17-20 II 1772 oraz Franciszka Salezego Potockiego, 1-3 XII 1772 w kościele bernardynów w Krystynopolu. Obecnie w muzeum przy klasztorze bernardynów w Leżajsku. (Fot. J. Kowalczyk)
98. Gryf pierwotnie uskrzydłony, podtrzymujący trumnę na katafalku Jana Klemensa Branickiego na pogrzebie w Krakowie, 20 VII 1777. Muz. Nar. w Krakowie. (Fot. autor)
99. Podstawki pod trumnę w formie czaszek w katafalku z przełomu XVIII i XIX w. w kościele w Niepołomicach. (Fot. autor)
100. Podstawki pod trumnę w formie lwów z katafalku z 1 ćw. XIX w. w kolegiacie św. Józefa w Kaliszu. (Fot. autor)
101. Podstawka pod trumnę w formie dwugłowego orła z szesciobocznego katafalku z pocz. XIX w. w kościele w Ligowie, pow. Sierpc. (Fot. W. Wolny)
102. Odwrocie podstawki przedstawionej na il. 101. (Fot. W. Wolny)
103. Podstawka pod trumnę w formie sokoła z pocz. XX w. wykonana przez stolarza S. Dycia w kościele św. Jana Chrzciciela w Górznie (Fot. S. Deptuszewski)
104. Rzut przyziemia kościoła kapucynów i kaplicy królewskiej wraz z katafalkami i dekoracją okolicznościową podczas egzekwii za Augusta II, 1 II 1736. Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha. Saskie Kraj. Arch. Gł. w Dreźnie; sygn. VII, 91, nr 1. Blatt 2. (Fot. A. Lipka)
105. Przekrój poprzeczny przez kościół i kaplicę, projekt, sygn. jw., Blatt 3. (Fot. A. Lipka)
106. Projekt katafalku z nakładką A w zwieńczeniu. Sygn. jw., Blatt 4. (Fot. A. Lipka)
107. Projekt katafalku z nakładką B w zwieńczeniu. Sygn. jw., (Fot. A. Lipka)
108. Katafalk wzniesiony na egzekwie za Jana III Sobieskiego, Marię Kaziemierę i ich wnuka (przed wyprowadzeniem ciał do Krakowa) w kościele kapucynów w Warszawie 15 V 1733. Ustawiony ponownie w 1933 w kościele kapucynów, a następnie w Muz. Wojska podczas wystawy jubileuszowej w 250-lecie odsieczy wiedeńskiej. Spalony 1944. (Fot. IS PAN)

109. Zwieńczenie katafalku. Fragment il. 108. (Fot. IS PAN)
110. Element zwieńczenia katafalku. Fragment il. 108. (Fot. IS PAN)
111. Putto w hełmie z surmą z katafalku. Fragment il. 108. (Fot. IS PAN)
112. Putto z pochodnią w raku z katafalku. Fragment il. 108. (Fot. IS PAN)
113. Putto z katafalku. Fragment il. 108. (Fot. IS PAN)
114. Katafalk z dekoracją okolicznościową na egzekwie za Augusta II w kościele kapucynów w Warszawie, zapewne 1 II 1737. Przekrój i rzut oraz portal kaplicy królewskiej. Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D Jaucha. *Saskie Kraj. Arch. Gł. w Dreźnie*, VII, 87, nr 10 b. (Fot. A. Lipka)
115. Dekoracja rzeźbiarska z katafalku wystawionego na pogrzebie Jakuba Sobieskiego w kolegiacie żółkiewskiej, 19 XII 1743. Wykonał — J. Leblas. Personifikacje dwóch cnót: Szczodroblewości, Miłosierdzia oraz dwóch spośród cnót kardynalnych: Roztropności, Sprawiedliwości, Umiarowania i Męstwa. *Zb. d. Muz. Nar. im. Jana III Sobieskiego we Lwowie*, odnalezione w 1906 w Żółkwi. Obecnie magazyny Galerii na Zamku w Olesku, stan z 1972. (Fot. autor)
116. Cnota kardynalna z katafalku J. Sobieskiego. (Wg *Muzea gminy miasta Lwowa...*, s. 63, fot. autor)
117. Element katafalku z podstawkami pod trumnę w formie łabędzi, wystawionego na pogrzebie Pawła Karola Sanguszki w kościele kapucynów w Lublinie, 24-26 V 1751. Projekt — P. Giżycki. Zmontowany powtórnie w 1936. Obecnie przechowywany na strychu kaplicy M. Boskiej Śnieżnej. (Fot. autor)
118. Element katafalku, widok od tyłu, por. il. 117. (Fot. autor)
119. Personifikacja Korony Polskiej. (Fot. autor)
120. Rzut poziomy kościoła kapucynów w Lublinie z oznaczoną rekonstrukcją katafalku na pogrzebie Pawła Karola Sanguszki, 24-26 V 1751. Projekt — P. Giżycki. Hipotetyczny zarys katafalku — linie cienkie, przerywane. Zaznaczono zachowane elementy dekoracji rzeźbiarskiej. (Wg pomiarów J. Ochmańskiej i S. Łukasiewicza ze Zbiorów PW. rys. S. Karłowski)
121. Przekrój poprzeczny kościoła z rekonstrukcją katafalku. (Wg pomiarów J. Ochmańskiej i S. Łukasiewicza rys. S. Karłowski)
122. Putto z dekoracji rzeźbiarskiej katafalku dla nieokreślonej osoby, ok. 1750. Fara w Kazimierzu Dolnym. (Fot. M. Karpowicz)
123. Putto XI. Fara w Kazimierzu Dolnym. (Fot. M. Karpowicz)
124. Putto z atrybutami roztropności. Fara w Kazimierzu Dolnym. (Fot. autor)
125. Putto z atrybutami męstwa. Fara w Kazimierzu Dolnym. (Fot. autor)
126. Waza I. Fara w Kazimierzu Dolnym. (Fot. autor)
127. Kartusz z herbem Briihłów z dekoracji katafalku Marii Amalii Mniszech, ok. 1772. Kościół paraf, w Dukli. (Fot. autor)
128. Katafalk z ciałem Aleksandra Sobieskiego z kościoła Santa Maria Consolazione w Rzymie, 22 XI 1714. Projekt — A. U. Specchi, miedzioryt — F. Aquila (Fot. S. Sobkowicz)
129. Wariant I rzutu przyziemia dekoracji okolicznościowej na egzekwiach za Augusta II w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1 II

- 1735 (?). Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha, Saskie Kraj. Arch. Gł. w Dreźnie, sygn. VII f, 91, nr 6 b. (Fot. A. Lipka)
130. Wariant II rzutu przyziemia dekoracji okolicznościowej na egzekwiach za Augusta II w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie, sygn. jw., VII, f. 87, nr 10 a. (Fot. A. Lipka)
131. Sala paradna urządzona podczas uroczystości żałobnych za Augusta II w Pałacu Saskim w Warszawie, 1 II 1740 (?). Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha. (Fot. E. Kozłowska-Tomczyk)
132. Dekoracja okolicznościowa nawy na pogrzeb Anny Mniszkowej w kościele dominikanów w Przemyślu, 4 - 8 IX 1758. Miedzioryt — J. M. Lohmann. (Wg *Opisanie...* fot. autor)
133. Dekoracja okolicznościowa na pogrzeb Doroty Czapskiej w kościele reformatorów w Pakości, 26 IV 1763. Akwarela. (Wg B. Roszkowskiego *Obwieszczenie...* fot. autor)
134. Dekoracja okolicznościowa sali szpitala żydowskiego przy ul. Zielnej w Warszawie zamienionego na synagogą podczas nabożeństwa za Aleksandra I, 19 IV 1826. Rysunek — P. Monvoisin, litografia — Bove. (Wg *Opis Żałobny...* fot. BUW)
135. Widok wnętrza Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie podczas egzekwii za Aleksandra I, 9 IV 1826. Rysunek — K. Liszewski, litografia — Ch. C. Renoux. (Wg *Opis Żałobny...* fot. BUW)
136. Katafalk wystawiony na pogrzebie Marii Caesii Altaemps, 18 XII 1609. Rycina Bibl. PAN w Gdańsku. (Fot. autor)
137. Dekoracja na egzekwie za cesarza Mateusza w katedrze florenckiej, 1619. Miedzioryt — J. Callot. (Wg H. Tintelnota, il. 20, fot. autor)
138. *Castium doloris* wystawione na pogrzebie Wacława Lobkowitza. Projekt — A. Porta, miedzioryt — G. Weckhart. (Fot. autor)
139. Projekt katafalku Delfina, J. I. Berain, 1711. Gab. Estampes de la Bibl. Nationale, Paryż. (Wg A. Tessier, il. 20, fot. autor)
140. Projekt urny z wnętrznościami Augusta II przeznaczonej do kaplicy królewskiej w kościele kapucynów w Warszawie. Wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha, ok. 1736. (Fot. A. Lipka)
141. Dekoracja na egzekwiach za Michała Serwacego Wiśniowieckiego w kościele jezuitów w Krzemieńcu, 4 VI 1745. Projekt — P. Giżycki, miedzioryt — J. Labinger. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. Pol. (Wg *Princeps dolor...* fot. S. Sobkowicz)
142. *Castrum doloris* wraz z dekoracją okolicznościową na egzekwiach za Katarzynę Leszczyńską w Notre-Dame w Paryżu, 18 V 1747. Projekt — M. A. i S. A. Slodtz, miedzioryt — C. N. Cochin, syn. (Fot. S. Sobkowicz)
143. Katafalk na egzekwiach ks. Maurycego Saskiego w kościele nowym w Strasburgu, 8 II 1751. Muz. Nar. w Krakowie, Gab. Ryc. i Rys., Zb. Czart. (Fot. Z. Malinowski)
144. Katafalk wzniesiony na egzekwiach za Stanisława Leszczyńskiego w Notre-Dame w Paryżu, 12 VI 1766. Projekt — Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Martinet. (Wg A. Beau, il. 20, fot. autor)

145. Katafalk na egzekwie za Marią Karolinę w kościele Notre-Dame w Paryżu, 9 IX 1768. Projekt — Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Martinet. Wersja niezrealizowana. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. Pol. (Fot. S. Sobkowicz)
146. Katafalk na egzekwie za Marię Karolinę w kościele Notre-Dame w Paryżu. Wersja zrealizowana. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. Pol. (Fot. S. Łopatka)
147. *Castrum doloris* na egzekwiach za Delfina w kościele Notre-Dame w Paryżu. Projekt — Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Martinet. (Wg *Description...* fot. autor)
148. Katafalk i dekoracja okolicznościowa na pogrzebie Teresy Antoniny Łąckiej w kościele Jezuitów w Poznaniu, 7 VI 1700. Miedzioryt. (Wg S. Szaniecki *Godziemba...* fot. autor)
149. Katafalk i dekoracja okolicznościowa na pogrzebie Marianny Przyjemskiej w kościele bernardynów w Kole, 9 V 1701. Miedzioryt. (Wg J. Kosowicza *Godzina...* fot. autor)
150. Katafalk z dekoracją okolicznościową na pogrzebie Katarzyny Skrzetuskiej w kościele franciszkanów w Poznaniu, 22 IX 1701. Projekt — malarz Józef. Miedzioryt. (Wg W. Padniewskiego *Epilog...* fot. autor)
151. Herb Róża z dekoracją okolicznościową na pogrzebie Józefa Siemieńskiego w kościele reformatów w Wiszni, 1 - 3 VI 1761. Miedzioryt. (Wg *Dyaryusza...* fot. autor)
152. Fragment dekoracji okolicznościowej głównego ołtarza kościoła reformatów w Pakości podczas pogrzebu Doroty Czapskiej, 26 IV 1763. (Wg karty tytułowej B. Roszkowskiego *Obwieszczenie...* fot. autor)

Ilustracja na s. 265:

Kościotrup zestawiony z instrumentów muzycznych z dekoracji okolicznościowej na pogrzebie Józefa Siemieńskiego. Miedzioryt (Wg *Dyaryusza...* fot. autor)

Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Wydanie I. Nakład 1000+160 egz.

Arkuszy wydawniczych 25,25. Arkuszy drukarskich 23V

Papier ilustracyjny kl. III 80 g, 61X86 cm.

Oddano do składania w marcu 1973 r. Podpisano do druku w grudniu 1973 r.

Druk ukończono w styczniu 1974 r.

Zam. nr 173/73. B-18-1135. Cena zł 70,—

Drukarnia Narodowa w Krakowie